

**LUTERLIK TERRITORIAALKIRIK
EESTIMAAL 1710–1832**

**RIIGIVÕIMU MÕJU KIRIKUVALITSEMISELE,
-INSTITUTSIOONIDELE JA -ÕIGUSELE**

ANDRES ANDRESEN

TARTU ÜLIKOOLI
KIRJASTUS

Kaitsmisele lubatud 10.03.2004 TÜ filosoofiateaduskonna ajaloo osakonna nõukogu poolt

Juhendaja: prof. *emer.* Sulev Vahtre

Oponendid: ajaloodoktor Ea Jansen
dr. theol. Riho Saard

Doktoritöö kaitsmine toimub 11. mail 2004. a. kell 16.15 Tartu Ülikooli Nõukogu saalis

Doktoritöö on valminud Eesti Teadusfondi grandide 4329 toetusel

© Andres Andresen, 2004

Tartu Ülikooli Kirjastus
www.tyk.ut.ee
Tellimus nr. 111

SISUKORD

SISSEJUHATUS.....	7
Uurimisseis	13
Uurimisülesanne	25
Allikad	27
ESIMENE OSA. TAUSTSÜSTEEM	31
I. Luterlik Saksamaa ja Rootsi 16.–19. sajandil	31
1. Saksamaa	32
A. Territoriaalkirikud ja kirikuvalitsemine	32
B. Kirikuõigus	43
2. Rootsi	49
A. Territoriaalkirik ja kirikuvalitsemine	49
B. Kirikuõigus	55
II. Luterlikud kogudused Venemaal kuni 1832. aastani	62
III. Eestimaa Rootsi ajal	71
1. Kirikuorganisatsioon ja -valitsemine	71
2. Kirikuõigus	81
TEINE OSA. EESTIMAA TERRITORIAALKIRIKU UUS ALGUS	87
I. Balti erikorra alusnormid	87
II. Eestimaa kirikuvalitsemisega seotud Vene tsaaririigi institutsioonid	93
III. Süsteemivahetus Eestimaa kõrgemas kirikuvalitsuses	98
1. <i>Consistorium purum</i>	98
2. <i>Consistorium mixtum</i>	107
IV. Territoriaalkiriku institutsionaalne korraldus	117
KOLMAS OSA. MUUTUSED KIRIKUÕIGUSES.....	121
I. Kirikuelu üldine edendamine kuni 1720. aastate lõpuni	125
II. Üksikud kirikuelu valdkonnad	130
1. Konfessioonide vahekorraldus	130
2. Kiriklikud ja riiklikud pühad	134
3. Kiriklikud talitused	137
4. Kiriklikud majandusasjad	143
5. Pastori ülesanded	148
6. Kohtulik järelevalve pastori tegevuse üle	150
7. Kirikudistsipliin	152
8. Ülemkirikueestseisja ülesanded	156

NELJAS OSA. EESTIMAA TERRITORIAALKIRIKU LÕPP	159
I. Vene tsaaririigi luterliku kirikuseaduse ettevalmistamine	159
II. 1832. aasta kirikuseadus	162
III. 1832. aasta kirikuseaduse rakendamine Eestimaal	166
EKSKURSS. LIIVI-, SAARE-, KURAMAA, RIIA JA NARVA TERRITORIAALKIRIKU ÕIGUSLIK-INSTITUTSIONAALSED PÕHIJONED	169
KOKKUVÕTE.....	180
ALLIKAD JA KIRJANDUS	188
Arhiiviallikad.....	188
Publitseeritud allikad	190
Teatmeteosed.....	193
Kirjandus	195
ZUSAMMENFASSUNG.....	210

SISSEJUHATUS

Ajalooliste sündmuste ja protsesside toimumist mõjutavate tegurite hulk on arvutu. Üheks mastaapsemaks ajaloo kulgu mõjutavaks teguriks on *ühiskonna õiguslik-institutsionaalne korraldus*.¹ See on ühiskonnaelu korrastamiseks kehtestatud õigusnormide ja nende järgimist tagavate institutsioonide kompleks. Institutsioon tähendab siinkohal nii üksikisikust ametikandjat, ametiasutust kui ka teatud ühiskondlikku organiseeringut laiemas mõttes. Ühiskonna õiguslik-institutsionaalne korraldus annab inimeste tegevusele teatud kindlad “suured raamid”.

Varauusaegse Euroopa ühiskonna õiguslik-institutsionaalse korralduse arengus eristusid kolm keskset, suuremal või vähemal määral kogu ühiskonda puudutanud arenguliini. Need olid omavahel lähedalt seotud ja üksteisest mõjutatud.

Esimene ja domineeriv arenguliin hõlmas poliitilist korraldust. Keskaja poliitiline korraldus tugines läänisuhetele. Saksakeelses erialakirjanduses kasutatakse isikutevahelistele suhetele toetuva valitsemiskorra kohta terminit *Personenverbandsstaat, isikuseeriik*. Alates hiliskeskajast hakkasid mainitud valitsemiskorra asemele tekkima territoriaalsele printsiibile rajanevad *seisuslikud territoriaalriigid (ständischer Territorialstaat)*. Seisuslikku territoriaalriiki iseloomustasid tunnused, mis kuuluvad juba uusaegse riigi juurde – kindlapiiriline territoorium, rahvas, kes elab sellel territooriumil, ja riigivõim, mis pretendeerib kogu sellel territooriumil toimuva reguleerimisele. Seisuslikus territoriaalriigis jagunes riigivõim valitseja ja *territoriaalseisuste* vahel. Mõiste *territoriaalseisus (Territorialstand)* on kasutusel eelkõige Saksa ajalooteaduses korporatiivselt riigivalitsuslikke funktsioone omavate seisuste tähistamiseks. Varauusaja peamisteks territoriaalseisusteks olid rüütelkonnad ja linnad. Valitseja ja territoriaalseisuste vahel jagunenud riigivõimu täpsemaks tähistamiseks sobib termin *territoriaalülimus (Territorialhoheit)*, sellise riigivõimu kandjate kohta võib kasutada terminit *territoriaalülemad (territoriale Obrigkeit)*.²

---

¹ Võrdluseks: Saksa ajalooteaduses eristatakse uurimisvaldkondi nagu *õiguse ja institutsioonide ajalugu (Rechts- und Institutionsgeschichte)*, *õiguskorralduse ja valitsemise ajalugu (Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte)* (vt nt: **Ernst Opgenoorth**. Einführung in das Studium der neueren Geschichte. Paderborn, München, Wien, Zürich 1989. S. 206–209).

² Terminoloogia kohta vt ka: **Pärtel Piirimäe**. Riik, maaisand ja seisused. Varauusaegsete võimustruktuuride kujunemisest Vana-Liivimaa piiskopkondades. — *Kleio. Ajaloo ajakiri*. 1995. 3 (13). Lk 17–18; **Andres Andresen**. Territoriaalkirik. Ühe termini lugu. — Muinasaja loojangust omariikluse läveni. Pühendusteos Sulev Vahtra 75. sünnipäevaks. Koostanud Andres Andresen. Tartu 2001. Lk 283.

Seisuslik territoriaalriik arenes võimupoliitiliselt *absolutistliku territoriaalriigi* suunas, st toimus riikliku võimumonopoli järk-järguline koondumine valitseja ja temaga seotud ametnikkonna kätte territoriaalseisuste võimu piiramise arvel. Riigivõim hakkas järjest kasvavas ulatuses kontrollima kõiki olulisemaid ühiskonnaelu valdkondi oma territooriumil, nagu õigus, kirik ja religioon, maksud, sõjavägi. Territoriaalriik hakkas muutuma oma territooriumi kõikehõlmavaks kujundajaks. Sellisteks territoriaalriikideks olid näiteks Rootsi ja Taani kuningriik, samuti Saksa-Rooma keisririigi vürstiriigid, näiteks Saksimaa ja Württemberg. Territoriaalriikidega põhijoontes võrreldavateks poliitilisteks üksusteks olid Saksa-Rooma keisririigi vabalinnad, nagu näiteks Lübeck, Hamburg ja Nürnberg.

Teine arenguliin hõlmas õiguskorraldust. Seda arenguliini tuleks käsitleda kolmest aspektist: õiguse allikad, õigusvaldkonna asend ühiskonna üldises õigusruumis ja õiguse kvalitatiivne tase abstraktsuse ja süsteemsuse osas.

Keskaegse õiguse allikad olid mitmekesised – varasem tavaõigus, võimukandjate kehtestatud normid, nii üksikisikute kui korporatsioonide vahelised lepingud. Keskaegne õigus jagunes nii seisusliku kui territoriaalse printsiibi järgi *partikulaarõigusteks (Partikularrecht)* – näiteks lääniõigus, linnaõigus ja talurahvaõigus. Erinevates regioonides kehtisid erinevad seisuslikud partikulaarõigused. Erandlik asend kuulus kanoonilisele õigusele, mis kehtis ühtse kirikuõigusena kogu rooma-katoliku kiriku mõjusfääris. Lisaks oli see ühelt poolt küll ka seisuslik õigus, normeerides vaimuliku seisuse tegevust, teiselt poolt aga seisusteülene, kogu ühiskonda puudutav õigus, normeerides kõikidest seisustest kogoduseliikmete tegevust kiriklikul alal. Keskaegset õigust iseloomustas reeglina orienteeritus üksikjuhtumitele, puudulik või madal abstraktsuse ja süsteemsuse tase.

Hinnates õiguse üldist arengut uusajal, võib täheldada järgmisi arengusuundi. Territoriaalriigis muutus seadusandjaks keskvalitsus. Sellest lähtus omakorda kaks arengusuunda. Esiteks muutus keskvalitsuse seadusandlik tegevus järjest aktiivsemaks. Riigivõim hakkas järjest ulatuslikumalt täpsustama kehtivat õiguskorda ja see aina normeeritum õiguskord laienes järjest suuremale osale ühiskonnaelu erinevatest valdkondadest. Seda protsessi tähistatakse saksa-keelses ajalookirjutuses terminiga *Verrechtlichung*. Eestikeelse vastena võiks kasutada terminit *õiguskorrastumine*. Teiseks arengusuunaks oli partikulaarõiguste asendumine ühtse *üleriikliku õigusega* territoriaalriigi raames. Kolmanda arengusuunana tuleks rõhutada õiguse arengut järjest suurema printsiibikesksuse, abstraktsuse ja süsteemsuse poole. Keskvalitsust seadusandjana, üleriikliku õiguse kehtestamist ja õiguse kasvavat abstraktsust ning süsteemsust loeb siinkirjutaja *õiguse moderniseerumise* tähtsamateks tunnusteks.

Kolmas arenguliin hõlmas religiooni ja kirikukorraldust. Keskaegset läänekristlikku Euroopat iseloomustas esiteks usutunnistuslik ja teiseks kirikukorralduslik, st kirikuorganisatsiooniline ja kirikuõiguslik ühtsus. Rooma-katoliku kirik oli keskaegse läänekristliku Euroopa kõige mõjukam, organisatsiooni-

liselt ning õiguslikult kõige tugevam ja väljaarendatum institutsioon. Keskaegse rooma-katoliku kiriku sellise üle-euroopalise ühtsuse ja ühetaolisuse tõttu on seda nimetatud *universaalkirikuks* (*ecclesia universalis*, *Universalkirche*). Reformatsiooni tulemusena kaotas rooma-katoliku kirik oma usutunnistuslikult ja kirikukorralduslikult universaalse positsiooni ühiskonnas. Läänekristlik Euroopa partikulariseerus nii usutunnistuse kui kirikukorralduse osas.

Erinevad usutunnistused jaotasid läänekristliku Euroopa neljaks suuremaks osaks: *rooma-katoliiklikuks*, *luterlikuks*, *kalvinistlikuks* ja *anglikaani ruumiks*. Nende ruumide piirid aja jooksul muutusid, kohati olid need piirid ebaselged eelkõige usukonfliktidest ja ususõdadest tulenenud muutuste tõttu. Ühe usutunnistusliku ruumi mõnes piirkonnas võisid legaalselt või illegaalselt tegutseda ka mõne teise uskkonna toetajad. Ühe valitseva usutunnistuse järgi määratletud ruumi kõrvale tekkisid – eelkõige Saksa aladel – üksikud väiksemad regioonid, kus olid võrdsed õigused kahel või enamal usutunnistusel. Erandjuhtumina valitses mõnes piirkonnas usuvabadus. Luterlik ruum hõlmas varauusajal osa Saksa aladest, samuti Taani, Norra, Rootsi, Soome ning Kuramaa, alates Rootsi võimu kehtestamisest ka Eesti- ja Liivimaa.

Usutunnistuslikust partikulariseerumisest veel märkimisväärselt ulatuslikum oli kirikukorralduslik partikulariseerumine. Kirikukorralduslik partikulariseerumine iseloomustas protestantlikku maailma, rooma-katoliiklikus ruumis säilisid ühtne kirikuorganisatsioon ja kirikuõigus. Protestantismis toimus kahesuunaline areng. Anglikaani kirik oli õiguslikult ja organisatsiooniliselt ühtne ja terviklik institutsioon, tegemist oli Inglise riigikirikuga valitseva konfessiooni riiklikult tunnustatud ja kontrollitud kiriku mõttes. Seevastu nii luterlikus kui ka kalvinistlikus ruumis ei olnud tegemist üheainsa kirikuga, vaid tekkis terve rida *partikulaarkirikuid*.³ Ajaloo- ja õigusteaduslik termin *partikulaarkirik* (*ecclesia particularis*, *Partikularkirche*) käibib kõikide reformatsioonijärgse usulõhe käigus tekkinud terviklike, üksteisest õiguslik-institutsionaalselt eraldiseisvate kristlike kirikuorganisatsioonide kohta. Termin on tekkinud vastandusest keskaegsele rooma-katoliku universaalkirikule. Mis puutub rooma-katoliku kirikusse reformatsiooni järel, siis üle-euroopalises kontekstis kuulub see (nagu ka anglikaani kirik) juba partikulaarkirikute hulka.⁴ Partikulaarkirikute tekkega kaasnes partikulaarkirikuõiguste (*Partikularkirchenrecht*) teke. Partikulaarkirikuõigus tähendab kirikuõigussüsteemi, mis kehtis ainult mingis konkreetses partikulaarkirikus.

---

³ Eestikeelses ajalookirjutuses kasutatakse kirikuorganisatsiooni tähenduses valdavalt terminit *kirik*. *Kirik* on aga mitmetähenduslik termin, tähistades nii kirikuorganisatsiooni, kirikuhoonet kui ka konfessiooni. Kuna teaduskeele üks põhinõudeid on ühetähenduslikkus, siis tuleks ka eesti ajalooteaduses kasutada kirikuorganisatsioonide kohta sisutäpsemaid termineid.

⁴ Kogu kristliku maailma kontekstis kuulus rooma-katoliku kirik partikulaarkirikute hulka muidugi ka juba enne reformatsiooni.

Luterlike partikulaarkirikute tekkimise peamiseks tõukejõuks ning nende arengu kujundajaks olid territoriaalriikide ja vabalinnade territoriaalülemad. Alates tekkimisest kuni kiriku lahutamiseni riigist esines luterlikel partikulaarkirikutel kaks ühist õiguslik-institutsionaalset põhitunnust. Funktsionaalseks põhitunnuseks oli kirikuvalitsemise sõltuvus territoriaalülematest. Kirikuvalitsemine muutus üheks osaks riigivalitsemisest. Luterlike partikulaarkirikute vormiliseks põhitunnuseks oli poliitilistest valitsuspiiridest ümbritsetud territoorium. Luterlik partikulaarkirik kattus territoriaalselt territoriaalriigi või vabalinnaga. Vormiline tunnus oli tingitud funktsionaalsest tunnusest – territoriaalülemate kirikuvalitsuslik pädevus, mis piirdus konkreetse poliitilise üksusega, määras ära ka partikulaarkiriku territoriaalsed piirid. Poliitilised piirid hakkasid lisaks riikidele eraldama ka kirikuid. Luterlik partikulaarkirik tekkis igas territoriaalriigis ja vabalinnas, mille territoriaalülemad tunnustasid luterlust valitseva usutunnistusena.

Ühised põhitunnused võimaldavad kiriku ja riigi lahutamise eelsete luterlike partikulaarkirikute kohta kasutada sisuliselt täpsemat eriterminit. Territoriaalriigi või vabalinnaga seotud luterlikku partikulaarkirikut tähistab kõige täpsemalt termin *territoriaalkirik*.⁵ *Territoriaalkirikuks* nimetab siinkirjutaja teatud poliitilise üksusega territoriaalselt kattuvat, õiguslikult ja institutsionaalselt terviklikku kirikuorganisatsiooni, mida kas osaliselt või täielikult valitsevad selle poliitilise üksuse territoriaalülemad.⁶

---

⁵ Saksa ajalookirjutuses on keisririigi luterlike vürstiriikide kirikuorganisatsioonide kohta tavaliselt kasutusel termin *Landeskirche*, mida näiteks Johan Köpp on tõlkinud *maakirikuks*. Eestikeelne *maakirik* on aga juba hõivatud termin, tähendades maa- piirkonnas asuvat kirikuhoonet. On veel teinegi probleem. Saksamaal esines ühe- laadiline luterliku kirikuorganisatsiooni tüüp kahes poliitiliselt põhikorralduselt erinevas valitsusüksuses – vürstiriigis ja vabalinnas. Nii *Landeskirche* kui *maakirik* on sobimatud vabalinna kirikuorganisatsiooni tähistamiseks. Samuti ei sobi vabalinna kirikuorganisatsiooni tähistama *riigikirik* (*Staatskirche*), mida saksa ajaloolased kasutavad vahel *Landeskirche* sünonüümina. Üldlevinud termin vabalinna kirikuorganisatsiooni kohta saksa keeles puudub. Üksikasjalikumalt vt: **A. Andresen**. Territoriaalkirik. Lk 276–286. Saksakeelses erialakirjanduses on *Territorialkirche* terminit kasutanud Dietrich Pirson oma kapitaalses monograafias kirikute ja konfessioonide õiguslikust vahekorrast (**Dietrich Pirson**. Universalität und Partikularität der Kirche. Die Rechtsproblematik zwischenkirchlicher Beziehungen. *Jus ecclesiasticum. Beiträge zum evangelischen Kirchenrecht und zum Staatskirchenrecht*. 1. München 1965. S. 14, 50–51, 54–55).

⁶ Kalvinistlike, koguduse printsiibile ülesehitatud partikulaarkirikute tähistamiseks *territoriaalkirik* paljudel juhtudel ei sobi. Kalvinismile oli omane poliitiline aktiivsus (täiesti võõras luterluse jaoks), mis mitmel pool jõudis poliitilise opositsioonini või ka sõjategevuseni antud riigi võimude vastu. Sellisel juhul on kohane jääda *partikulaarkiriku* juurde või pigem kasutada riigivõimust sõltumatu *vabakiriku* mõistet. Mõnedel juhtudel, näiteks Saksa kalvinistlike vürstiriikide puhul, on kalvinistliku *territoriaalkiriku* mõiste kasutamine siiski õigustatud.

Luterlik territoriaalkirik oli territoriaalülemate jaoks ülioluline instrument riiklike eesmärkide teostamisel, eelkõige üldise korra ja alamate alistumise nõude ellurakendamisel. Luterlike territoriaalkirikute osatähtsust on kõrgeks hinnatud ka absolutistlike territoriaalriikide tekkeprotsessis. Kiriku ja religiooni väga suurt mõju varauusaegsele (eelkõige Vestfaali rahu eelsele) poliitilisele korraldusele näitavad Saksa ajalooteaduses rakendatud *konfessionaliseerumise* (*Konfessionalisierung*) uurimisparadigma tulemused. Varauusaegse territoriaalriigi kohta on kasutusele võetud eritermin *konfessionaalne riik* (*Konfessionsstaat*), st riik, mille toimimist mõjutasid otsustavalt valitsevast usutunnistusest tingitud tegurid. Territoriaalriigi *pro* konfessionaalse riigi sekulariseerumise käigus ilmusid valitseva usutunnistuse kõrvale järjest kasvaval määral ka teised usutunnistused.

Ilmaliku riigivõimu ja vaimuliku seisuse jõuvahekord kirikuvalitsemise protsessis oli aluseks kahele erinevale luterliku kirikuorganisatsiooni põhitüübile. Saksa *konsistoriaalse territoriaalkiriku* tüüpi iseloomustab esiteks vaimulikkonna ja juhtivvaimuliku – superintendendi – sõltuvus territoriaalülematest, teiseks kirikuvalitsemine nii ilmalikest kui vaimulikest liikmetest koosneva konsistooriumi kaudu. See tüüp valitses Saksa vürstiriikides ning vabalinnades. Rootsi riigis eksisteerinud *episkopaalse territoriaalkiriku* iseärasuseks oli katoikuaegse episkopaalse kirikukorralduse säilimine ja riigivõimu tagasihoidlik kontroll nii piiskoppide üle kui vaimuliku seisuse üle tervikuna.

Uue partikulaarkirikuõiguse kehtestamine luterlikus territoriaalkirikus kuulus territoriaalülemate kirikuvalitsuslikku pädevusse. Territoriaalülemad andsid välja kirikuseadusi, mis normeerisid enam või vähem terviklikult ja süsteemselt nii õpetuslikke kui kirikukorralduslikke küsimusi. Territoriaalriiki hõlmava territoriaalkiriku puhul oli selline kirikuõigus üleriiklik õigus, hõivates olulise koha õiguse moderniseerumise protsessis.

Luterliku ruumi õiguslik-institutsionaalse korralduse kolme keskse arenguliini – territoriaalriigi esiletõusu, õiguse moderniseerumise ja kirikukorraldusliku partikulariseerumise – põhiliseks puutepunktiks oli kirikuvalitsemise protsess.

Luterlikud reformaatorid esindasid seisukohta, et kristlikus maailmas on üks *nähtav kirik*, kuid selle kiriku väline korraldus ei pea olema kõikjal ühesugune – kiriku ühtsuse jaoks on otsustav see, et lepitakse kokku evangeeliumi kuulutamises ning sakramentide jagamises. Reformaatorid tunnustasid riigivõimu jumalikkude algupära ja nõudsid alistumist ülematele, samas nad aga rõhutasid, et kristliku valitseja ülesandeks on vaid hoida välist korda kirikus, sekkumata pastorite evangeeliumi kuulutamise ja sakramentide jagamise korra kohasesse tegevusse. Nähtava kiriku lagunemine paljudeks eri osadeks, mis sattusid sõltuvusse ilmalike valitsejate suvast, ei olnud kuidagi kooskõlas reformaatorite kirikukorralduslike ideedega, kuid territoriaalkirikute tekkimine territoriaalülemate valitsemise all oli ometi ajalooline reaalsus. Luterlik usuteadus, täpsemalt dogmaatika ja eklesioloogia, ei ole luterliku ruumi ajalooliselt eksis-

teerinud kirikukorralduslikule partikulaarsusele reeglina tähelepanu pööranud. Sarnaselt rooma-katoliiklikele vaimulikele pretendeerisid luterlikud teoloogid ja pastorid *ühe, püha ja üleilmse kiriku* esindamisele ning võtsid oma objektiks ühe ja üldise *luteri kiriku*. Selline üks ja üldine *luteri kirik* on teoloogiline kategooria, mis ei ole ajaloos kunagi eksisteerinud ühe ja üldise, õiguslikult ja institutsionaalselt olemasoleva organisatsioonina. Kuid kahtlemata on sellel teoloogilisel kategoorial olnud väga tugev mõju ühiskonnas domineerinud tõekspidamistele.

Vana-Liivimaa poliitilise süsteemi kokkuvarisemise järel koondusid Eesti-, Liivi- ja Saaremaa pärast mõningaid vahepealseid umbarenguid Rootsi krooni alla. Rootsi riigil, Põhja-Euroopa tõusval suurjõul, õnnestus esmakordselt ajaloos ühendada kõik need alad üheainsa ülemvõimu alla.

Rootsi valdused Baltimaades jagunesid viieks suuremaks poliitiliseks üksuseks: Eestimaa kubermang keskusega Tallinna Toompeal ja provintsist poliitiliselt eraldiseisva osana Tallinna linn, Liivimaa kindralkubermang ja Riia linn ning Saaremaa provints. Tõsiasi, et Tallinn moodustas Eestimaa kubermangu kõrval poliitiliselt eraldiseisva üksuse ja Tallinna kodanikkonnale ning Eestimaa rüütelkonnale kuulusid samasse suurusjärku kuuluvad omavalitsusõigused, ei ole eestikeelses ajalookirjutuses mitte alati piisavalt rõhutatud; pigem kiputakse Tallinna (ja samamoodi ka Riia) käsitlema ikka ühes reas Baltimaade ülejäänud linnadega, mille poliitilised õigused olid kaugelt tagasihoidlikumad. Baltimaade üksikute regioonide poliitilise partikulaarsuse põhjustasid esiteks Rootsi võimu alla liitmise erinevad tingimused, teiseks – eriti Eestimaa, Tallinna ja Riia osas – Vana-Liivimaa partikulaarse poliitilise korralduse pärand seisuslike privileegide näol. Alljärgnevalt tähistab *Eestimaa* Eestimaa kubermangu, välja arvatud Tallinna linn, *Liivimaa* all peetakse silmas Liivimaa kubermangu, välja arvatud Riia linn ja Saaremaa.

Rootsi kuningriik oli seisuslik territoriaalriik, kus monarhi võimu piiras neljaseisuseline riigipäev. Olulist riigivalitsuslikku rolli mängis peamiselt kõrgaadli esinduseks kujunenud Riiginõukogu. Rootsi tuumikala ja Balti provintside võimukorralduses eksisteerisid küllalt suured lahknevused. Ka provintside erinevate poliitiliste üksuste valitsemiskord ei olnud ühesugune, põhivahe seisnes siin esiteks seisuslike omavalitsusõiguste erinevas määras ja teiseks selles, kas tegemist oli linna või valdavalt maapiirkonnaga. 17. sajandi lõpukümnditel jõudis Rootsi riikluse areng absolutismini, mis hakkas olulist mõju avaldama ka Baltimaades eelkõige seisuslike privileege kärpiva tegurina.

Vene tsaaririigi ekspansioon Läänemere kallastel viis 1710. aastal Balti provintsid ülemvõimu vahetumiseni *de facto*. Selle tagajärjel teostusid olulised ümberkorraldused provintside valitsemiskorras. Säilis senine killustumus viieks suuremaks poliitiliseks üksuseks.

Erinevalt Rootsist ei paigutu Vene tsaaririik *seisusliku territoriaalriigi* – *absolutistliku riigi* arenguteljele. Tsaaririigi seisuste võimupoliitilised funktsioonid erinesid oluliselt Euroopa riikide seisuste omadest ja riigi üldist

valitsuskorda iseloomustab sõnapaar *tsaari isevalitsus*. Seevastu tsaaririigi Euroopasse kuulunud osa, Baltikum, säilitas jätkuvalt seisusliku territoriaalriigi tunnused. Kohe Vene ülemvõimu kehtestamise järel algas Baltimaade seisusliku omavalitsuse – *Balti erikorra* – kõrgaeg, mis kestis kuni asehalduskorra kehtestamiseni 1783. Asehaldusaeg ning sellega kaasnenud seisuslike omavalitsusõiguste järsk piiramine kestis küll vaid kuraditosin aastat ja selle järel varasem valitsuskord põhijoontes taastus, kuid Baltikumi 19. sajandi võimupoliitiline arengujoon oli juba pöördumatult kaldu tsaarivõimu kasuks ja territoriaalseisuste kahjuks. Võrdluses ülejäänud Euroopa poliitilise ajalooa olid Baltimaade territoriaalseisuste omavalitsusõigused 18. ja 19. sajandil ebatavaliselt ulatuslikud.

Balti provintside õiguskorda nii Rootsi kui Vene võimu all iseloomustas järjepidev side keskaegse õiguskorraldusega. See side väljendus kahes punktis. Esiteks positiivse õiguse keskaegsetele õigusallikatele tuginevas järjepidevas arengus, teiseks sellest tulenevas õiguse jätkuvas jagunemises terveks hulgaks partikulaarõigusteks. Õiguslik partikulaarsus eksisteeris nii seisuste tasandil kui ka erinevate poliitiliste üksuste tasandil, st üksteisest erinesid näiteks Eestimaa ja Liivimaa talurahvaõigused.

Uurimisseis

Rajataguses arenguprotsesside käsitlusele suunatud ajalooteaduses on viimastel aastakümnetel põhjalikult käsitletud selliseid uurimisprobleeme nagu territoriaalriigi esiletõus, õiguskorrastumine, kirikukorralduslik partikulariseerumine ja konfessionaliseerumine.⁷ Seevastu eestikeelses ajalookirjutuses on need prob-

---

⁷ Kõik mainitud uurimisprobleemid on omavahel tihedalt seotud, mistõttu erinevate tööde grupeerimine ainult ühe või teise nimetaja alla pole siinkirjutaja arvates siinses üldist laadi ülevaates õigustatud. Mainitud temaatika väga ulatuslikust historiograafiast on siinkohal võimalik esitada vaid väike, siinkirjutajat kõige enam suunanud osa: **D. Pirson**. Universalität und Partikularität der Kirche; **Gerhard Oestreich**. Geist und Gestalt des frühmodernen Staates. Berlin 1969; **Dietmar Willoweit**. Rechtsgrundlagen der Territorialgewalt. Landesobrigkeit, Herrschaftsrechte und Territorium in der Rechtswissenschaft der Neuzeit. *Forschungen zur deutschen Rechtsgeschichte*. 11. Köln, Wien 1975; *Deutsche Verwaltungsgeschichte*. Herausgegeben von Kurt G. A. Jeserich, Hans Pohl und Georg-Christoph von Unruh. Bd. I. Vom Spätmittelalter bis zum Ende des Reiches. Stuttgart 1983; **Michael Stolleis**. Geschichte des öffentlichen Rechts in Deutschland. Bd. I. Reichspublicistik und Policywissenschaft 1600–1800. München 1988; *Die Territorien des Reichs im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Land und Konfession 1500–1650*. Herausgegeben von Anton Schindling und Walter Ziegler. Bd. I–VII. *Katholisches Leben und Kirchenreform im Zeitalter der Glaubensspaltung. Vereinsschriften der Gesellschaft zur Herausgabe des Corpus*

leemid pälvinud väga tagasihoidlikku tähelepanu. **Aleksander Loit** võtab kokku Läänemere provintside rootsiaegse riikliku korralduse arengu põhi-jooned.⁸ **Pärtel Piirimäe** käsitleb Vana-Liivimaad varauusaegsete territoriaal-riikide kontekstis.⁹ Õiguse moderniseerumise erinevaid aspekte Baltimaades puudutavad **Marju Luts**¹⁰ ja **Toomas Anepaio**¹¹. **Andres Andresen** sõnastab *Baltimaade luterlike territoriaalkirikute käsitluse* skemaatilised õiguslik-institutsionaalsed raamid.¹²

Catholicorum. 49–53, 56–57. Münster 1989–1997; **Leo Frank Solt**. Church and State in Early Modern England 1509–1640. Oxford, New York 1990; **Patrick Collinson**. The Late Medieval Church and its Reformation 1400–1600. — The Oxford Illustrated History of Christianity. Edited by John McManners. Oxford, New York 1992. P. 233–266; **Nicholas Hope**. German and Scandinavian Protestantism 1700–1918. *Oxford History of the Christian Church*. Oxford 1995; **Winfried Schulze**. Einführung in die Neuere Geschichte. Stuttgart 1996; **Reinhold Zippelius**. Staat und Kirche: eine Geschichte von der Antike bis zur Gegenwart. München 1997; **Martin van Creveld**. The Rise and Decline of the State. Cambridge 1999; **Heinz Schilling**. Das konfessionelle Europa. Die Konfessionalisierung der europäischen Länder seit Mitte des 16. Jahrhunderts und ihre Folgen für Kirche, Staat, Gesellschaft und Kultur. — Konfessionalisierung in Ostmitteleuropa. Wirkungen des religiösen Wandels im 16. und 17. Jahrhundert in Staat, Gesellschaft und Kultur. Herausgegeben von Joachim Bahlcke und Arno Strohmeier. *Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropas*. 7. Stuttgart 1999. S. 13–62; Dänemark, Norwegen und Schweden im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Nordische Königreiche und Konfession 1500 bis 1660. Mit Beiträgen von Matthias Asche, Werner Buchholz, Tore Nyberg, Jens E. Olesen. Herausgegeben von Matthias Asche und Anton Schindling unter Mitarbeit von Simone Giese. *Katholisches Leben und Kirchenreform im Zeitalter der Glaubensspaltung. Vereinsschriften der Gesellschaft zur Herausgabe des Corpus Catholicorum*. 62. Münster 2003.

⁸ **Aleksander Loit**. Läänemere provintside riigiõiguslik asend Rootsi suurriigis 1561–1710 (1721). — Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16./17. sajandil. *Eesti Ajalooarhiivi Toimetised*. 8 (15). 2002. Lk 7–26. Autor puudutab ka Baltimaade ajaloo seisukohast olulist *konglmeraatriikide* probleemi.

⁹ **P. Piirimäe**. Riik, maaisand ja seisused; **Pärtel Piirimäe**. Tartu piiskopkonna võimu-struktuuridest Vana-Liivimaa lõpusajandil. — Tartu, baltisakslased ja Saksamaa. Artiklite kogumik. Koostanud Helmut Piirimäe, Claus Sommerhage. Tartu 1998. Lk 33–52.

¹⁰ **Marju Luts**. Modernse eraõiguse võimalustest Eesti ajaloos. — *Acta Historica Tallinnensia*. 6. 2002. Lk 40–52.

¹¹ **Toomas Anepaio**. 19. sajandi õigusreform. — *Juridica*. 1997. 10. Lk 490–496; **Toomas Anepaio**. Kahe ilma piiril. Võimalikke murdekohti Eesti õigusajaloos ja selle uurimises. — *Ajalooline Ajakiri*. 1998. 3 (102). 5–16.

¹² **A. Andresen**. Territoriaalkirik.

Baltimaade luterlike kirikuorganisatsioonide ja kirikuvalitsemise teemat on erinevatest aspektidest käsitlenud paljud uurijad. Sügavamasisulise uurimistöö põhiraskus on seni langenud kahele kirikuajaloolasele, kes mõlemad on laialdase arhiiviainese najal uurinud Rootsi aega. **Gustaf Oskar Fredrik Westling** lahkab Eesti- ja Liivimaa kirikukorralduse võtmeküsimusi mitmetes artiklites.¹³ **Alvin Isberg** käsitleb nii Eesti-, Liivi- kui Saaremaa kirikuvalitsemise probleeme kolmes põhjalikus monograafias.¹⁴ Valdav osa autoritest on teemat käsitlenud aga üksnes peajoontes. **Hermann Daltoni** ülevaade luterlikust kirikukorraldusest Vene tsaaririigis hõlmab ka Baltimaid.¹⁵ **Johan Kõpu** kirikuvalitsemisele pühendatud ülikooliõpik vaatleb ajaloolises ja süsteematiselises osas kirikukorralduse ja -valitsemise põhijooni alates algkristluse kujunemisest kuni oma kaasajani nii üld- kui Eesti ajaloo seisukohalt, rõhuasetusega luterlusele.¹⁶ Artiklite kogumikus Baltimaade kirikuajaloost on **Wilhelm Lenz** kokkuvõtlikult visandanud ka luterliku kirikukorralduse piirjooni.¹⁷

---

¹³ **Gustaf Oskar Fredrik Westling.** Mittheilungen über die Kirchenverfassung in Estland zur Zeit der schwedischen Herrschaft. — *Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands*. 5. 1900. S. 131–190; **Fredrik Westling.** Bidrag till Livlands kyrkohistoria 1621–1656. — *Kyrkohistorisk Årsskrift*. 1. 1900. S. 107–139; **Fredrik Westling.** Bidrag till Livlands kyrkohistoria 1656–1710. — *Kyrkohistorisk Årsskrift*. 2. 1901. S. 43–107; **Fredrik Westling.** Estlands kyrka 1571–1644. Anteckningar. — *Kyrkohistorisk Årsskrift*. 21. 1920–1921. S. 185–229; **Fredrik Westling.** Einige Mittheilungen über die Bischöfe und Superintendenten in Estland 1561–1710. (Berichtigungen und Ergänzungen zu Paucker, Ehstlands Geistlichkeit). — *Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat*. 1926. Tartu 1927. S. 140–151.

¹⁴ **Alvin Isberg.** Livlands kyrkostyrelse 1622–1695. Reformsträvanden, åsiktsbrytningar och kompetensvister i teori och praxis. *Studia Historico-Ecclesiastica Upsaliensia*. 12. *Acta Universitatis Upsaliensis*. 1968; **Alvin Isberg.** Kyrkoförvaltningsproblem i Estland 1561–1700. *Studia Historico-Ecclesiastica Upsaliensia*. 16. *Acta Universitatis Upsaliensis*. 1970; **Alvin Isberg.** Ösels kyrkoförvaltning 1645–1710. Kompetensvister och meningsmotsättningar rörande funktionssättet. *Studia Historico-Ecclesiastica Upsaliensia*. 24. *Acta Universitatis Upsaliensis*. 1974.

¹⁵ **Hermann Dalton.** Verfassungsgeschichte der evangelisch-lutherischen Kirche in Rußland. *Beiträge zur Geschichte der evangelischen Kirche in Rußland*. 1. Gotha 1887.

¹⁶ **Juhan Kõpp.** Kirikuvalitsemisõpetus. *Eesti Teaduste Akadeemia juures oleva Ülikoolide Õpperaamatute Komisjoni väljaanne*. 5. Tartu 1940.

¹⁷ **Wilhelm Lenz.** Zur Verfassungs- und Sozialgeschichte der baltischen evangelisch-lutherischen Kirche 1710–1914. Der Aufbau der Landeskirchen und die Stellung des Pastors in Liv-, Est- und Kurland. — *Baltische Kirchengeschichte. Beiträge zur Geschichte der Missionierung und der Reformation, der evangelisch-lutherischen Landeskirchen und des Volkskirchentums in den baltischen Landen*. Herausgegeben von Reinhard Wittram. Göttingen 1956. S. 110–129.

Kiriklike institutsioone ja nende valitsemist puudutavad **Guntram Philippi**,¹⁸ **Horst Garve**¹⁹ ja **Riho Saardi**²⁰ kirikuajaloolised monograafiad, **Martin Lipu**,²¹ **Olaf Silla**²² ja **Erich von Schrencki**²³ kirjutatud Eesti ja Baltimaade kirikuajaloo üldkäsitlused, samuti Eesti ajaloo üldkäsitlused²⁴.

Eestimaa 18.–19. sajandi kirikukorralduse institutsionaalseid aluseid on eriuurimuse tasemel puudutatud kahes töös. **A. Andresen** on kaitsnud magistritöö Eestimaa kirikukorralduse ja -valitsemise kohta 1710–1832.²⁵ See institutsiooni-

---

¹⁸ **Guntram Philipp.** Die Wirksamkeit der Herrnhuter Brüdergemeine unter den Esten und Letten zur Zeit der Bauernbefreiung. (Vom Ausgang des 18. bis über die Mitte des 19. Jhs.). *Forschungen zur internationalen Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*. 5. Köln, Wien 1974.

¹⁹ **Horst Garve.** Konfession und Nationalität. Ein Beitrag zum Verhältnis von Kirche und Gesellschaft in Livland im 19. Jahrhundert. *Wissenschaftliche Beiträge zur Geschichte und Landeskunde Ostmitteleuropas*. 110. Marburg/Lahn 1978.

²⁰ **Riho Saard.** Eesti rahvusest luterliku pastorkonna väljakujunemine ja vaba rahvakiriku projekti loomine, 1870–1917. *Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimittuksia*. 184. Helsinki 2000.

²¹ **Martin Lipp.** Kodumaa kiriku ja hariduse lugu. Esimene raamat: Katoliku kiriku ajast Rootsi aja lõpuni; Tõine raamat: Uuem aeg: Wene walitsuse algusest meie päiwini. Esimene anne: Esimesed sada aastat Wene kotka warju all; Tõine anne: Meie aastasaja algusest kõige uuemani ajani. Jurjew 1895–1899; **Martin Lipp.** Kodumaa kirik kristliku hariduse ja äratuse töös. — Friedrich Oehninger. Ristikoguduse ajalugu omas käekäigus läbi aastasadade. [Tõlkinud] Harald Põld. Tallinn 1908. Lk 453–530.

²² **Olaf Sild.** Eesti kirikulugu vanimast ajast olevikuni. Tartu 1938.

²³ **Erich von Schrenck.** Baltische Kirchengeschichte der Neuzeit. *Abhandlungen der Herder-Gesellschaft u. des Herder-Instituts*. 5. Nr. 4. Riga 1933.

²⁴ Eesti rahva ajalugu. IV kd. Poola ja Rootsi aeg. Põhjasõda; V kd. Vene aeg. Saksa aadlivõim. Ärkamisaja algus. Toimetanud Juhan Libe, August Oinas, Hendrik Sepp, Juhan Vasar. Tallinn 1997; Eesti ajalugu. III kd. Rootsi ja Poola aeg. Kirjutanud Erik Tender, Evald Blumfeldt, Otto Liiv, Arnold Soom, Ferdinand Linnus, Johan Kõpp, Andrus Saareste, Gustav Suits, Friedrich Puksoo, Rudolf Põldmäe, Armin Tuulse. Tegevtoimetaja Otto Liiv. Peatoimetaja Hans Kruus. Tartu 1940; **Jüri Selirand, Karl Siilivask.** Eesti maast ja rahvast. Muinasajast maailmasõjani. Tallinn 1996; **Mati Laur.** Eesti ajalugu varasel uusajal 1550–1800. Tallinn 1999; Eesti ajalugu. IV kd. Põhjasõjast pärisorjuse kaotamiseni. Kirjutanud Mati Laur, Tõnu Tannberg, Helmut Piirimäe. Tegevtoimetaja Mati Laur. Peatoimetaja Sulev Vahtre. Retsenseerinud Veiko Berendsen, Indrek Jürjo, Katrin Kello, Margus Laidre, Tiit Rosenberg. Tartu 2003; **Reinhard Wittram.** Baltische Geschichte. Die Ostseelände Livland, Estland, Kurland 1180–1918. München 1954; *Baltische Länder. Deutsche Geschichte im Osten Europas*. Herausgegeben von Gert von Pistohlkors. Berlin 1994.

²⁵ **Andres Andresen.** Kirikukorraldus ja -valitsemine Eestimaal 1710–1832. Magistritöö. Juhendaja Sulev Vahtre. Tartu 1997. [Käsikiri Tartu Ülikooli teaduslikus raamatukogus.]

ajalooline töö tugineb peamiselt erialakirjandusele, publitseeritud allikatele ja konsistooriumi protokollidele 18. sajandi lõpust ning 19. sajandi algusest, selle sisuks on konsistooriumikeskne käsitus Eestimaa kirikuorganisatsiooni ülesehitusest ja valitsemise korrast. **Mati Lauri** Eesti ala valitsemise monograafia kirikuvalitsemist puudutav osa refereerib kokkuvõtlikult varasemaid töid.²⁶ **M. Lauri** monograafia kokkuvõtte üheks põhijärelduseks on seisukoht, et Vene ülemvõimu kehtestamine 1710. aastal ei muutnud Eesti ala valitsusstruktuure ja võimuvahetus tähendas tagasipöördumist selle ühiskonnakorralduse juurde, mis oli kehtinud enne Karl XI reforme.²⁷ See seisukoht kordub vastses Eesti 18. sajandi ja 19. sajandi algupoole ajaloo üldkäsitluses.²⁸ Ka siinkirjutaja on Eestimaa kirikuorganisatsioonilise korralduse kohta väitnud, et Vene ülemvõimu kehtestamine ei toonud kaasa suuremaid muudatusi.²⁹

Eestimaa provintsiaalvalitsuse ja Eestimaa konsistooriumi vahekorda 1730.–40. aastatel on vennasteliikumise aspektist uurinud **O. Sild**³⁰ ja **Voldemar Ilja**³¹. **O. Sild** käsitleb seoses Tallinna toomkiriku staatuse küsimusega ka Eestimaa vaimulikkonna ja rüütelkonna vahekordi 17.–19. sajandil.³² Vaatlusalusel perioodil Eestimaa kirikuvalitsemises juhtrolli mänginud Eestimaa rüütelkonna kõige põhjalikuma ajaloo kirjutas **Hasso von Wedel**.³³ **R. Saardi** koostatud Eesti kirikuajaloo bibliograafia³⁴ ja põhiandmestik Eesti alaga seotud juhtivvaimulike kohta³⁵ on kirikukorralduse teema uurimisel vajalikuks abimaterjaliks.

---

²⁶ **Mati Laur.** Eesti ala valitsemine 18. sajandil (1710–1783). *Scripta Archivi Historici Estoniae*. Tartu 2000.

²⁷ **M. Laur.** Eesti ala valitsemine 18. sajandil. Lk 240.

²⁸ Eesti ajalugu. IV. Lk 52.

²⁹ **A. Andresen.** Kirikukorraldus ja -valitsemine Eestimaal. Lk 28; **Andresen.** 1686. aasta Rootsi kirikuseadus Eesti- ja Liivimaa õiguskorralduses. — *Ajalooline Ajakiri*. 1998. 3 (102). Lk 71.

³⁰ **Olaf Sild.** August Hermann Francke' mõjud meie maal. Tartu 1928.

³¹ **Voldemar Ilja.** Vennastekoguduse (herrnhutluse) ajalugu Eestimaal (Põhja-Eesti) 1730–1743. [*Sine loco*] 1995.

³² **Olaf Sild.** Kas Tallinna doomkirik on kirikuloolises arenemiskäigus olnud piiskopikirikuks? *Usuteadusline Ajakiri. Lisavihk*. 1. 1926.

³³ **Hasso von Wedel.** Die Estländische Ritterschaft vornehmlich zwischen 1710 und 1783. Das erste Jahrhundert russischer Herrschaft. *Osteuropäische Forschungen*. N. F. 18. Königsberg/Pr., Berlin 1935.

³⁴ **Riho Saard.** Eesti kirikuajaloo bibliograafia (1918–1997). *Reports from the Department of Orthodoxy and East European Church Studies. University of Helsinki*. 3. Saarijärvi 1998.

³⁵ **Riho Saard.** Eesti kirikute juhtivvaimulikkond läbi aegade. — *Akadeemia*. 1998. 2–3. Lk 362–389, 604–625.

Eesti ajalooteaduse seni valitsev seisukoht kirikuorganisatsioonilise partikulaarsuse küsimuses on järgmine: nii Baltimaades kui kogu Euroopas oli vaatlusalusel perioodil tegemist ühe ja ainukese *luteri kirikuga*, mille sees eristusid “kõrgemad” või siis “üksteisest sõltumatud” kirikuvalitsusasutused. Siinkirjutaja nimetab luterlike kirikuorganisatsioonide sellist singulaarset, staatilist ja ebamäärast käsitlust *käsitluseks luterlikust universaalkirikust*. See käsitlus jätab varjatuks nii luterliku ruumi kirikuorganisatsioonilise partikulaarsuse tõsiasi kui ka selle partikulaarsusega seotud arenguprotsessid. Sellel käsitlusel on kaks lähtekohta. Esiteks, ühest luteri kirikust on kirjutanud luteri pastorid, näiteks **M. Lipp**,³⁶ **Jaan Gnadenteich**³⁷ ja **V. Ilja**³⁸. Teiseks, Nõukogude anneksiooni aegse ajalookirjutuse jaoks põlistasid ühe ja ainukese *luteri kiriku* mõiste **Gustav Naani** toimetamisel ilmunud marksistlikud Eesti ajaloo üldkäsitlused.³⁹ Nendes töodes esitatakse religiooniga seotud institutsioone räägelt halvustavas toonis ja väga lihtsustatult. Lihtsustamine jõuab koguni *luteri kiriku* võrdsustamiseni *protestantliku kirikuga*. Ka **Elina Öpik** kasutab oma eriuurimuses sünonüümidenäna mõisteid *protestantlik kirik*, *luterlik-protestantlik kirik* ja *luteri kirik*.⁴⁰ Uue käsitlusviisi võtab kokku **Artur Vassari** väljendus “Katoliku kirikut asendas protestantlik kirik”.⁴¹ Samaladne käsitlus esineb ka teistes kirikuajaloolistes eriuurimustes,⁴² samuti Eesti ajaloo kõrgkooliõpikus⁴³. Luterliku universaalkiriku käsitlus Eesti ajalooteaduses on osutunud üllatavalt elujõuliseks, seda järgivad kõik taasiseseisvumisjärgsed üldkäsitlused ja õpikud. Nendest loeme, et Baltimaades oli tegemist *luteri kiri-*

---

³⁶ **M. Lipp**. Kodumaa kiriku ja hariduse lugu; **M. Lipp**. Kodumaa kirik kristliku hariduse ja äratuse töös.

³⁷ **Jaan Gnadenteich**. Kodumaa kirikulugu. Usuõpetuse õpperaamat. Tallinn 1995.

³⁸ **V. Ilja**. Vennastekoguduse ajalugu Eestimaal 1730–1743.

³⁹ Eesti NSV ajalugu (kõige vanemast ajast tänapäevani). Toimetanud Gustav Naan. Tallinn 1952. Lk 88, 97, 109; Eesti NSV ajalugu. I. Kõige vanemast ajast XIX sajandi 50-ndate aastateni. Toimetanud Artur Vassar. *Eesti NSV ajalugu kolmes köites*. Peatoimetaja Gustav Naan. Tallinn 1955. Lk 324, 378–381, 385.

⁴⁰ **Elina Öpik**. Protestantlik kirik Eestis Rootsi koloniaalvõimu perioodil. — Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis. Tallinn 1956. Lk 81–103.

⁴¹ **Artur Vassar**. Katoliku kiriku reaktsioonilisest osast Eesti rahva ajaloos XII–XVI sajandil. — Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis. Tallinn 1956. Lk 79.

⁴² Vt artiklid kogumikes: Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis. Artiklite kogumik. II–III. Tallinn 1961, 1987.

⁴³ Eesti NSV ajalugu. Kõrgkoolide õpik. I osa. Toimetanud Karl Siilivask. Tallinn 1976. Lk 117 [peatüki autor: Helmut Piirimäe.] Ka siin kasutatakse sünonüümidenäna mõisteid *protestantlik kirik* ja *luterlik kirik*.

kuga, milles eristusid konsistooriumide võimualused piirkonnad.⁴⁴ Samasuguse seletuse juurde jääb ka viimase Eesti ajaloo üldkäsitluse kirikuajalooline osa, mille autoriks on **M. Laur**.⁴⁵ Ühest katoliku kirikust ja ühest luteri kirikust Euroopas, täpsemalt “katoliku kiriku kõrvale astunud luteri kirikust” kirjutab **Helmut Piirimäe** hiljuti ilmunud Euroopa üldajaloo gümnaasiumiõpikus.⁴⁶

Baltisaksa, saksa ja rootsi kirikuajaloolased lähtuvad Baltimaade kirikuorganisatsioonilisest partikulaarsusest. **H. Dalton** rõhutab Tallinna linna ja Eestimaa provintsi riigi- ja kirikuorganisatsioonilisi arenguerinevusi varauusajal.⁴⁷ Saksakeelsed autorid opereerivad sageli mõistega *maakirik* (*Landeskirche*), pidades silmas terviklikke luterlikke kirikuorganisatsioone Eesti-, Liivi- ja Kuramaal.⁴⁸ **Rudolf Winkleri** järgi oli Eestimaal Rootsi ajal tegemist Rootsi riigikirikust sõltuva maakirikuga.⁴⁹ **Aleksi Lehtonen** kasutab terviklike luterlike kirikuorganisatsioonide kohta linnades mõistet *linna lokaalkirik* (*städtische Lokalkirche*),⁵⁰ **Peter Harald Poelchau** aga mainib raskestitõlgitavat terminit *städtische Gesamtkirche*.⁵¹ **H. Garve** kirjutab üksikutest maakirikutest ja

---

⁴⁴ **Ain Mäesalu, Tõnis Lukas, Mati Laur, Tõnu Tannberg.** Eesti ajalugu I. Tallinn 1995. Lk 117, 133, 141, 161; **J. Selirand, K. Siilivask.** Eesti maast ja rahvast. Lk 163; **Andres Adamson, Sulev Valdmaa.** Eesti ajalugu gümnaasiumile. Tallinn 1999. Lk 95–96; **M. Laur.** Eesti ajalugu varasel uusajal. Lk 137.

⁴⁵ Eesti ajalugu. IV. Lk 217–220.

⁴⁶ Peatükis “Luterlik reformatsioon: erimeelsuste kaudu uue kirikuni” (Inimene, ühiskond, kultuur. II. Keskaeg ja varauusaeg. Koostaja Helmut Piirimäe. Tallinn 2000. Lk 197).

⁴⁷ **H. Dalton.** Verfassungsgeschichte. S. 148–149.

⁴⁸ Vt nt: **G. O. F. Westling.** Mittheilungen über die Kirchenverfassung in Estland; **Rudolf Winkler.** Die evangelisch-lutherische Landeskirche Estlands während der Schwedenherrschaft in ihrem Verhältnis zu den Sekten. — *Mitteilungen und Nachrichten für die evangelische Kirche in Rußland.* 68. 1915. S. 40–56; **Heinrich Stählin.** Die Verfassung der Livländischen Landeskirche 1622–1832. — *Kanonistische Abt.* 21. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte.* 52. 1932. S. 289–369; **E. v. Schrenck.** Baltische Kirchengeschichte. S. 40; **H. v. Wedel.** Die Estländische Ritterschaft. S. 24; **H. Speer.** Das Bauernschulwesen im Gouvernement Estland. S. 54, 56, 132; **Heinrich Schaudinn.** Deutsche Bildungsarbeit am lettischen Volkstum des 18. Jahrhunderts. München 1937; **Wilhelm Lenz.** Zur Verfassungs- und Sozialgeschichte der baltischen evangelisch-lutherischen Kirche.

⁴⁹ **R. Winkler.** Die evangelisch-lutherische Landeskirche Estlands. S. 54.

⁵⁰ **Aleksi Lehtonen.** Die livländische Kirchenordnung des Johannes Gezelius. *Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia.* 32. Helsinki 1931. S. 16.

⁵¹ **Peter Harald Poelchau.** Rigas evangelische Kirche im 19. Jahrhundert. Riga 1910. S. 6.

”õiguslikult eraldiseisvatest kirikutest”.⁵² Nii **G. O. F. Westling** kui **A. Isberg** kasutavad mõisteid *Tallinna kirik* ja *Eestimaa kirik*. **Westlingil** esineb veel mõiste *Eestimaa provintsi(aal)kirik*,⁵³ **Isbergil** mõisted *territoriaalkiriklik* (*territorialkyrklighet*) ja *territoriaalkiriklik* (*territorialkyrklig*)⁵⁴.

Samalaadses võtmes esineb osa Eesti ajalooeaduse Nõukogude anneksiooni eelsest teemakäsitlusest. Erinevatel kirikuorganisatsioonidel on vahet tehtud lihtsalt nimetades *Eestimaa kirikut*, *Liivimaa kirikut* ja *Saaremaa kirikut*. Samas ei tooda eraldi välja Tallinna kirikut. Sellist käsitlust kohtame “Eesti rahva ajaloo” neljandas ning viiendas köites⁵⁵ **O. Silla** ja “Eesti ajaloo” kolmandas köites⁵⁶ **J. Kõpu** kirjutatud kirikuajaloolises osas. Ajaloolise usuteaduse professor **O. Sild** mainib oma “Eesti kirikuloos” veel ka “kõiki Vene riigis asuvaid evangeelseid kirikuid”, jäädes enamasti siiski üldmõiste *luteri kirik* juurde.⁵⁷ Maakirikutest on kirjutanud näiteks **J. Kõpp**,⁵⁸ viimasel ajal **A. Andresen**⁵⁹ ja **R. Saard**⁶⁰. Siiski esines ka Teise maailmasõja eelses Eesti ajalookirjutuses käsitlus luterlikust universaalkirikust.⁶¹

Oluline on rõhutada, et kirikuorganisatsioonilise partikulaarsuse käsitlus on senimaani piirdunud vaid *maakirikute*, *provintsiaalkirikute*, *Tallinna kiriku*, *Eestimaa*, *Liivimaa* ja *Saaremaa kiriku* olemasolu nimetamisega. Territoriaalkirikute eksistents ja selle arengulugu, st Baltimaade territoriaalkirikute kadumine 17. sajandi lõpul seoses nende liitmisega Rootsi territoriaalkirikuga, taastekkimine 18. sajandi algul ja lõplik kadumine 19. sajandi teisel kolmandikul

---

⁵² **H. Garve**. Konfession und Nationalität. S. 2, 9, 14–15.

⁵³ **F. Westling**. Estlands kyrka 1571–1644. S. 185, 194; **Gustaf Oskar Fredrik Westling**. Kirchengesetz und Kirchengesetzarbeiten in Ehstland zur Zeit der schwedischen Herrschaft. — *Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands*. 5. 1900. S. 40, 60; **G. O. F. Westling**. Mittheilungen über die Kirchenverfassung in Estland. S. 144. Vt ka: **A. Andresen**. 1686. aasta Rootsi kirikuseadus. Lk 71.

⁵⁴ **A. Isberg**. Kyrkoförvaltningsproblem i Estland. S. 36, 49, 140, 169.

⁵⁵ Eesti rahva ajalugu. IV. Lk 1100–1120; vt eriti: lk 1116; Eesti rahva ajalugu. V. Lk 1404–1407.

⁵⁶ Eesti ajalugu. III. Lk 315–328.

⁵⁷ **O. Sild**. Eesti kirikulugu. Lk 153, 155, 163–164, 178, 196–197.

⁵⁸ **J. Kõpp**. Kirikuvalitsemisõpetus. Lk 53, 54, 58, 89.

⁵⁹ **A. Andresen**. Kirikukorraldus ja -valitsemine Eestimaal. Lk 4–6, 15, 28, 30, 33, 44, 49, 126; **A. Andresen**. 1686. aasta Rootsi kirikuseadus. Lk 71–72.

⁶⁰ **R. Saard**. Eesti rahvusest luterliku pastorkonna väljakujunemine. Lk 33.

⁶¹ Vt nt: **Hans Kruus**. Eesti ajalugu kõige uuemal ajal I. Eesti rahvusliku ärkamiseni. Tartu 1927. Lk 24–25, 163–164; **Hans Kruus**. Eesti ajaloo lugemik III. Valitud lugemispalad Eesti ajaloo alalt XVIII ja XIX sajandil. Tartu 1929. Lk 130–131.

seoses nende ühendamisega Venemaa luterliku territoriaalkirikuga, ei ole seni maani käsitlemist leidnud, erandiks siinkirjutaja "Territoriaalkiriku" artikkel.

Luterliku kirikuõiguse uurimisseisu teema alustuseks tuleks määratleda *kirikuõiguse* tähendus. Kirikuõigus on õiguse valdkond, mille piirid on aja jooksul üsna palju muutunud. Selles väitekirjas tähendab *kirikuõigus* kirikuelu erinevaid avaldumisvorme reguleerinud õigusnorme ja õiguspõhimõtteid. Kirikuõigus hõlmab siinses töös ka perekonnaõigust, mida alates 19. sajandist on käsitletud eraõiguse lahutamatu osana.⁶²

Eriuurimusi Eesti- ja Liivimaa luterliku kirikuõiguse kohta on ilmunud napilt. **Oswald Schmidt** on uurinud kirikupatronaadi ajalugu Liivimaal.⁶³ Samal teemal on andmeid kogunud **August Wilhelm Hupel**.⁶⁴ **G. O. F. Westlingi** artikkel käsitleb Eestimaa rootsiaegse kirikuõiguse põhijooni.⁶⁵ **A. Lehtonen** võtab vaatluse alla Liivimaa kirikuõiguse kodifitseerimise katse.⁶⁶ **A. Andresen** on uurinud Rootsi 1686. aasta kirikuseaduse saatust Eesti- ja Liivimaa õigusruumis.⁶⁷ **Reinhold Wilhelm Staël von Holstein** annab ülevaate probleemidest Vene 1832. aasta kirikuseaduse loomisel ja selle rakendamisel Baltimaades.⁶⁸ Ajalehes *St. Petersburgische Zeitung* ilmus 1833. aastal läbi mitme numbriga anonüümse autori artikkel Venemaa luterliku kirikuseaduse saamisloost.⁶⁹ Heinrich Georg von Jannau andmetel oli autoriks Saaremaalt pärit **Karl Ludwig von Poll**, Võõrkonfessioonide Vaimulike Asjade Peavalitsuse kõrge

---

⁶² Vt nt: [**Friedrich Georg von Bunge.**] *Geschichte des Liv-, Est- und Curländischen Privatrechts. Geschichtliche Uebersicht der Grundlagen und der Entwicklung des Provincialrechts in den Ostseegouvernements. Besonderer Theil. III. Privatrecht.* St. Petersburg 1862. S. 9–35, 132–145, 175–183, 212–218. Kirikuõiguse piiritlemise kohta vt veel ka: **M. Luts.** Modernse eraõiguse võimalustest Eesti ajaloos. Lk 40–47; **Toomas Anepaio.** 1920. aasta põhiseaduse mõju Eesti eraõiguse arengule. — *Acta Historica Tallinnensia.* 6. 2002. Lk 53–59; **Merilin Kiviorg.** Religiooniõiguse põhimõisted, üldpõhimõtted ja allikad. — *Juridica.* 2001. 1. Lk 24.

⁶³ **Oswald Schmidt.** *Geschichte des Kirchenpatronats in Livland.* — *Dorpat. Juristische Studien.* III. 1. Herausgegeben von den Professoren Dr. J. Engelmann, Dr. C. Erdmann, Dr. W. von Rohland. Jurjew (Dorpat) 1894. S. 37–75.

⁶⁴ Ueber des lief- und ehstländische Kirchenpatronat. Nebst andern kürzern Aufsätzen etc. Der nordischen Miscellaneen zweytes Stück. Von August Wilhelm Hupel. Riga 1781. S. 7–160.

⁶⁵ **G. O. F. Westling.** *Kirchengesetz und Kirchengesetzarbeiten in Ehstland.*

⁶⁶ **A. Lehtonen.** *Die livländische Kirchenordnung.*

⁶⁷ **A. Andresen.** 1686. aasta Rootsi kirikuseadus.

⁶⁸ **Reinhold Wilhelm Baron Staël von Holstein.** *Zur Geschichte des Kirchengesetzes vom Jahre 1832.* — *Baltische Monatsschrift.* 52. 1901. S. 128–176.

⁶⁹ [?] Ueber das neue Gesetz für die Evangelisch-lutherische Kirche in Rußland. — *St. Petersburgische Zeitung.* 1833. 138–141, 143–145.

ametnik, kes osales ise aktiivselt uue kirikuseaduse väljatöötamises.⁷⁰ **Heinrich Stählin** on kirjutanud publitseeritud allikatele ja kirjandusele tugineva kokkuvõtliku artikli Liivimaa territoriaalkiriku korraldusest ja selle õiguslikest alustest, kuid autori õige mitmetesse seisukohtadesse tuleks suhtuda kriitiliselt.⁷¹ Erinevaid kirikuõiguslikke küsimusi puudutatakse enamuses kirikukorraldust ja kirikuvalitsemist käsitlevates töedes, esile tuleks tõsta jällegi **G. O. F. Westlingi** ja **A. Isbergi** mainitud uurimusi. Rootsiaegse Liivimaa osas väärib esiletõstmist **Ernst Hj. J. Lundströmi** monograafia.⁷² Luterliku kirikuõiguse ühte osa, rahvakoolide tegevust reguleerinud õigusnorme, on põhjalikult käsitlenud **Helmut Speer**⁷³ ja **Lembit Andresen**⁷⁴.

18. sajandi ja 19. sajandi alguskümnendite kirikuõigus Eestimaal kuulub kõige vähem tähelepanu pälvinud kirikuõiguslike uurimisteede hulka, kus pealegi pikka aega on valitsenud üks põhimõttelise tähtsusega väärisseisukoht. **A. Andreseni** artikkel Rootsi 1686. aasta kirikuseadusest Baltimaade õiguskorralduses⁷⁵ lükkab ümber üldtunnustatud seisukoha, et see Läänemereproviintside jaoks väga oluline seadus kehtis ilma eriliste muudatusteta edasi ka Vene ülemvõimu ajal kuni 1832. aasta kirikuseaduse rakendamiseni.⁷⁶

---

⁷⁰ EAA [arhiivifond] 2434- [nimistu] 1- [säilik] 1, l[eht]. 4–4p. Artikli teksti esitab peaaegu täiesti muutmata kujul (ja ilma viitamata) E. H. Busch (Ergänzungen der Materialien zur Geschichte und Statistik des Kirchen- und Schulwesens der Ev.-Luth. Gemeinden in Rußland. Im Auftrage des Central-Comités der Unterstützungs-Kasse für Ev.-Luth. Gemeinden in Rußland gesammelt und herausgegeben von E. H. Busch, Russisch-Kaiserlichem Staatsrath. Erster Band. Der St. Petersburgische, der Moskause und der Kurländische Consistorialbezirk. St. Petersburg, Leipzig 1867. S. 1–21).

⁷¹ **H. Stählin**. Die Verfassung der Livländischen Landeskirche.

⁷² **Ernst Hj. J. Lundström**. Bidrag till Livlands kyrkohistoria under den svenska tidens första skede. Från Rigas intagande 1621 till freden i Oliva 1660. Uppsala 1914.

⁷³ **Helmut Speer**. Das Bauernschulwesen im Gouvernement Estland vom Ende des achtzehnten Jahrhunderts bis zur Russifizierung. *Abhandlungen des Instituts für wissenschaftliche Heimatforschung an der Livländischen Gemeinnützigen u. Ökonomischen Sozietät (gegr. 1792)*. 2/3. Tartu 1936.

⁷⁴ **Lembit Andresen**. Eesti rahvakooli ja pedagoogika ajalugu. I kd. Eellugu ja algus kuni Põhjasõjani; II kd. Kaheksateistkümnnes sajand; III kd. Koolireformid ja venestamine. Tallinn 1997–2002; Eesti rahvakoolide seadused 18. ja 19. sajandil. Koostanud Lembit Andresen. Tallinn 1973.

⁷⁵ **A. Andresen**. 1686. aasta Rootsi kirikuseadus. Lk 70–72.

⁷⁶ Vt nt: **Alexander von Richter**. Geschichte der dem russischen Kaiserthum einverleibten deutschen Ostseeprovinzen bis zur Zeit ihrer Vereinigung mit demselben. Th. II. Die Ostseelände als Provinzen fremder Reiche. 1562–1721. Bd. II. Geschichte Liv- und Esthlands unter schwedischer Herrschaft. 1629–1721. Riga 1858. S. 118; **F. Westling**. Bidrag till Livlands kyrkohistoria 1656–1710. S. 61, 106–107; **J. Köpp**. Kiriku-

Baltimaade luterliku kirikuõiguse uurimine on senimaani jäänud suuresti kirikuajaloolaste kanda. **T. Anepaio** kritiseerib õigustatult eesti teadlaste liiga tagasihoidlikku tähelepanu õiguse tähendusele ühiskonnas ja selle ajaloos tervikuna,⁷⁷ mida peaksid kuulda võtma ka ajaloolased; siia tuleks aga veel lisada, et erilisse vaeslapse osasse on sattunud luterlik kirikuõigus, mida teenekamad eesti ja ka baltisaksa õigusajaloolased on peaaegu täielikult vältinud.⁷⁸ Ometi oli luterliku kirikuõiguse näol tegemist uusaegse ühiskonna ühe välja- paistvalt olulise kujundajaga.

Kirikuõiguse jaoks kesksel tähendusel omanud 1710. aasta alistumislepinguid on ajalookirjutuses käsitletud üksikasjalikult, eriti tuleks esile tõsta **H. Wedeli**,⁷⁹

---

valitsemisõpetus. Lk 77, 80; **Mati Laur**. Rootsi seaduste mõju 18. sajandi Baltikumi poliitilisele elule. — *Kleio. Ajaloo ajakiri*. 1991. 4. Lk 26–28; **Lauri Vahtre**. Eesti kultuuri ajalugu. Lühülevaade. Tallinn 1993. Lk 64; Eesti ajalugu. Kronoloogia. Koostanud **Sulev Vahtre**. Tallinn 1994. Lk 67 [perioodi 1630–1800 autor: **Mati Laur**]; **J. Gnadenteich**. Kodumaa kirikulugu. Lk 60; **Viljar Peep**. Pilguheit Eesti õiguse ja kohtute arengule. — *Kleio. Ajaloo ajakiri*. 1995. 1. (11). Lk 19; **Magnus Mörner**. Comparative approaches to the history of the countries around the Baltic Sea. Aula Lecture 20 November 1997. Tartu 1997. P. 12; **A. Andresen**. Kirikukorraldus ja -valitsemine Eestimaal. Lk 28; **Andres Andresen**. Die lutherische Kirche in der ständischen Gesellschaft: Randbemerkungen am Beispiel des Baltischen Landesstaates. — *Steinbrücke. Estnische Historische Zeitschrift*. 1. 1998. S. 103.

⁷⁷ **T. Anepaio**. Kahe ilma piiril. Lk 9–10.

⁷⁸ Baltisaksa 19. sajandi õigusajaloo üldkäsitlustes on kirikuõigus jäänud praktiliselt puutumata teemaks. Näiteks Friedrich Georg von Bunge pühendab kanoonilisele õigusele neli lehekülge, luterlikule kirikuõigusele aga kõigest mõned read (**Friedrich Georg von Bunge**. Einleitung in die liv-, esth- und curländische Rechtsgeschichte und Geschichte der Rechtsquellen. Reval 1849. S. 170–174, 205–206), O. Schmidt piirdub 1686. ja 1832. aasta kirikuseaduse nimetamisega (Rechtsgeschichte Liv-, Est- und Curlands von Professor Dr. Oswald Schmidt. Aus dem Nachlasse des Verfassers herausgegeben von Dr. Eugen von Nottbeck. *Dorpater Juristische Studien*. III. 2/3. Jurjew (Dorpat) 1895. S. 174, 277–278). Ometi käsitas F. G. v. Bunge *Liivimaa provintsiaalõiguse*na kõiki kaasaegses Liivimaa kubermangus rakendatavaid seadusi (**Marju Luts**. Juhuslik ja isamaaline: F. G. v. Bunge provintsiaalõiguste adus. *Dissertationes iuridicae Universitatis Tartuensis*. 3. Tartu 2000. Lk 133–135), järelikult kuulus provintsiaalõiguse hulka ka kirikuõigus. M. Luts näitab, et Bunge teadusliku programmi keskseks osaks kujunes siiski kohtutes tegelikult toimuv. Ka Jüri Uluots puudutab luterlikku kirikuõigust õige lühidalt ja sealjuures mitte alati asjatundlikult (Eestimaa õiguse ajalugu. Konspekt. Koostanud prof. Jüri Uluotsa loengute põhjal eksami- ja õppekavale vastavalt stud. iur. Voldemar E. Muhel. Tartu 1938. Lk 294, 297, 323, 329, 330, 331, 336, 374, 390).

⁷⁹ **H. v. Wedel**. Die Estländische Ritterschaft. S. 13–26.

August Traadi⁸⁰ ja **Reinhard Wittrami**⁸¹ uurimusi. Alistumislepingute kirikuvalitsuslikku aspekti pole seni vajalikuks peetud täpsemalt analüüsida.

Saksa, Rootsi ja Soome ajaloolaste jaoks on kirikukorralduse, -valitsemise ja -õiguse temaatika olnud oluliseks uurimisobjektiks. Saksa luterliku kirikukorralduse ajalookirjutus on äärmiselt mahukas, tähtsamad üldistused võetakse kokku kapitaalsetes üldkäsitlustes ja leksikonides.⁸² Luterliku kirikuõigusega on kõige viljakamalt tegelenud Saksa teadlased ja selle historiograafia on väga ulatuslik, uuematest monograafiatest olgu nimetatud **Martin Heckeli**⁸³ ja **Klaus Schlaichi**⁸⁴ tööd. Ka õiguse ja kirikuõiguse vallas on ilmunud põhjanevad leksikonid.⁸⁵ Rootsi kirikukorralduse ajaloo klassikaline käsitlus keskajast kuni

---

⁸⁰ **August Traat.** Liivi- ja Eestimaa kapitulatsioonid aastast 1710. — Eesti ühendamisest Venemaaga ja selle ajaloolisest tähtsusest. Toimetanud Artur Vassar. Tallinn 1960. Lk 103–145.

⁸¹ **Reinhard Wittram.** Die Unterwerfung Livlands und Estlands 1710. — Geschichte und Gegenwartsbewußtsein. Historische Betrachtungen und Untersuchungen. Festschrift für Hans Rothfels zum 70. Geburtstag. Herausgegeben von Waldemar Besson und Friedrich Freiherr Hiller von Gaertringen. Göttingen 1963. S. 278–310.

⁸² Deutsche Verwaltungsgeschichte. I; Die Religion in Geschichte und Gegenwart. Handwörterbuch für Theologie und Religionswissenschaft. Dritte, völlig neu bearbeitete Auflage. In Gemeinschaft mit Hans Freiherr von Campenhausen, Erich Dinkler, Gerhard Gloege, Knud E. Løgstrup herausgegeben von Kurt Galling. Bd. I–VII. Tübingen 1957–1965; Evangelisches Staatslexikon. Begründet von Hermann Kunst, Siegfried Grundmann. Herausgegeben von Roman Herzog, Hermann Kunst, Klaus Schlaich, Wilhelm Schneemelcher. Bd. I–II. Stuttgart 1987.

⁸³ **Martin Heckel.** Staat und Kirche nach den Lehren der evangelischen Juristen Deutschlands in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts. *Jus Ecclesiasticum. Beiträge zum evangelischen Kirchenrecht und zum Staatskirchenrecht.* 6. München 1968.

⁸⁴ **Klaus Schlaich.** Kollegialtheorie. Kirche, Recht und Staat in der Aufklärung. *Jus Ecclesiasticum. Beiträge zum evangelischen Kirchenrecht und zum Staatskirchenrecht.* 8. München 1969.

⁸⁵ Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte. Herausgegeben von Adalbert Erler und Ekkehard Kaufmann unter philologischer Mitarbeit von Ruth Schmidt-Wiegand. Mitbegründet von Wolfgang Stammeler. Redaktion: Dieter Werkmüller. Bd. I–V. Berlin 1971–1998; Lexikon für Kirchen- und Staatskirchenrecht. Bd. I. Herausgegeben von Axel Freiherr von Campenhausen, Ilona Riedel-Spangenberg, P. Reinhold Sebott SJ unter Mitarbeit von Heribert Hallermann. Paderborn, München, Wien, Zürich 2000.

Teise ilmasõjani pärineb **Yngve Briliothi** sulest.⁸⁶ Soome kirikukorraldust on uurinud teiste seas **Erkki Kansanaho**.⁸⁷

Erik Amburgeri kapitaalne uurimus Vene valitsusasutustest ja haldusüksustest annab parima üldülevaate luterliku kirikuvalitsemisega seotud asutustest Vene tsaaririigis.⁸⁸ Paljude autorite koostöös valminud neljaköiteline teatmik annab ülevaate Vene ajalooteaduse viimasest sõnast Vene tsaaririigi riiklike keskasutuste kohta.⁸⁹

Uurimisülesanne

Doktoriväitekeri “Luterlik territoriaalkirik Eestimaal 1710–1832. Riigivõimu mõju kirikuvalitsemisele, -institutsioonidele ja -õigusele” käsitleb ühte kesket osa luterliku kirikuorganisatsiooni, kirikuõiguse ja kirikuvalitsemisega seotud probleemideringist Baltimaades. Vene ülemvõimu perioodi esimest poolt hõlmav käsitlus suunatakse Eestimaale, ühele kuuest⁹⁰ suuremast poliitilisest üksusest Balti provintssides.

Väitekirja ülesandeks on leida vastused neljale omavahel seotud küsimusele: kuidas mõjutas riigivõim esiteks Eestimaal luterliku territoriaalkiriku eksistentsi, teiseks Eestimaal kirikuvalitsemist, kolmandaks Eestimaal kirikuinstitutsioone, ning neljandaks Eestimaal kirikuõigust?

Kirikuvalitsemine Eestimaal on väga ulatuslik probleem, mis hõlmab erinevaid valitsustasandeid: kõrgem kirikuvalitsemine, praostkonna tasand ja kihelkonna tasand. Siinses töös võetakse vaatluse alla põhiliselt kirikuvalitsemise kõrgem tasand. Riigivõim mõjutas valitsemise osas peamiselt just seda tasandit. Alljärgnevalt puudutatakse rahvakoolidega seotud õigust ainult riivamisi, sest seda teemat on varasemas historiograafias juba põhjalikult käsitletud.

---

⁸⁶ **Yngve Brilioth**. Svensk kyrkokunskap. Stockholm 1946.

⁸⁷ **Erkki Kansanaho**. Suomen evankelisluterilaisen kirkon itsehallinto. Kirkon lainsäädännön ja hallinnon kehitys Ruotsin vallan ajoista nykypäiviin. *Suomen kirkko-historiallisen seuran toimituksia*. 55. Helsinki 1954.

⁸⁸ **Erik Amburger**. Geschichte der Behördenorganisation Russlands von Peter dem Grossen bis 1917. *Studien zur Geschichte Osteuropas*. 10. Leiden 1966.

⁸⁹ Государственность России. Государственные и церковные учреждения, словесные органы и органы местного самоуправления, единицы административно-территориального, церковного и ведомственного деления (конец XV века – февраль 1917 года). Словарь-справочник. I–IV. Составители О. Ф. Козлов, В. Ф. Янковая. Москва 1996–2001.

⁹⁰ 1795. aastal liideti Vene Läänemereprovintside hulka veel Kuramaa.

Miks on kõikidest vaatlusalusel perioodil Baltimaades eksisteerinud territoriaalkirikutest valitud uurimisobjektiks just Eestimaa territoriaalkirik?

Esiteks puudutas terve kindralkubernangu maapiirkonda hõlmav territoriaalkirik tunduvalt suuremat osa rahvastikust kui Tallinna, Riia või ka Saaremaa territoriaalseisuse võimualune territoriaalkirik ja selle tähtsus Baltimaade ühiskonnas tervikuna oli vastavalt suurem.

Teiseks, kui tuleb valida Eestimaa ja Liivimaa vahel, loeb siinkirjutaja Eestimaa territoriaalkiriku uurimist Eesti ajaloo seisukohast olulisemaks ja ka huvitavamaks. Nagu uurimisseisu juures mainitud, valitseb Eesti ajalooteaduses seisukoht, et Vene ülemvõimu kehtestamine Baltimaades tähendas tagasi-pöördumist selle ühiskonna- ja valitsemiskorralduse juurde, mis oli kehtinud enne Karl XI reforme. Siinkirjutaja kahtleb selle seisukoha paikapidavuses ja püstitab hüpoteesi: vaatlusaluse perioodi alguses toimus Eestimaa territoriaalkiriku valitsemises süsteemivahetus. Süsteemivahetus hõlmas kõrgemaid valitsusinstituutsioone ja nende tegevust reguleerinud kirikuõigust. Liivimaa kirikuvalitsemises sellist süsteemivahetust ei toimunud.

Uurimistöö põhiosa hõlmab ajavahemikku 1710–1832, Vene ülemvõimu kehtestamisest Baltimaades kuni Vene 1832. aasta luterliku kirikuseaduse kehtestamiseni. Nendesse ajalistesse piiridesse mahub Eestimaa territoriaalkiriku eksistents Vene ülemvõimu ajal.

Väitekiri on uurimus ühiskonna õiguslik-instituutsionaalse korralduse ajaloost rõhuasetusega kirikuajaloole. Ühiskonna õiguslik-instituutsionaalse korralduse ajalugu paikneb ajalooteaduse piirilal ja sellel on ühisosa õigusteadusega, täpsemalt õigusajalooga. Uurimisülesandest lähtuvalt on siinsel väitekirjal ühisosa ka luterliku teoloogiaga, täpsemalt nii dogmaatika, eklesioloogia kui teoloogilise kirikuajalooga.

Metodoloogiliselt järgib väitekiri struktuuriajaloolist käsitusviisi. Töö jaguneb neljaks osaks. Esimene osa kujundab taustsüsteemi Eestimaa luterliku territoriaalkiriku õiguslik-instituutsionaalse problemaatika mõistmiseks. Esimene peatükk annab vältimatult vajaliku taustainfona üksikasjaliku ülevaate luterliku Saksamaa ja Rootsi kirikukorraldusest, millest lähtusid olulised mõjud Eestimaa kirikukorraldusele. Eesti ajalooteaduses pole seni sellist tausta esitatud ja luterliku kirikukorralduse problemaatika on jäänud seetõttu ilma põhjata. Eraldi analüüsitakse kirikukorraldusega seotud luterliku õpetuse põhiseisukohti, mis võimaldab võrrelda luterlike reformaatorite kirikukorraldust puudutavaid ideid ja luterliku kirikukorralduse tegelikku ajaloolist arengut. Kuna vaatlusalusel perioodil kuulus Eestimaa poliitiliselt Vene tsaaririigi koosseisu ja Vene monarhi ülemvõimu alla, siis täielikuma võrdluspildi huvides on oluline põhijoontes puudutada Venemaal paiknenud luterlike koguduste korraldust. Seda tehakse teises peatükis. Kolmas peatükk uurib Eestimaa kirikukorraldust Rootsi ajal, et leida lähtealust selle arenguloogikale pärast 1710. aastat. Võrdlevalt puudutatakse Tallinna territoriaalkiriku küsimusi. Esimese osa temaatika hõlmab põhilisi kirikukorraldusega seotud arenguhooni, kusjuures nii esimese

kui kolmanda peatüki alapeatükkides vaadeldakse süstemaatilise printsiibi järgi nii kirikuvalitsemist kui sellega seotud kirikuõigust eraldi. Teine osa uurib Eestimaa territoriaalkiriku taastekke protsessi Vene ülemvõimu algusperioodil. Esimene peatükk analüüsib Balti erikorra alusnorme, mis löid õigusliku aluse territoriaalkiriku tekkeks. Teine peatükk tutvustab neid Eestimaa kirikuvalitsemisega seotud Vene tsaaririigi institutsioone, mis on olulised nii väitekirja teise osa kolmanda peatüki kui kolmanda ja neljanda osa paremaks mõistmiseks. Kolmas, selle osa põhipeatükk süsteemivahetusest Eestimaa kõrgemas kirikuvalitsuses selgitab ja analüüsib üksikasjalikult rootsiaegsete kirikuvalitsus-institutsioonide kadumist, segakoosseisulise konsistooriumi rajamist ja nende protsesside õiguslikke aluseid. Neljas peatükk esitab kokkuvõtliku ülevaate Eestimaa territoriaalkiriku institutsionaalsest korraldusest. Kolmas osa on pühendatud Eestimaa kirikuõigusele. Esimeses peatükis käsitletakse ülemvõimu vahetumisest kuni 1720. aastate lõpuni lisandunud õigusakte. See peatükk lähtub kronoloogilisest printsiibist, sest selline lähenemine annab selgema ülevaate Eestimaa territoriaalkirikus selle veneaegsel algusperioodil valitsenud põhiprobleemidest – tollased provintsiaalvalitsuse publikaadid käsitlesid korruga mitmeid erinevaid kirikuelu valdkondi. Teises peatükis uuritakse süstemaatilise printsiibi alusel järgnenud perioodi neid tähtsamaid kirikuelu valdkondi, millesse riigivõim sekkus seadusandluse teel. Neljas osa Eestimaa territoriaalkiriku lõpu kohta vaatleb kolmes peatükis uue kirikuseaduse ettevalmistamist, 1832. aasta kirikuseadust ja selle rakendamist Eestimaal, mis viis siinse territoriaalkiriku likvideerumiseni. Ekskurs Liivi-, Saare- ja Kuramaa, Riia ja Narva territoriaalkiriku valitsemise õiguslik-institutsionaalsete põhijoonte teemasse markeerib olulisemaid võrdlusandmeid Eestimaa territoriaalkiriku jaoks.

Allikad

Väitekirja põhiallikad on suuremas osas õigusliku sisuga. Publitseeritud allikatest hõlmavad keskse koha kaks koodeksit – Rootsi 1686. aasta kirikuseadus⁹¹ ja Vene 1832. aasta kirikuseadus⁹². Need kirikuseadused normeerisid olulisemaid kirikuelu valdkondi. Võrreldava tähtsusega on Eestimaa rüütelkonna ja Tallinna Rootsi garnisoni kapitulatsioonilepingud Vene võimudega, mis andsid õigusliku kinnituse rootsiaegse kirikukorralduse kestmisele Eestimaal. Need

---

⁹¹ Kirchen-Gesetz und Ordnung, So der Großmächtigste König und Herr, Herr Carl, der Eilffte, Der Schweden, Gothen und Wenden König, etc. Im Jahr 1686 hat verassen und Im Jahr 1687 im Druck ausgehen und publiciren lassen. Mit denen dazu gehörigen verordnungen. Stockholm [*sine anno.*]

⁹² Gesetz für die Evangelisch-Lutherische Kirche in Russland. [*Sine loco sine anno.*]

lepingud, samuti Tallinna linna ning Pärnu Rootsi garnisoni kapitulatsioonilepingu ja väljavõtte Uusikaupunki rahulepingust toimetas trükki **Eduard Winkelmann**.⁹³

Heinrich Johann Derlingi allikapublikatsioon 1777. aastast sisaldab Vene ülemvõimu ajal kehtinud rootsiaegseid õigusakte, teiste seas 1675. aasta Preestriprivileegi, mis kinnitas vaimulikkonna seisuslikud eesõigused nii Rootsi kui Vene ajal.⁹⁴ Kõige olulisemaks kohaliku ilmaliku õigustraditsiooni seadustekoguks oli vaatlusalusel perioodil Eestimaa rüütli- ja maaõigus, mis publitseeriti esmakordselt alles 1821. aastal.⁹⁵ **H. Dalton** on välja andnud valiku olulisematest Vene keskvõimu väljastatud õigusaktidest saksakeelses tõlkes, mis puudutavad nii reformeeritud kui osaliselt ka luterlikku usutunnistust.⁹⁶ Kõige olulisemaks Vene keskasutusi puudutavaks allikapublikatsiooniks on Vene Impeeriumi Täielik Seaduste Kogu.⁹⁷ Luterlike usutunnistuskirjade autoriteetseks usuteaduslikuks publikatsiooniks on Saksa Evangeelse Kirikunõukogu väljaanne Augsburgi usutunnistuse 400. aastapäevaks. Siinses töös on kasutatud mainitud teose teist, täiendatud trükki.⁹⁸

Kõik väitekirja jaoks olulisemad arhiivimaterjalid asuvad Ajalooarhiivis. Tähtsamaks allikaliigiks on provintsiaalvalitsuse publikaadid.⁹⁹ Eestimaal jõustusid kõik õigusaktid – nii provintsiaalvalitsuse korraldused kui keskvalitsuse

---

⁹³ Die Capitulationen der estländischen Ritterschaft und der Stadt Reval vom Jahre 1710 nebst deren Confirmationen. Nach den Originalen mit andern dazu gehörigen Documenten und der Capitulation von Pernau herausgegeben von Eduard Winkelmann. Reval 1865.

⁹⁴ Auswahl derer wichtigsten in denen Landes- und Stadtgerichten des Herzogthums Ehstland, auch noch jetzt geltenden Königl. schwedischen Verordnungen. [Herausgegeben von Heinrich Johann Derling.] Reval 1777.

⁹⁵ Des Herzogthums Ehsten Ritter- und Land-Rechte. Sechs Bücher. Erster Druck. Mit erläuternden Urkunden und ergänzenden Beilagen herausgegeben durch Johann Philipp Gustav Ewers. Dorpat 1821.

⁹⁶ Urkundenbuch der evangelisch-reformirten Kirche in Rußland. Herausgegeben von Hermann Dalton. *Beiträge zur Geschichte der evangelischen Kirche in Rußland*. 2. Gotha 1889.

⁹⁷ Полное Собрание Законовъ Россійской Имперіи. [Собрание первое.] Т. IV–XLV; Собрание второе. Т. I–VII. Санктпетербургъ 1830–1833. Järgnevatse viidetes kasutatakse selle allikapublikatsiooni kohta lühendit ПСЗ.

⁹⁸ Die Bekenntnisschriften der evangelisch-lutherischen Kirche. [Herausgegeben von Ernst Wolf, Heinrich Bornkamm u.a.] Göttingen 1952.

⁹⁹ Provintsiaalvalitsuse korralduste kohta kasutati 17.–19. sajandil samatähenduslikke termineid *plakat*, *patent* ja *publikaat*. Alljärgnevalt eelistatakse terminit *publikaat*, kuna eestikeelses sõnavaras kannavad nii *plakat* kui *patent* veel teisi, sisuliselt täiesti erinevaid tähendusi. Oma sisult jagunesid publikaadid kolmeks: õigustloovad, mingit ülesannet andvad ja informeerivad publikaadid.

ukaasid – alles pärast nende avaldamist provintsiaalvalitsuse publikaadina.¹⁰⁰ *Ukaasideks* on alljärgnevalt nimetatud kõiki Vene kesk võimu poolt väljastatud õigusakte.¹⁰¹ Selleks, et teha kindlaks täiendused Eestimaa partikulaarkirikuõiguses, on süstemaatiliselt läbi töötatud Eestimaa provintsiaalvalitsuse publikaadid aastatest 1696–1833. Mainitud allikaid säilitatakse Eestimaa konsistooriumi arhiivifondis 1187.

19. sajandi esimesel poolel tegeles kirikuajaloolise materjali kogumisega **Arnold Friedrich Johann Knüpffer** (1777–1843), Kadrina pastor, Eestimaa konsistooriumi kaasistuja ja esimene ülemsuperintendent, kes muuhulgas uuris agaralt eesti keelt ja kogus rahvalaule. Põhiosa tema kogutud materjalist on jäänud käsikirja. Siinkirjutaja leidis Ajalooarhiivi Eestimaa rüütelkonna arhiivifondist 854 varem kasutamata ja ka õblemata ning pagineerimata ärakirja Knüpfferi kirikukorralduste kogust, mis sisaldab hulgaliselt olulisemate Eestimaa kirikuõigust ja -valitsemist puudutavate õigusaktide koopiaid. Koopiaid kättesaadavate originaalidega ja ka kaudsete andmetega allikakriitiliselt võrreldes selgus, et tegemist on usaldusväärse materjaliga.

Täiendava allikmaterjalina on kasutatud Eestimaa konsistooriumi protokolle ja kirjavahetust, ülemmaakohtu kirjavahetust ja ülemapellatsioonikohtu toimikuid.

Eestimaa territoriaalkiriku seisukohast olulisi võrdlusandmeid Tallinna territoriaalkiriku kohta on leitud Tallinna linnaarhiivist. Magistraadi arhiivifondist 230 on kasutatud protokolle ja publikaate, linnakonsistooriumi arhiivifondist 1346 protokolle.

Knüpfferi rikkalikku käsikirjalist pärandit kasutas Eestimaa ja Tallinna pastorite leksikoni koostamisel **Hugo Richard Paucker**. Selle biograafilise leksikoni teemakäsitus ületab kaugelt tavapärase isikuandmeid sisaldava teatmeteose piirid, lisatud on väga palju informatsioonikilde eriti 17.–19. sajandi kirikuolude kohta.¹⁰²

---

¹⁰⁰ Vt ka: Chronologisches Repertorium der russischen Gesetze und Verordnungen für Liv-, Esth- und Curland. Herausgegeben von Friedrich Georg von Bunge. Bd. I. 1710–1762. Dorpat 1823. S. XL–LXXVI.

¹⁰¹ Vene keskvalitsuse väljastatud seadused jagunesid kogu rahvale teadaandmiseks mõeldud manifestideks, kindlatele isikutele või institutsioonidele suunatud korraldusteks (*наставление, наказ*), määrustikeks (*устав, регламент*) ja nimelisteks (*именный*) (st keisri) ning senati ukaasideks. Seadusjõud oli kõigil ühesugune, mistõttu võib kasutada üldnimetust *ukaas* (Chronologisches Repertorium. I. S. XVII–XXXVI; **M. Laur**. Eesti ala valitsemine 18. sajandil. Lk 24).

¹⁰² **Hugo Richard Paucker**. Ehstlands Geistlichkeit in geordneter Zeit- und Reihenfolge. Reval 1849.

Võrdlusandmeid Liivimaa kirikuõiguse kohta leidub **Gustav Johann von Buddenbrocki** publitseeritud allikakogus.¹⁰³ Liivimaa rüütelkonna, Riia linna ja Riia Rootsi garnisoni kapitulatsioonilepingud andis välja **Carl Schirren**.¹⁰⁴

---

¹⁰³ Sammlung der Gesetze, welche das heutige livländische Landrecht enthalten, kritisch bearbeitet. Zweiter Band. Aeltere hinzugekommene Landesrechte. Erste Abteilung. Landesordnungen vom Jahr 1621 bis 1680. [Herausgegeben von Gustav Johann von Buddenbrock.] Riga 1821; Sammlung der Gesetze, welche das heutige livländische Landrecht enthalten, kritisch bearbeitet. Zweiter Band. Aeltere hinzugekommene Landesrechte. Erste Abteilung. Landesordnungen vom Jahr 1680 bis 1710. [Herausgegeben von Gustav Johann von Buddenbrock.] Riga 1821; Sammlung der Gesetze, welche das heutige livländische Landrecht enthalten, kritisch bearbeitet. Zweiter Band. Aeltere hinzugekommene Landesrechte. Zweite Abteilung und Anhang. Kirchenrecht und Richterregeln. [Herausgegeben von Gustav Johann von Buddenbrock.] Riga 1821.

¹⁰⁴ Die Capitulationen der livländischen Ritter- und Landschaft und der Stadt Riga vom 4. Juli 1710 nebst deren Confirmationen. Nach den Originaldokumenten mit Vorausstellung des Privilegium Sigismundi Augusti und einigen Beilagen herausgegeben von Carl Schirren. Dorpat 1865.

ESIMENE OSA. TAUSTSÜSTEEM

I. Luterlik Saksamaa ja Rootsi 16.–19. sajandil

Territoriaalkirikute juured ulatuvad sügavale reformatsiooneelsesse aega. Rooma-katoliku kiriku ühtsust ohustasid läbi kogu keskaja liikumised, mida valitsev doktriin nimetas *hereesiaks*. *Hereetilisi* liikumisi tekkis ikka ja jälle, nendest üheks mõjukamaks olid näiteks hussiidid. *Hereetelistest* liikumistest hoolimata püsis rooma-katoliku kirik sajandite vältel õiguslik-institutsionaalselt ühtse organisatsioonina lääne kristlikus Euroopas, kuni lõpuks ühel järjekordsel *hereetikul* Martin Lutheril õnnestus vallandada justkui paisu taha kogunenud sündmused, mis viisid kogu Euroopa ühiskonna põhimõttelisele uuenemisele ja mille üheks oluliseks tunnuseks sai suund partikulaarsusele usutunnistuslikul ning eriti just kirikuorganisatsioonilisel alal.

Reformatsiooneelne kirikuvalitsemine õiguslik-institutsionaalselt ühtse rooma-katoliku kiriku sees toimus mitmekesistes vormides. Rooma-katoliikliku dogmaatika järgi valitseb kirikut Rooma paavst, toetudes talle alluvatele kardinalidele, peapiiskoppidele ja piiskoppidele. Tegelik elupraktika nii lihtne ei olnud. Üks kogu kirikuajalugu läbivatest tendentsidest on olnud ilmalike võimukandjate püüdlus saada kirikuorganisatsiooni oma valitsuspiirkonnas oma kontrolli alla ning muuta kirikukorraldust üheks osaks ilmaliku võimu poolt valitsetavast avalikust korrast. Hiliskeskaja ühiskonnas algas poliitilise võimu konsolideerumine uusaegse riikluse suunas. Kuningavõimu tugevnemine Inglismaal, Prantsusmaal, Hispaanias, Taanis ja Rootsis tähendas kirikuvalitsemise vähemalt osalist alistamist monarhi taatele tema võimualustes piiskopkondades. Sarnane protsess toimus ka Saksa aladel, aga selle vahega, et tegelik võim koondus järjest enam arvukate vürstide ja linnade, mitte keisri kätte. Need protsessid toimusid kas ilmalike ülemate ühepoolsel survele või siis kokkuleppel vaimuliku võimuga: paavst ja ilmalikud valitsejad sõlmisid konkordaate, mis tugevdasid viimaste mõju eelkõige kiriklike ametikohtade täitmisel, kirikuvarade valitsemisel ja kirikliku tegevuse üldise järelevalve alal. Varem oli kõik see kuulunud üksnes vaimulike ülemate pädevusse. Samas puudusid üldtunnustatud põhimõtted vaimuliku ja ilmaliku võimu funktsionaalseks piiritlemiseks.¹⁰⁵ Märkimaks rooma-katoliku kiriku piiskopkondade eriseisundit reformatsiooneelsel ajal näiteks Inglismaal ja Prantsusmaal on vastavas riigis

---

¹⁰⁵ Vt nt: **Dietmar Willoweit**. Das landesherrliche Kirchenregiment. — Deutsche Verwaltungsgeschichte. Herausgegeben von Kurt G. A. Jeserich, Hans Pohl und Georg-Christoph von Unruh. Bd. I. Vom Spätmittelalter bis zum Ende des Reiches. Stuttgart 1983. S. 361–362; **M. v. Creveld**. The Rise and Decline of the State. P. 59–125.

asunud kirikuorganisatsiooni kohta kasutatud mõnevõrra tinglikku terminit *rahvuskirik* (*Nationalkirche*).

Reformatsiooni algusajaks oli võim Euroopas koondunud territoriaalülemate kätte. Reformatsiooni puhkemise järel võitis luterlus endale eluõiguse esiteks ainult tänu ilmalike territoriaalülemate toetusele, teiseks toimus luterluse institutsionaliseerumine juba olemas olnud ilmalike valitsusüksuste raames.¹⁰⁶ Sellest tulenevalt ei osutunud võimalikuks rooma-katoliku kiriku organisatsiooniga võrreldava riikideülese luterliku kirikuorganisatsiooni teke.

Reformatsiooni järel tekkinud luterlikud territoriaalkirikud jagunesid oma õiguslik-institutsionaalse struktuuri ja kirikuvalitsemise iseärasuste alusel kaheks põhitüübiks. Üks luterliku territoriaalkiriku põhitüüp esines Saksa aladel, teine Rootsi riigis.

1. Saksamaa

A. Territoriaalkirikud ja kirikuvalitsemine

Saksa-Rooma keisririigis süvenes hiliskeskajal, eriti alates 14. sajandist poliitiline killustumus. Konfessionaalse ajastu¹⁰⁷ keisririik oli keerulise ülesehitusega poliitiline moodustis, mis koosnes rohkem kui tuhandest erilaadsest ilmalikust ja vaimulikust valitsusüksusest. Nendest ligi kolmesadat loetakse omaette riigilaadseks poliitiliseks üksuseks. Need riigilaadsed poliitilised üksused jagunesid kaheks. Esiteks saksakeelses historiograafias *territoriumideks* (*Territorium*, ka *Land*) nimetatud üksused, mille eestikeelse vastena võiks siinkirjutaja arvates kasutada terminit *vürstiriik*. *Territorium* kannab eesti keeles igasuguse maa-ala tähendust.¹⁰⁸ Vürstiriikide kõrval eristusid keisririigi poliitilises korralduses *vabalinnad*.¹⁰⁹ Vabalinna territoriaalülemaks oli kodanikkond või selle privi-

---

¹⁰⁶ Vt nt: **Hans-Walter Krumwiede**. Zur Entstehung des landesherrlichen Kirchenregiments in Kursachsen und Braunschweig-Wolfenbüttel. Göttingen 1967. S. 9.

¹⁰⁷ Konfessionaalseks ajastuks (*konfessionelles Zeitalter*) nimetatakse peamiselt saksakeelses historiograafias perioodi reformatsiooni algusest kuni Kolmekümneaastase sõja lõpuni, st uute konfessioonide kujunemise ja ususõdade perioodi.

¹⁰⁸ Vt ka: **A. Andresen**. Territoriaalkirik. Lk 281, viide 23.

¹⁰⁹ Saksakeelses historiograafias eristatakse termineid *Reichsstadt*, *freie Stadt* ja *Reichsvogteistadt*. Piirid nende kolme erineva linnatüübi vahel hakkasid hägustuma juba keskajal, mistõttu üldistavas käsitluses kasutatakse sageli üldterminit *freie Reichsstadt*, vaba keisririigilinn, või lihtsalt *Reichsstadt*, mille eestikeelse vastena eelistab siinkirjutaja lühiduse huvides *vabalinna*. Eestikeelses teatme- ja ajalookirjutuses on tavaline Saksa-Rooma keisririigi ja selle institutsioonide seostamine *riigi* mõistega. Nii on üldiselt kasutusel mõisted *Saksa-Rooma riik*, *riigilinn*, *riigipäev*, *riigiseisus* (vt nt: vastavad artiklid ja nt artikkel *Augsburgi usurahu* kõikides Eesti

legeeritum osa, vürstiriigi territoriaalülemateks maahärra (*Landesherr, Territorialherr*) ja territoriaalseisused. Jõudude vahekorrale vürstiriikide territoriaalülemate seas oli iseloomulik maahärra ainuvõimu süvenemine territoriaalseisuste võimu piiramise arvel, mis lõppes absolutismi väljakujunemisega 17.–18. sajandil. Vabalinnad ja vürstiriigid allusid keisririigiõiguslikult¹¹⁰ vahetult keisrile, kuid keisril puudus tegelik võim territoriaalülemate üle. Keisririigiõiguslikult vahetult keisrile allunud isikud ja korporatsioonid kuulusid keisririigiseisusesse.

Luterlik õpetus kirikust ja selle valitsemisest. Rooma-katoliikliku õpetuse järgi on kirik maailma kõikide kristlaste nähtav osadus ühe ühise juhi, paavsti, ja temaga ühendatud piiskoppide all. Kiriku õiguslik ja institutsionaalne organisatsioon on identne vaimse, spirituaalse kirikuga. Jeesus Kristus seadis kirikupeaks apostel Peetruse, kelle järglastes jätkub meelevald kogu kiriku üle. Piiskopid on apostlite järglased, Peetruse otsene järglane on Rooma paavst. Väljaspool seda hierarhilist kirikut ei ole lunastust.¹¹¹

Martin Lutheri järgi toimub õigeuskmoistmine Jumala armust Kristuse pärast usu läbi. Kirik on oma olemuselt vaimulikku laadi, teispool igasuguseid maiseid ilminguid. Tõeline kirik on varjatud, kirikut ei ole näha, kirikusse tuleb uskuda. Kirik on olemas maailma loomisest kuni aegade lõpuni ja selle peaks on Jeesus Kristus. Kirik on kõikjal, kus usk haarab Jumala sõna järele. Püha Vaim ühendab kiriku.¹¹² Kiriku maine kuju on ebakindel, sellel on “patuse pale”. Kirik seisab ilmaliku valitsemise kõrval, aga see on mitte reaalselt ja õiguslikult eksisteeriv institutsioon, vaid inimeste kogu, pühad usklikud ja “lambukesed, kes oma Karjase häält kuulavad”.¹¹³ Luther soovitas eelistada *kiriku* asemel sisuliselt täpsemat väljendit *püha kristlaskond (ein heilige Christenheit)*.¹¹⁴

---

entsüklopeedias; **Hermann Kinder, Werner Hilgemann.** Maailma ajalugu esiajast tänapäevani. Maailma ajaloo käsiraamat. Tõlkinud Lauri Randveer. Toimetanud Indrek Kiverik. Tallinn 2001. Lk 235, 263 [vastavad osad toimetanud ja osaliselt tõlkinud Priit Raudkivi ja Mati Laur]. Tuleb aga rõhutada, et Saksa-Rooma keisririik ei olnud riik, vaid paljude poliitiliste üksuste läänisuhetele tuginev ühendus. See asjaolu peaks kajastuma ka terminoloogias, mistõttu näiteks *Reichstag* ja *Reichsstand* tuleks eesti keelde tõlkida kui *keisririigipäev* ja *keisririigiseisus*.

¹¹⁰ Vt täpsemalt: ptk I.1.B (esimene osa).

¹¹¹ Vt nt: **Y. Brilioth.** Svensk kyrkokunskap. S. 61; **Axel von Campenhausen.** Kirchenleitung. — *Zeitschrift für evangelisches Kirchenrecht.* 29. 1984. S. 12; **J. Köpp.** Kirikuvalitsemisõpetus. Lk 2.

¹¹² Vt nt: **J. Köpp.** Kirikuvalitsemisõpetus. Lk 50–53.

¹¹³ Schmalkaldia artiklite 12. punkt (Die Bekenntnisschriften. S. 459–460).

¹¹⁴ **Toomas Paul.** Sanctorum communionem. — *Usuteaduslik Ajakiri.* 2001. 1 (48). Lk 41.

Philipp Melanchthon tõi kasutusse mõistepaari *ecclesia proprie dicta* ja *ecclesia large dicta*. Esimene tähendab tõelist, viimane empiirilist kirikut. Kogu kiriklikku eksistentsi ilmalikus sfääris tähistab termin *nähtav kirik* (*ecclesia visibilis*).¹¹⁵

Luterluse õpetuslikud alused on kokku võetud Konkordiarraamatus (*Liber concordiae*).¹¹⁶ Kolmest “vanakiriklikust” usutunnistusest puudutavad kiriku mõistet apostlik ja Nikaia usutunnistus. Apostlik usutunnistus sedastab: “Usun ... üht püha katoolset kirikut ...”.¹¹⁷ Ja Nikaia usutunnistus: “Usun ühtainust, püha, katoolset ja apostlikku kirikut”.¹¹⁸ Kirikule omistatakse järgmised tunnused: ühtsus, pühadus, katoolsus (üleilmsus) ja apostellikkus. 1529. aastal asendas Luther oma Väikeses Katekismuses *catholicam* sõnaga *christliche*. Seda on matkinud ka eestikeelsed luterlikud tõlked.¹¹⁹

Kuidas käsitletakse kiriku mõistet luterluse peamises usutunnistuskirjas, Melanchthoni poolt 1530. aastal koostatud Augsburgi usutunnistuses (Augsburgi muutmata usutunnistus, *Confessio Augustana invariata*)?

Augsburgi usutunnistuse 7. artiklis (*Kirikust*) kirjutatakse järgmist: “Õpetatakse ka, et alati peab olema üks püha kirik. Kirik on pühade [usklike] kogu, kus evangeeliumi puhtalt kuulutatakse ja sakramente õigesti [kooskõlas evangeeliumiga] jagatakse. Kiriku tõeliseks ühtsuseks piisab, kui lepitakse kokku evangeeliumi kuulutamises ning sakramentide jagamises. Ei ole vajalik, et kõikjal kehtiks ühesugune inimeste poolt loodud kord ja kombetalitused”.¹²⁰ 8. artikkel (*Mis on kirik?*) väidab, et tõeline kirik on pühade ja õigeusklike kogu.¹²¹

---

¹¹⁵ Vt nt: **J. Kõpp**. Kirikuvalitsemisõpetus. Lk 2–3, 50–53.

¹¹⁶ Vt nt: Die Bekenntnisschriften.

¹¹⁷ “Credo ... sanctam ecclesiam catholicam ...” (Die Bekenntnisschriften. S. 21). Luther tõlkis kirikut puudutava osa järgmiselt: “ein heilige christliche Kirche, die Gemeine der Heiligen” (**T. Paul**. Sanctorum communionem. Lk 38).

¹¹⁸ “Credo ... Et unam, sanctam, catholicam et apostolicam ecclesiam.” (Die Bekenntnisschriften. S. 26–27).

¹¹⁹ **T. Paul**. Sanctorum communionem. Lk 44.

¹²⁰ “Item docent, quod una sancta ecclesia perpetuo mansura sit. Est autem ecclesia congregatio sanctorum, in qua evangelium pure docetur et recte administrantur sacramenta. Et ad veram unitatem ecclesiae satis est consentire de doctrina evangelii et de administratione sacramentorum. Nec necesse est ubique similes esse traditiones humanas seu ritus aut ceremonias ab hominibus institutas” (Die Bekenntnisschriften. S. 61).

¹²¹ “Quamquam ecclesia proprie sit congregatio sanctorum et vere credentium ...” (Die Bekenntnisschriften. S. 62).

15. artikkel puudutab kiriku välist korraldust. Järgida tuleb neid inimeste poolt seatud reegleid, mille eesmärgiks on rahu ja korra tagamine kirikus. Need reeglid aga ei ole vajalikud õndsakssaamiseks.¹²²

Riikliku korralduse ja ilmaliku valitsemise küsimusi on käsitletud 16. artiklis. Seaduslik riiklik korraldus ja ülemate võim alamate üle on Jumala poolt kehtestatud.¹²³ 28. artikkel vaimulikust võimust väidab, et nii vaimulikku kui ilmalikku võimu tuleb austada kui Jumala kahte suuremat andi maa peal.¹²⁴ Ometi ei tohi vaimuliku ja ilmaliku võimu ülesandeid ja pädevust kuidagi omavahel ära segada. Vaimuliku võimu ülesandeks on evangeeliumi jutlustada ja sakramente jagada, see ülesanne on täpsemalt väljendudes pastori ametil,¹²⁵ aga vaimulik võim ei tohi sekkuda ilmaliku võimu pärusmaale, ei tohi valitsejaid ametisse panna või ametist vabastada, ilmaliku võimu jaoks uusi seadusi teha.¹²⁶ Vaimuliku võimu kandjatena nimetatakse piiskoppe, ent piiskop ei erine vaimulikus mõttes teistest pastoritest.¹²⁷ Vaimulikku võimu ehk piiskopivõimu teostatakse üksnes läbi pastori ameti (*per ministerium verbi*).¹²⁸

Melanchthoni koostatud Augsburgi usutunnistuse apoloogia annab üksikasjalikuma selgituse Augsburgi usutunnistuse põhipunktidele. Usutunnistuse 7. ja 8. artikli selgituses seisab, et kirikut ei saa siduda mingi ilmaliku riikliku

---

¹²² “De ritibus ecclesiasticis docent, quod ritus illi servandi sint, qui sine peccato servari possunt et prosunt ad tranquillitatem et bonum ordinem in ecclesia, sicut certae feriae, festa et similia. De talibus rebus tamen admonentur homines, ne conscientiae onerentur, tamquam talis cultus ad salutem necessarius sit” (Die Bekenntnisschriften. S. 69). Vt veel ka: Die Bekenntnisschriften. S. 129–130.

¹²³ “De rebus civilibus docent, quod legitimae ordinationes civiles sint bona opera Dei ...” (Die Bekenntnisschriften. S. 70).

¹²⁴ “Itaque nostri ad docendas conscientias coacti sunt ostendere discrimen ecclesiasticae potestatis et potestatis gladii, et docuerunt, utramque propter mandatum Dei religiose venerandam et honore afficiendam esse tamquam summa Dei beneficia in terris” (Die Bekenntnisschriften. S. 120–121; vt ka lk 123).

¹²⁵ 5. artikkel: “Ut hanc fidem consequamur, institutum est ministerium docendi evangelii et porrigendi sacramenta” (Die Bekenntnisschriften. S. 58).

¹²⁶ Die Bekenntnisschriften. S. 122. See punkt ründab rooma-katoliiklikku dogma piiskoppidest, kes valitsevad kirikut jumaliku õiguse alusel ja valdavad nii vaimulikku kui ilmalikku võimu.

¹²⁷ Die Bekenntnisschriften. S. 121. Vt ka: *Tractatus de potestate et primatu papae, De potestate et jurisdictione episcoporum* (Die Bekenntnisschriften. S. 489–490).

¹²⁸ Die Bekenntnisschriften. S. 122. Vt ka lk 123–124. Vt ka: **Bernhard Lohse**. Das Verständnis des leitenden Amtes in lutherischen Kirchen in Deutschland von 1517–1918. — Kirchenpräsident oder Bischof? Untersuchungen zur Entwicklung und Definition des kirchenleitenden Amtes in der lutherischen Kirche. Herausgegeben von Ivar Asheim und Victor R. Gold. Göttingen 1968. S. 55–58.

korraldusega.¹²⁹ 16. artikli selgitus rõhutab põhimõttelist erinevust vaimuliku ja ilmaliku maailma vahel ning kinnitab, et ilmalik maailm koos oma seaduste, valitsuste ja erinevate seisustega on hädavajalik osa jumalikust korraldusest. Evangeelne õpetus ei soovi muuta ilmalikku maailmakorda, vaid vastupidi, käsib alistuda ilmalikele valitsejatele.¹³⁰ 28. artikli selgituses on kirjas, et piiskopi vaimulikus võimuses saab eristada kahte osa: *potestas ordinis* ja *potestas iurisdictionis*. Esimene tähendab evangeeliumi jutlustamist ja sakramentide jagamist, teine vaimulikku kohtupidamist, st õigust kristlikust kogudusest liikmeid välja arvata ja neid sinna pärast pattude andeksandmist uuesti tagasi võtta. Vaimuliku kohtupidamise aluseks on evangeelium.¹³¹

Lutheri Väike ja Suur katekismus nõuavad samuti mõlemad alistumist kõikidele ülematele, sest nad on Jumala poolt ametisse seatud: kes hakkab vastu ülematele, hakkab vastu Jumala loodud korrale.¹³²

Melanchthoni käsitus paavstivõimust (*Tractatus de potestate et primatu papae*) väidab, et ühelgi inimesel ei saa olla vaimulikku võimu kiriku üle.¹³³

Luterluse õpetuslikud alused esitavad seega väga napp juhiseid nii kiriku õiguslik-institutsionaalse vormi kui kirikuvalitsemise küsimuste kohta. Inimeste väline ühendus evangeeliumi ja sakramentide ümber vajab maa peal mingisugust organisatsiooni, aga peale mõnede üksikute üldprintsipiide pole täpselt selge, milline see organisatsiooni peaks olema ja kuidas peaks toimuma selle juhtimine. Vaimulik ja ilmalik võim on üksteisest eraldatud ja nad ei tohiks vastaspoole valitsusalasse sekkuda. Aga kui vaimuliku võimu ülesandeks on kuulutada evangeeliumi ja jagada sakramente, siis kes peaks valitsema kiriku välist organisatsiooni maa peal?

---

¹²⁹ “Et catholicam ecclesiam dicit, ne intelligamus, ecclesiam esse politiam externam certarum gentium, sed magis homines sparsos per totum orbem, qui de evangelio consentiunt et habent eundem Christum, eundem spiritum sanctum et eadem sacramenta, sive habeant easdem traditiones humanas sive dissimiles” (Die Bekenntnisschriften. S. 235–236). Justus Jonase tõlge 1531. aastast: “... so ist der tröstliche Artikel im Glauben gesetzt: “Ich gläube ein katholick, gemeine, christliche Kirche”, damit niemands denken möchte, die Kirche sei, wie ein ander äußerlich Polizei, an dieses oder jenes Land, Königreich oder Stand gebunden, wie von Rom der Papst sagen will; sondern das gewiß wahr bleibt, daß der Hauf und die Menschen die rechte Kirche sein, welche hin und wieder in der Welt, von Aufgang der Sonne bis zum Niedergang, an Christum wahrlich gläuben, welche denn ein Evangelium, einen Christum, einerlei Tauf und Sakrament haben, durch einen heiligen Geist regieret werden, ob sie wohl ungleiche Ceremonien haben” (Die Bekenntnisschriften. S. 236).

¹³⁰ Die Bekenntnisschriften. S. 307–310.

¹³¹ Die Bekenntnisschriften. S. 400.

¹³² Die Bekenntnisschriften. S. 524–525; 596–597, 598–599, 679–680.

¹³³ Die Bekenntnisschriften. S. 474.

Luther ja Melanchthon ei töötanud välja mingit kirikupoliitilist teooriat kirikuorganisatsiooni ja kirikuvalitsemise kohta, küll aga on nad täpsustanud käsitlust ilmalikest ülematest. Selle käsitluse järgi ei võimalda tõelise kiriku puhtvaimulik iseloom vaadelda välist kirikuorganisatsiooni ja kirikuvalitsus-asutusi tõelise kiriku ilmnemismvormidena. Ülemad on kristlikud ainult niivõrd, kui võrd nad tunnistavad tõelist Kristust. Kristlikul valitsejal on erilised kirikuga seonduvad kohustused. Ta peab hoolt kandma tõelise evangeelse õpetuse tunnistamise ja kuulutamise eest (*cura religionis*), võitlema väärdõpetuste vastu ja kindlustama kiriku eksistentsi pastorite ja kirikuteenrite ametisse kutsumise, kaitse ja ülalpidamise kaudu. Kiriku liikmena ei oma valitseja mingit erilist lisa-ametikohta, ta on ainult väljapaistvaim kirikuliige (*praecipuum membrum ecclesiae*), temal lasub vastutus kiriku hea käekäigu eest, kuigi oma osa on kõikidel kirikuliikmetel. Valitsejale kuulub järelevalve mõlema käsulaua seaduste (*custodia utriusque tabulae*), st kümne käsu, täitmise üle. Ta peab kaasa aitama ka selliste kirikusiseste ülesannete täitmisele, mis puudutavad näiteks jumalateenistuse korraldust ja visitatsiooni. Kristliku valitseja ülesandeks on hoida välist korda, sekkuda tohib ta vaid siis, kui vaimuliku võimu kandjad oma kohustuste vastu eksivad. Valitsejal ei ole voli usutunnistuse sisu üle. Sõna kuulutamine ja sakramentide jagamine ei ole tema ülesanne. Sel kombel kristlike ülemate volitusi selgelt piiritledes erineb reformaatorite käsitlus oluliselt järgnenud tegelikkusest.¹³⁴

Territoriaalülimuslik kirikuvalitsemine. Tegelik ajalooline areng ei viinud luterlikus õpetuses postuleeritud vaimuliku ja ilmaliku võimu eristumisele. Ka reformaatorid ise ei esitanud selget ja kindlat nõudmist hoida nähtavat kirikut vabana ilmalike ülemate võimust.¹³⁵

Reformatsioon tähendas hädaolukorra tekkimist kirikuorganisatsioonilisel tasandil. Rooma-katoliikliku kirikukorralduse lagunemise järel loodeti reformaatorite leeris esialgu üksikute koguduste suutlikkusele ise oma asju korraldada, kuid üsna peatselt selgus, et selline isevoolutee ähvardab kirikuelu kokkukukkumisega nii õpetuslikul kui majanduslikul alal. Ilmselgeks muutus vajadus kindla õigusliku korra ja seda korda tagava võimu järele. Luther pöördus abipalvega kirikuolude korrastamiseks oma maahärra, Saksi kuurvürsti poole. Saksimaa kirikuorganisatsioonile pandi alus 1527.–1529. aastal toimunud visitatsiooni käigus. Lutheri ideed väljenduvad tema eessõnas visitatsiooniariklitele, milles ta rõhutab hädaolukorda. Kuna vaimulik võim ei ole kiriku

---

¹³⁴ Vt nt: **Y. Brilioth**. Svensk kyrkokunskap. S. 79; **Walther von Loewenich**. Luthers Stellung zur Obrigkeit. — Staat und Kirche im Wandel der Jahrhunderte. Herausgegeben von Walther Peter Fuchs. Stuttgart 1966. S. 53–68; **B. Lohse**. Das Verständnis des leitenden Amtes. S. 58–67; **M. Heckel**. Staat und Kirche. S. 139–163, 205–207; **D. Willoweit**. Das landesherrliche Kirchenregiment. S. 362.

¹³⁵ Vt nt: **Karl Rieker**. Die rechtliche Stellung der evangelischen Kirche Deutschlands in ihrer geschichtlichen Entwicklung bis zur Gegenwart. Leipzig 1893. S. 1–2.

välise poole korraldamisega hakkama saanud, tuleb pöörduda ilmaliku valitseja poole, et ta kirikut abistaks, et ta lahendaks lahkkelid ja tagaks korra; kõike seda peaks kuurvürst tegema mitte ilmaliku valitseja õiguse järgi, vaid kristlikust armastusest kiriku vastu. Visitatsioon on üks osa koguduse enda tegevusest oma asjade korraldamisel, visitaatorid on pigem “piiskopid” kui ilmaliku võimu käsutäitjad. Aga kuurvürsti poolt välja antud instruksioon visitaatoritele on selges vastuolus Lutheri mõtteviisiga, instruksioon lähtub ilmalikule võimule allutatud kirikuorganisatsiooni põhimõttest.¹³⁶ Maahärrast sai kirikuolusid korraldav “hädapiiskop” (*Notbischof*). “Hädapiiskopi” ametist kasvas välja maahärra ainuvõim kirikuorganisatsiooni üle, mida saksa keeles tähistatakse terminiga *landesherrliches Kirchenregiment*, maahärruslik kirikuvalitsemine.¹³⁷¹³⁸

Samasuunaline areng toimus kogu Saksa luterlikus ruumis. Ilmaliku võimu kandjad – vürstiriikide ja vabalinnade territoriaalülemad – võtsid uue kiriku-korralduse loomise ja kirikuvalitsemise enda kätte. Saksamaal kaasnesid reformatsiooniga ususõjad, mistõttu konfessionaalne konflikt oli tunduvalt teravam kui näiteks Rootsis või Vana-Liivimaal. Seetõttu ei toimunud rooma-katoliikliku kirikuorganisatsiooni rahulikku ümberkujundamist luterlikuks, vaid luterlikes vürstiriikides ja vabalinnades loodi uus kirikuorganisatsioon. Kirikuorganisatsiooni katolikuaegsest episkopaalsest ülesehitusest ei jäänud Saksa luterlikus ruumis midagi järele. Umbes viiekümnes vürstiriigis ja kolmekümne viies vabalinnas tekkis luterlik territoriaalkirik.

Sellises vürstiriikide ja vabalinnade territoriaalkirikute mitmekesisuses kujunes mõne aastakümne jooksul välja Saksa luterliku territoriaalkiriku põhitüüp. Vürstiriikides oli selle loomise ja kontrollimise põhi-instrumentiks visitatsioon, mille teostajaks oli nii vaimulikest kui ilmalikest liikmetest koosnenud visitatsioonikomisjon. Kõrgema vaimuliku kohtuna ja ühtlasi ka kõrgema kirikuvalitsusasutusena loodi konsistorium, mis koosnes samuti nii vaimulikest kui ilmalikest liikmetest ja mis seisis territoriaalülemate kontrolli all.¹³⁹ Saksa konsistorium oli tüpoloogiliselt segakonsistorium ehk *consistorium mixtum*, vastandudes ainult vaimulikest liikmetest koosnevale konsistoriumile (*consistorium purum*), mis esines näiteks Rootsis. Kõrgemaks vaimulikuks ametnikuks

---

¹³⁶ Vt nt: **Y. Brilioth**. Svensk kyrkokunskap. S. 80.

¹³⁷ J. Kõpu järgi “maahärralik kirikuvalitsemine” (**J. Kõpp**. Kirikuvalitsemisõpetus. Lk 58).

¹³⁸ Vt nt: **H.-W. Krumwiede**. Zur Entstehung des landesherrlichen Kirchenregiments. S. 109–120; **Wilhelm Maurer**. Die Entstehung des Landeskirchentums in der Reformation. — Staat und Kirche im Wandel der Jahrhunderte. Herausgegeben von Walther Peter Fuchs. Stuttgart 1966. S. 69–78.

¹³⁹ Selle teema klassikaline käsitlus: **Karl Müller**. Die Anfänge der Konsistorialverfassung im lutherischen Deutschland. — *Historische Zeitschrift*. 102 (1909). S. 1–30.

oli superintendent, üks pastoritest.¹⁴⁰ Piiskopiamet kaotati,¹⁴¹ kõrgem kiriklik valitsusõigus – episkopaalõigus (*ius episcopale*)¹⁴² – kuulus territoriaalülematele. Iseloomuliku kirikuorganisatsioonilise tunnuse alusel võib Saksa luterliku territoriaalkiriku tüüpi nimetada *konsistoriaalse territoriaalkiriku tüübiks*.¹⁴³

Ühesugune territoriaalkiriku korralduse ja valitsemise tüüp esines nii vürstiriikides kui vabalinnades. Saksakeelses historiograafias kasutatakse saksa kirikuvalitsemistüübi kohta tavaliselt terminit *maahärruslik kirikuvalitsemine*. Saksa vürstiriigis koondus võimutäius just maahärra kätte ja sellise termini kasutamine on vürstiriikide puhul igati õigustatud. Maahärra kirikuvalitsuslikku positsiooni ühes Saksa vürstiriigis iseloomustab 18. sajandi algupoolest pärinev tsitaat: “[vürst on] ise oma maal paavst, keiser ja Saksa ordumeister”.¹⁴⁴ Seevastu vabalinnas selline maahärra institutsioon teatavasti puudus ja terminit *landesherrliches Kirchenregiment* vabalinnade kohta ei kasutata, võrreldava kaaluga termin vabalinnade kohta saksa keeles puudub. Erinevates poliitilistes süsteemides esinenud ühe kirikuvalitsustüübi kohta oleks soovitatav kasutada ühte terminit. Sobiv termin nii vürstiriikide kui vabalinnade ühetüübilise kirikuvalitsemiskorra tähistamiseks on *territoriaalülimuslik kirikuvalitsemine*.¹⁴⁵ See termin hõlmab erineva poliitilise põhikorraldusega üksusi ja erinevaid ilmaliku võimu kandjaid. Territoriaalülimusliku kirikuvalitsemise tähtsamate valdkondade hulka kuulusid esiteks õpetus ja liturgia, teiseks kiriku majandus-

---

¹⁴⁰ Täpsemalt vt: **Heinrich Nobbe**. Das Superintendentenamt, seine Stellung und Aufgabe nach den evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. — *Zeitschrift für Kirchengeschichte*. 14. 1894. S. 404–429, 556–572.

¹⁴¹ Piiskopiameti problemaatika kohta Saksa luterluses vt: Entstehung und Funktionen des bischöflichen Amtes in den evangelischen Kirchen in Deutschland. Hermann Dörries zum 80. Geburtstag am 17. Juli 1975. — Axel Freiherr von Campenhausen. Gesammelte Schriften. Herausgegeben von Joachim E. Christoph, Christoph Link, Jörg Müller-Volbehr, Michael Stolleis. *Jus ecclesiasticum. Beiträge zum evangelischen Kirchenrecht und zum Staatskirchenrecht*. 50. Tübingen 1995. S. 8–26.

¹⁴² Selle kohta on kasutatud ka terminit *paavstlik õigus (ius papale)*.

¹⁴³ J. Kõpp kasutab mõistet *maakiriklik-konsistoriaalne süsteem (J. Kõpp*. Kirikuvalitsemisõpetus. Lk 64), samuti *maakiriku kord (Johan Kõpp*. Usupuhastus ja kirikuvalitsuse korraldus. — Usupuhastus eestlaste maal 1524–1924. Usupuhastuse juubeli kirjanduslise komisjoni väljaanne usupuhastuse tuleku 400 – a. mälestuspäevaks. Tartu 1924. Lk 142).

¹⁴⁴ **Reinhard**. Meditationes de iure principum Germaniae, cum primis Saxoniae, circa sacra ante tempora reformationis exercito. 1717. P. 65, tsiteeritud **K. Rieker**. Die rechtliche Stellung der evangelischen Kirche Deutschlands. S. 39 järgi.

¹⁴⁵ **A. Andresen**. Territoriaalkirik. Lk 288. Vahel harva kasutatakse siiski ka saksakeelses historiograafias nii vürstiriikide kui vabalinnade kohta terminit *obrigkeitliches Kirchenregiment*.

likud ja finantsküsimused, kolmandaks koolid ja hoolekanne, neljandaks üldise rahu ja korra küsimused. Kirikuvalitsemise korrakaitsefunktsioonid ja politseiline järelevalve põimused, rahu ja korda puudutavaid ettekirjutusi tehti nii kirikuseadustes kui politseikorraldustes.¹⁴⁶

Saksa luterlik territoriaalkirik oli sisuliselt riigikirik. Konfessionaalsel ajastul kehtis Saksa luterlikes vürstiriikides esiteks riigi ja usutunnistuse ühtsuse printsiip ja teiseks usuühtsuse printsiip. Kuulumine riigi alamate hulka samastati kuulumisega kirikuliikmete hulka. Jumalateenistusel osalemine oli riigi-alama kohustuseks. Ja territoriaalülemate usutunnistus oli ainuvalitsev, selle kõrval ei olnud eluõigust teistel usutunnistustel.¹⁴⁷ Valitseva usutunnistuse riikliku tähtsusega funktsiooniks muutus ilmaliku valitsusvõimu, st riikliku võimu kindlustamine.¹⁴⁸ Territoriaalkiriku ja ilmaliku valitsusüksuse täielik ühildumine on andnud põhjust kujundlike väljendite nagu “kirikuriik” ning “trooni ja altari ühendus” kasutamiseks. Aja jooksul olukord küll muutus, alates Vestfaali rahust oli usuvähemustele tagatud teatud õiguslik kaitse.¹⁴⁹

Algselt ajutise hädaolukorraga põhjendatud kirikuvalitsuskord kinnistus sajanditeks hoolimata asjaolust, et Saksa territoriaalülimuslik kirikuvalitsemine ja territoriaalkirikud tervikuna ei vastanud kuidagi reformatsioonijuhtide ideedele kirikuorganisatsiooni asendist ühiskonnas. Luther ja Melanchthon ei soovinud iialgi nähtava kiriku lagunemist suureks hulgaks juhuslike ilmalike valitsejate suvast sõltuvateks osadeks.¹⁵⁰ Paarsada aastat hiljem osutas Straßburgi kirikukonvendi eesistuja Johann Leonhard Fröreissen († 1761) ühena paljudest vajadusele vürstiriikide ja vabalinnade ülese kirikuorganisatsiooni järele ja võrdles Saksa territoriaalkirikuid tükkideks raiutud vihmaussiga, mille üksikud osad suudavad enne hävinemist vaid lühikest aega elus püsida.¹⁵¹

Territoriaalülimusliku kirikuvalitsemise jaoks oli epohhiloova tähendusega Brandenburgi kuurvürsti Johann Sigismundi usuvahetus 1613. aastal. Seni

---

¹⁴⁶ **D. Willoweit.** Das landesherrliche Kirchenregiment. S. 365–366.

¹⁴⁷ *Beneficium emigrandi* kohta vt: ptk I.1.B (esimene osa).

¹⁴⁸ Vt nt: **Adolf Wilhelm Ziegler.** Religion, Kirche und Staat in Geschichte und Gegenwart. Ein Handbuch. Bd. I. Geschichte: Vorgeschichte. Altertum. Mittelalter. Neuzeit. München 1969. S. 324.

¹⁴⁹ Vt: ptk I.1.B (esimene osa).

¹⁵⁰ **Martin Heckel.** Religionsbann und Landesherrliches Kirchenregiment. — Die lutherische Konfessionalisierung in Deutschland. Wissenschaftliches Symposium des Vereins für Reformationsgeschichte 1988. *Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte*. 197. Herausgegeben von Hans-Christoph Rublack. Gütersloh 1992. S. 132–133. Selles küsimuses on esitatud ka vastupidiseid arvamusi, vt nt: **H.-W. Krumwiede.** Zur Entstehung des landesherrlichen Kirchenregiments. S. 9, 261–265.

¹⁵¹ **J. L. Fröreissen.** De misero Ecclesiae Augustanae Confessionis addictae permultis in locis statu. 1743, tsiteeritud **N. Hope.** German and Scandinavian Protestantism. P. 9 järgi.

luterlik kuurvürst võttis omaks kalvinistliku usutunnistuse, aga ei hakanud seda oma alamatele peale sundima. Luterlik territoriaalkirik teiseusulise valitseja all oli põhimõtteline uuendus. Sellega ületati konfessionaalselt suletud ilmaliku valitsusüksuse tase. Kirik ja riik, mis senimaani olid kattunud, hakkasid muutuma üksteisest järjest selgemini eristuvateks üksusteks. Selle nähtuse põhjuseid tuleb otsida poliitikast: konfessionaalselt lõhenenud Saksamaal võis teiste alade liitmise teel suurvõimuks laieneda ainult ususalivust demonstreerinud valitsejakoda. Brandenburgi järgneva laienemise vältel ühendas kuurvürst enda võimu alla kolm konfessiooni ja pretendeeris kõikide puhul kõrgemale kirikuvalitsuslikule võimule.¹⁵² 1697. aastal astus katoliiklusesse luterliku reformatiooni ühe tuumikala Saksimaa valitseja Friedrich August I, 1712. aastal astus sama sammu Württembergi hertsog Karl Alexander. Enamuses Saksa vürstiriikidest jäi kuni 19. sajandini siiski püsima riigi ja usutunnistuse ühtsuse ning usuühtsuse printsiip.¹⁵³

Brandenburgi kuurvürsti ülalmainitud ebatavalisele sallivusele teiseusuliste suhtes järgnes selle seadustamine sajandi teisel poolel. Religioonikorraldus (*Religionsrezeß*) 1672. aastast jättis alamatele õiguse ise vabalt otsustada, kas nad tunnustavad rooma-katoliiklikku, luterlikku või kalvinistlikku usku.¹⁵⁴ Preisi kuningas Friedrich II Suur (1740–86) kirjutas kohe oma valitsusaja alguses kuulsad sõnad: “sallima peab kõiki religioone ... sest siin [Preisimaa] peab igaüks omal viisil [vastutusel] õndsaks saama” (“Die Religionen Müsen alle Tolleriret werden ... den hier mus ein jeder nach Seiner Fasson Selich werden”).¹⁵⁵ Valgustatud monarhile kohane ususalivus saatis kogu Friedrich II valitsusaega. Wöllneri edikt¹⁵⁶ 1788. aastast võrdsustas luterliku, kalvinistliku ja

---

¹⁵² **Otto Hintze.** Die Epochen des evangelischen Kirchenregiments in Preußen. — Moderne Preußische Geschichte 1648–1947. Eine Anthologie. Bearbeitet und herausgegeben von Otto Büsch und Wolfgang Neugebauer. Bd. III. *Veröffentlichungen der Historischen Kommission zu Berlin.* 52/3. *Forschungen zur Preußischen Geschichte.* Berlin, New York 1981. S. 1217–1220; **Manfred Rudersdorf, Anton Schindling.** Kurbrandenburg. — Der Nordosten. Die Territorien des Reichs im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Land und Konfession 1500–1650. Herausgegeben von Anton Schindling und Walter Ziegler. Bd. II. *Katholisches Leben und Kirchenreform im Zeitalter der Glaubensspaltung. Vereinsschriften der Gesellschaft zur Herausgabe des Corpus Catholicorum.* 50. Münster 1990. S. 54–57, 66.

¹⁵³ **Dieter Stievermann.** Politik und Konfession im 18. Jahrhundert. — *Zeitschrift für Historische Forschung.* 18. 1991. S. 178–189.

¹⁵⁴ **Hans-Wolfgang Strätz.** Das staatskirchenrechtliche System des preußischen Allgemeinen Landrechts. — *Civitas. Jahrbuch für Sozialwissenschaften.* 11. 1972. S. 160–161.

¹⁵⁵ **Heribert Raab.** Kirche und Staat von der Mitte des 15. Jahrhunderts bis zur Gegenwart. München 1966. S. 194, Nr. 31.

¹⁵⁶ Nii nimetatud minister Johann Christoph von Wöllneri järgi.

rooma-katoliikliku konfessiooni kogu Preisi kuningriigi ulatuses, mis tähendas kolme privilegeeritud riigikiriku tekkimist Preisis. “Kristliku religiooni kolme põhikonfessiooni” kõrval garanteeriti südametunnistuse vabadus ja tegutsemisvabadus ka teistele “sektidele ja usuparteidele” kui sallitud usuühingutele. Preisi elanikkonna usuline kuuluvus oli suuresti erinev enamusest teistest Saksa vürstiriikidest. Osadel Preisi aladel moodustasid enamuse luterlased, osadel katoliiklased ja osadel kalvinistid.

19. sajandi alguskümnendil teostati Preisimaal ulatuslikke riiklikke reforme, mille käigus reorganiseeriti ka kirikuvalitsemissüsteemi. Valitsusjuht Heinrich Friedrich Karl vom und zum Stein tsentraliseeris 1808. aasta haldusreformi käigus kirikuvalitsemist. Likvideeriti mõned kiriklikud provintsiaalaladused, siseministeeriumis loodi Kultuse ja Avaliku Õpetuse Sektsioon, valitsuse juurde asutati Vaimulike ja Kooliasjade Deputatsioon. Tehti katseid kirikuvalitsemise demokratiseerimiseks sinodi institutsiooni kaudu, kuid reaalselt iseseisvat mõju omavaks kirikuvalitsusasutuseks muutus sinod alles 19. sajandi viimasel kolmandikul.¹⁵⁷

19. sajandi esimesel veerandil tekkis Saksamaal uus territoriaalkiriku vorm: *unioonikirik* ehk *kiriku-unioon*. Preisi kuningas Friedrich Wilhelm III andis reformatsiooni alguse 300. aastapäevaks 1817. aastal välja seaduse (*Kabinettsorder*), millega loodi Preisi *evangeelne kiriku-unioon*, luterlikust ja kalvinistlikust kirikuorganisatsioonist loodi “evangeelne kirik kuninglikel Preisi maadel” (*Evangelische Kirche in den Königlich Preußischen Landen*). Unioonikiriku loomine Preisis oli jätkuks võrdsele tolerantsusele nii luterluse kui kalvinismi, st kahe evangeelse konfessiooni suhtes. Preisi uniooni on nimetatud “konföderatiivseks valitsusuniooniks”, st kaks konfessiooni ühendati ühtse valitsemis- ja liturgiakorralduse alla, kuid tulemuslikku õpetuslikku lähenemist kahe konfessiooni vahel ei toimunud. Sarnaseid kiriku-unioone loodi hiljem Rheinpfalzis, Badenis ja ka mujal.

19. sajandil jätkus valgustusajast alguse saanud riikliku korralduse sekulariseerumine. See protsess viis sotsiaalsfääri eraldumisele kiriklikust sfäärist. Riik võttis enda kanda tähtsad avalikud ülesanded, nagu haridus, abieluõigus, vaestehoolekanne, haigete hoolekanne jne. Riikliku korralduse sekulariseerumise tulemuseks oli aeglane luterliku territoriaalkiriku kui valitseva konfessiooni kiriku positsiooni taandumine, tolerantsus usuküsimustes ja konfessionaalse pariteedi kujunemine territoriaalsel tasandil. Puhtalt kirikliku valdkonna selginemine viis järjest selgemini väljendatud püüeteni kiriklike siseküsimuste lahendamiseks ilma riikliku vahelesegamiseta.¹⁵⁸ Kirikuorganisatsiooni “lahtiharutamine” riigist

---

¹⁵⁷ **Günther Holstein.** Grundlagen des evangelischen Kirchenrechts. Tübingen 1928. S. 115.

¹⁵⁸ **Karl Kupisch.** Die deutschen Landeskirchen im 19. und 20. Jahrhundert. *Die Kirche in ihrer Geschichte.* 4. R (2). Göttingen 1966. S. 49–98.

viis nii suurte muutusteni, et Ernst Troeltsch on lõpptulemust hinnanud luterliku kiriku nii aluse, olemuse kui vormi hävimisena.¹⁵⁹

B. Kirikuõigus

Rooma-katoliku kiriku õigus ehk kanooniline õigus (*ius canonicum*) oli kesk-aegse Euroopa partikulaarsete õigussüsteemide rägastikus ainuke õigussüsteem, mis teatud ühiskonnaelu valdkonnas kehtis universaalselt kogu rooma-katoliiklikus ruumis. Kanooniline õigus oli kesk-aegse Euroopa kõige mahukam ja täielikum kirjutatud õiguse kogu. Kanooniline õigus tekkis rooma-katoliku kiriku sees kiriklike kaanonite – kirikukogude otsused, paavstide dekretaalid – alusel.

Katoliiklikus teoloogias kuulub kanoonilisele õigusele, nii nagu ka kirikuorganisatsioonile, jumalik autoriteet. Kirikuõigus on jumalik õigus (*ius divinum*). Ka luterluse õpetuslike aluste järgi on kirikuõigus käsitletav samadel põhimõtetel kui kirikuorganisatsioon, mis kokkuvõtlikult tähendab seda, et kirikuõigus on nähtava kiriku eksisteerimiseks vajalik, kuid see õigus võib vastavalt vajadusele muutuda, see ei pea olema kõikjal ühesugune ning kindlasti ei ole kirikuõigusel jumalikkude autoriteeti.

Territoriaalkiriklik kirikuõigus. Kirikuorganisatsiooniliste aluste ümberkorraldamine muutis hädavajalikuks uue, tegelikule olukorrale ja uuele õpetusele vastava kirikuõiguse loomise. Uue õiguse loojateks olid nii teoloogid, pastorid kui ilmalikud juristid. Teoloogidest kuulus siin eriti väljapaistev roll Melanchthonile ja Johannes Bugenhagenile.

Uue kirikuõiguse – nii nagu ka kirikuorganisatsiooni – tekkimist ja arengut iseloomustab territoriaalülimusliku kirikuvalitsemisega piiritletud partikulaarsus. Igas luterlikus vürstiriigis ja vabalinnas toimus eraldi kirikuõiguse kujunemise protsess. Mõnedel juhtudel laenati uus positiivne õigus kas osaliselt või ka täielikult teistelt vürstiriikidelt või vabalinnadelt. Kirikuõigus luterlikus ruumis oli territoriaalkiriklik partikulaarõigus. Uue positiivse kirikuõiguse kehtestajateks olid territoriaalülemad. Kirikuõigus pandi maksma erilise kirikukorra (*Kirchenordnung*) kujul. Õiguslikult olemuselt ei erinenud sellised kirikukorrad teistest territoriaalülemate poolt väljastatud seadustest.¹⁶⁰

---

¹⁵⁹ **Ernst Troeltsch.** Protestantisches Christentum und Kirche in der Neuzeit. — Die christliche Religion. Mit Einschluss der israelitisch-jüdischen Religion. 1. Hälfte. Geschichte der christlichen Religion. *Die Kultur der Gegenwart*. T. 1. Abt. 4. Herausgegeben von Paul Hinneberg. Berlin, Leipzig 1906. S. 392.

¹⁶⁰ Die evangelischen Kirchenordnungen des XVI. Jahrhunderts. Herausgegeben von Emil Sehling. Erste Abtheilung. Sachsen und Thüringen, nebst angrenzenden Gebieten. Erste Hälfte. Die Ordnungen Luthers. Die ernestinischen und albertinischen Gebiete. Leipzig 1902. S. VI–VII.

Need kirikukorrad sisaldasid juhiseid praktilist reguleerimist vajavates küsimustes – seda nii *credenda*, st õpetuslike küsimuste, kui *agenda*,¹⁶¹ st kirikliku korralduse erinevate valdkondade kohta. *Agenda* alla kuulusid: kirikuorganisatsioon; jumalateenistus; ristimine; leeritamine; laulatus; matus; piht; patukahetsus; pastori ettevalmistus, eksamineerimine, ordineerimine, ametisse seadmine ja tasustamine; superintendendi ülesanded; kirikudistsipliin; abieluasjad; haigete ja vaeste hoolekanne; kirikuvarad jne. Võrreldes kanoonilise õigusega, reguleerisid kirikukorrad kirikuelu pealiskaudsemalt. Kanooniline õigus jäi luterlikel aladel subsidiaarõigusena kehtima nendes valdkondades, mis olid kohalike kirikukordadega katmata ja mille puhul ei nähtud vastuolu evangeelsete ja “paavstlike” õigusprintsipiide vahel.¹⁶² Kord väljastatud kirikukorrale lisati sageli arvukaid täiendusi järgnevate territoriaalülimuslike õigusnormide näol. Paljud 16. sajandi kirikukorrad kehtisid kuni 19. ja isegi 20. sajandini.¹⁶³

Preisi 18. sajandi kirikuvalitsuspraktika leidis kodifitseeritud kuju 1794. aastal väljaantud Preisi Üldises Maaseaduses (*Allgemeines Landrecht für die Preußischen Staaten*), uusaegse Euroopa ühes väljapaistvamas seadustekogus. Kirikuõigust käsitleb Maaseaduse II. osa 11. peatükk (*Titel*) “Kirikute ja vaimulike ühingute õigustest ja kohustustest” (*Von den Rechten und Pflichten der Kirchen und geistlichen Gesellschaften*), mis jaguneb omakorda kahekümneks jaoks ja kokku 1232 paragrahviks. Maaseaduse kirikuõigusliku osa kodifitseerimine toimus peamiselt juba Friedrich II Suure valitsusajal. Maaseadus kinnitas varasemad usu- ja südametunnistuse vabaduse printsipiid. Luterlus, kalvinism ja rooma-katoliiklus kuulusid kõik ühtemoodi riiklikult privilegeeritud “kirikuühingute” (*Kirchengesellschaften*) alla. Teised riigi poolt lubatud usuühingud kuulusid sallitud ühingute hulka koos õigusega vabaks eraviisiliseks jumalateenistuseks. Maaseadus sätestas ühesuguse kirikuõiguse kõikide erinevate “kirikuühingute” jaoks, rõhuasetus oli seatud koguduse tasandile: kirikuühing oligi kirikukogudus, mitte ühe usutunnistuse pooldajate kogu (“usupartei”) või selle organisatsioon terve riigi tasandil. Vastavalt üldisele “korporatsiooniõigusele” (*Korporationsrecht*) olid kirikuühingud allutatud laiaulatuslikule riiklikule kontrollile.¹⁶⁴

Luterliku ruumi kirikuõiguses kujunes aja jooksul välja märkimisväärne erinevus positiivse õiguse (*de lege lata*) ja soovitava õiguse (*de lege ferenda*) vahel. Positiivne kirikuõigus oli territoriaalkiriklik õigus. *De lege ferenda*

---

¹⁶¹ Hilisemas sõnakasutuses tähendab *agenda* kirikupalatuste käsiraamatut.

¹⁶² Vt täpsemalt: **Wilhelm Maurer**. Reste des kanonischen Rechtes im Frühprotestantismus. — *Kanonistische Abt.* 51. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte.* 95. 1965. S. 190–253; **M. Heckel**. Staat und Kirche. S. 35–43, 87–100.

¹⁶³ Die evangelischen Kirchenordnungen des XVI. Jahrhunderts. I. S. VIII.

¹⁶⁴ **H.-W. Strätz**. Das staatskirchenrechtliche System. S. 158–159.

käsitlust esindas luterlik ja laiemalt kogu protestantlik kirikuõigusteadus, mis ühtlustas ja süstematiseeris kirikuõigust, püüdes selle partikulaarsust ületada.¹⁶⁵ 17.–19. sajandi luterlik kirikuõigusteadus hõlmab aga väga erinevaid õpetussüsteeme, alates territoriaalülimusliku kirikuvalitsemise ülimalt üksikasjalikest juriidilistest õigustustest kuni Rudolf Sohmi kuulsa postulaadini, et kirikuõigus seisab vastuolus kiriku olemusega.¹⁶⁶ R. Sohmi jaoks on normiloov tema enda loodud ideaalpilt varakristlikust kirikust, kus õiguskorraldus puudus.

Keisririigiõiguslikud alused. Reformatsiooniajastu õiguskäsitlus ei tundnud selgeid eristusi usu ja õiguse, kirikuõiguse ja riigiõiguse vahel. Õigus tervikuna oli konfessionaalselt määratletud, teoloogiast täielikult sõltuv õigus. Usuvastast õigusnormi peeti *ipso iure* kehtetuks, mistõttu vastupanu katoliiklikule keisrivõimule oli evangeelse leeri vaatepunktist õiguslikult igati põhjendatud.¹⁶⁷ Usulõhe ühe tagajärjena sattus keisririigiõigus (*Reichsrecht*) oma legitiimsuse (osalise) kadumise tõttu sügavasse kriisi. Keisririigiõigus oli kogu Saksa-Rooma keisririigi jaoks kehtestatud õigusnormide kogum.

Konfessionaalse ajastu esimestel aastakümnetel lähtus keisrivõim *status quo* säilitamise printsibiist. Ainult lühiajaliseks järeleandmiseks evangeelsele leerile osutus Speyeri keisririigipäeva (*Reichstag*) otsus 1526. aastast, mille järgi Wormsi ediktiga Lutheri ja tema õpetuse vastu kehtestatud sanktsioonide teostamine jäeti territoriaalülemate otsustada.¹⁶⁸ Murrangu nii usu- kui õigusküsimuses tõi kaasa Augsburgi usurahu, mis sõlmiti Augsburgi keisririigipäeval 1555. aastal Rooma kuninga Ferdinand I ja keisririigiseisuste kokkuleppel.

Augsburgi usurahu põhiprintsiip seisnes rahukorralduse loomises katoliiklaste ja luterlaste jaoks, et säilitada keisririigi väline õiguslik-institutsionaalne ühtsus. Rooma-katoliiklik ja luterlik¹⁶⁹ konfessioon tunnistati pariteetseteks keisririigi tasandil. See tähendas luterluse esmakordset keisririigiõigus-

---

¹⁶⁵ **M. Heckel.** Staat und Kirche, eriti lk 43–44; **Klaus Schlaich.** Der rationale Territorialismus. Die Kirche unter dem staatsrechtlichen Absolutismus um die Wende vom 17. zum 18. Jahrhundert. — *Kanonistische Abt. 54. Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte.* 98. 1965. S. 269–340; **Klaus Schlaich.** Kollegialtheorie. Kirche, Recht und Staat in der Aufklärung. *Jus Ecclesiasticum. Beiträge zum evangelischen Kirchenrecht und zum Staatskirchenrecht.* 8. München 1969.

¹⁶⁶ **Rudolph Sohm.** Kirchenrecht. Erster Band. Die geschichtlichen Grundlagen. *Systematisches Handbuch der Deutschen Rechtswissenschaft.* Abt. 8. 1. Berlin 1923. S. 1, 700.

¹⁶⁷ **Martin Heckel.** Zur Entwicklung des deutschen Staatskirchenrechts von der Reformation bis zur Schwelle der Weimarer Verfassung. — *Zeitschrift für evangelisches Kirchenrecht.* 12. 1966/67. S. 11–12.

¹⁶⁸ **D. Willoweit.** Das landesherrliche Kirchenregiment. S. 362.

¹⁶⁹ Täpsemalt “Augsburgi usutunnistuse pooldajate” konfessioon, kusjuures ei ole täpsustatud, millist Augsburgi usutunnistuse varianti (*invariata, variata* või nende edasiarendused) silmas peeti.

likku tunnustamist. Usurahu on õiguslikeks subjektideks keisririigiseisused, kes toetavad Augsburgi usutunnistust või rooma-katoliiklust, mitte aga rooma-katoliiklik või luterlik kirik (territoriaalkirikud). Hilisemas historiograafias on kummagi poole tähistamiseks kasutatud terminit “usupartei” (*Religionspartei*).¹⁷⁰ Kirikuorganisatsioonilist lõhet usurahu ei käsitle. Kumbki usupartei toetus jätkuvalt teoloogilisele käsitlusele ühest tõelisest Kristuse kirikust, pretendeerides selle kiriku esindamisele.¹⁷¹

Luterlikel aladel suspendeeriti katoliiklike piiskoppide võim. Vürstiriikide ja vabalinnade tasandil sai kinnituse keisririigiseisusesse kuuluvate territoriaal-ülemate asend kõrgeima kirikliku võimuna, seda nii valitseva konfessiooni määramise (valik rooma-katoliikluse ja luterluse vahel) kui territoriaalüli-musliku kirikuvalitsemise osas. Hilisemas 16. sajandi lõpupoole publitsistikas hakati nende territoriaaltasandi õiguste tähistamiseks kasutama termineid *ius reformandi* (reformatsiooni teostamise õigus) ja *cuius regio, eius religio* (kelle maa, selle usk)^{172 173}.

Vürstiriikide alamad pidid järgima maahärra usutunnistust. Maahärra ei olnud oma maal mingil kombel sunnitud teisi konfessioone tunnustama, teise-usulised võis ta maalt välja saata. Vürstiriikide teiseusuliste alamatele garanteeriti usulistest põhjustest tingitud väljarändamisõigus (*beneficium emigrandi*, ka *ius emigrandi*). Ainult selle väljarändamisõiguse rakendamise kaudu oli kõikidel keisririigi alamatel õigus vabale valikule katoliikluse ja luterluse vahel. Vabalinnade kodanikud võisid ise valida katoliikliku või luterliku usutunnistuse viljelemise vahel.

Usuühtsuse printsiipi järginud vürstiriikides oli õigus ikka konfessionaalselt määratletud, kas siis rooma-katoliikliku või luterliku õigusena. Usurahu sätestatud konfessioonide pariteedi printsiip lõi täiesti uue aluse keisririigi-õiguse jaoks, pikemas perspektiivis õiguse arengu jaoks üldiselt. Pariteet tähendas nii luterluse kui rooma-katoliikluse usuliste absoluutsuspretensioonide piiramist, mille kontrollimine eeldas neutraalset lähtekohta. Tulemuseks oli suund keisririigiõiguse sekulariseerumisele. Saksa õiguslik-institutsionaalse korralduse ajaloos loetakse Augsburgi usurahu kokkuleppeliseks piiriks kesk- ja

---

¹⁷⁰ Mitgliedschaft in der Volkskirche. Zum Problem des kirchlichen Mitgliedschaftsrechts. — Axel Freiherr von Campenhausen. Gesammelte Schriften. Herausgegeben von Joachim E. Christoph, Christoph Link, Jörg Müller-Volbehr, Michael Stolleis. *Jus ecclesiasticum. Beiträge zum evangelischen Kirchenrecht und zum Staatskirchenrecht*. 50. Tübingen 1995. S. 91.

¹⁷¹ **M. Heckel.** Zur Entwicklung des deutschen Staatskirchenrechts. S. 12; **M. Heckel.** Religionsbann und Landesherrliches Kirchenregiment. S. 151–152; Vt ka: **D. Pirson.** Universalität und Partikularität der Kirche. S. 55.

¹⁷² Vello Salo tõlkes “kelle käsk, selle usk” (**Olaf Sild, Vello Salo.** Lühike Eesti kirikulugu. Tartu 1995. [Paljundatud käsikirjana.] Lk 79).

¹⁷³ **M. Heckel.** Staat und Kirche. S. 221–235.

uusaja vahel. Augsburgi usurahu muutus üheks kõige olulisemaks keisririigi põhikorralduse (*Reichsgrundgesetz*) osaks.¹⁷⁴

Augsburgi usurahu ei toonud kaasa reaalselt lahendust konfessionaalsetele konfliktidele. Kolmekümneaastasest sõjas löid usuvaenused taas lõkkele, nüüd küll juba järjest kasvaval määral seotuna poliitilistest motiividest. Toimiv lahendus saabus Vestfaali rahuga 1648. aastal.

Vestfaali rahu – *Pax Westphalica* – esimene suur rahvusvaheline lepingusüsteem Euroopas, kinnitas Kesk-Euroopa varauusaegse poliitilise korralduse põhikuju. Osnabrückis sõlmitud rahuleping keisri, keisririigiseisuste ja Rootsi riigi esindajate vahel (*Instrumentum Pacis Osnabrugense*) käsitles muuhulgas üksikasjalikult Saksa-Rooma keisririigi siseküsimusi ja sellest sai keisririigi põhikorralduse osa.¹⁷⁵ Keisririigi poliitilise korralduse seisukohast omandas suurima tähenduse lepingu punkt, mille järgi keisririigiseisused saavutasid suveräänse valitsusvõimu oma territooriumil (*ius territorii et superioritatis*). Konfessionaalsetes küsimustes lähtus Osnabrücki leping Augsburgi usurahust. Augsburgi usurahu tingimused kinnitati. Keisririigiõiguslikult võrdsustati luterlusega kalvinism, mis oli Augsburgi usurahust välja jäänud. Keisririigiõiguslik konfessioonide pariteet leidis edaspidi praktilise väljenduse kõikide keisririigi ametiasutuste isikkoosseisu moodustamisel. Keisririigipäeval jagunesid keisririigiseisused usuküsimuste arutamisel kaheks pooleks (*itio in partes*), katoliiklikuks ja evangeelseks parteiks (*Corpus Catholicorum, Corpus Evangelicorum*). Otsused tuli langetada *sõbraliku kokkuleppe* teel (*amicabilis compositio*), enamuse diktaat usuküsimustes välistati. Nende pariteedisätete kaudu legaliseeriti keisririigi usulõhe lõplikult.

Vürstiriikides jäi peamiselt domineerima konfessionaalne ühtsus. Territoriaalülemate *ius reformandi*'t küll piirati seeläbi, et nad pidid lubama teiste keisririigiõiguslikult tunnustatud konfessioonide liikmetel avalikku usuviljelemist, kui nad olid olnud sama konfessiooni liikmed 1624. aastal (normaasta, *annus normalis*). Samuti garanteeriti teatud õiguslik positsioon usuvähemustele, kes normaasta reegli alla ei mahtunud: neil oli lubatud mitteavalik usuviljelemine (*devotio domestica*). Pariteedi põhimõtteid hakati rakendama konfessionaalses mõttes segaelanikkonnaga vabalinnades.¹⁷⁶

Saksa-Rooma keisririigi kadumise järel 1806. aastal ilmusid peatselt uued riikideülesed poliitilised ühendused Saksamaal, mis ka määratlesid konfessionaalseid küsimusi. Saksa Liidu 1815. aasta põhiseaduse (*Bundesakt*) 16. artikkel

---

¹⁷⁴ **M. Heckel.** Zur Entwicklung des deutschen Staatskirchenrechts. S. 11–16; **M. Heckel.** Staat und Kirche. S. 14–19, 209–219; **Horst Rabe.** Deutsche Geschichte 1500–1600. Das Jahrhundert der Glaubensspaltung. München 1991. S. 454–458; **M. Stolleis.** Geschichte des öffentlichen Rechts in Deutschland. S. 154–156.

¹⁷⁵ **Fritz Dickmann.** Der Westfälische Frieden. Münster 1985. S. 325–395.

¹⁷⁶ **M. Heckel.** Staat und Kirche. S. 118–119, 249–258; **M. Stolleis.** Geschichte des öffentlichen Rechts in Deutschland. S. 225–228.

sätestas lõplikult, et Saksa Liidu aladel ei saa “kristlike usuparteide” erinevus põhjendada mingeid erinevusi kodanlike ja poliitiliste õiguste kasutamisel.¹⁷⁷

Territoriaalülimusliku kirikuvalitsemise õigusteooriad. Pärast territoriaalülimusliku kirikuvalitsemise kindlustumist püüdsid peamiselt juristid reaalselt kirikuvalitsuslikku olukorda õigusteoreetiliselt põhjendada. Traditsioonilise käsitluse järgi rühmitatakse 16.–19. sajandi õigusteooriad kirikukorralduse kohta kolme suuremasse süsteemi: episkopaalsüsteem (episkopalism), territoriaalsüsteem (territorialism) ja kollegiaalsüsteem (kollegialism). See kolmikjaotus pärineb 18. sajandi viimasest veerandist.¹⁷⁸ Need kolm süsteemi ei kujuta endast kindlapiirilisi õpetusi, episkopalism, territorialism ja kollegialism annavad vaid laiad raamid paljudele üksikasjades erinevatele õigusteooriatele.

Episkopaalsüsteem tugineb teesile kanoonilise õiguse ja episkopaalse kirikukorralduse edasikestmisest modifitseeritud kujul, keisririigiõiguslikul alusel. Augsburgi usurahuga suspendeeriti piiskoppide võim luterlikel aladel ja kõrgem kiriklik võim ehk episkopaalõigused (*iura episcopalia*) läksid üle keisririigiseisusesse kuuluvatele luterlikele territoriaalülematele. Kirikuvalitsusõigus ei ole üks osa territoriaalülimumusest, vaid tugineb erilisele keisririigiõiguslikule alusele. Vürstiriigi valitseja esindab kahte erinevat ametit, maahärrat ja piiskoppi, koos nende erinevate ametifunktsioonidega. Tema võim on jagatud kaheks pooleks, ilmalikuks ja vaimulikuks võimuks (*iurisdictio saecularis et ecclesiastica*). Episkopaalsüsteem legitimeeris keisririigiõiguslikult territoriaalülimusliku kirikuvalitsemise.¹⁷⁹

17.–18. sajandi vahetuse paiku hakkas episkopaalsüsteemi asendama territoriaalsüsteem. See muudatus oli seotud poliitiliste arengutega. Vürstiriikides oli välja kujunenud absolutistlik valitsemiskord, absolutistlik valitseja ei vajanud enam keisririigiõiguse ja kanoonilise õiguse toetust, vaid lähtus eelkõige maahärra suveräänsuse doktriinist. Territoriaalsüsteemi järgi on kirik ühing või korporatsioon, millel puuduvad nii valitsuslikud, seadusandlikud kui omavalitsuslikud õigused. Maahärrale kui riigivõimu kandjale kuulub teoreetiliselt piiramatult võim kogu oma territooriumi üle, nii allub ka kirik täielikult maahärrale. Riigivõim on oma loomult sekulaarne, seetõttu ei sõltu maahärra kirikuvalitsusvõim tema usutunnistusest ja ta valitseb kõikide tema territooriumil paiknevate konfessioonide üle.¹⁸⁰

---

¹⁷⁷ **D. Willoweit.** Das landesherrliche Kirchenregiment. S. 363.

¹⁷⁸ Danielis Nettelbladt. De Tribus Systematibus Doctrinae De Jure Sacrorum Dirigen-dorum Domini Territorialis Evangelici Quoad Ecclesias Evangelicas Sui Territorii. — Observationes Iuris Ecclesiastici. Halae Salicae 1783. Observ. VI. P. 10, viidatud **K. Schlaich.** Kollegialtheorie. S. 17 järgi.

¹⁷⁹ **M. Heckel.** Staat und Kirche. S. 79–109, 237–240.

¹⁸⁰ **M. Heckel.** Staat und Kirche. S. 109–127, 241–244; **M. Heckel.** Religionsbann und Landesherrliches Kirchenregiment. S. 137–142.

Kollegiaalsüsteemi loojateks olid Saksa 18. sajandi teoloogid, kes juriidilistes küsimustes tuginesid peamiselt Samuel Pufendorfi õigusõpetusele.¹⁸¹ Kollegialismi järgi on nähtav kirik vabade ja võrdsete liikmete ühing (*societas libera et aequalis*), ühise usutunnistuse järgijate ühing. Sellesse ühingusse kuulumine ei saa olla kohustuslik. Kuulumine kiriklikku ühingusse ei puuduta riigi kodanikke kui riigi alamaid mitte mingil kombel ning ei loo neile ka mingeid riiklikke privileege. Maahärrale kui kõrgemale riigivõimu kandjale kuuluvad ülimusõigused kiriku üle (*iura circa sacra maiestatica*), aga need õigused on piiratud vaid riigi funktsioneerimise, üldise korra ja heaolu tagamisega, need ei õigusta maahärrat sekkuma kiriku õigustesse. Kirikuvalitsusvõim (*potestas ecclesiastica*) kui õigus ühingu siseasjade korraldamise üle kuulub kirikule endale. Kirikuvalitsusvõimu teostamise, mitte aga kirikuvalitsusvõimu, on kirikuliikmed omal vabal tahtel üle andnud maahärrale, arvestades eelkõige kirikliku ühingu ja riigi nii territoriaalset kui isikkoosseisulist kattumist ning maahärra erilist rolli riigis. Kirikuvalitsemise teostamise õiguse kohta kasutatakse terminit *iura collegialia*, *kollegiaalõigused*. Need õigused kuuluvad kollegiaalselt kogu kirikuühingule. Kirikuvalitsemisel on maahärra seotud kiriku healuga (*salus ecclesiae*), mitte üldise healuga (*salus publica*). Seega maahärra kirikuvalitsemisõigus ei ole lihtsalt osa tema üldistest ülimusõigustest, vaid moodustab selgelt eristuva valdkonna. Praktilise tähenduse saavutasid kollegiaalsüsteemi ideed alles 19. sajandi keskpaiku, eriti seoses sinodi institutsiooni lisandumisega üldisesse kirikuvalitsemiskorda.¹⁸²

Kollegialistlik kirikumõiste oli eeskätt ratsionaalse, valgustatud loomuõiguse vili. Kollegialism ignoreerib kiriku jumalikku loomist ja transtsendentsust, absoluutsust ja ainulaadsust, kirik muutub osaks inimest ümbritsevast igapäevasest maailmast. Hilisem, juba täielikult sekulariseerunud kollegiaalsüsteem rõhutab esmakordselt ühemõtteliselt ja täiesti selgelt, et ei ole võimalik rääkida ühest ja ainukesest *luteri kirikust*, vaid paljudes erinevates poliitilistes üksustes on tegemist paljude erinevate luterlike partikulaarkirikutega.¹⁸³

2. Rootsi

A. Territoriaalkirik ja kirikuvalitsemine

16. sajandi esimesel kolmandikul toimusid Rootsis põhjalikud poliitilised muutused. Noore aadlimehe Gustav Vasa juhtimisel vabanesid rootslased Taani kuninga ülemvõimust. Kuningas Gustav I Vasa tsentraliseeris kuningavõimu ja piiras seisuste valitsusõigusi. Rootsi kuningriigis jäi seisuste tahet väljendama

---

¹⁸¹ K. Schlaich. Kollegialtheorie. S. 13–14.

¹⁸² K. Schlaich. Kollegialtheorie. S. 14–16, 18–22, 302–305.

¹⁸³ K. Schlaich. Kollegialtheorie. S. 25–26.

riigipäev (*riksdag*), kuhu kuulusid nii talupoegade, linnakodanike, vaimulike kui aadlike esindajad.

Reformatsioon Rootsis teostus Saksamaaga võrreldes rahumeelselt ja oma laadisel viisil. Esmased ümberkorraldused toimusid kuninga juhtnööride järgi. Västeråsi riigipäev 1527. aastal katkestas kiriklikud sidemed Roomaga, osa kirikuvaradest Rootsis kuulutati riigi omandiks, usuõpetuslikus osas otsustati aga üksnes seda, et Jumala sõna tuleb jutlustada “puhtalt”.¹⁸⁴ Kuningas ei soovinud õpetuse ja liturgia kiiret muutmist, et vältida rahutusi rahva seas.¹⁸⁵

Võrreldes Saksamaaga tekkis Rootsi luterlikus kirikukorralduses kaks suuremat erinevust.

Esiteks jäi Rootsis põhiosas püsima katolikuaegne episkopaalne kiriku korraldus.¹⁸⁶ Västeråsi piiskopi Petrus Magni kaudu kestis edasi apostlik suktessioon (*successio apostolica*).¹⁸⁷ Iga piiskop jäi oma piiskopkonnas iseseisvaks vaimulikuks juhiks, kuid varasemaga võrreldes nõrgenes oluliselt piiskoppide ilmalik võimupositsioon. Erinevalt katoliku ajast ei olnud piiskopid küll enam allutatud peapiiskopile, peapiiskop oli *primus inter pares*.¹⁸⁸ 1531. aastal sai ametisse esimene luterlik peapiiskop, Laurentius Petri, usureformaaatori ja riigitegelase Olaus Petri vend. Uppsala peapiiskop oli 17. sajandil mitteametlikuks apellatsiooni-instantsiks teiste piiskoppide üle. Peapiiskopile kuulus vaimuliku seisuse eesistuja ametikoht riigipäeval. Kõrgema vaimuliku valitsusasutusena säilis igas piiskopkonnas ainult vaimulikest liikmetest koosnev toomkapiitel piiskopi kõrval. Õiguslikes ja haldusküsimustes astus paavsti asemele kuningas kui piiskoppidest kõrgem instants. Vaimulikes asjades jäid kõrgemaks võimuks piiskopid. Vaimuliku ametina piiskopiameti tähendus Roo-

---

¹⁸⁴ Svenska kyrkans historia. Utgiven av Hjalmar Holmquist och Hilding Pleijel. Bd. III. Reformationstidevarvet 1521–1611. Av Hjalmar Holmquist. Stockholm 1933. S. 148–157.

¹⁸⁵ **Simo Heininen, Markku Heikkilä.** Suomen kirkkohistoria. Helsinki 2002. S. 63.

¹⁸⁶ Protestantlikest partikulaarkirikutest on kõige selgem institutsionaalne seos kesk-aegse rooma-katoliku kirikuga säilinud anglikaani kirikul ja selle järel Rootsi luterlikul territoriaalkirikul.

¹⁸⁷ **Martti Parvio.** Das Bischofsamt in Schweden, Finnland, Estland und Lettland. — Kirchenpräsident oder Bischof? Untersuchungen zur Entwicklung und Definition des kirchenleitenden Amtes in der lutherischen Kirche. Herausgegeben von Ivar Asheim und Victor R. Gold. Göttingen 1968. S. 115.

¹⁸⁸ **Göran Inger.** Svensk rätts historia. Malmö 1997. S. 78–79; **Werner Buchholz.** Schweden mit Finnland. — Dänemark, Norwegen und Schweden im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Nordische Königreiche und Konfession 1500 bis 1660. Mit Beiträgen von Matthias Asche, Werner Buchholz, Tore Nyberg, Jens E. Olesen. Herausgegeben von Matthias Asche und Anton Schindling unter Mitarbeit von Simone Giese. *Katholisches Leben und Kirchenreform im Zeitalter der Glaubensspaltung. Vereinschriften der Gesellschaft zur Herausgabe des Corpus Catholicorum.* 62. Münster 2003. S. 112, 191.

mast lahkulöömise tõttu koguni kasvas.¹⁸⁹ Püsis erialane kõnepruuk, nii näiteks hakati ka luterlikku hingekarjast kutsuma *preestriks* (*präst*). Iseloomuliku kirikuorganisatsioonilise tunnuse alusel võib Rootsi luterliku territoriaalkiriku tüüpi nimetada *episkopaalse territoriaalkiriku tüübiks*.

Episkopaalse kirikukorralduse kõrval oli Rootsi territoriaalkiriku teiseks organisatsiooniliseks omapäraks vaimuliku seisuse (*clerus comitalis*) üldine väga tugev positsioon riigis. Vaimulikkond oli üks neljast riigipäeval esindatud seisusest kuni 1866. aastani. 17. sajandil hakkas riigipäevale kogunenud vaimulik seisus aegamööda esinema kõrgeima õigusliku ja valitsusinstantsina kiriku siseasjades. Selle teatud laadi kirikliku keskorgani funktsioone täitva kogu tähistamiseks hakati kasutama nimetust *consistorium regni*.¹⁹⁰ Kuid tuleb rõhutada, et kuni 19. sajandi keskpaigani puudus Rootsi territoriaalkirikus kiriklik keskvalitusasutus.

Rootsi territoriaalkiriku episkopaalne ja autonoomne iseloom ei tähendanud Rootsi kuningavõimu vähest huvi võimu laiendamiseks võrreldes näiteks Saksa vürstide poliitiliste ambitsioonidega. Rootsi monarhid võtsid ette mitmeid katseid kiriku alistamiseks oma võimule, kuid kuni Karl XI valitsusajani ebaõnnestunult. Rootsi vaimulikkonna positsioon ühiskonnas oli lihtsalt ebaõnnetunult tugev. Piiskoppide vaimulik autoriteet ja traditsioonide tugi olid “kiriku vabadustele” (*libertas ecclesiae, kyrkofrihet*) heaks kaitseks.¹⁹¹

Gustav I Vasa tegi jõulise katse Saksa eeskujudest lähtuva kirikukorralduse kehtestamiseks. Selle ürituse üks peaõhutamajatest oli kuninga nõunik Georg Norman, Lutheri ja Melanchthoni soovitusel Wittenbergi magister. 1539. aastal andis kuningas G. Normanile ülesande viia läbi uut kirikukorraldust ettevalmistav üldine visitatsioon, kuid see katse kehtestada Saksa mudelit järgiv maahärruslik kirikuvalitsemine kukkus läbi.¹⁹²

Püüded kirikuvalitsemist piiskoppide käest monarhi kontrolli alla saada jätkusid ka edaspidi. Peamiseks abinõuks pidasid valitsejad uue riikliku keskasutuse loomist, ikka Saksa eeskujudele tugineva konsistoriumi asutamist. Esimest korda planeeris sellise nii vaimulikest kui ilmalikest liikmetest koosneva asutuse (*consistorium ecclesiasticum*) loomist 1575. aasta kirikuseadus (*nova ordinantia ecclesiastica*).¹⁹³ Gustav II Adolf soovis luua kirikliku keskasutust (*consistorium generale*), mis oleks paigutatud teiste riigi juhtimiseks vajalike kolleegiumide hulka. Konsistorium oleks koosnenud samast

---

¹⁸⁹ **Yngve Brilioth.** Svensk kyrkokunskap. Stockholm 1946. S. 87.

¹⁹⁰ **Carl-E. Normann.** Cleri comitalis cirkulär 1723–1772. *Samlingar och studier till svenska kyrkans historia*. 29. Stockholm 1952. S. 409.

¹⁹¹ **Y. Brilioth.** Svensk kyrkokunskap. S. 97.

¹⁹² Svenska kyrkans historia. III. S. 269–288, 295–309; **M. Parvio.** Das Bischofsamt in Schweden, Finnland, Estland und Lettland. S. 116.

¹⁹³ **Y. Brilioth.** Svensk kyrkokunskap. S. 94.

arvust vaimulikest ja ilmalikest kaasistujatest, eesistujaks vaheldumisi peapiiskop ja riigidrots. See ettepanek jäi aastakümneid vahelduva eduga päevakorral püsinud tüliõunaks piiskoppide ja monarhide vahel.¹⁹⁴

Kuningas Johan III soovis Rootsit kiriklikult taasühendada Rooma paavsti alluvusse, mistõttu ta taktikalistel kaalutlustel loobus mõneks ajaks vabade piiskopikohtade täitmisest ja nimetas ametisse superintendendid.¹⁹⁵ 17. sajandi keskpaiku oli Rootsis 6 piiskoppi ja 5 superintendenti.¹⁹⁶

16. sajandi teisel poolel paistsid kuningad Erik XIV, Johan III ja Sigismund silma kõrvalekalletega luterlikust õpetusest, mis hakkas otseselt ohustama luterluse positsioone Rootsis. Õpetuslikud alused pandi lõplikult paika alles Uppsala kirikukogul 1593. aastal. Alates sellest kirikukogust muutus usuühtsus Rootsis valitsevaks põhimõtteks. “Tõelise usu ühtsus” (*unitas verae religionis*) peeti 17. sajandil üldiselt Rootsi riigi tähtsaimaks “fundamentaalseaduseks”.¹⁹⁷ Usuühtsuse saavutamine eeldas ususundust, mis oli tagatud riiklike seadustega. Norrköpingi päriluslepingu (*arvförening*) järgi 1604. aastast kaotas troonipärija troonipärimisõiguse, kui ta langes ära “Jumala puhtast sõnast ja muutmata Augsburgi usutunnistusest”. Kuningalepingutesse (*konungaförsäkran*) viidi sisse kohustus juhendada Uppsala kirikukogu otsustest ja Augsburgi usutunnistusest. Ususundust rõhutasid terve rida hilisemaid “religiooniplakateid”, mis (1663) muuhulgas sätestasid võimaluse karistada eksiõpetuse levitajaid surmanuhtlusega. Ka 1634. aasta valitsemiskord (*regeringsform*) rõhutab usuühtsuse printsiipi: see on “kõige jõulisem alus heale ja kestvale valitsusele”

---

¹⁹⁴ **Y. Brilioth.** Svensk kyrkokunskap. S. 96. Vt ka: **Wilhelm Kahle.** Lutherische Begegnung im Ostseeraum. *Die Lutherische Kirche, Geschichte und Gestalten.* 4. Gütersloh 1982. S. 76.

¹⁹⁵ Rootsi superintendent oli juhtivvaimulik, keda enamasti erinevalt piiskopist ei pühitsetud ametisse ja kellel ei olnud ordinatsiooniõigust.

¹⁹⁶ **Jukka Paarma.** Hiippakuntahallinto Suomessa 1554–1604. *Suomen kirkko-historiallisen seuran toimituksia.* 116. Helsinki 1980. S. 71; vt ka: **M. Parvio.** Das Bischofsamt in Schweden, Finnland, Estland und Lettland. S. 116, 120–121; **Sven-Erik Brodd.** ”Superintendenturen” som ersättning för och komplement till biskopsämbetet i svenska kyrkan 1539–1631. — Reformationens konsolidering i de nordiska länderna 1540–1610. Red. Ingmar Brohed. *Skrifter / utgitt av Nordiskt institut för kyrkohistorisk forskning.* 6. Oslo 1990. S. 211–214.

¹⁹⁷ *Fundamentallagar, leges fundamentales.* *Fundamentallag* ei tähenda siinkohal mingit kindlat seadust(ekogu), vaid vanemas rootsi õiguses esinevaid teatud olulisi printsiipe (Svenska kyrkans historia. Utgiven av Hjalmar Holmquist, Hilding Pleijel. Bd. V. Karolinsk kyrkofromhet, pietism och herrnhutism 1680–1772. Av Hilding Pleijel. Stockholm 1935. S. 12–13). Vt ka: **Per-Olov Ahrén.** Staat und Kirche in Schweden. — *Zeitschrift für evangelisches Kirchenrecht.* 10. 1963/64. S. 22–23.

(“enigheten i religionen och den rätta gudstjänsten är den kraftigaste grundvalen till ett lovligt, samdräktigt och varaktigt regemente”).¹⁹⁸

Rootsi provintside Bremenis, Verdenis ja Pommeris (Rootsi kuningas valitses Bremenis ja Verdenis Vestfaali rahust kuni 1720. aastani, Pommeris kuni 1814) jäi juba väljakujunenud kirikukorraldus enamasti puutumata.¹⁹⁹

Põhimõtteline muutus kirikuvalitsemises toimus kuningas Karl XI abso-lutistlikul valitsusajal. Ümberkorralduste õiguslikuks aluseks sai 1686. aasta kirikuseadus ja selle täiendus, toomkapiitli protsessikorraldus 1687. aastast. Seniajani seisid kirik ja riik n-ö teineteise kõrval.²⁰⁰ Nüüd rõhutas uus kiriku-seadus kirikuliikmete ja riigialamate täielikku samasust. Karl XI ja Karl XII absolutism tähistas Saksa oludele lähedase *riigikiriku* tekkimist ja ühtlasi kõrgpunkti Rootsis.²⁰¹ Päris saksapärase riigikiriku loomist takistas piiskopi-ameti iseseisvus ja ainuvalitsuse lühiajaline kestvus.²⁰² Vaimuliku seisuse kõrgemat kirikuvalitsusvõimu hakkas asendama kuninga suveräänne võim kiriku üle, kirikuvalitsemine muutus üheks osaks riigivalitsemisest. Vaimulikele omistati kuninga ametnike positsioon, aga kirikuvalitsuslikke funktsioone anti ka kõrgematele ilmalikele riigiametnikele. Ainuvalitsus likvideeris *consis-toriumi regni* institutsiooni.

Rootsi absolutismiperioodi kuningas oli ainuisikuliselt oma suva järgi valit-sev monarh, kes ei pidanud oma tegevusest ühelegi inimesele aru andma.²⁰³ Enne 1680. aastate absolutistlikke riigivalitsusreforme kohustas Rootsi mo-narhide kroonimisvanne neid kinni pidama mitmetest reeglitest, muuhulgas vaimulike kõikidest varasematest õigustest.²⁰⁴ Karl XII oma kroonimisel 1697. aastal enam kroonimisvannet ei andnud.²⁰⁵ Kuningale kuulus kõrgeim kohtu-võim nii ilmalikes kui vaimulikes asjades.²⁰⁶

Absolutistlik kirikuvalitsemine kestis Rootsis alates 1686. aasta kiriku-seaduse kehtestamisest kuni Karl XII surmani 1718. Absolutismi kaotamisega riigivalitsemises lõppes ka absolutistlik kirikuvalitsemine.

---

¹⁹⁸ Y. Brilioth. Svensk kyrkokunskap. S. 93.

¹⁹⁹ N. Hope. Zur Rolle der lutherischen Kirche in Skandinavien und im Baltikum. S. 591. Vt ka: A. Loit. Läänemere provintside riigiõiguslik asend. Lk 23.

²⁰⁰ Y. Brilioth. Svensk kyrkokunskap. S. 99.

²⁰¹ Y. Brilioth. Svensk kyrkokunskap. S. 114.

²⁰² Y. Brilioth. Svensk kyrkokunskap. S. 99.

²⁰³ Schwedisches Land-Recht. Tit. I, Cap. II, Anm. (a); Cap. IV, § VII, Anm. (u), (b); Cap. IV, § IX.

²⁰⁴ Schwedisches Land-Recht. Tit. I, Cap. IV, § VII.

²⁰⁵ Schwedisches Land-Recht. Tit. I, Cap. IV, Anm. (a).

²⁰⁶ Schwedisches Land-Recht. Tit. I, Cap. IV, § IX.

Rootsi absolutistliku kirikuvalitsemise teoreetiliseks taustaks olid reformatsiooni ideed *custodia utriusque tabulae ja praecipuum membrum ecclesiae* kohta. Absolutistlikud Rootsi kuningad teostasid kirikuvalitsemist teokraatlikul alusel, kristlike valitsejana, kes vastutasid rahva vaimuliku elu eest, mitte mingi territoriaalvõimul rajaneva õiguse alusel.²⁰⁷ Kuningas valitses kirikut n-ö kiriku seest, kui kiriku väljapaistvaim liige. Teisisõnu kuningas ei teostanud oma võimu “kiriku kohal” troonil istudes, vaid olles ise osa kirikust (*pars ecclesiae*). Erinevalt Saksamaast ei käsitletud Rootsis valitsejat kui pea-piiskoppi.²⁰⁸

Vabadusajal 1719–1772 kuulus kõrgem riigivõim riigipäevale, mis oli aga tänu vaimulikkonna mõjule kirikuasjades väga piiratud. Vaimulik seisus muutus uuesti üheks riigi sisepoliitika kujundajaks.²⁰⁹ Vaimulikkond asus kohe taotlema seisuslike privileegide taastamist. Osaliselt taastati kirikuvalitsemises absolutismiperioodi eelne kord, aga teiste seisuste nõudel jäi näiteks püsima kõrgemate riigiametnike osalemine kiriklikus järelevalves piiskoppide kõrval.²¹⁰ Vaimulikkond taastas oma varasema iseseisva asendi riigis 1723. aasta vaimuliku seisuse privileegiga.²¹¹

Vaimuliku seisuse pidevaks eesmärgiks oli riigi ja kiriku ühtsuse säilitamine ning vaimulikkonna traditsiooniliste õiguste hoidmine. Riigi ja kiriku ühtsust vastustasid kõigepealt pietism ja vennasteliikumine, seejärel valgustusajastu ideed riigist ja kirikust kui kahest erinevast institutsioonist.²¹² Vabadusajal suuremaid konflikte valgustuse ja traditsioonilis-kristliku maailmavaate vahel veel ei tekkinud.²¹³ Radikaalne valgustus ühes oma kirikukriitika ja põlgusega religiooni vastu esines rootsi kirjasõnas alles aastast 1778, mil asutati ajaleht Stockholms Posten.²¹⁴ Gustav III absolutistliku valitsuse ajal (1771–92) kuninga

---

²⁰⁷ **Y. Brilioth.** Svensk kyrkokunskap. S. 113–114; Svenska kyrkans historia. V. S. 73–74.

²⁰⁸ **Pentti Laasonen.** Suomen kirkon historia II. Vuodet 1593–1808. Porvoo, Helsinki, Juva 1991. S. 199–200.

²⁰⁹ Svenska kyrkans historia. V. S. 256.

²¹⁰ Svenska kyrkans historia. V. S. 250–251.

²¹¹ Svenska kyrkans historia. V. S. 262; **C.-E. Normann.** Cleri comitalis cirkulär. S. 405–408.

²¹² **Hilding Pleijel.** Das Kirchenproblem der Brüdergemeine in Schweden. Eine kirchengeschichtliche Untersuchung. *Lunds Universitets årsskrift*. N. F. Avd. 1. Bd. 33. Nr. 6. Lund, Leipzig 1938. S. 30–45; **C.-E. Normann.** Cleri comitalis cirkulär. S. 414.

²¹³ **Hjalmar Holmquist.** Tvång, tolerans, samverkan. Tre huvudperioder i kristendomens historia. Lund 1929. S. 125, 135–136.

²¹⁴ **Bertil Rehnberg.** Prästeståndet och religionsdebatten 1786–1800. Akademisk avhandling. *Studia Historico-Ecclesiastica Upsaliensia*. 10. *Acta Universitatis Upsaliensis*. Karlskrona 1966. S. 491.

kirikuvalitsuslik võim tugevnes, pärast konstitutsioonilise monarhia taastamist 1809. aastal laienes uuesti vaimulikkonna mõju. Alates 1830. aastatest oli vaimuliku seisuse ja ka aadli osa riigipäeval järjest suuremal määral sihtmärgiks liberaalide ja erinevate äratusliikumiste kriitikale. Seisuslik riigipäev likvideeriti alles 1866. Kirikusisestes küsimustes muutus kõrgemaks organiks kirikukogu (*kyrkomötet*), mis koosnes võrdsest arvust vaimulikest ja ilmalikest liikmetest. Kõrgem järelevalve kiriku üle kuulus riigipäevale ja kuningale.²¹⁵

Rootsi riigis Skandinaavia poolsaarel ja Soome aladel eksisteeris üks territoriaalkirik. Rootsi riigiga liidetud alade kirikuorganisatsioonid Baltikumis ja Põhja-Saksamaal Rootsi territoriaalkirikusse ei kuulunud. Olukord muutus Rootsi aja lõpuperioodil Baltikumis.²¹⁶

B. Kirikuõigus

Saksamaa ja Roomaga võrreldes paikneb Rootsi Euroopa ääremaal. Kiriklikul alal tähendas see paavstivõimu kontrolli suhtelist nõrkust kogu keskaja vältel. Lisaks üldisele kanoonilisele õigusele andsid Rootsi piiskopid välja hulgaliselt õigusnorme oma piiskopkondade jaoks. Tugev kirikliku partikulaarseadusandluse traditsioon aitas ehitada silda Rootsi kesk- ja uusaja kirikuõiguse vahele.

Kuna Rootsi kirikukorralduses toimus reformatsiooni järel tagasihoidlikus mahus muutusi, siis erinevalt Saksamaast puudus vajadus sisuliselt uue kirikuõiguse loomiseks. Mõnedes küsimustes tuli õigust muidugi modifitseerida. Peamisteks kirikuõiguse uuendajateks jäid endiselt piiskopid. Kuningavõimu roll piirdus peamiselt mõnede tähtsate üldprintsipiide kinnitamisega. Saksa luterlike kirikukordadega võrreldava ulatusega ühtse kirikuseaduse vastuvõtmiseni jõuti Rootsis alles 1686. aastal. Senikaua andsid piiskopid oma piiskopkondade jaoks endistviisi välja üksikuid õigusakte (*constitutiones*), mis aitasid kaasa piiskopkondade keskajast pärineva õigusliku eriilmelisuse jätkumisele.²¹⁷

Millised olulisemad kogu Rootsi territoriaalkirikut puudutavad õigusaktid anti välja enne 1686. aastat?

Rootsi territoriaalkiriku ja vaimulikkonna suhtelisele iseseisvusele andis formaalse kinnituse 1571. aasta kirikuseadus (*kyrkoordning*), alusnormi iseloomuga dokument Rootsi riigi ja kiriku vahekorra jaoks. See seadus oli suures

---

²¹⁵ **Carl Arvid Hessler.** Stat och religion i upplysningstidens Sverige. *Skrifter utgivna av statsvetenskapliga föreningen i Uppsala*. 36. Uppsala, Stockholm 1956; **Per-Olov Åhrén.** Kyrkomöte och synodalförfattning. En studie i svensk kyrkoförfattningsdebatt 1827–1865. *Studia Theologica Lundensia*. 11. Lund 1956. S. 241–264.

²¹⁶ Vt: ptk III.1 (esimene osa).

²¹⁷ Svenska kyrkans historia. V. S. 15.

osas kiriku enda vaba arengu tulemus. Põhitöö seaduseteksti koostamisel tegi Laurentius Petri. Seadus anti välja kirikukogu otsusel ja kuninga kinnitusel. 1571. aasta kirikuseadus sätestab kirikukorralduse, jumalateenistuse korra ja kirikudistsipliini printsiibid, aga ei esita täpseid eeskirju üksikküsimuste tarvis. Usutunnistusena käsitleti üksnes “Jumala sõna”.²¹⁸

Uppsala kirikukogul 1593. aastal tunnistati usu normiks kolm vanakiriklikku usutunnistust ja muutmata Augsburgi usutunnistus, ühtlasi viidati 1571. aasta kirikuseadusele kui kirikukorralduse juhtprintsibile. Vaimulikkond rõhutas eriti selle kirikukogu vaba otsustusõiguse momenti, Lutheri kolme seisuse õpetuse järgi õpetavale seisusele kuuluva otsustusõiguse rakendamist. Teadlikult astuti vastu katoliiklasest kuninga Sigismundi tahtele.²¹⁹ Uppsala kirikukogul tõstatas vaimulikkond küsimuse vaimuliku seisuse õiguste kindlustamisest eriliste privileegide kaudu. Kuigi kirikukogul vahetu tulemuseni veel ei jõutud, oli sellel algatusel oluline tähendus lähtekohana järgneva ajastu riikliku seadusandluse jaoks.

Vaimulikkonna eesõigustatud positsiooni ühiskonnas hakkasid kindlustama kuningalepingud. Kõige olulisemaks eesõiguste kindlustuseks muutusid aga erilised privileegid (*prästerskapets privilegier, prästerliga privilegier*), mis anti välja 1647., 1650., 1655., 1675. ja 1723. aastal. Need *preestriprivileegid* ei tähendanud üksnes vaimulikkonna kitsaste seisuslike erihuvide kindlustamist, vaid neil oli laiem tähendus kogu kirikliku organisatsiooni jaoks. Vaimulikkonna privileegide vormis kodifitseeriti 17. sajandil normid kiriku õpetuse ja juhtimise, vaimulike ametite täitmise, vaimuliku kohtupidamisõiguse, kirikuvarede ja koguduse valitsemise osas. Privileegiseadusandlus toimus monarhi ja vaimuliku seisuse koostöös. Seega oli vaimulikul seisusel üsna laialdane voli kirikuseadusandluse alal. Preestriprivileege peeti kiriklike vabaduste peamiseks kaitseks.²²⁰ Erilise tähtsusega oli selles suhtes 1723. aasta privileeg, mis keelas tulevikus privileegide muutmise ilma vaimuliku seisuse enda nõusolekuta.²²¹ 1723. aasta privileeg püsis ligi kahe sajandi vältel kiriku ühe majandusliku ja õigusliku põhialusena Rootsi ühiskonnas.²²²

---

²¹⁸ Y. Brilioth. Svensk kyrkokunskap. S. 89–92.

²¹⁹ Y. Brilioth. Svensk kyrkokunskap. S. 92.

²²⁰ Svenska kyrkans historia. V. S. 256–257.

²²¹ Y. Brilioth. Svensk kyrkokunskap. S. 95.

²²² Svenska kyrkans historia. V. S. 262; Y. Brilioth. Svensk kyrkokunskap. S. 98.

Eestimaa 17.–19. sajandi kirikuõiguse jaoks oli oluline 1675. aasta Preestri-privileeg.²²³ Selle järgi on vaimulik isik kuningavõimu erilise kaitse all kõikvõimalike rünnakute ja solvangute eest.²²⁴ Vaimulikule on tagatud isikupuutumatus enne kohtuotsuse langetamist²²⁵ ja vaimuliku üle peetakse kohut kõigepealt vaimulikus kohtus. Alles pärast vaimuliku kohtu süüdimõistvat otsust antakse süüalune üle ilmaliku kohtu käsutusse.²²⁶ Vaimulik seisus on vabastatud üldistest koormistest ja maksudest.²²⁷ Pastori lesele ja tema lastele on ühe aasta vältel kindlustatud teatav sissetulek (armuaasta, *Gnadenjahr*), samuti kinnitatakse nende pärimisõigust.²²⁸ Need õiguspõhimõtted pärinevad kanoonilisest õigusest (*privilegium canonis*, *privilegium fori*, *privilegium immunitatis*, *privilegium competentiae*).

Kaks eespool mainitud nähtust, vastuolu kiriklike ja riiklike huvide ja võimupretensioonide vahel ning piiskoppide partikulaarseadusandlus, moodustasid peamise takistuse uue, ühtemoodi kogu Rootsi luterliku territoriaalkiriku jaoks kehtiva kirikuseaduse väljaandmisele. 17. sajandil koostati mitmeid kirikuseaduseprojekte, mis nimetatud vastuolude tõttu seadustena ei jõustunud.²²⁹ Uue kirikuseaduse koostamine viidi lõpule kuningas Karl XI absolutistliku valitsuse alguspoolel. Sellele aitas kaasa püüe ühtlustada Taanilt vallutatud provintside kirikuolusid Rootsi omadega. Lõpliku variandi koostamisel võeti küll aluseks vaimulikkonna pikaajalised eeltööd, kuid seaduse lõplik kohandamine absolutistlikule valitsusele sobivasse vormi toimus juba Riiginõukogus, kuhu vaimulike esindajaid enam ei kutsutud. Kirikuseadus vastas kaasaegsetele õigusteadusliku metodoloogia nõuetele.²³⁰ Kirikuseaduse koosta-

---

²²³ Privilegia, zuerst von Ihro Königl. Majest. der Königin Christina; nachgehends aber von dem Großmächtigsten Fürsten und Herrn, Herrn CARL dem Eilften, der Schweden, Gothen, und Wenden König, etc. Im Jahre 1675, auf dem Reichstage zu Upsal übersehen, und auf das neue confirmiret, vor denen Bischöfen und sämtlicher Priesterschaft in Schweden, und darunter gehörigen Landschaften. — Auswahl derer wichtigsten in denen Landes- und Stadtgerichten des Herzogthums Ehstland, auch noch jetzt geltenden Königl. schwedischen Verordnungen. [Herausgegeben von Heinrich Johann Derling.] Reval 1777. S. 144–166. Vt ka: ptk III.2 (esimene osa), I (teine osa).

²²⁴ Privilegia. Art. 22.

²²⁵ Välja arvatud otse teolt tabamise korral.

²²⁶ Privilegia. Art. 24. Pastori tegevuse üle teostatava kohtuliku järelevalve kohta vt: ptk II.6 (kolmas osa).

²²⁷ Privilegia. Art. 3, 4, 6–8, 10.

²²⁸ Privilegia. Art. 13; vt ka: Art. 11, 12.

²²⁹ Svenska kyrkans historia. V. S. 15, 20. Vt ka: **Sven Kjällerström**. Kyrkolagsproblemet i Sverige 1571–1682. *Samlingar och studier till svenska kyrkans historia*. 11. Stockholm 1944.

²³⁰ **Y. Brilioth**. Svensk kyrkokunskap. S. 98.

mine jõudis lõpule 1686. aastal, kuningas kirjutas sellele alla sama aasta 3. septembril ja seadus avaldati trükis 1687. aastal.²³¹ Kirikuseadus jaguneb kahekümne kaheksaks peatükiks: 1) Õigest kristlikust õpetusest, 2) Jutlustest ja korrakohasest jumalateenistusest, 3) Ristimisest, 4) Hädaristimisest, 5) Lapsevoodi-naiste (*Kuuenädalaste*) kirikuskäimisest,²³² 6) Pihtimisest ja pattude andeksandmisest, 7) Salajasest pihtimisest, 8) Üldisest pihtimisest, 9) Avalikust pihtimisest ja kiriklikust patukahetsusest, 10) Kirikuvandest, 11) Armulauast, 12) Üldisest palvest ja litaaniast, 13) Kirikulauludest, 14) Tähtsatest pühadest, 15) Kihlusest ja abielust, 16) Kihluse ja abielu lahutamisest, 17) Haigete ja vangide külastamisest, 18) Kristlikust matusest, 19) Pastoriametist, 20) Piiskoppide valimisest, 21) Kuidas valitud piiskoppi ordineerida, 22) Kuidas pastorit ordineerida, 23) Kuidas korrakohaselt ametissekutsutud pastorit koguduses ametisse panna, 24) Piiskoppidest, superintendentidest, praostidest, pastoritest, kaplanitest ja teistest kirikuteenijatest, 25) Sinoditest ehk pastorite kokkutulekutest, 26) Kirikutest, nende sisseseadest ja omandist, 27) Kuidas peab algama ja toimuma jumalateenistus vastvalminud kirikus, 28) Hospitalidest.

Alles 1686. aasta kirikuseaduse rakendamine tõi kaasa Rootsi erinevate piiskopkondade kirikuolude ühtlustumise ja ka tegeliku usuühtsuse. Ilma absolutistliku kuningavõimu surveta ei oleks Rootsi luterlik territoriaalkirik ilmselt niipea sellise kirikuseaduseni jõudnud.²³³

Rootsi võimud tegid katse kehtestada 1686. aasta kirikuseadust Rootsi ülemvõimu alustel aladel Põhja-Saksamaal, kuid suuresti tänu kohaliku aadli vastuseisule see ettevõtmine ebaõnnestus.²³⁴ Kirikuseadus kehtestati ja rakendati Baltimaades, mis tähendas kirikuorganisatsioonilise partikulaarsuse likvideerimist selles piirkonnas.²³⁵

---

²³¹ Kyrkio-Lag och Ordning, som then Stormächtigste Konung och Herre, Herr Carl then Elofte, Sweriges, Göthes och Wändes Konung, etc. Åhr 1686 hafwer låtit författa, och Åhr 1687 af Trycket utgå och publicera. Jemte ther til hörige Stadgar. Kirikuseaduse saksakeelne tõlge valmis 1690. aasta alguseks (**G. O. F. Westling**, Kirchengesetz und Kirchengesetzarbeiten in Ehstland. S. 60. Anm. 2), trükki jõudis see hiljem: Kirchen-Gesetz und Ordnung.

²³² "Vom Kirchgang der Sechswöchnerinnen". 1693. aasta agenda esitab eestikeelse tõlkena „Laste-Wodi Naiste Kirkokeimissest” (Kässi-Ramat, Kumma sisse on kokkopantut, Kuida Jummalatenistust, Christlikko Kombede nink Kirko-Wiside ka meie Ma Koggoduste sees peap peetama nink techtama. Sädut Tokolmi Linnas ue Kirko-Sädust möda selle 1693. Aastal. Tallinn 1699. Lk 124). *Kuuenädalase* all on mõeldud lapse sünnitanud naist, kes pidi kuue nädala jooksul pärast sünnitust vältima kodust väljaskäimist.

²³³ Svenska kyrkans historia. V. S. 20.

²³⁴ **N. Hope**. German and Scandinavian Protestantism. P. 57.

²³⁵ Vt: ptk III.1 (esimene osa).

1686. aasta kirikuseadus täpsustas 1593. aasta Uppsala kirikukogul kinnitatud õpetuslikku alust.²³⁶ kristlik õpetus ja usk on rajatud Jumala sõnale ehk Piiblile. See õpetus ja usk on üles kirjutatud kolmes vanakiriklikus (apostlikus, Nikaia ja Athanasiose) usutunnistuses ja muutmata Augsburgi usutunnistuses.²³⁷ Konkordiarooma ülejäänud osadel on teisejärguline, “selgitav” roll.²³⁸ Sellisele õpetuslikule alusele rajaneb kirikuseaduses sätestatud range usuühtsus.²³⁹ Kõik teised uskkonnad keelustatakse kogu riigis, välisprovintsid kaasa arvatud, välja arvatud üksikud eraldi sätestatud erandid.²⁴⁰ Kirik on jätkuvalt *sunduskirik*, kõik riigi alamad peavad kuuluma luterlikku kirikusse. “Õigest” usust taganejaid ähvardab riigist väljasaatmine ja pärimisõigusest ilmajätmine.²⁴¹

Kõikide koguduste kiriklikud talitused ühtlustatakse.²⁴² Täpsemalt reguleeritakse need uues 1693. aastal välja antud agendas.²⁴³

Kogu kirikuorganisatsioon allutatakse kuningale.²⁴⁴ Kuningas määrab oma suva järgi ametisse kõik piiskopid.²⁴⁵ Ametikohustuste vastu eksimise korral võib vaid kuningas piiskopi ametist vabastada ja teda karistada.²⁴⁶ Kirikuseaduse järgi kuuluvad piiskopi ja superintendendi ametile ühesugused õigused ja kohustused.²⁴⁷ Piiskopi ja pastori ametivande teksti mitmetest teemadest hõlmab

²³⁶ Kirchen-Gesetz und Ordnung. Cap. XXII. § II.

²³⁷ Kirchen-Gesetz und Ordnung. Cap. I. § I. Vt ka: Cap. XXII. § II.

²³⁸ Kirchen-Gesetz und Ordnung. Cap. I. § I. Vt ka: **P. Laasonen.** Suomen kirkon historia. II. S. 199.

²³⁹ Kirchen-Gesetz und Ordnung. Cap. I. § I.

²⁴⁰ Kirchen-Gesetz und Ordnung. Cap. I. §§ II–VI.

²⁴¹ Kirchen-Gesetz und Ordnung. Cap. I. §§ II–V.

²⁴² Kirchen-Gesetz und Ordnung. Cap. I. § VII.

²⁴³ Handbok, ther vti är författat, huruledes gudstiensten, med christelige ceremonier och kyrckioseder, vti våra swenska församlingar skal blifwa hållen och förhandlad, förbättrad och förmehrad i Stockholm år 1599, öfwersedd år 1608, och numera efter nya kyrckioordningen inrättad år 1693. Stockholm 1693. Agenda eestikeelne tõlge (Kässi-Ramat, vt: viide 232) ilmus enne saksakeelset tõlget (Hand-Buch, Worinnen verfasst ist, welcher gestalt der Gottes-Dienst mit Christlichen Ceremonien und Kirchen-Gebräuchen in unseren Schwedischen Versammlungen gehalten und verrichtet werden soll. Verbessert und vermehret in Stockholm, im Jahr 1599, übersehen im Jahr 1608, und nunmehr nach der neuen Kirchen-Ordnung eingerichtet im Jahr 1693. Aus dem Schwedischen in das Teutsche übersetzt im Jahr 1708. Riga [*sine anno*]).

²⁴⁴ Kirchen-Gesetz und Ordnung. Cap. XIX. § XXI; Cap. XXIV. §§ XIV, XVI; Cap. XXVII. § I; Cap. XIX. §§ XIV, XXI.

²⁴⁵ Kirchen-Gesetz und Ordnung. Cap. XX. §§ I, III.

²⁴⁶ Kirchen-Gesetz und Ordnung. Cap. XXIV. § XIV; vt ka § XVI.

²⁴⁷ Kirchen-Gesetz und Ordnung. Cap. XXIV. § XVII.

mahuliselt kõige suurema osa truudusvanne kuningale.²⁴⁸ Uue kiriku või kabeli ehitamiseks küsitakse luba kõigepealt kuningalt, seejärel piiskopilt ja toomkapiitlilt.²⁴⁹ Kirikuseadusest kinnipidamise jälgimine kuulub kõikide nii vaimulike kui ilmalike võimukandjate ja kohtuasutuste pädevusse.²⁵⁰

Kirikuseaduse täiendusena kinnitas kuningas veel kolm korraldust, mis kõik kehtestati ka Baltimaades: toomkapiitli protsessikorraldus 11. veebruaril 1687²⁵¹ ja kaks politseilise iseloomuga korraldust, kirikus tülitsemise, kaklemise ja võitlemise kohta (22. detsembril 1686)²⁵² ning needmise ja vandumise, vande andmise ning pühapäeva rüvetamise kohta (17. oktoobril 1687).²⁵³

Toomkapiitli protsessikorraldus esitab reeglid toomkapiitli ehk konsistoriumi koosseisu, pädevuse ja asjaajamise korra kohta. See seadus rõhutab taas kuninga kõrgemat otsustusõigust – eriti tähtsad usku ja õpetust, vaimulikku ametit ja jumalateenistuse korda puudutavad küsimused kuuluvad lahendamisele kuninga poolt. Toomkapiitli otsuste peale võib apelleerida kuninglikku õuekohtusse.²⁵⁴ Toomkapiitli koosseis ei ole väga täpselt reglementeeritud, presideerib piiskop ning korralisteks kaasistujateks on toomkiriku pastor ja gümnaasiumide lektorid. Toomkapiitlisse võivad kuuluda ka praostid ja tavalised pastorid.²⁵⁵ Toomkapiitli juures on ametis notar ja pedell.²⁵⁶

Korraldus 22. detsembrist 1686 sätestab surmanuhtluse relvastatud ründe eest kirikus. Kirikus kaklemine toob kaasa trahvi sada taalrit hõbedas või kuus korda läbi kadalipu jooksmise või ühe kuu vangistust vee ja leiva peal;

---

²⁴⁸ Kirchen-Gesetz und Ordnung. Cap. XXI. § II; Cap. XXII. § II.

²⁴⁹ Kirchen-Gesetz und Ordnung. Cap. XXVII. § I.

²⁵⁰ Kirchen-Gesetz und Ordnung. S. 173–174.

²⁵¹ Huru med rättegång uti domkapitlen skall förhållas. Saksakeelne tõlge on viites 91 esitatud 1686. aasta kirikuseaduse saksakeelse publikatsiooni lõpuosas, lk 175–189: Ihr: Königl. May.t Verordnung, Wie es mit den Gerichts Processen bey denen Thumb-Capituln soll gehalten werden. Gegeben auf dem Schloß zu Stockholm den 11. Februarij Anno 1687. Eestikeelses historiograafias on kasutatud nimetust *1687. aasta konsistoriaalkorraldus*.

²⁵² Saksakeelne tõlge on viites 91 esitatud 1686. aasta kirikuseaduse saksakeelse publikatsiooni lõpuosas: Verbot, wegen Schlägereyen, Getümmels und Ärgerüssen in der Kirchen.

²⁵³ Saksakeelne tõlge on viites 91 esitatud 1686. aasta kirikuseaduse saksakeelse publikatsiooni lõpuosas: Ihr: Königl. May.t Erneueres Edict, von Fluchen und Schwersen, wie auch von Entheiligung des Sabbaths.

²⁵⁴ Gerichts Processen bey denen Thumb-Capituln. §§ XIV, XXIV.

²⁵⁵ Gerichts Processen bey denen Thumb-Capituln. § I.

²⁵⁶ Gerichts Processen bey denen Thumb-Capituln. § II.

tülitsemine ja riidlemine tähendab poole väiksemat karistust. Mõlemal juhul peab süüdlane veel ka avalikult pattu kahetsema.²⁵⁷

Korraldus 17. oktoobrist 1687 seadis eesmärgiks vältida Jumala ja Jumala sõna teotamist, samuti kindlustada pühapäeva pühitsemine vastavalt Jumala käsule. Need Jumala nime kuritarvitajad, keda ei paranda õpetussõnad, rahatrahv ega ka vangistus, tuleb riigist välja saata kas määratud või määramata ajaks. Jumala jämeda teotamise eest määratakse surmanuhtlus.²⁵⁸ Samuti hukatakse isikud, kes on sõlminud kirjaliku või suulise liidu saatanaga, nii nagu ka nõiad.²⁵⁹ Kõik ülemad peavad hoolitsema selle eest, et nendest alamad pühapäeva korrakohaselt pühitseksid. Karistatakse nii neid, kes ise pühapäeva ei pühitse, kui ka neid, kes takistavad teistel pühapäeva pühitseda.²⁶⁰

Rootsi 1686. aasta kirikuseadus kehtis Rootsi riigis – koos paljude täienduste ja parandustega – hämmastavalt kaua, kuni 1993. aastani.²⁶¹ Küsimus kirikuseaduse revisjonist oli küll aktuaalne juba 19. sajandil. Uue kirikuseaduse projektid valmisid 1828. ja 1846. aastal, kuid nende kehtestamiseni ei jõutud.²⁶²

---

²⁵⁷ Ihrer Königl. Mayst. Verbot, wegen Schlägereyen, Getümmels und Ärgernüssen in der Kirchen.

²⁵⁸ Edict, von Fluchen und Schweren. § VI. Ka Rootsi maaseaduse järgi kuulus needmine, Jumala ning Jumala sõna teotamine kõige raskemate kuritegude hulka tapmise, abielurikkumise ja nõidumise kõrval. Seda karistati surmaga, võttes õiguslikuks aluseks Vana Testamendi (Schwedisches Land-Recht, Wie dasselbe vor Zeiten von dem Großmächtigsten und Hochgebohrnen Fürsten und Herrn, Herrn Carl dem Neundten, Der Schweden, Gothen, Wenden, Finnen, Carelen, Lappen in den Nordtlanden, der Kajaner und Ehsten in Lieffland König, übersehen, confirmiret, und Anno 1608. publiciret, Neulicher Zeit aber im Reiche wieder auffgeleget, und mit vielen gar nützlichen Anmerckungen, aus ergangenen Königl. Schwedischen Verordnungen, Resolutionen, Recessen, und Praejudicaten, vermehret und erkläret ausgekommen, Jetzo Nach vieler Verlangen aus der Schwedischen in die Teutsche Sprache mit genauern Fleiß übersetzt, und mit kurtzen notis marginalibus illustriret; Mit Ihre Königl. Maj. allergnädigstem Special-Privilegio. Franckfurt, Leipzig 1709. Appendix. §§ I, III, IV, VII).

²⁵⁹ Edict, von Fluchen und Schweren. § IX.

²⁶⁰ Von Entheiligung des Sabbaths. § I.

²⁶¹ <http://www.notisum.se/rnp/sls/fakta/a6860903.HTM> [Rootsi seadustekogu internetis. Kasutatud 19.04.03.]

²⁶² **Y. Brilioth.** Svensk kyrkokunskap. S. 111.

II. Luterlikud kogudused Venemaal kuni 1832. aastani

18.–19. sajandi Venemaa poliitilise korralduse kõige silmapaistvamaks tunnuseks oli autokraatlik tsaarivõim. Mitte ükski monarh Euroopas ei olnud nii vaba seaduste või seisuste poolt seatud piiridest kui Vene valitsejad. Selles ajajärgus eristub erandlikuna periood Peeter I valitsuse lõpust kuni Katariina II valitsuse alguseni (1725–1762) kui nõrga tsaarivõimu periood, mil tegelik võim kuulus erinevatele poliitilistele favoriitidele ja kildkondadele.²⁶³

Vene riigikirikuks oli autokefaalne²⁶⁴ vene õigeusu kirik. Kuni 18. sajandi alguseni säilitas vene õigeusu vaimulikkond teatud iseseisvuse, mis lõplikult likvideeriti Peeter I reformide käigus. 1721. aasta “Vaimuliku reglemendiga” korraldati põhjalikult ümber vene õigeusu kiriku valitsemine. Vene õigeusu kirikupea – patriarhi – amet likvideeriti. Kirikupeaks kuulutati tsaar, kõrgema kirikuvalitsusasutusena loodi Vaimulik Kolleegium, mis oli riiklik keskasutus. Vaimulik Kolleegium nimetati kohe selle avamise järel Sinodiks. Järelevalve selle asutuse üle pandi ilmalikule ametnikule, Sinodi ülemprokurörile.²⁶⁵ Vene õigeusu kirik muutus riigorganisatsiooni üheks osaks.²⁶⁶ Katariina II riigistas 1764. aastal kõik kirikule kuulunud maavaldused. Umbes kaks miljonit kirikule kuulunud talupoega muutusid riigitalupoegadeks. Välismaal presenteeris Katariina seda käiku kui valgustuse võitu ebaususe üle, kodumaal nägi ta vaeva, et

---

²⁶³ Vt nt: **E. Neville Williams**. The Ancien Régime in Europe. Government and Society in the Major States 1648–1789. London 1999. P. 245; **Marc Raeff**. The Well-Ordered Police State. Social and Institutional Change through Law in the Germanies and Russia, 1600–1800. New Haven, London 1983. P. 181–250.

²⁶⁴ Õiguslikult alates 1589. aastast seoses Moskva patriarhiameti loomisega (**Николай Никольский**. История русской церкви. Москва 1983. С. 108–111; **Igor Smolitsch**. Geschichte der russischen Kirche 1700–1917. Erster Band. *Studien zur Geschichte Osteuropas*. 9. Leiden 1964. S. 3).

²⁶⁵ **Н. Никольский**. История русской церкви. С. 192–195; **I. Smolitsch**. Geschichte der russischen Kirche. S. 80–278; *Синод*. — Государственность России. IV. С. 100–110.

²⁶⁶ 19. sajandi alguses asendus isegi termin *kirik* ametlikus keelepruugis terminiga *õigeusu ametkond* (**Н. Никольский**. История русской церкви. С. 188). Vt ka: **Marc Szeftel**. Church and State in Imperial Russia. — Russian Orthodoxy under the Old Regime. Edited by Robert L. Nichols, Theofanis George Stavrou. Minneapolis 1978. P. 128.

säilitada kuvandit endast kui õigeusu kiriku pühendunud tütrest. Nii siin kui seal tema prestiiž kasvas.²⁶⁷

Moskva vürstiriigi laienemisest alguse saanud Vene tsaaririik, mille Peeter I nimetas 1721. aastal *impeeriumiks* ehk *keisririigiks*, hõlmas erinevaid religioone ja konfessioone. Sõjaline ekspansioon läände tõi Vene valitsejate võimu alla luterlasi, kalviniste ja rooma-katoliiklasi. Vallutussõjad lõuna ja ida suunas liitsid Vene alamate hulka muhameedlasi ja loodusrahvaid. Tsaaririigi valitsejad sallisid sellist multikonfessionaalsust ja ei püüdnud kehtestada usuühtsuse printsiipi.²⁶⁸

Peeter I vajab oma Venemaa läänestamise poliitika teostamiseks välismaalaste abi. Välismaalasi oli võimalik Venemaale meelitada üksnes teatud eeltingimuste täitmise korral, kindlasti tuli neile võimaldada usuvabadus. Sellise välismaalastele usuvabadust garanteeriva ukaasi andis Peeter I välja 16. aprillil 1702.²⁶⁹ Tsaarina Anna ukaas 22. veebruarist 1735 kinnitas välismaalastest luterlaste, reformeeritute ja rooma-katoliiklaste õigust usuvabadusele Venemaal. Ukaas rõhutab aga ranget keeldu teha usulist kihutus- või misjonitööd vene õigeusklike seas.²⁷⁰ Katariina II ukaas 22. juulist 1763 kutsus välismaalasi üles Venemaale elama asuma. Kõikidele ümberasunutele garanteeriti usuvabadus.²⁷¹

Aleksander I poolt 1805. aastal kinnitatud luterlik liturgiakord, mis oli kantud ratsionalismi rahvavalgustuslikest ideedest, deklareeris juba “riigi poolt sanktsioneeritud põhimõtet, et niikaua, kui religioossed veendumused ei riiva üldist kombelisust ja riigi põhimõtteid, ei tohi olla mingit sundi ega õigust südametunnistuse üle”.²⁷²

18. sajandi alguseks, mil luterlikud Baltimaad liideti Vene riigiga, oli Venemaal juba mitmel pool luterlikke kogudusi: Moskvas, Astrahanis, Arhangelskis, erinevates mäetöõnduse keskustes. Luterlikesse kogudustesse kuulusid Venemaale asunud või asustatud välismaalased ja nende järeltulijad. Esimene luterlik kogudus koos oma pastoriga loodi Moskvas 1575. aastal, mõned aastad pärast

---

²⁶⁷ E. N. Williams. The Ancien Régime in Europe. P. 249–250; vt ka: Н. Никольский. История русской церкви. С. 199–203.

²⁶⁸ Hans-Heinrich Nolte. Religiöse Toleranz in Rußland 1600–1725. *Göttinger Bausteine zur Geschichtswissenschaft*. 41. D 7. Göttingen, Zürich, Frankfurt 1969. S. 184–185.

²⁶⁹ ПСЗ I. Т. IV. № 1910; Urkundenbuch der evangelisch-reformierten Kirche in Rußland. Herausgegeben von Hermann Dalton. *Beiträge zur Geschichte der evangelischen Kirche in Rußland*. II. Gotha 1889. S. 21–28.

²⁷⁰ ПСЗ I. Т. IX. № 6693; Urkundenbuch der evangelisch-reformierten Kirche. S. 31–33.

²⁷¹ ПСЗ I. Т. XVI. № 11 880.

²⁷² Von Sr. Kaiserlichen Majestät allerhöchst bestätigte allgemeine liturgische Verordnung für die evangelisch-lutherischen Gemeinden im Russischen Reiche. St. Petersburg 1805. § 7.

kahte Tartu kodanike küüditamist.²⁷³ Need luterlikud kogudused olid diasporaa-kogudused, st need ei kuulunud ühegi luterliku territoriaalkiriku koosseisu.²⁷⁴

Soome kui ühe Rootsi provintsi kirikukorralduslik ja -õiguslik areng oli põhijoontes sarnane emamaa omale. 1710. aastal vallutasid venelased Viiburi, piiskopkonna keskuse, 1721. aastal liideti Vene riigiga hiljem Vana-Soomeks (*Vanha Suomi*) nimetatud alad.²⁷⁵ Järgnes kõrgemate kirikuinstitutsioonide ümberkorraldamine. Viiburis asutati uuelaadne konsistoorium Peeter I korraldusel juba 1710. aastal, kohe pärast 1741.–1743. aasta Vene-Rootsi sõda loodi konsistoorium Haminas. Mõlema konsistooriumi eesistujaks oli linna pastor, kaasistujateks ümberkaudsed maapastorid.²⁷⁶ Piiskoppe siin ametisse ei seatud, mis tähendas varasema episkopaalse kirikukorralduse asendumist puhtvaimu-liku konsistoriaalse kirikukorraldusega.²⁷⁷

Luterluse laiem levik Venemaal toimus 18. sajandil. Mitu kogudust loodi uues pealinnas Peterburis. Omaette kategooria moodustasid luterlikud välipastorid ja luterlastest ohvitserid Vene armees. Saksa talupoegade ümberasumine Venemaale Katariina II valitsusajal tõi kaasa uute luterlike koguduste asutamise. 19. sajandi esimestel kümnenditel toimus suurem uute luterlike koguduste rajamine seoses ääremaade asustamisega ja ka välismaalaste uue sisserände lainega.²⁷⁸

Kuni 1711. aastani puudus Venemaal luterliku koguduse ülene institutsioon. Kogudused valitsesid ennast ise, puudus riigipoolne tsentraliseeritud järelevalve ja sekkumine kirikuvalitsemisse. Esimene katse keskse luterliku kirikuvalitsuse loomiseks toimus 1711. aastal. 18. veebruaril nimetas Peeter I Moskva pastori Barthold Vaгетиuse Venemaa superintendendiks.²⁷⁹ 1717. aastal vabastas kogudus ta vanadusnõtruse tõttu ametikohuste täitmisest, järglast Vagetiusele aga ei nimetatud.²⁸⁰

---

²⁷³ Hea üldülevaate luterlikest kogudustest Venemaal annab: **Erik Amburger**. Die Pastoren der evangelischen Kirchen Rußlands vom Ende des 16. Jahrhundert bis 1937. Ein biographisches Lexikon. Lüneburg, Erlangen 1998. S. 7–19.

²⁷⁴ Vt ka: **Wilhelm Kahle**. Aufsätze zur Entwicklung der evangelischen Gemeinden in Russland. *Oekumenische Studien*. 4. Leiden, Köln 1962. S. 89.

²⁷⁵ Nimetus tekkis pärast kogu Soome allutamist Vene tsaaririigile 1809. aastal.

²⁷⁶ **Elis Bergroth**. Suomen kirkon historia pääpiirteissään. Porvoo 1892. S. 236.

²⁷⁷ **Maija Rajainen**. Luterilaisuus Venäjän valtikan alaisena. Itä-Suomen ja Inkerin kirkon järjestelyvaiheita Uudenkaupungin ja Turun rauhojen molemmin puolin. *Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran Toimituksia*. 87. Helsinki 1972. S. 86–108, 120–125.

²⁷⁸ **E. Amburger**. Die Pastoren der evangelischen Kirchen Rußlands. S. 13, 17.

²⁷⁹ **Hermann Dalton**. Miscellaneen zur Geschichte der evangelischen Kirche in Rußland nebst Lasciana neue Folge. *Beiträge zur Geschichte der evangelischen Kirche in Rußland*. 4. Berlin 1905. S. 19–20.

²⁸⁰ **E. Amburger**. Geschichte der Behördenorganisation Russlands. S. 177; **E. Amburger**. Die Pastoren der evangelischen Kirchen Rußlands. S. 31.

Püüet ühtse juhtimise järele võib täheldada Moskva ja Peterburi koguduste seas. Nendes linnades kandis teenistuslikult vanim pastor seeniori (*Senior*) tiitlit. Peterburis eksamineeris ja ordineeris seenior pastorikandidaate. Moskvast kuulusid need ülesanded Mihkli (*St. Michaelis*) ehk „vana” koguduse pastori pädevusse. Väljapaistvaks autoriteediks kiriklikes küsimustes peeti Peterburi vanima, Peetri koguduse (*St. Petri*) kirikunõukogu (*Kirchenrat*).²⁸¹

Tsaarina ukaas 23. veebruarist 1734 teeb Liivi- ja Eestimaa Asjade Justiitskolleegiumile²⁸² ülesandeks tegeleda kõrgema astme instantsina kõikide konfessioonide – välja arvatud vene õigeusk – vaimulike asjadega, lähtudes iga vastava konfessiooni „põhireeglitest”.²⁸³ Järgnevalt loodi eriline *konsistoriaalistungi* (*Konsistorialsitzung, Консисториальная заседания*) institutsioon, mis pidi kõrgema instantsina lahendama kõikide Venemaa – välja arvatud Baltimaad – luterlike koguduste vaimulikke asju. Konsistoriaalistung kujutas endast Liivi- ja Eestimaa Asjade Justiitskolleegiumi liikmete eriotstarbelist istungit, millel osalesid vaimulike liikmetena mõned Peterburi pastorid.²⁸⁴ Justiitskolleegiumi luterlikele kogudustele suunatud tegevuse aluseks oli Rootsi 1686. aasta kirikuseadus ja 1687. aasta toomkapiitli protsessikorraldus.²⁸⁵ Need seadused käibisid ka luterlike koguduste õigusliku põhialusena.²⁸⁶

1773. aastal tõusis Liivi-, Eesti- ja Soomemaa Asjade Justiitskolleegiumis päevakorra küsimus uue luterliku kirikuseaduse väljatöötamisest, praktiliste tulemusteni ei jõutud.²⁸⁷

Alates 19. sajandi esimesest kümnendist hakkas keskviim rohkem tähelepanu pöörama protestantlike konfessioonide valitsemise ühtlustamisele ja kaas-

---

²⁸¹ E. Amburger. Die Pastoren der evangelischen Kirchen Rußlands. S. 31.

²⁸² Vt: ptk II (teine osa).

²⁸³ ПСЗ I. Т. IX. № 6548; Urkundenbuch der evangelisch-reformirten Kirche. S. 28–31.

²⁸⁴ Vt ka: ПСЗ I. Т. X. № 7352 (Senati ukaas 19. augustist 1737); [?] Zur Geschichte des Reichsjustiz-Collegiums und der in Liv-, Esth- und Finnland geltenden Rechte. — *Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- und Curlands*. Mit Unterstützung der esthländischen litterarischen Gesellschaft herausgegeben von Dr. Friedrich Georg von Bunge. Bd. V. Dorpat 1847. S. 60–72; 62, 63; [?] Ueber das neue Gesetz für die Evangelisch-lutherische Kirche in Rußland. Aus dem Journal des Ministeriums des Innern. (Aus dem Russischen übersetzt.). — *St. Petersburgische Zeitung*. 1833. 138. Vt ka: E. Amburger. Die Pastoren der evangelischen Kirchen Rußlands. S. 31.

²⁸⁵ Vt ka: ptk II (teine osa).

²⁸⁶ Vt ka: **Erkki Kansanaho**. Venäjän evankelisen kirkon hallinto 1800-luvun alkupuoliskolla. — In arce et vigilia. Studia historico-ecclesiastica in honorem Ilmari Salomies. Toimittanut Martti Parvio. *Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia*. 66. Helsinki 1963. S. 230. Dalton jällegi väidab, et paljudes Vene luterlikes kogudustest 1686. aasta kirikuseadust ei kasutatud (**H. Dalton**. Verfassungsgeschichte. S. 312).

²⁸⁷ **H. Dalton**. Verfassungsgeschichte. S. 219.

ajastamisele. 11. jaanuaril 1803 määrati Peterburi kubermangu luterlike koguduste jaoks ametisse kõrgem vaimulik kirikuvalitsusametnik, ülemsuperintendent (*Generalsuperintendent, генерал-супер-интендент*).²⁸⁸ Kogu Vene tsaaririigi luterlasi puudutav samm astuti järgmisel aastal: 1805. aastal ilmus trükist uus liturgiakord.²⁸⁹ See liturgiakord oli esimeseks üldiseks regulatsiooniks, mis anti välja kõikide tsaaririigi luterlike territoriaalkirikute ja koguduste jaoks. Liturgiakorra koostamise tegi Aleksander I isiklikult ülesandeks Liivi-, Eesti- ja Soomemaa Asjade Justiitskolleegiumile, ajendatuna Riia sõjakubernerite ettekandest pastorite meelevaldsete uuenduste kohta kiriklikes kombetalitustes.²⁹⁰ Liturgiakorra üheks peamiseks autoriks oli Liivimaa ülemsuperintendent²⁹¹ Karl Gottlob Sonntag, Liivimaa territoriaalkiriku üks tähelepanuväärsemaid tegelasi.²⁹² Uue liturgiakorra koostamiseks esitas vajalikke andmeid ka Eestimaa konsistoorium.²⁹³ Liivi-, Eesti- ja Soomemaa Asjade Justiitskolleegiumi prokuröri, Tartu käsitöölise poja Georg Friedrich Sahlfeldti juhtimisel valmis 1808. aastal uue üldise kirikuseaduse projekt,²⁹⁴ mis siiski ei jõustunud²⁹⁵.

---

²⁸⁸ ПСЗ I. Т. XXVII. № 20 589; **E. Amburger**. Die Pastoren der evangelischen Kirchen Rußlands. S. 32.

²⁸⁹ Vt: viide 272. Tsaar kinnitas liturgiakorra 31. mail.

²⁹⁰ **Karl Gottlob Sonntag**. Geschichte und Gesichtspunct der Allgemeinen liturgischen Verordnung für die Lutheraner im Russischen Reiche. Riga 1805. S. 2–13.

²⁹¹ Eesti ajaloo- ja teatmekirjanduses valitseb saksakeelse *Generalsuperintendent* vastena termin *kindralsuperintendent*. Saksa keeles tähendab *general* üldist, kõrgemat, ülemat, *General* aga kindralit. Eesti keeles seostub eesliide *kindral-* aga üksnes militaarvaldkonnaga, mistõttu termini *kindralsuperintendent* kasutamine ei ole põhjendatud ja tuleks eelistada terminit *ülemsuperintendent* või *üldsuperintendent*. Põhjusel, et eestikeelses ajalookirjutuses on kinnistunud antud problemaatikaga otseselt seotud ja igati kohane termin *Liivimaa ülemkonsistoorium*, eelistab siinkirjutaja terminit (*Liivimaa*) *ülemsuperintendent*.

²⁹² Entwurf zur Kirchen- und Religions-Geschichte Esthlands. 1792 verfaßt von Gustav Carlblom, weiland Prediger zu St. Catharinae auf der Halbinsel Nuckoe, auch Propst der Insel-Wieck und Assessor des Kaiserlichen ehstländischen Provinzial-Consistorii zu Reval, fortgesetzt von Dr. Carl Julius Albert Paucker, Director der ehstländischen Abtheilung der evangelischen Bibelgesellschaft in Rußland. Reval 1850. S. 24.

²⁹³ EAA 1187-2-109, l. 202p–209p.

²⁹⁴ Kirchenordnung für die Protestanten im Russischen Reiche. Entworfen und mit Genehmigung der Kaiserl. Gesetzkommision herausgegeben von Georg Friedrich Sahlfeldt. Mitau 1808. Vt ka: Gesammelte Urtheile und Bemerkungen über den Sahlfeldtschen Kirchenordnungs-Entwurf. Erstes Heft. Mitau 1808.

²⁹⁵ **H. Dalton**. Verfassungsgeschichte. S. 222, 236–250.

Tsaari ukaasiga 25. juulist 1810 loodi Peterburis uus keskasutus, Võõrkonfessioonide Vaimulike Asjade Peavalitsus (*главное управление духовных дел иностранных исповеданий*).²⁹⁶ Asutusele anti järelevalve “võõraste” konfessioonide (st kõik konfessioonid peale vene õigeusu: luterlus, kalvinism, rooma-katoliiklus, armeenia kirik, uniaadikirik, juudi usund, islam) üle, sealhulgas dispensatsioonid²⁹⁷ abieluasjades lähisugulaste abiellumise osas²⁹⁸, pühade ja palvapäevade toimumisaja kindlaksmääramine, kirikute ehitamise ja omandi küsimused.²⁹⁹ Õiguslikud küsimused kuulusid jätkuvalt Senati³⁰⁰ pädevusse. Uus keskasutus oli üks osa Mihhail Speranski laiaulatuslikust valitsusasutuste reformiprojektist. Selle etteotsa määrati Sinodi prokurör Aleksandr Golitsõn, tsaari isiklik sõber, kes hakkas kohe tegelema luterlike kirikuorganisatsioonide tsentraliseerimisplaanidega.³⁰¹

Napoleoni sõjakäigu järel toimus tähelepanav muutus tsaar Aleksander I isiklikus suhtumises usuküsimustesse, mis leidis väljenduse ka tema kirikupoliitikas. 1815. aastal sõlmitud Püha Liit Venemaa õigeuskliku tsaari, Austria katoliikliku keisri ja Preisi protestantliku kuninga³⁰² vahel rõhutas religiooni osa Euroopa tuleviku kujundamisel, lähtudes põhimõttest “kõik kolm [konfessiooni] on ühe ja sama isa ühtemoodi armsad lapsed”. Selline teatud määral oikumeeniline lähenemine usuküsimustele muutus oluliseks osaks Aleksander I hilisemates reformides. Tsaar oli ise tugevasti mõjutatud luterlikust ärkamisliikumisest.³⁰³

Aleksander I ukaasiga 24. oktoobrist 1817 liideti Rahvahariduse ministeerium ja Võõrkonfessioonide Vaimulike Asjade Peavalitsus, mille tulemusena loodi Vaimulike Asjade ja Rahvahariduse Ministeerium (*министерство духовных дел и народного просвещения*).³⁰⁴ Eeskuju võeti Preisimaast. Ministeeriumi üks departemang tegeles tsaaririigi kõikide konfessioonide kiriklike küsimustega, teine rahvaharidusega. Kirikuküsimuste departemang jagunes

²⁹⁶ *Главное управление духовных дел иностранных исповеданий*. — Государственность России. I. С. 182–183.

²⁹⁷ *Dispensatsioon* – seaduse või kohustuse täitmisest vabastamine.

²⁹⁸ Dispensatsiooni abiellumiseks enne kirikuseaduses ettenähtud leinaaja möödumist andis konsistoorium.

²⁹⁹ EAA 1187-2-328, l. 97.

³⁰⁰ Vt: ptk II (teine osa).

³⁰¹ **H. Dalton.** Verfassungsgeschichte. S. 253–255.

³⁰² Preisi kuningas Friedrich Wilhelm III oli kalvinist, kelle kirikupoliitiliseks eesmärgiks oli kalvinismi ja luterluse lähendamine.

³⁰³ Vt nt: **E. Kansanaho.** Venäjän evankelisen kirkon hallinto. S. 233.

³⁰⁴ *Министерство духовных дел и народного просвещения*. — Государственность России. III. С. 75–76.

omakorda neljaks osakonnaks: esiteks vene õigeusu, teiseks rooma-katoliikluse, uniaadi- ja armeenia kiriku, kolmandaks protestantismi ja neljandaks juudiislami osakond. Ministriks määrati A. Golitsõn, kes tsaari eeskujul oli muutunud innukaks piibliuurijaks ja müstilis-evangeelse ärkamisliikumise toetajaks. Uuele ministeeriumile allutati ka Sinodi Vene Õigeusu Vaimulike Asjade Peavalitsus. Golitsõni kätte koondus seega võim kogu tsaaririigi vaimuliku elu üle.

Protestantismi, st luterluse ja kalvinismi osas võeti uueks kirikupoliitiliseks suunaks kahe konfessiooni teineteisele lähendamine. See idee oli selgesti tuntav alates Peterburis toimunud reformatsiooni 300. aastapäeva pidustustest.³⁰⁵ Nagu eespool mainitud loodi samal ajal Preisis evangeelne kiriku-unioon,³⁰⁶ evangeelse kiriku-uniooni idee hakkas tugevasti mõjutama Vene võimuladviku kirikupoliitilisi eesmärke. Aleksander I ukaas 7. jaanuarist 1818 andis korralduse nimetada kõiki protestantlikke usutunnistusi Evangeelseks Kirikuks.³⁰⁷ Tsaar väljastas järgmise aasta 20. juulil kaks ukaasi, mis nägid ette juba suuremaid uuendusi nii luterliku kui kalvinistliku kirikuvalitsemise korras. Eesmärgiks seati mõlema konfessiooni ühendamine ühtse juhtimise alla. Loodi piiskopiamet, kõrgem vaimulik kirikuvalitsusamet kõikide tsaaririigi luterlaste jaoks. Kõrgema keskse kirikuvalitsusasutusena sätestati üldkonsistoriumi³⁰⁸ (*General-Consistorium*, *генеральная консистория*) loomine.³⁰⁹ Need ukaasid kujutasid endast tsaaririigi ajaloo seni suurimat valitsusvõimu sekkumist luterlikku kirikuvalitsemisse. Tsaar põhjendas oma sekkumist „evangeelsele kiriku-korraldusele omaste reeglitega“, mis annavad valitsejale sellise õiguse.

Piiskopile pidi kuuluma üldine järelevalveõigus kõigi luterlike ja kalvinistlike territoriaalkirikute ja koguduste üle tsaaririigis. Üldkonsistorium pidi koosnema seitsmest liikmest: ilmalik president, ilmalik asepresident, kaks ilmalikku liiget, vaimuliku eesistujana piiskop ja kaks vaimulikku liiget. Üldkonsistoriumile pidid alluma kõik luterlikud konsistoriumid, kalvinistlik sinod Leedus ja kõik luterlikud ja kalvinistlikud kogudused. Üldkonsistoriumi ilmalikuks presidendiks määras tsaar kindralleitnant krahv Karl von Lieveni.³¹⁰

---

³⁰⁵ H. Dalton. Verfassungsgeschichte. S. 256–259.

³⁰⁶ Vt: ptk I.1.A (esimene osa).

³⁰⁷ ПСЗ I. Т. XXXV. № 27 217.

³⁰⁸ Terminit *Generalkonsistorium* võiks tõlkida nii ülemkonsistoriumiks kui üldkonsistoriumiks. Kuna ülemkonsistorium tähistab eestikeelses ajalookirjutuses Liivimaa ülemkonsistoriumi, siis antud juhul eelistab siinkirjutaja terminit *üldkonsistorium*. Vt ka viide 291.

³⁰⁹ ПСЗ I. Т. XXXVI. № 27 896, 27 897; Ergänzungen der Materialien zur Geschichte und Statistik des Kirchen- und Schulwesens. S. 22–23; Urkundenbuch der evangelisch-reformierten Kirche. S. 33–37.

³¹⁰ Eesti ajaloos laiemalt tuntud Tartu ülikooli kuraatorina aastatel 1817–1828.

Üldkonsistoorium pidi alluma Vaimulike Asjade ja Rahvahariduse Ministeeriumile. Ebaselgeks jäi piiskopi ja üldkonsistooriumi pädevuse piiritlemine.³¹¹

Suund luterluse ja kalvinismi lähendamisele tekitas Baltimaades tugevat protesti.³¹² Iseseisva kirikuvalitsemise likvideerimine Baltimaades oleks olnud tõsisel vastuolul konfirmeeritud privileegidega. Piiskopiameti loomine tähendas uut kirikukorralduslikku kontseptsiooni, mis Baltimaade jaoks oli võõras. Piiskopis nähti eelkõige rooma-katoliku ja vene õigeusu kirikukorralduse ühte selgemat tunnust. Isegi Rootsi peapiiskopil ei olnud selliseid õigusi, nagu olid ette nähtud uuele piiskopiametile. Vastuseisu tõttu muutis tsaar oma plaane. Piiskopi vaimuliku võimu alune territoorium piiritleti loodava Peterburi konsistoriaalringkonnaga.³¹³ Tsaar määras 1820. aasta jaanuaris piiskopiks Zacharias Cygnaeus noorema, senise Porvoo piiskopi. Tsaari jaoks oli oluline tõsiasi, et Cygnaeus omas apostlikku suktsessiooni. Cygnaeus ei osanud aga saksa keelt, mis oli nii luterliku kui kalvinistliku kirikuvalitsemise juures keskasutustes ametlikuks keeleks.³¹⁴

Lieven töötas välja üldkonsistooriumi põhikorra, mis aga ei leidnud kõrgemalt poolt heakskiitu. Üldkonsistooriumi ellurakendamiseni ei jõutudki.³¹⁵

Eelmainitud ukaas 20. juulist 1819 nägi ette Liivi- ja Eestimaa Asjade Justiitskolleegiumi konsistoriaalistungitegevuse jätkumise kuni uue üldkonsistooriumi tegevuse käivitumiseni.³¹⁶ Konsistoriaalistungitegevus viidi uutele alustele – loodi päris eraldi osakond ilmaliku presidendi – Lieveni – alluvuses, mida jäi Liivi- ja Eestimaa Asjade Justiitskolleegiumiga siduma vaid ühine kantselei. Alates 1821. aastast täitis ilmaliku presidendi asemel eesistuja kohuseid piiskop Cygnaeus.³¹⁷

Lõuna-Venemaale ümberasunud saksa kolonistide koguduste tarvis plaanis riigivõim kahe konsistoriaalringkonna asutamist konsistooriumidega Saraatovis ja Odessas. Tsaar nimetas 1819. aastal Saraatovi superintendendiks Ignatius Aurelius Feßleri, kelle piiskop Cygnaeus tsaari korraldusel piiskopiks pühitses. Feßler organiseeris ka konsistooriumi loomise, seevastu Odessas jõuti ainult

---

³¹¹ [?] Ueber das neue Gesetz. 1833. 140; **H. Dalton**. Verfassungsgeschichte. S. 261–268.

³¹² Vt nt: **R. W. Staël v. Holstein**. Zur Geschichte des Kirchengesetzes vom Jahre 1832. S. 128–129, 140–143.

³¹³ **E. Amburger**. Geschichte der Behördenorganisation Russlands. S. 178.

³¹⁴ **E. Kansanaho**. Venäjän evankelisen kirkon hallinto. S. 237.

³¹⁵ [?] Ueber das neue Gesetz. 1833. 141.

³¹⁶ ПСЗ I. Т. XXXVI. № 27 897.

³¹⁷ [?] Ueber das neue Gesetz. 1833. 138. Vt ka: Ergänzungen der Materialien zur Geschichte und Statistik des Kirchen- und Schulwesens. S. 23.

superintendendi ametissenimetamiseni.³¹⁸ Cygnaeuse ja Feßleri tegevuse taga on nähtud Aleksander I plaani luua Venemaal Rootsi episkopaalse kirikukorra eeskujul luterlik episkopaalne kirikukorraldus.³¹⁹

Vaimulike Asjade ja Rahvahariduse Ministeerium likvideeriti ukaasiga 15. maist 1824. Tsaaririigi võõrkonfessioonide ja rahvahariduse valitsemise osas taastati enne 1817. aastat kehtinud asutuste süsteem.³²⁰

Tsaari ukaasiga 22. aprillist 1828 muudeti konsistoriaalistung Justiitskolleegiumist juba täiesti eraldatud asutuseks koos kahe alalise vaimuliku liikme ja kantseleiga.³²¹ Konsistoriaalistung pidi tegutsema kuni üldkonsistoriumi loomiseni. Tsaar nimetas Cygnaeuse selle asutuse vaimulikuks presidendiks 1829. aastal.³²² Pärast piiskopi surma 1830. aastal presideeris vanem ilmalik liige.³²³ 1832. aasta kirikuseaduse kehtestamise järel muudeti konsistoriaalistung Peterburi konsistoriumiks.³²⁴ Võõrkonfessioonide Vaimulike Asjade Peavalitsus muudeti ukaasiga 2. veebruarist 1832 üheks Siseministeeriumi departemanguks.³²⁵

---

³¹⁸ **E. Amburger.** Geschichte der Behördenorganisation Russlands. S. 178; **E. Amburger.** Die Pastoren der evangelischen Kirchen Rußlands. S. 32, 312.

³¹⁹ **E. Kansanaho.** Venäjän evankelisen kirkon hallinto. S. 238.

³²⁰ *Министерство духовных дел и народного просвещения.* — Государственность России. III. С. 75–76; *Главное управление духовных дел иностранных исповеданий.* — Государственность России. I. С. 182–183.

³²¹ ПСЗ II. Т. III. № 1978; EAA 1187-2-334, l. 239–239p; Urkundenbuch der evangelisch-reformierten Kirche. S. 37–39. Selle asutuse pädevuses oli jätkuvalt kalvinistide küsimuste lahendamine, millisel juhul kutsuti asja arutamisele kaks Peterburi kalvinistlikku pastorit.

³²² **E. Amburger.** Die Pastoren der evangelischen Kirchen Rußlands. S. 32.

³²³ [?] Ueber das neue Gesetz. 1833. 138.

³²⁴ ПСЗ II. Т. VIII. № 6598 (Senati ukaas 30. novembrist 1833).

³²⁵ *Главное управление духовных дел иностранных исповеданий.* — Государственность России. I. С. 182–183; 183.

III. Eestimaa Rootsi ajal

1. Kirikuorganisatsioon ja -valitsemine

Vana-Liivimaa poliitilise killustumuse tõttu ei olnud reformatsiooni järel mõeldav kogu seda regiooni hõlmava territoriaalkiriku teke. Vana-Liivimaa poliitiline jagunemine sarnanes Saksa aladele. Suuremad linnad Tallinn ja Riia olid ju *de facto* peaaegu täies ulatuses oma magistraadi, mitte aga maahärra kontrolli all.³²⁶ Orduvaldus ja Tartu, Saare-Lääne ning Riia piiskopkond kujutasid endast sisuliselt iseseisvaid poliitilisi üksusi, mis allusid läänisuhete kaudu nominaalselt Saksa-Rooma keisrile.

Teatud määral täitsid magistraadid kirikuvalitsusfunktsioone juba keskajal. Näiteks Tallinna linn, st magistraat oli saavutanud episkopaalõigusi Taani kuninga Kristofer I privileegiga 1257. aastast, mis Tallinna piiskopi Thorkilli nõusolekul kinnitas Tallinna kodanikele samad õigused nii ilmalikes kui vaimulikes asjades, mis kuulusid Lüübeki kodanikele.³²⁷ Taani kuninga Eriku soovil ja Lundi peapiiskopi heakskiidul väljastatud Tallinna piiskopi Johannese privileeg 1284. aastast kinnitas linnale episkopaalõigused linnakirikute üle.³²⁸ Tallinna maahärrad – ordumeistrid – kinnitasid need privileegid nii enne kui pärast reformatsiooni.³²⁹ Tallinna piiskopi reaalne võimupositsioon oli nõrk, sest tal puudus oma ilmalik maavaldus ja ta ei olnud maahärra, vaid ainult vaimulik isand Tallinna diötseesis. Tallinna diötseesi maapiirkondades saavutasid kirikuvalitsuslikke õigusi nii vasallid kui Ordu.

Nii nagu Saksamaal haarasid ka Vana-Liivimaa linnades luterliku kirikuvalitsusvõimu täielikult enda kätte magistraadid.³³⁰ Tallinna magistraat kutsus

---

³²⁶ Tallinna kohta vt täpsemalt: **Juhan Kreem**. The Town and its Lord. Reval and the Teutonic Order (in the fifteenth century). *Tallinna Linnaarhiivi Toimetised*. 6. Tallinn 2002.

³²⁷ Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten. Herausgegeben von Friedrich Georg von Bunge. Erster Band. 1093–1300. Reval 1853. Nr. CCCXV.

³²⁸ Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch. Nr. CDLXXXVIII; Die Quellen des Revaler Stadtrechts. Herausgegeben von Dr. Friedrich Georg von Bunge. Bd. II. 1. Statuten der Corporationen. Privilegien und singuläre Gesetze v. 1248–1561. Dorpat 1845. S. 96–97.

³²⁹ **G. O. F. Westling**. Kirchengesetz und Kirchengesetzarbeiten in Ehstland. Nachschrift der Herausgeber der “Beiträge”. S. 68.

³³⁰ Tallinna magistraat andis 1524.–1525. aastal välja mitmeid õigusakte seoses uue kirikukorra loomisega (Die evangelischen Kirchenordnungen des XVI. Jahrhunderts. Herausgegeben von Emil Sehling. Fünfter Band. Livland. – Estland. – Kurland. – Mecklenburg. – Freie Reichsstadt Lübeck mit Landgebiet und Gemeinschaftsamt Bergedorf. – Das Herzogthum Lauenburg mit dem Lande Hadeln. – Hamburg mit dem Landgebiet. Leipzig 1913. S. 39–42).

1531. aastal esimeseks superintendendiks magister Heinrich Bocki, Alam-Saksist Hamelnist pärit ning hiljem Lutheri, Melanchthoni, J. Bugenhageni ja Justus Jonase poolt isiklikult sellesse ametisse soovitatud mehe. Bock nõustus pakutud ametit vastu võtma alles 1540. aastal, 1533. aastal jõudis Tallinnasse superintendendi ametisse kutsutud Nikolaus Glossenius Wittenbergist.³³¹ Konsistooriumi protokollides on märke Oleviste kiriku pastori ja linna superintendendi Hinricus Hameli³³² kohta 1543. aasta all.³³³ Tallinna superintendent oli traditsiooniliselt pastor või ülempastor Oleviste kirikus – linna peakirikus.

Volmari maapäeval 31. jaanuaril 1533 võtsid Tallinna, Tartu ja Riia esindajad riialaste initsiatiivil vastu ühesuguse kirikukorra, mis oli põhiosas jumalateenistuse korraldus, aga reguleeris ka kirikuõpetajate ametissekutsumist, -seadmist ja vallandamist ning õpetuslikku korda.³³⁴

---

³³¹ **L. Arbusow.** Die Einführung der Reformation. S. 699–700; **Ralph Ruhtenberg.** Die Beziehungen Luthers und der anderen Wittenberger Reformatoren zu Livland. — Baltische Kirchengeschichte. Beiträge zur Geschichte der Missionierung und der Reformation, der evangelisch-lutherischen Landeskirchen und des Volkskirchentums in den baltischen Landen. Herausgegeben von Reinhard Wittram. Göttingen 1956. S. 71–72; Vt ka: Reliquien aus den Zeiten der Reformation. Schreiben Dr. M. Luthers an den Revaler Rath vom 3. Mai 1531; Empfehlungsschreiben für M. H. Bock vom 17. Mai 1540. — *Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- und Curlands.* Mit Unterstützung der esthländischen litterarischen Gesellschaft herausgegeben von Dr. Friedrich Georg von Bunge. Bd. V. Dorpat 1847. S. 275–276; 279–280; Doctor Martin Lutheruse kaheksa kirja, mis tema Liivimaale: Riiga, Tartu ja Tallinna saatnud aastal 1523, 1524, 1525, 1529, 1531, 1532, 1533 ja 1540. Öndsä Lutheruse 400 aastase sündimise päewaks. Saksa keelest Eesti keele kirjutanud s.a. Wiljandi praost ja õpetaja August Doll. Riigas 1883. Lk 30–32.

³³² Sõna *Bock* tähendust (sikk, sokk, jäär) arvestades on mõistetav päritolulinna nime kasutamine Tallinna juhtivvaimuliku perekonnanimena. Vt ka: **L. Arbusow.** Die Einführung der Reformation. S. 700.

³³³ TLA 1346-1-1, l. 4, 27. Varasemast ajast Tallinna konsistooriumi protokolle säilinud ei ole. J. Kivimäe mainib Tallinna esimese superintendendina Johannes Robertust (**Jüri Kivimäe**). Teated senitundmatu eestikeelse katekismuse kohta Liivi sõja ajast. — *Keel ja Kirjandus*. 1993. 7. Lk 392).

³³⁴ Akten und Rezesse der livländischen Ständetage. Mit Unterstützung der baltischen Ritterschaften und Städte herausgegeben von der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der Ostseeprovinzen Russlands. Dritter Band (1494–1535). Bearbeitet von Leonid Arbusow. Riga 1910. Nr. 321, 322. Kirikukorra koostas Lutheri õpilane Johann Briesmann koos Andreas Knopkeniga Riias 1529. aastal magistraadi ülesandel ja see avaldati trükis Rostockis 1530 (Kurtz Ordnung des Kirchendiensts, Sampt eyner Vorrede von Ceremonien, An den Erbarh Rath der löblichen Stadt Riga ynn Liefflandt Mit etlichen Psalmen und Götlichen lobgesengen die yn Christlicher versammlung zu Riga ghesungen werden) (**Leonid Arbusow.** Die Einführung der Reformation in Liv-, Est- und Kurland. *Quellen und Forschungen zur Reformationsgeschichte*. 3. Leipzig

Tallinna kõrgemaks kirikuvalitsusasutuseks kujunes konsistoorium, mis koosnes ilmalikust presidendist, vaimulikust asepresidendist, kolmest ilmalikust ja kolmest vaimulikust kaasistujast ning ilmalikust sekretärist. Konsistooriumi presidendi kohta täitis üks linna bürgermeistritest, vaimulikuks asepresidendiks oli linna superintendent, ilmalikeks kaasistujateks magistraadi liikmed ja vaimulikeks kaasistujateks linna pastorid. Selline konsistooriumi koosseis püsis kuni 1832. aasta kirikuseaduse rakendamiseni ajutise katkestusega Rootsi aja lõpul. Magistraat oli linnakonsistooriumi jaoks apellatsiooni-instantsiks.³³⁵ Tallinnas tekkis antud linnaga territoriaalselt kattuv õiguslik-institutsionaalselt terviklik kirikuorganisatsioon, mis allus linnamagistraadile.³³⁶ Tallinnas tekkis Saksa kirikukorraldustüübile vastav luterlik territoriaalkirik.

Maapiirkondades püsis kuni Vana-Liivimaa lõpuni vaimulike maahärrade – piiskoppide ja Liivimaa ordumeistri – võim, mistõttu luterliku kirikuorganisatsiooni kujunemine ei tulnud siin kõne alla. Luterlikud kirikuorganisatsioonid tekkisid Baltimaade maapiirkondades alles ilmalike luterlike valitsejate võimu all.

1561. aasta ülemvõimu vahetusest Põhja-Eestis sündis 1584. aastal uus valitussüksus Rootsi kuninga ülemvõimu all: *Eestimaa hertsogkond* ehk *Eestimaa kubermang*, alates 1673. aastast *kindralkubermang*. Nagu sissejuhatuses maini-

---

1921. S. 704–720, 808–813; **Reinhard Wittram**. Die Reformation in Livland. — Baltische Kirchengeschichte. Beiträge zur Geschichte der Missionierung und der Reformation, der evangelisch-lutherischen Landeskirchen und des Volkskirchentums in den baltischen Landen. Herausgegeben von Reinhard Wittram. Göttingen 1956. S. 35–56; 42–44). Kirikukorra publikatsioone vt: Kirchendienstordnung und Gesangbuch der Stadt Riga nach den ältesten Ausgaben von 1530 flgg. kritisch bearbeitet und mit einer geschichtlichen Einleitung herausgegeben von Johannes Geffcken. Hannover 1862; Die evangelischen Kirchenordnungen des XVI. Jahrhunderts. V. S. 11–17.

³³⁵ Vt nt: TLA 1346-1-2, l. 2, 11; 1346-1-4, l. 3, 13; Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland. Gesammelt und herausgegeben durch August Wilhelm Hupel. Bd. I. Riga 1774. S. 330; Lief- und Ehstländischer Staats- und Adreß-Calender auf das Jahr Christi 1785. Marienwerder [*sine anno*]. Zweite Abtheilung. S. 40; Adressbuch der Revalischen Statthalterschaft. Vom Jahre 1787. Mit Bewilligung eines hiesigen Policeyamtes. [*Sine loco sine anno*.] S. 60–61. Tallinna kõrgema kirikuvalitsemise aluseks oli 16. sajandi lõpust pärinev konsistoriaalkorraldus (*Revaler Consistorialordnung*) (**[F. G. v. Bunge.]** Geschichte des Liv-, Est- und Curländischen Privatrechts. S. 132, Anm. 3; **Friedrich Georg von Bunge**. Geschichte des Gerichtswesens und Gerichtsverfahrens in Liv-, Est- und Curland. Reval 1874. S. 177–178). R. Saard oma töös Eesti kirikute juhtivvaimulikkonnast Tallinna superintendente ei käsitle.

³³⁶ Vt nt: **Reinhard Wittram**. Die Reformation in Livland. — Baltische Kirchengeschichte. Beiträge zur Geschichte der Missionierung und der Reformation, der evangelisch-lutherischen Landeskirchen und des Volkskirchentums in den baltischen Landen. Herausgegeben von Reinhard Wittram. Göttingen 1956. S. 42–45.

tud, hõlmas Eestimaa (kindral)kubermang kahte suuremat poliitilist üksust: Tallinna linna linnakodanike omavalitsuse all³³⁷ ja (kindral)kubermangu ülejäänud osa rüütelkonna omavalitsuse all. Eestimaa territoriaalülemate kohale astusid Rootsi kuningas ja 1584. aastal lõplikult konstitueerunud Eestimaa rüütelkond.

Tallinna linna luterliku territoriaalkiriku jaoks üleminek Rootsi krooni alla pikema aja vältel mingeid sisulisi muudatusi kaasa ei toonud. Tallinn ei tunnustanud Rootsi ülemvõimu kirikuasjade üle, tuginedes Rootsi kuningate poolt kinnitatud endisaegsetele episkopaalõigustele.³³⁸ Rootsi keskvaldumise, visitaator Johannes Rudbecki ja piiskop Joachim Jheringi katsed Tallinna magistraadi episkopaalfunktsioonide likvideerimiseks või vähemalt piiramiseks ebaõnnestusid.³³⁹

Eestimaa luterliku kirikuorganisatsiooni ülesehitamine algas Rootsi kuningate võimu all ja Rootsi keskvaldumise initsiatiivil. Kuni 1620. aastateni takistas seda tööd suurte sõdade periood, kuni 1593. aasta Uppsala kirikukoguni ei olnud Rootsi riigi enda konfessionaalne olukord ja kirikupoliitilised sihid päris selged.³⁴⁰ Kirikuorganisatsiooni loomist takistanud teine ja mitte väheolulisem põhjuste ring oli seotud Eestimaa rüütelkonna hoolimatuse ja otsese vastutegevusega. Luterlikud kihelkonnakirikud maal sattusid aadli kui kohaliku võimukandja kontrolli alla. Põhilisteks punktideks olid siin patronaadiõigus ja majandusküsimused. Maal puudusid ühtsed kirikukorralduslikud põhimõtted, erinevates kihelkondades kujunes välja erinev kiriklik korraldus. Rüütelkonna liikmed lähtusid oma kirikupoliitikas valdavalt isiklikest ja seisuslikest huvidest. Sellest kõnelevad selget keelt Eestimaa ühe teenekama kirikutegelase David Dubberchi visitatsioonid.³⁴¹ Rüütelkonna selline käitumine oli õiguslikult

---

³³⁷ 17. sajandi allikates nimetab Tallinna magistraat Tallinna *kuninglikuks linnaks*, 18.–19. sajandil *keiserlikuks linnaks* (vt nt: TLA 1346-1-2, l. 2; 1346-1-4, l. 3; 230-1-B.s.46, l. 12–12p).

³³⁸ Vt nt: **G. O. F. Westling**. Kirchengesetz und Kirchengesetzarbeiten in Ehstland. S. 40, 61.

³³⁹ Vt nt: **F. Westling**. Einige Mitteilungen über die Bischöfe und Superintendenten in Estland. S. 140; **Rudolf Winkler**. Das Verhältnis der Stadt- und Landgeistlichkeit Estlands zueinander während der Schwedenherrschaft. — *Mitteilungen und Nachrichten für die evangelische Kirche in Russland*. 65. 1912. S. 397–399; **A. Isberg**. Kyrkoförvaltningsproblem i Estland. S. 19, 51, 56–58, 78, 140.

³⁴⁰ Vt: ptk I.2.A (esimene osa).

³⁴¹ **Rudolf Winkler**. Der estländische Landkirchensvisitator David Dubberch und seine Zeit (1584–1603). Ein Beitrag zur estländischen Kirchengeschichte. Reval 1909; **Johan Köpp**. Kirik ja rahvas. Sugemeid eesti rahva vaimse palge kujunemise teelt. [Lund] 1959. Lk 23–32; **Sulev Vahtr**e. Kirik, aadel ja talurahvas Eestimaal XVI sajandi lõpul. — Religiooni ja ateismi ajaloo Eestis. Artiklikte kogumik III. Koostanud Jüri Kivimäe. Tallinn 1987. Lk 110–112.

vähemalt osaliselt põhjendatud, sest Rootsi kuningate kinnitatud privileegid andsid õigusliku aluse rüütelkonna osalemisele Eestimaa valitsemises. Tallinna territoriaalkirik linnakodanike kontrolli all oli Eestimaa rüütelkonnale kirikuvalitsemise alal meelikõitvaks eeskujuks.

Rootsi kesk võimu osa Eestimaa kirikukorraldustöös piirdus peamiselt juhtivvaimulike ametisemääramise ja neile volituste jagamisega. Erik XIV kinnitas juba 2. augustil 1561, st nii Tallinna linna kui Harju-Viru ja Järvamaa aadli privileegide kinnitamise päeval,³⁴² linna ja aadli nõusolekul kuninglikuks Tallinna superintendendiks ja ühtlasi maakirikute visitaatoriks Oleviste kiriku diakoni Johannes Robertus von Gelderni (Gellerni³⁴³).³⁴⁴ Siitsamast sai alguse Rootsi võimude püüe Tallinna ja Eestimaa ühendamiseks ühe juhtivvaimuliku valitsuse alla. 1565. aastal nimetas Erik XIV Eestimaa piiskopiks rootslase Peter Follingi, kes aga juba samal aastal suri.³⁴⁵ Samal aastal määras kuningas J. Robertuse *Liivimaa ordinaariuseks*, mis sisuliselt tähendas juhtivvaimuliku volituste andmist kõikide siinsete Rootsi valduste üle.³⁴⁶ Johan III kinnitas J. Robertuse 1569. aastal piiskopiks.³⁴⁷ J. Robertus jäi edasi Tallinna superintendendi ametikohale, kuid kahe erineva ameti “personaalunioon” kestis vaid tema surmani 1572. aastal.³⁴⁸ Järgmise *Tallinna piiskopi*³⁴⁹ ja *Haapsalu administraatori*, soomlase Kristian Agricola ametiaeg kestis jällegi vaid kolm aastat (1583–1586).³⁵⁰ Piiskopi valimine ja ametisse panemine toimus samadel alustel,

---

³⁴² Vt: ptk III.2 (esimene osa).

³⁴³ *Geldern* ja selle mugandus *Gellern* tähistavad päritolukohta, mitte isikunime (J. Kivimäe. Teated senitundmatu eestikeelse katekismuse kohta. Lk 390, 392).

³⁴⁴ H. R. Paucker. *Ehstlands Geistlichkeit*. S. 7–8, 336, 347; F. Westling. *Einige Mitteilungen über die Bischöfe und Superintendenten in Estland*. S. 140; J. Kivimäe. Teated senitundmatu eestikeelse katekismuse kohta. Lk 394; R. Saard. Eesti kirikute juhtivvaimulikkond. Lk 370.

³⁴⁵ H. R. Paucker. *Ehstlands Geistlichkeit*. S. 7. R. Saard. Eesti kirikute juhtivvaimulikkond. Lk 370, 380–381.

³⁴⁶ J. Kivimäe. Teated senitundmatu eestikeelse katekismuse kohta. Lk 394.

³⁴⁷ Kinnituskirjas nimetatakse J. Robertust *Tallinna, Saaremaa, Läänemaa ja kõigi teiste Rootsi Liivimaa valduste piiskopiks*.

³⁴⁸ F. Westling. *Einige Mitteilungen über die Bischöfe und Superintendenten in Estland*. S. 140–141; J. Kivimäe. Teated senitundmatu eestikeelse katekismuse kohta. Lk 394–395; R. Saard. Eesti kirikute juhtivvaimulikkond. Lk 381.

³⁴⁹ Rootsis on Eestimaa piiskoppe asukohalinna järgi nimetatud *Tallinna piiskoppideks* (vt nt: Sven Kjöllnerström. *Biskopstillsättningar i Sverige 1531–1951. Studia Theologica Lundensia*. 2. Lund 1952. S. 32, 74). Eestimaa piiskopkonna keskuseks oli Tallinna Toompea.

³⁵⁰ F. Westling. *Estlands kyrka 1571–1644*. S. 186–188.

kui piiskoppide puhul Rootsis. Piiskopi määras ametisse kuningas.³⁵¹ Järgmise poole sajandi vältel oli Eestimaa piiskopi amet täitmata.³⁵²

Eestimaa rüütelkonna jäika vastuseisu Rootsi kirikukorralduse eeskuju järgiva episkopaalse kirikuorganisatsiooni loomisele ei suutnud murda kuningas Gustav II Adolphi isiklik visiit Tallinnasse 1626. aastal ega kuninga eriesindaja, Västeråsi piiskopi Johannes Rudbecki visitatsioon Eestimaal järgmisel aastal.³⁵³

Rüütelkonna soovidest annavad aimu 1629. aastal Stockholmis toimunud läbirääkimistel esitatud ettepanekud. Olulisemana tuleks esile tõsta rüütelkonna propositsiooni Eestimaa kõrgema kirikuvalitsemise osas, mille järgi oleks tulnud luua Saksa kirikukorraldustüüpi järgiv konsistoorium, kuhu oleksid kuulunud kuberner, maanõunikud ilmalike ja pastorid vaimulike kaasistujatena. Superintendendi ametisse oleks maanõunike kolleegium esitanud oma kandidaadid, kandidaadi ametissekinnitamise õigus oleks kuulunud kuningale. Rüütelkond oleks olnud valmis superintendenti valima ainult sel juhul, kui tema palk ja ülalpidamine oleks kaetud riigi poolt. Kategooriliselt lükati tagasi Riiginõukogu plaanid, et rüütelkond peab konsistooriumi majanduskulud enda kanda võtma. Läbirääkimiste tagajärjel säilis *status quo*, mis tähendas, et tegelikult võitis rüütelkond.³⁵⁴

Rootsi poliitikat Läänemereprovintides 16. sajandi teisel poolel ja 17. sajandi alguskolmandikul iseloomustas suund provintside unifitseerimisele lähtuvalt Rootsi tuumikala ühiskonnakorraldusest. Unifitseerimispoliitika kestis kuni Gustav II Adolphi surmani. Seejärel pääses Riiginõukogus eesotsas riigikantsler Axel Oxenstiernaga võidule suund, mis pidas õigeks Läänemereprovintside eristaatust; selle väljenduseks oli Rootsi 1634. aasta valitsemiskord, mis tõmbas selge piiri Rootsi ning välisprovintside vahele.³⁵⁵ Unifitseerimispoliitika lõpp ei tähendanud keskvalitsuse jaoks siiski Rootsi kirikukorraldustüübist loobumist Eestimaal. Axel Oxenstierna sekkumisel otsustati Eestimaa kõrgema kirikuvalitsemise probleem viimaks ometi lahendada ja määrata juhtivvaimulikuks ikkagi piiskop. Eestimaa rüütelkonna nõudmine, et kirikujuht

---

³⁵¹ **S. Kjöllnerström.** Biskopstillsättningar i Sverige. S. 32–33; **W. Buchholz.** Schweden mit Finnland. S. 191.

³⁵² Eestimaa kirikukorralduse kohta 16. sajandi lõpupoolel vt veel ka: **S. Vahtre.** Kirik, aadel ja talurahvas Eestimaal. Lk 95–108.

³⁵³ **A. Isberg.** Kyrkoförvaltningsproblem i Estland. S. 56–58, 59–72, 78; **F. Westling.** Estlands kyrka 1571–1644. S. 193–208; **Titus Christiani.** Bischof Dr. Johannes Rudbeckius und die erste estländische Provinzialsynode. — *Baltische Monatsschrift.* 34. 1888. S. 549–587, 637–668; **J. Köpp.** Kirik ja rahvas. Lk 33–36, 38–40.

³⁵⁴ **A. Isberg.** Kyrkoförvaltningsproblem i Estland. S. 84–85; vt ka: **G. O. F. Westling.** Mittheilungen über die Kirchenverfassung in Estland. S. 176.

³⁵⁵ **A. Loit.** Läänemere provintside riigiõiguslik asend. Lk 12–14.

peab olema üks kohalikest pastoritest, ei leidnud Rootsis toetust.³⁵⁶ Riigipäeval 1638. aastal nimetas valitsus *consistorium regni* esitatud kandidaadi, Nyköpingi pastori Joachim Jheringi Eestimaa piiskopiks.³⁵⁷ Jheringile 2. juunil 1638 antud kuninglik instruksioon jäi kirikukorralduse ja -valitsemise põhialuseks kuni 1686. aasta kirikuseaduse kehtestamiseni.³⁵⁸

Piiskop Jhering jõudis oma ametiajal (–1657) Eestimaa luterliku kirikuelu kindlatesse raamidesse seada. Tema töö tähtsamaks tulemuseks võib lugeda konsistooriumi ja pastorite kokkutulekute institutsiooni loomist.³⁵⁹ Ainult vaimulikest liikmetest koosnev konsistoorium asutati 1638. aastal, kuid püsivalt hakkas see tööle alates 1641. aastast. Konsistooriumi eesistujaks oli piiskop, korralisteks liikmeteks toompraost, toomkooli rektor ja usuteaduse lektor ning notar, erakorralisteks liikmeteks praostid³⁶⁰, kes osalesid tähtsamate küsimuste (*in causis gravioribus*) otsustamises.³⁶¹ Konsistoorium omandas suurema tähtsuse eelkõige vaimuliku seisuse juhtorganina. Rüütelkond Jheringi ja konsistooriumi eeskirju sageli ei tunnustanud, tahtmata alluda vaimulikule kohtule ja

---

³⁵⁶ Riigikantsler Axel Oxenstierna sõnul oleks kohalikku päritolu pastori nimetamine Tallinna piiskopi ametisse olnud häbiks kogu Rootsi riigile (**Leino Pahtma**. Heinrich Stahli “Käsi- ja koduraamatust”. — Rootsi suurriigist Vene impeeriumisse. Artiklid. *Eesti Ajalooarhiivi Toimetised*. 3 (10). 1998. Lk 60). Ainukeseks Eestimaalt pärinenud Eestimaa piiskopiks jäi Joachim Salemann (1693/1695–1701) (**H. R. Paucker**. Ehstlands Geistlichkeit. S. 14–15, 349–350; **Otto Liiv**. Tallinna ajalugu Rootsi aja teisel poolel. — Artiklite kogumik Eesti Ajalooarhiivi 75. aastapäevaks. *Eesti Ajalooarhiivi Toimetised*. 1 (8). 1996. Lk 43–44).

³⁵⁷ **S. Kjällerström**. Biskopstillsättningar i Sverige. S. 74; **A. Isberg**. Kyrkoförvaltningsproblem i Estland. S. 92–94. 1633. aastal oli Riiginõukogu aktsepteerinud Eestimaa kuberner Philipp Scheidingi poolt esitatud ettepanekut luua segakonsistoorium ja panna ametisse superintendent. Lahenduseni ei jõutud Eestimaa maanõunike kolleegiumi liiga suurte nõudmiste tõttu (superintendentiks kohalikku päritolu pastor, ülalpidamiskulud) (**A. Isberg**. Kyrkoförvaltningsproblem i Estland. S. 89–92). Eestimaa hilisemad piiskopid Johann Jacob Pfeiffi (1665–1676), Jacob Hellwigi (1677–1684) ja Johann Heinrich Gerthi (1685–1693) nimetas riigivalitsus ametisse ilma *consistorium regni* ga arvestamata (**S. Kjällerström**. Biskopstillsättningar i Sverige. S. 116–117).

³⁵⁸ **A. Isberg**. Kyrkoförvaltningsproblem i Estland. S. 95–98, 130.

³⁵⁹ **A. Isberg**. Kyrkoförvaltningsproblem i Estland. S. 130.

³⁶⁰ J. Rudbeck määras ametisse kuus praosti: ühe Järvamaale, ühe Virumaale ja Alutagusele, ühe Harjumaale, ühe Hiiumaale, kaks Läänemaale (Maa-Lääne ja Ranna-Lääne) (**G. O. F. Westling**. Mittheilungen über die Kirchenverfassung in Estland. S. 151–152).

³⁶¹ **A. Isberg**. Kyrkoförvaltningsproblem i Estland. S. 96, 115; **J. Köpp**. Kirik ja rahvas. Lk 37. Esimesed Ajalooarhiivis säilitatavad konsistooriumi protokollid pärinevad 1644. aastast.

vaimulike juhtimisele.³⁶² Rüütelkond soovis endale jätkuvalt esindatust konsistoriumis. Samuti püüsid rüütelkonna seisukohad, et ei tohi läbi viia mingeid reforme, mis riivavad aadli privileege ja koormavad neid uute majanduslike kohustustega kiriku heaks.³⁶³ Konsistoriumi loomisega rüütelkonna mõju ikkagi vähendati.

Sarnaselt konsistoriumile omasid ka vaimulike kokkutulekud tähendust peamiselt vaimuliku seisuse jaoks.³⁶⁴ Vaimulike kokkutulekuid oli kaheksa: sinodid ja pastorite konvendid (*conventus ministerialis, Ministerial Convent, Priester Convent*). Väga selget vahet kummagi kokkutuleku vahel ei olnud, sinodil arutati rohkem teoloogilist laadi küsimusi.³⁶⁵

Eestimaal saavutasid sinodid ja konvendid suurema tähenduse kui Rootsis. Kord aastas toimunud kokkutulekutel lahendati mitmed olulised kirikuelu probleemid vaimulikkonna ühisotsusena, näiteks ühtlustati jumalateenistuse kord.³⁶⁶ Jheringi surma järel konvendi tähtsus ilmselt taandus.³⁶⁷

Jhering, erinevalt järgnenud Eestimaa piiskoppidest, osales Rootsi *consistorium regni* töös, kus arutati ka Eestimaa kirikuelu küsimusi, sealjuures mingeid otsuseid langetamata.³⁶⁸ Tema soov anda Eestimaa vaimulikkonnale osalus- ja hääleõigus Rootsi riigipäeval keskvalitsusele ei leidnud.³⁶⁹

Lõppkokkuvõttes võib nentida, et Jheringi intensiivse ametiaja vältel jõuti Eestimaal viimaks oma kirikuorganisatsiooni keskvalitsusasutuse väljaehitamiseni.

Eestimaa kirikuoludes oli juhtivvaimuliku isik erilise tähendusega. Jhering seisis oma raske ameti ülesannete kõrgusel, kuid tema järeltulijate kohta selliseid kiidusõnu öelda ei saa.³⁷⁰

---

³⁶² **A. Isberg.** Kyrkoförvaltningsproblem i Estland. S. 102, 125.

³⁶³ **A. Isberg.** Kyrkoförvaltningsproblem i Estland. S. 117. Vt ka: **O. Schild.** Kas Tallinna doomkirik on kirikuloolises arenemiskäigus olnud piiskopi-kirikuks? Lk 12–16.

³⁶⁴ **A. Isberg.** Kyrkoförvaltningsproblem i Estland. S. 115–116.

³⁶⁵ EAA 854-1-841, l. 39–40; 1187-2-27, l. 9p; **G. O. F. Westling.** Mittheilungen über die Kirchenverfassung in Estland. S. 173–176.

³⁶⁶ **G. O. F. Westling.** Kirchengesetz und Kirchengesetzarbeiten in Ehstland. S. 58.

³⁶⁷ **A. Isberg.** Kyrkoförvaltningsproblem i Estland. S. 131.

³⁶⁸ **A. Isberg.** Kyrkoförvaltningsproblem i Estland. S. 103–109. Vt ka: **Richard Koolmeister.** Zur Frage nach dem Verhältnis zwischen dem Domkapitel zu Uppsala und der Kirche in Estland. — Estonia Christiana. Eximio domino Iohanni Kõpp, archiepiscopus em., dr. h. c. (Riga), dr. h. c. (Szeged), dr. h. c. (Tartu), prof. hon. (Debrecen), olim professor theologiae et rector magnificus universitatis Tartuensis nonaginta annos feliciter explenti discipuli congratulantes dedicaverunt. *Eesti Usuteadlaste Selts Paguluses. Toimetused.* 15. Holmiae 1965. S. 131–139.

³⁶⁹ **A. Isberg.** Kyrkoförvaltningsproblem i Estland. S. 140, 143.

³⁷⁰ **G. O. F. Westling.** Kirchengesetz und Kirchengesetzarbeiten in Ehstland. S. 58–59.

Kuidas hinnata Eestimaa kirikuorganisatsiooni territoriaalkiriklikku staatust? Kas võime rääkida *Eestimaa territoriaalkirikust*?

Territoriaalkiriku definitsiooni järgi tuleb küsida, kas Eestimaa kirikuorganisatsioon oli ilmaliku poliitilise üksusega territoriaalselt kattuv õiguslik-institutsionaalselt terviklik kirikuorganisatsioon, mida kas osaliselt või täielikult valitseb selle poliitilise üksuse ilmalik võimukandja.

Eestimaa hertsogkond oli ilmalik poliitiline üksus, mille territoriaalülemateks olid Rootsi monarh ja Eestimaa rüütelkond. Eestimaa kihelkondadesse jõudsid luterlikud pastorid Rootsi aja esimestel aastakümnetel. Seevastu kestvalt ja efektiivselt tegutseva kõrgema kirikuvalitsuse loomiseni jõudis alles piiskop Jhering kaheksakümmend aastat pärast Rootsi ülemvõimu kehtestamist. Kogu Eestimaad kattev kirikuorganisatsioon allus Eestimaa piiskopile. Eestimaa piiskop ei olnud õiguslik-institutsionaalselt seotud Rootsi luterliku territoriaalkiriku hierarhiaga. Rüütelkonna liikmed osalesid kirikuvalitsemises kihelkonna tasandil. Monarh määras ametisse Eestimaa piiskopi.

Eeltoodud definitsioonile vastav luterlik territoriaalkirik tekkis Eestimaal piiskop Jheringi ametiajal, 1640. aastate alguses. Eestimaa luterlik territoriaalkirik vastas Rootsi territoriaalkiriku tüübile. Tähelepanu tuleks aga juhtida asjaolule, et Eestimaa ja Rootsi poliitilised tingimused olid vaimuliku seisuse osas erinevad: Rootsis kandis vaimulikkond riigipäeval esindatud seisusena riigivalitsuslikke funktsioone, Eestimaa vaimulikkonnal mingisuguseid riigivalitsuslikke funktsioone ei olnud.

Karl XI soovil kehtestati 1686. aasta kirikuseadus ka Eestimaal.³⁷¹ Karl XI andis Eestimaa piiskopile Johann Heinrich Gerthile (1685–1693) ülesande koos pastorite esindajatega välja töötada ettepanekud kirikuseaduse paremaks kohandamiseks Eestimaa piiskopkonna oludele. Kindralkuberner Axel Julius de la Gardie ettepanekul kaasati sellesse töösse ka rüütelkonna esindajad.³⁷² Kirikuseaduse täiendus Eestimaa piiskopkonna jaoks anti välja 30. novembril 1692. Seda daatumit võiks tinglikult lugeda uue kirikuseaduse kehtestamise ajaks Eestimaal, pidades silmas, et kirikuseaduse tegelik rakendamine kihelkondades ja Tallinna linnakogudustes on teema, mis nõuab veel eraldi uurimist.³⁷³

Kirikuseaduse täiendus kõrgemat kirikuvalitsemist otseselt ei puudutanud.³⁷⁴ Muutus konsistooriumi otsustele apelleerimise kord. Apellatsioonikaebused

---

³⁷¹ A. Isberg. Kyrkoförvaltningsproblem i Estland. S. 156–172.

³⁷² G. O. F. Westling. Kirchengesetz und Kirchengesetzarbeiten in Ehstland. S. 63.

³⁷³ Vt ka: A. Andresen. 1686. aasta Rootsi kirikuseadus. Lk 67–70.

³⁷⁴ Declaration der Kirchen-Ordnung. Königliche Majestäten gnädigste Resolution und Erklärung derer von Ritter- und Priesterschaft in Ehstland, durch den Bischof Johann Heinrich Gerthius, unterthänigst vorgetragenen Fragpunkte und Erinnerungen, angehende etliche Fälle, so bey der publicirten und in Druck ausgegangenen Kirchenordnung in ihrer Vorstellung an dem Orte in Bedenken kommen. Gegeben Stockholm, den

edastati kindralkubernerile, kes langetas otsuse koos Tallinna asehalduri, linnusekohtu kahe assessori ja kolme maanõunikuga. Kohtupidamises lähtuti 1687. aasta toomkapiitli protsessikorraldusest.³⁷⁵

1686. aasta kirikuseaduse kehtestamise tagajärjel muutus Eestimaa territoriaalkirik Rootsi territoriaalkiriku üheks piiskopkonnaks. Endine Tallinna territoriaalkirik liideti Eestimaa piiskopkonnaga, mis hõlmas järgnevalt nii Tallinna kui Eestimaa. Tallinna magistraadi vastuseisust kuningas ei hoolinud.³⁷⁶

Mõisate reduktsiooniga läks Eestimaal riigi kätte 53 protsenti mõisate üldarvust.³⁷⁷ Sellega seoses muudeti osa kihelkondi *kroonukihelkondadeks* (*Regalpfarren*), kus patronaadiõigus läks mõisnikelt üle teoreetiliselt Rootsi kuninga, praktiliselt aga kindralkubeneri kätte.³⁷⁸ Eestimaa rüütelkond ei julgenud nendele suurtele ümberkorraldustele vastupanu osutada.³⁷⁹

Karl XI absolutistliku valitsuse suuremate õiguslik-institutsionaalsete ümberkorraldustena Baltimaades on nimetatud mõisate reduktsiooni ja senise seisusliku omavalitsuskorra likvideerimist Liivimaal ning Saaremaal.³⁸⁰ Oma tähenduselt jääb samasse suurusjärku luterliku kirikukorralduse unifikatsioon Rootsi emamaal ja Balti provintssides.³⁸¹

30sten November 1692 (EAA 1187-1-45; kirikuseaduse täiendus on publitseeritud: Declaration der Kirchenordnung. Gegeben Stockholm den 30sten Novembr. 1692. — Ueber des lief- und ehstländische Kirchenpatronat. Nebst andern kürzern Aufsätzen etc. Der nordischen Miscellaneen zweytes Stück. Von August Wilhelm Hupel. Riga 1781. S. 163–192; Sammlung der Gesetze. II. 2. S. 1641–1656).

³⁷⁵ Declaration der Kirchen-Ordnung. Von der Proceßordnung bey dem Dohmcapitel. Vt ka: **G. O. F. Westling**, Kirchengesetz und Kirchengesetzarbeiten in Ehstland. S. 64–65.

³⁷⁶ 13. oktoobril 1691 kaotati Karl XI korraldusel Tallinna superintendendi amet ja linn allutati Eestimaa piiskopile Johann Heinrich Gerthile, 20. või 21. jaanuaril 1692 ühendati Tallinna konsistoorium Eestimaa konsistooriumiga (**H. R. Paucker**, Ehstlands Geistlichkeit. S. 14, 22, 339; **G. O. F. Westling**, Kirchengesetz und Kirchengesetzarbeiten in Ehstland. S. 65). Uut konsistooriumi hakati nimetama *kuninglikuks Tallinna konsistooriumiks* (vt nt: EAA 1187-2-26, l. 64).

³⁷⁷ Eesti talurahva ajalugu. I kd. Peatoimetaja Juhan Kahk, tegevtoimetaja Enn Tarvel. Tallinn 1992. Lk 553.

³⁷⁸ Kirchen-Gesetz. Cap. XIX. § X.

³⁷⁹ **G. O. F. Westling**, Kirchengesetz und Kirchengesetzarbeiten in Ehstland. S. 65.

³⁸⁰ Vt nt: Eesti ajalugu. IV. Lk 15–16.

³⁸¹ Mis puutub ühiskonda tervikuna, siis selles osas rõhutab A. Loit õigustatult kiriku-administratiivse ühtlustamise kõrval tähtsamana usutunnistuslikku unitaarsust ortodoksse luterluse õpetuslikul alusel (**A. Loit**, Läänemere provintside riigiõiguslik asend. Lk 21–22).

Rootsi kuninga kui kirikupea sekkumine Eestimaa piiskopkonna valitsemisse torkab kõige eredamalt silma personalipoliitikas. Näiteks sundis Karl XI 1693. aastal Tallinna toomkiriku pastori Justus Blanckenhageni siirduma pastoriks Haapsalusse, et vabastada koht piiskop J. H. Gerthi soosikule Gotthard Fonele.³⁸² Kuningas ei hoolinud rüütelkonna liikmete, linnakodanike ega isegi kindralkuberneri protestidest.³⁸³ Karl XII määras 1701. aastal Eestimaa piiskopiks Jacob Lange, kuigi too sai Tallinna ja Eestimaa vaimulikkonna hääletusel vaid kolm häält Blanckenhageni neljakümne viie vastu.³⁸⁴ Rootsi Riiginõukogu saatis Eestimaa konsistooriumile mitmesuguseid ettekirjutusi,³⁸⁵ näiteks palve- ja patukahetsuspäevade³⁸⁶ ning tänujumalateenistuste,³⁸⁷ aga ka pietistlike ilmingute kõrvaldamise osas.³⁸⁸

2. Kirikuõigus

Reinhard Wittrami sõnastuses on Eestimaa ajaloo üheks omanäolisemaks tunnuseks “erakordselt tugev õiguslik järjepidevus” (*ungemein starke Rechtskontinuität*).³⁸⁹ Selle õigusliku järjepidevuse üheks põhigarantiiks oli poliitilise ülemvõimu vahetumise laad 16. ja 18. sajandil – ülemvõimu vahetumine alistumislepingute alusel.

1561. aasta alistumislepingud kinnitasid Tallinna ja Eestimaa territoriaalseisuste laialdased privileegid, sealhulgas kohaliku õigustraditsiooni püsimise. Lähemat vaatlust vajab alistumislepingute kirikuõiguslik aspekt. Alistumislepingutes kuulus usu- ja kirikuküsimustele oluline koht.

Erik XIV reversaalis Tallinna linnale 6. juunist 1561 seisab, et tuleb “jutlustada ühtainukest õndsakstegevat Jumalasõna õpetust”.³⁹⁰ Reversaali Harju-Viru ja Järvamaa rüütelkonnale ja aadlile 4. juunist 1561 usuküsimusi veel ei puuduta.³⁹¹

---

³⁸² J. Blanckenhageni kohta vt täpsemalt: ptk III.1 (teine osa).

³⁸³ **H. R. Paucker.** Ehistlands Geistlichkeit. S. 60.

³⁸⁴ **H. R. Paucker.** Ehistlands Geistlichkeit. S. 339; **S. Kjöllnerström.** Biskopstill-sättningar i Sverige S. 140.

³⁸⁵ Vt nt: EAA 1187-2-26, l. 45, 49p, 50p.

³⁸⁶ Vt täpsemalt: ptk II.2 (kolmas osa).

³⁸⁷ Vt nt: EAA 1187-2-26, l. 70, 74p.

³⁸⁸ Vt nt: EAA 1187-2-26, l. 82–85, 90–90p.

³⁸⁹ **R. Wittram.** Baltische Geschichte. S. 135.

³⁹⁰ “... auch vhor allen dingen bey der alleinen seligkmachenden lehre des godtlichen wortesz lautter vnd klar zu predigenn ...” (Die Capitulationen der estländischen Ritterschaft und der Stadt Reval. S. 8).

³⁹¹ Die Capitulationen der estländischen Ritterschaft und der Stadt Reval. S. 3–6.

Erik XIV privileeg Harju-Viru ja Järvamaa rüütelkonnale ja aadlile 2. augustist 1561 käsitleb kirikuküsimustest üsna üldsõnaliselt kolme kitsamat teemaderingi. Privileeg sätestab alustuseks, et Harjumaa, Virumaa ja Järvamaa peavad kinni pidama “õigest evangeeliumiõpetusest”. Ametisse tuleb panna kuninglik Tallinna superintendent. Superintendent peab maakihelkondades visitatsioone läbi viima, ametisse sobimatud ja “valeõpetust” levitavad isikud vallandama ja need “tublide” pastorigega asendama.³⁹² Usupuhtuse teema täiendusena märgitakse katoliiklike jumalateenistuste kohta, et igasugune “ebajumalateenimine” tuleb kõrvaldada.³⁹³

Erik XIV samal kuupäeval antud privileeg Tallinna linnale alustab kinnitatud eesõiguste loetelu samuti usuküsimustega: Tallinn peab jääma luterliku usu juurde.³⁹⁴ Samuti märgitakse katoliikluse lõpliku kaotamise vajadust.³⁹⁵

Kõigi kolme dokumendi puhul jääb ebamääraseks *õige evangeeliumiõpetuse* mõiste. Nagu eespool mainitud, fikseeriti Rootsi territoriaalkiriku õpetuslikud alused lõplikult alles 1593. aastal Uppsala kirikukogul.

Tallinnas oli 1561. aastal olemas õiguslik-institutsionaalselt väljakujunenud luterlik territoriaalkirik.³⁹⁶ Alistumisleping kinnitas olemasoleva olukorra. Hoopis teistsugune olukord tekkis Harju-, Viru- ja Järvamaal. Ordumeistri kui katoliikliku maahärra ülemvõimu all oli püsinud Tallinna katoliiklik piiskopkond oma õiguskorraldusega, ehkki piiskopkonna *valitsejaks* oli alates

---

³⁹² “Anfänglich wollen wir, dass die lande Harrien, Wierlandt und Jeruen, so viel sich der uns unterthänig gemacht haben, nicht allein bei der heilsahmen lehre des euangelii, wor dieselbige bey ihnen rein und aufrichtig gelehret und geprediget, sollen bleiben und beharren ... sondern wollen auch, dasz nach ihrer persohnen geschicklichkeit abzusetzen und andere tüchtige an ihre statt zu nehmen, unser und der stadt superintendenten zu Reual die pfarren und kerspel der lande visitiren und, wan es nötig, tüchtige praedicanten, pfarherrn und sehsorger verordnen und einsetzen, die untüchtigen aber und falschen lehrer absetzen und abschaffen sollen” (Die Capitulationen der estländischen Ritterschaft und der Stadt Reval. S. 12).

³⁹³ “... dasz alle abgötterey abgeschaffet und der rechte wahre gottesdienst aufgerichtet würde” (Die Capitulationen der estländischen Ritterschaft und der Stadt Reval. S. 13).

³⁹⁴ “Anfänglich wollen wir, dasz die stadt Reuel bei der heilsamen lere desz selichmachenden gotlichen worts sollen bleibenn vnnd ruhlich erhaltenn werdenn” (Die Capitulationen der estländischen Ritterschaft und der Stadt Reval. S. 16).

³⁹⁵ “... wollen aber, dasz alle vnd jede abgotterei vnd vermeinte gottesdienst, wo sie sich dessenn noch darinnen gebrauchenn, mit glimpf vnd guter bescheidenheit gantzlich abgethann vnd die reine lehr desz euangelii vnd rechter gebrauch der sacramente der gotlichen maiestett zu ehren, vnd damit die jugendt nicht allein in guten tugendenn, erbarckheit vnd sitten, sondern auch in erkenntnusz Gottes vnd seines selichmachenden worts vnderweiset vnd ertzogenn, aufgericht vnd bestettigt wurden” (Die Capitulationen der estländischen Ritterschaft und der Stadt Reval. S. 17).

³⁹⁶ J. Robertus koostas linna jaoks 1561. aastal uue kirikukorra (**H. R. Paucker**. *Ehstlands Geistlichkeit*. S. 336).

1560. aastast olnud luterlane, “Liivimaa kuningas” hertsog Magnus, kes samaaegselt täitis Saare-Lääne ja Kuramaa piiskopi ametikohta. Rootsi võimude initsiatiivil likvideeriti Tallinna katoliiklik piiskopkond.³⁹⁷

Väide Eestimaa erakordselt tugevast õiguslikust järjepidevusest ei kehti varauusaegse kirikuõiguse kohta; teisisõnu on kirikuõigus siin erand, mis kinnitab reeglit. Erinevalt Rootsist ja sarnaselt Saksamaale tähendas konfessioonivahetus Eestimaa jaoks tõsist õigusliku arengu katkestust. Wittramile sekundeerides võib Eestimaa ajaloo üheks omapärasemaks tunnuseks lugeda asjaolu, et ainulaadse nähtusena luterlikus ruumis puudus siin toimiv terviklik õiguslik-institutsionaalne kirikuvalitsussüsteem ligikaudu kaheksakümne aasta vältel pärast katoliikluse likvideerimist. Peamise põhjusena võib esitada sellesama õigusliku järjepidevuse, mis kindlustas rüütelkonnale ulatuslike seisuslike privileegide edasikestmise, sealhulgas õigustas nende tsentraalse kirikuorganisatsiooni seisukohalt destruktiivse sekkumise kirikuellu.

Kuni 1690. aastateni oli Eestimaa kirikuõigus determineeritud arvukatest erinevatest, küllaltki süsteemivabalt välja antud õigusaktidest. Neid õigusakte kehtestasid esiteks Rootsi keskvoim riigi keskvalitsuse või kuberneride korraldustena, teiseks Eestimaa piiskopid. Aluseks võeti ikka Saksa ja Rootsi luterliku kirikuõiguse printsiibid. Pikema aja vältel on pastorid lähtunud Kuramaa 1570. aasta kirikuseadusest.³⁹⁸

Ühtse kirikuseaduse väljatöötamine oli Eestimaal päevakorral olnud küll juba alates Rudbecki visitatsioonist. Rudbeckile antud kuninglik instruktsioon nõudis kirikuseaduse koostamist, mis tugineks Rootsi 1571. aasta kirikuseadusele, aga oleks kohandatud kohalikele oludele.³⁹⁹

Jhering pidas oma eduka ametipidamise eelduseks ühtse kirikuseaduse kehtestamist. Ta soovis välja töötada uue kirikukorra, mis oleks vastanud kohalikele oludele. Jhering esitas oma seisukohad Rootsi riigipäevale, kus ka *consistorium regni* leidis, et ei oleks soovitatav Eestimaad Rootsi kirikuseaduse alla painutada, tuleks hoopis koostada uus, kohalikele oludele vastav kirikuseadus. 1640. aasta augustis tegi valitsus Jheringile ülesandeks koostada Eestimaa kirikuseadus. Jhering esitaski 1643. aastal kirikuseaduse projekti, kuid Stockholmis oli selleks ajaks juba tekkinud veendumus, et tuleb välja anda uus kirikuseadus kogu Rootsi riigi jaoks, mis hõlmaks ka Eestimaad. Jheringi katse

---

³⁹⁷ Viimane Tallinna piiskop Moritz (Mauritius) Wrangel müüs 1560. aastal oma piiskopkonna valitsemisõigused hertsog Magnusele. Nii ordumeister kui vasallid tunnistasid Pärnu maapäeval samal aastal Magnuse Tallinna piiskopkonna valitsejaks. Magnus on formaalselt kandnud ka Tallinna piiskopi tiitlit (**R. Saard**. Eesti kirikute juhtivvaimulikkond. Lk 369–371, 380, 382–383).

³⁹⁸ Entwurf zur Kirchen- und Religions-Geschichte Esthlands. S. 6, 9.

³⁹⁹ **A. Isberg**. Kyrkoförvaltningsproblem i Estland. S. 199.

anda Eestimaale oma kirikuseadus ebaõnnestus keskvõimu vastuseisu tõttu.⁴⁰⁰ A. Isberg loeb seda Jheringi suurimaks läbikukkumiseks.⁴⁰¹

Edaspidi andis Jhering välja üksikuid õigusakte. 1645. aastal väljastati visi-
tatsioonikorraldus. Samal aastal kehtestas Jhering Rootsi eeskujul katehheesi-
korra, mille järgi pastor teatud pühadel enne jutlust loeb ja seletab kiriku-
kantslist katekismust ja järgmisel pühapäeval seda armulaualistelt küsib.⁴⁰² Veel
samal 1645. aastal tekitas teravaid konflikte rüütelkonnaga projekt pastorite
sissetulekute suurendamiseks.⁴⁰³ Piiskop ja maanõunikud jõudsid siiski kiriku-
koormiste osas kokkuleppele, mis leidis õigusliku väljenduse *interim*-
korralduses (*Interimsverordnung*).⁴⁰⁴ Seda korraldust kordas hiljem Bengt Horn,
Eestimaa kuberner (alates 1656) ja kindralkuberner (1673–1674).⁴⁰⁵

Kirikukorra reformimisel oli Jheringile suureks abiks Eestimaa kuberner
Erik Oxenstierna (1646–1652). Erik Oxenstiernal õnnestus saavutada nii
piiskopi kui rüütelkonna nõusolek Eestimaa ülemkirikueestseisjaid puudutava
publikaadi väljaandmiseks. Instruksiooni ülemkirikueestseisjate kohta andis
kuberner 1650. aastal.⁴⁰⁶ See sisaldab peamiselt määruseid ülemkiriku-
eestseisjate valimise ja nende kohustuste kohta, mis on nii majanduslikku kui
politseilist laadi.⁴⁰⁷

---

⁴⁰⁰ **G. O. F. Westling.** Kirchengesetz und Kirchengesetzarbeiten in Ehstland. S. 46–51.
Edaspidi tuli piiskopi ja keskvalitsuse vahel kõne alla ajutise kirikuseaduse (*interim*-
kirikuseadus) väljaandmine Eestimaal, mis oleks kehtinud kuni üldise Rootsi kiriku-
seaduse kehtestamiseni; keskvalitsus rõhutas rüütelkonna arvamuse arvestamise vaja-
dust. *Interim*-kirikuseaduseni ei jõutud (**G. O. F. Westling.** Kirchengesetz und Kirchen-
gesetzarbeiten in Ehstland. S. 53).

⁴⁰¹ **A. Isberg.** Kyrkoförvaltningsproblem i Estland. S. 109–115.

⁴⁰² **J. Kõpp.** Kirik ja rahvas. Lk 43–44.

⁴⁰³ **G. O. F. Westling.** Kirchengesetz und Kirchengesetzarbeiten in Ehstland. S. 52.

⁴⁰⁴ Korralduse (*Interims Verordnung angehende der Land-Priesterschaft nothdürftigen*
Unterhalt) hilisemat ära kirja vt: EAA 1187-1-1, l. 5–11p. Korraldus on publitseeritud:
Einige in Ehstland ergangene, die Prediger-Einkünfte, wie auch die Bauer-Heirathen,
betreffende, ältere Verordnungen. — Von den Kosaken. Nebst andern kürzern
Aufsätzen. Der nordischen Miscellaneen 24stes und 25stes Stück. Von August Wilhelm
Hupel. Riga 1790. S. 439–448. Vt ka: **A. v. Gernet.** Geschichte und System des
bäuerlichen Agrarrechts. S. 76–77.

⁴⁰⁵ Vt nt: provintsiaalvalitsuse publikaat 12. oktoobrist 1715 (EAA 1187-2-316, l. 25p–
26p), konsistooriumi protokoll 2. septembrist 1766 (EAA 1187-2-73, l. 96p–97).

⁴⁰⁶ Teistel andmetel publitseeriti see 24. veebruaril 1651 (EAA 854-1-841, l. 29).

⁴⁰⁷ **G. O. F. Westling.** Kirchengesetz und Kirchengesetzarbeiten in Ehstland. S. 55–56;
G. O. F. Westling. Mittheilungen über die Kirchenverfassung in Estland. S. 171–173.
18. sajandi allikates kasutatakse ülemkirikueestseisjate tähenduses sageli terminit
kirikueestseisjad (*Kirchenvorsteher*).

Jhering suutis ühtlustada kiriklikke eeskirju pastorite igapäevategevuses. Tema ametijärglased Andreas Virginius (1658–1664), Johann Jacob Pfeiff (1665–1676) ja Jacob Hellwig (1677–1684) aga lasid pastorite isetegevusel taas pead tõsta. Kullamaa praost Heinrich Göseken kirjutab, et Jheringi ja “vanade pastorite” surma järel saavutatud ühtsus lagunes sedavõrd, et on põhjust kasutada väljendit “iga pastor on omaenda kirikuseadus”. Pastorid viisid omaenda heaksarvamise järgi sisse uusi põhimõtteid, mis olid laenatud Rootsist, Saksast, Riias või Tallinnast. Rootsi keskvalitsus ei võtnud laieneva allakäigu peatamiseks midagi ette.⁴⁰⁸

Ühtse kirikuseaduse puudumine tekitas probleeme ja segadust ametiasutustes. Selge ei olnud Eestimaa konsistoriumi pädevus, millest tekkisid näiteks konfliktid ülemmaakohtuga.⁴⁰⁹ Teatud juhtudel on konsistorium oma otsustes lähtunud Rootsi 1571. aasta kirikuseadusest.⁴¹⁰

Eestimaa rüütli- ja maaõigus käsitleb religiooni ja kirikukorralduse küsimusi põhiliselt kuuendas raamatus “Eestimaa vürstkonna politsei- ja maakorraldusest” (*Des Fürstenthum Ehsten Policey- und Landes-Ordnung*). Kristliku politsei põhialuseks on puhas Jumalasõna õpetus, mis on vaba kõikvõimalikest sektantlikest liikumistest. Puhta evangeelse õpetuse aluseks on Vana ja Uue Testamendi prohvetlikud ja apostlikud kirjad, Augsburgi usutunnistus, Lutheri katekismus ja Konkordiaramat. Usupuhtuse printsipi kinnipidamist jälgib monarhi poolt ametisse kutsutud piiskop koos konsistoriumiga.⁴¹¹ Kihelkonnakirikuga heakorra ja majandusajade eest vastutavad ülemkirikueestseisjad.⁴¹² Piiskopile ja konsistoriumile kuulub jurisdiktsioon vaimuliku ametiga seonduva üle. Nii tsiviil- kui kriminaalõiguslikes küsimustes lahendab vaimulike isikute kohtuasju ülemmaakohus.⁴¹³ Rüütli- ja maaõiguse teine raamat on pühendatud perekonnaõigusele ja eestkostega seotud küsimustele.

Rootsi 1675. aasta Preestriprivileeg laienes ka Baltimaadele, kuid rüütlikonna tugeva mõju tõttu jäi selle tähendus Eestimaa pastorite jaoks väiksemaks kui Rootsi ametivendadele.⁴¹⁴

1686. aasta Rootsi kirikuseadus ühtlustas õiguslikult Tallinna, Eestimaa, Liivimaa, Saaremaa ja Riia kirikuolud koguduse tasandil. Kirikuseaduse päris täieliku rakendamiseni Baltimaades Rootsi ajal küll ei jõutud, takistuseks

---

⁴⁰⁸ **G. O. F. Westling**, Kirchengesetz und Kirchengesetzarbeiten in Ehstland. S. 57–59.

⁴⁰⁹ **A. Isberg**, Kyrkoförvaltningsproblem i Estland. S. 149.

⁴¹⁰ **G. O. F. Westling**, Kirchengesetz und Kirchengesetzarbeiten in Ehstland. S. 58.

⁴¹¹ Des Herzogthums Ehsten Ritter- und Land-Rechte. Sechstes Buch. I. Tit. §§ 1, 2.

⁴¹² Des Herzogthums Ehsten Ritter- und Land-Rechte. Sechstes Buch. II. Tit. §§ 1, 3.

⁴¹³ Des Herzogthums Ehsten Ritter- und Land-Rechte. Erstes Buch. II. Tit. Art. 5, 6.

⁴¹⁴ Vaimulikkond oli tagajärjetult taotlenud osasaamist kuninganna Kristina poolt 1647. aastal kinnitatud privileegidest (**A. Isberg**, Kyrkoförvaltningsproblem i Estland. S. 142–143).

kujunesid juba tuntud mõjufaktorid – rüütelkonna vastuseis, suur näljahäda ja epideemiad, Põhjasõda.⁴¹⁵

Rootsi kirikuseadus oli esimene üleriiklikult kehtestatud koodeks Eestimaal, mis reguleeris ühte kindlat õiguse valdkonda.⁴¹⁶ 1686. aasta kirikuseaduse kehtestamisega algas õiguse moderniseerumine Eestimaal.

Karl XI korraldusel loodi 1686. aastal komisjon Rootsi riigi üldise maa- ja linnaseaduse uue redaktsiooni väljaandmiseks. Kuninga kaugemaks eesmärgiks oli selle ühtse seadustiku kehtestamine kogu riigis, sealhulgas ka Eestimaal. Uus seadustik valmis aga alles 1734. aastal, mil Baltimaades valitses Vene ülemvõim.⁴¹⁷

---

⁴¹⁵ **G. O. F. Westling.** Kirchengesetz und Kirchengesetzarbeiten in Ehstland. S. 66; **A. Isberg.** Kyrkoförvaltningsproblem i Estland. S. 163, 182.

⁴¹⁶ **F. G. v. Bunge.** Einleitung in die liv-, esth- und curländische Rechtsgeschichte. S. 206, Anm. g); S. 207–211; **O. Schmidt.** Rechtsgeschichte Liv-, Est- und Curlands. S. 174; **J. Uluots.** Eestimaa õiguse ajalugu. Lk 297–298.

⁴¹⁷ Vt nt: **F. G. v. Bunge.** Einleitung in die liv-, esth- und curländische Rechtsgeschichte. S. 209–211.

TEINE OSA.

EESTIMAA TERRITORIAALKIRIKU UUS ALGUS

I. Balti erikorra alusnormid

Balti erikorra õiguslikuks põhialuseks – *alusnormideks* – olid Vene ülemvõimu ajal Eestimaa, Liivimaa, Tallinna ja Riia territoriaalseisuste privileegid, mis sätestati 1710. aasta kapitulatsioonilepingutes, privileegide konfirmatsioonides ja 1721. aasta Uusikaupunki rahulepingu nendes sätetes, mis määratlesid Baltimaade asendi Vene tsaaririigis.⁴¹⁸ Balti erikorra alusnormidele andsid troonile astudes oma kinnituse kõik enne Aleksander III valitsenud Vene monarhid. Baltimaades kehtisid üksnes need tsaaririigi seadused, mis ei olnud vastuolus monarhide poolt kinnitatud privileegidega.⁴¹⁹ Mainitud alusnormid olid seega kõige olulisemad Eesti- ja Liivimaa valitsemist kujundanud õigusaktid kuni 1880. aastateni. Seetõttu ei nõustu siinkirjutaja M. Lauri seisukohaga, et asehalduskorra eelsel perioodil “siinse ala valitsemist kõige olulisemalt kujundanud õigusaktid on olnud keskvalitsuse ukaasid ja provintsiaalvõimude patendid”.⁴²⁰ Õiguslikult primaarsed olid siiski Balti erikorra alusnormid.

Kapitulatsioonidele eelnesid Vene võimude kirjalikud üleskutsed territoriaalseisustele, mis soovitasid vabatahtlikult alistuda ja lubasid säilitada ning laiendada olemasolevaid privileege. Nendest üleskutsetest oli Eestimaa ja Tallinna jaoks kõige olulisem Peeter I poolt allkirjastatud universaal 16. augustist 1710. Selles seisab lubadus Eestimaa rüütelkonnale ja Tallinna linnale “senikehtinud evangeelse usu” valitseva positsiooni täieliku säilitamise kohta alistumise korral.⁴²¹

1710. aastal alistusid kapitulatsioonilepingutega Vene ülemvõimule kõik olulisemad võimukandjad Baltimaades: Eestimaa ja Liivimaa rüütelkond ning Tallinna ja Riia linn, samuti ka Rootsi garnisonid Tallinnas, Pärnus ning Riias.

Kapitulatsioonilepingutes märgitud kõige olulisemateks privileegideks on luterlik usk valitseva usuna, seisuslik omavalitsus koos seisusliku kohtu- ja

---

⁴¹⁸ Siinkirjutaja on kasutanud sünonüümina terminit *fundamentaalseadused* (A. Andresen. Territoriaalkirik. Lk 287).

⁴¹⁹ M. Laur. Eesti ala valitsemine 18. sajandil. Lk 203.

⁴²⁰ M. Laur. Eesti ala valitsemine 18. sajandil. Lk 24.

⁴²¹ “... Wier nicht allein ohne einige Innovation der im gantzen Lande und Städten biszherzu üblichen Evangelischen Religion ... heylig zu conserviren, und zu halten gesinnet sind” (Die Capitulationen der estländischen Ritterschaft und der Stadt Reval. S. 22). Eestikeelset tõlget vt ka: Eesti rahva ajaloost Põhjasõja aastail 1700–1721. Valimik dokumente. Tallinn 1960. Nr 189.

õiguskorralduse säilimisega, saksa keel asjaajamiskeelena.⁴²² Linnade ja rüütelkondade kapitulatsioonilepingud sisaldavad vaid antud seisust puudutavaid tingimusi. Garnisonide kapitulatsioonitingimused on laiema haardega, puudutades muuhulgas ka seisuslike eesõigustega seotud küsimusi.

Erinevad kapitulatsioonilepingud käsitlevad usu ja kirikukorraldusega seotud küsimusi üksikasjades mõnevõrra erinevalt. Tallinna Rootsi garnisoni kapitulatsioonilepingus⁴²³ 29. septembrist märgitakse, et usuasjades ei toimu mingisuguseid muudatusi maal ega linnades. Viidatakse Pärnu Rootsi garnisoni kapitulatsioonilepingule 12. augustist,⁴²⁴ mis kinnitab kogu Liivimaal luterliku usu täielikult valitseva positsiooni muutmata Augsburgi usutunnistuse alusel, selle kõrval muutmata kujul kirikuvalitsemiskorra “vanadest aegadest” pärit konsistoriumide ja patronaadiõigusega. Maa- ja linnaelanikke tuleb “kõvasti hoida luterlikus usus”.⁴²⁵ Kõik need lepinguartiklid kehtivad ka kogu Eestimaa.⁴²⁶ Tallinna garnisoni kapitulatsioonilepingu järgi jääb puutumatult püsima “puhas evangeelne õpetus” Augsburgi usutunnistuse ja Konkordiarraamatu alusel, samuti senine kiriklike talituste ja jumalateenistuse kord.⁴²⁷ Ametisolevad pastorid jäävad oma ametisse edasi ja pastore sissetulekud jäävad muutu-

---

⁴²² H. v. Wedel toob välja olulisemad teemade valdkonnad ja üksikud artiklid Eestimaa rüütelkonna kapitulatsioonilepingus. Eestimaa rüütelkonna seisusliku omavalitsusorganisatsiooni aluseks olid (tähtsuse järjekorras) järgmised kapitulatsiooniar tiklid: II, VIII, V, IV, XXXI ja VI (H. v. Wedel. Die Estländische Ritterschaft. S. 24–26).

⁴²³ Allikates sageli nimetatud *lossikapitulatsiooniks* (*Schloß Capitulation*).

⁴²⁴ Pärnu Rootsi garnisoni kapitulatsioonileping. Art 18. Eestikeelset tõlget vt ka: Eesti rahva ajaloost Põhjasõja aastail 1700–1721. Nr 188.

⁴²⁵ “... sonderlich dasz sowohl im Lande als in denen Städten die bis hierzu in Lief- und Ehstland exercirte Evangelische Religion der unveränderten Augsburgischen Confession und von selbiger Kirchen angenommenen Symbolischen Bücher, ohne einigen Eindrang, unter was Vorwand derselbe auch könte bedeket werden, rein und unverrücket conserviret, die Einwohnere im Lande und in denen Städten ... dabey Kräfttig und unveränderlich gehandhabet und bey Administration, tam internorum quam externorum Ecclesiae von alters her gewohnl: Consistorien und competirenden jurium Patronatus sonder Veränderung Ewigl: conserviret, ingleichen die Kirchen und Schulen wie im gantzem Lande und in denen Städten ... bey der Evangelischen Lutherischen Religion und Lehre gelaszen und bey macht erhalten werden sollen.”

⁴²⁶ Tallinna Rootsi garnisoni kapitulatsioonileping. Art 12.

⁴²⁷ “Dasz die reine Evangelische Lehre, so wie sie in der Heyl: schriff verfasst und der augsburgischen Confession und denen Libris Symbolicis enthaltten, in hiesigen gantzem lande ungekränckt Conserviret werde, und dawieder keine Hindernüsze noch Eindrang auf eynigerlei weyse geschehe, auch jede Kirche in dieszem gantzem Hertzogthumb der biszher zu selbiger gehörigen gemeinde zur auszübung des Evangelischen und biszher gebräuchlichen Gottes Dienstes beständig nebst allen denenselben gehörigen Zierathen gelaszen auch alle biszher übliche Ceremonien nach alls vor beyhalten werden” (Tallinna Rootsi garnisoni kapitulatsioonileping. Art 13).

matuks.⁴²⁸ Säilivad vaimulikkonna kõik eesõigused, mis on kirja pandud kuninganna Kristina antud vaimuliku seisuse privileegides, Rootsi 1686. aasta kiriku-seaduses ja teistes kuninglikes korraldustes.⁴²⁹ Kirikute varad, pastorileskede abikassa,⁴³⁰ legaadid ja teised “vagadeks eesmärkideks” ettenähtud vahendid jäävad oma senise kasutuse juurde ja neid ei tohi kasutada muul otstarbel.⁴³¹ Pastorid kuuluvad ametialastes ja kiriklikes küsimustes edasi vaimuliku kohtu, st vaimuliku konsistooriumi alla. Konsistooriumi liikmed ja praostid teostavad järelevalvet kiriklikes küsimustes.⁴³²

Tallinna linna kapitulatsioonileping 29. septembrist algab usku ja kiriku-korraldust puudutavate tingimustega. Sissejuhatuseks tuletatakse meelde Peeter I universaali ja selles sisalduvaid lubadusi, sealhulgas nimetatakse luterliku usu⁴³³ allesjätmist ilma ühegi muutuseta.⁴³⁴ Edasi rõhutatakse, et seni tavaks olnud jumalateenistuse kord vastavalt muutmata Augsburgi usutunnistusele ja teistele usutunnistuskirjadele peab takistamatult jätkuma kõikides linna kirikutes.⁴³⁵ Linna kirikute ja koolide varad, samuti pastorite ja koolide töötajate sissetulekud jäävad puutumatuks endistele alustele. Pastoritel on õigus võtta vastu vokatsioon mõnda teise kogudusse.⁴³⁶ Kirikuvalitsuslikult kõige olulisem säte on kirjas neljandas artiklis: tuleb taastada linna piiramatu episkopaalõigus (*jus episcopale*), mis linnal oli ordumeistrite ajal ja saja kolmekümne aasta vältel Rootsi ülemvõimu ajal nii konsistooriumis kui kõikides linna kirikutes ja koolides.⁴³⁷

Eestimaa rüütelkonna kapitulatsioonilepingus 29. septembrist on esimeseks artiklikuks samuti usuküsimus. Kinnitatakse luterlik usk Augsburgi usutunnistuse

---

⁴²⁸ Tallinna Rootsi garnisoni kapitulatsioonileping. Art 15.

⁴²⁹ Tallinna Rootsi garnisoni kapitulatsioonileping. Art 16.

⁴³⁰ *Prediger-Wittwen fiscus*, asutajaks piiskop Jhering 1649. aastal. Selle põhikirja uuendas piiskop J. Hellwig 1676. aastal, uuele põhikirjale kirjutas alla kolmkümmend pastorit (**H. R. Paucker**. *Ehstlands Geistlichkeit*. S. 10, 13).

⁴³¹ Tallinna Rootsi garnisoni kapitulatsioonileping. Art 17.

⁴³² Tallinna Rootsi garnisoni kapitulatsioonileping. Art 18.

⁴³³ “... nebst der bisz hierzu üblichen Evangelischen Religion ...”

⁴³⁴ Tallinna linna kapitulatsioonileping. Art 1. Eestikeelset tõlget vt ka: Eesti rahva ajaloost Põhjasõja aastail 1700–1721. Nr 190.

⁴³⁵ Tallinna linna kapitulatsioonileping. Art 2.

⁴³⁶ Tallinna linna kapitulatsioonileping. Art 3.

⁴³⁷ Tallinna linna kapitulatsioonileping. Art 4.

alusel ja mõisnike patronaadiõigus. Nimetatakse piiskopi valimise vajadust.⁴³⁸ Kogu kirikute vara, mis oli Tallinnasse varjule viidud, võib takistamatult kirikute juurde tagasi viia.⁴³⁹ Tallinna toomkirik jääb rüütelkonna kirikuks, kus võib pidada ainult saksakeelseid jumalateenistusi.⁴⁴⁰

Erinevalt Liivimaa rüütelkonna ja Riia linna kapitulationilepingust ei järgnenud Eestimaa ja Tallinna linna kapitulationilepingule eraldi ainult nendele õigusaktidele suunatud tsaari kinnitust. Peeter I andis üldist laadi, ilma mingite tingimusteta privileegidekinnituse (*Generalconfirmation*) Eestimaa rüütelkonnale 1. märtsil 1712,⁴⁴¹ Tallinna linnale 13. märtsil 1712.⁴⁴² Rüütelkonna privileegide üldkonnfirmatsioonis on eraldi nimetatud “vaba evangeelse usu avaliku viljelemise õigust”.

Uusikaupunki rahuleping 30. augustist 1721 puudutab lühidalt Baltimaade olukorda. Vene pool lubab säilitada kõik Liivi-, Eesti- ja Saaremaa provintside elanike, nii aadlike kui mitteaadlike, samuti kõikide linnade, magistratide, gildide ja tsunftide rootsiaegsed õigused ja privileegid.⁴⁴³ Baltimaades peavad luterlik usk, kirikud ja koolid jääma samadele alustele, nagu need olid “viimase Rootsi valitsuse all”, ei tohi olla sundust südametunnistuse üle.⁴⁴⁴ Täiesti uue probleemina tuuakse sisse vene õigeusu küsimus: vene õigeusku võib Balti-

---

⁴³⁸ “Bittet E. E. Ritter- und Landtschafft, Sie bey der reinen Evangelischen Religion Augsburgscher Confession zu schützen und ungehindert zulassen, vnd dem zu folge Kirchen vndt Schulen mit Evangelischen Lehrern zubesetzen, dergestalt, dasz das Jus vocandi Pastores in den vacanten Pastoraten, von der Gemeine und Kirchspiels Eingepfarten per vota möge geschehen, so wie es von Alters je und allewege hier im Lande gehalten worden, und gebräuchlich gewesen; worüber Ein Episcopus von denen Geistlichen aus der Stadt vnd Lande zu erwählen” (Eestimaa rüütelkonna kapitulationileping. Art I). Eestimaa rüütelkonna kapitulationilepingu osalist eestikeelset tõlget vt: Eesti NSV ajaloo lugemik. I kd. Valitud dokumente ja materjale Eesti ajaloost kõige vanemast ajast kuni XIX sajandi keskpaigani. Koostasid Juhan Kakh (toimetaja) ja Artur Vassar. Tallinn 1960. Nr 102.

⁴³⁹ Eestimaa rüütelkonna kapitulationileping. Art XXXII.

⁴⁴⁰ Eestimaa rüütelkonna kapitulationileping. Art XXXIII. Rootsi aja lõpus oli toomkirik *kuninglik toomkirik*, pärast ülemvõimu vahetumist muutus toomkirik *rüütli- ja toomkirikuks* (*Ritter- und Dom-Kirche*).

⁴⁴¹ Die Capitulationen der estländischen Ritterschaft und der Stadt Reval. S. 80–82. Eestikeelset tõlget vt ka: Eesti rahva ajaloost Põhjasõja aastail 1700–1721. Nr 191.

⁴⁴² Die Capitulationen der estländischen Ritterschaft und der Stadt Reval. S. 57–58.

⁴⁴³ Uusikaupunki rahu. Art 9. Eestikeelset tõlget vt: Eesti rahva ajaloost Põhjasõja aastail 1700–1721. Nr 192; Eesti NSV ajaloo lugemik. I. Nr 104.

⁴⁴⁴ “Es soll auch in solchen cedirten Ländern kein Gewissens-Zwang eingeführt, sondern vielmehr die Evangelische Religion, auch Kirchen und Schulwesen, und was dem anhängig ist, auff dem Fusz, wie es unter der letzteren Schwedischen Regierung gewesen, gelassen und beybehalten werden.”

maades takistamatult levitada.⁴⁴⁵ Peeter I kinnitas Uusikaupunki rahulepingu kõik sätted 9. septembril 1721.⁴⁴⁶ Balti erikorra privileegid kinnitas veel ka Turu rahulepingu (1743) 9. artikkel.⁴⁴⁷

Mida saab eelkäsitletud alusnormidest järeldada Eestimaa kirikuorganisatsiooni õigusliku baasi kohta vaatlusalusel perioodil?

Kirikukorralduslikke tingimusi sisaldavad kapitulatsioonilepingud ja Uusikaupunki rahuleping. Üldkonfirmatsioonid kapitulatsioonilepingutele midagi sisuliselt uut juurde ei lisa. Kõikides kapitulatsioonilepingutes on usu- ja kirikuküsimustest kõige kesksel kohal konfessioon ja selle usutunnistuslik alus. Seevastu kirikuorganisatsiooni käsitletakse üldistavalt, eraldi tuuakse välja vaid üksikuid sätteid.

Usu- ja kirikuküsimusi on kõige üksikasjalikumalt selgitatud Tallinna Rootsi garnisoni kapitulatsioonilepingus. Tallinna linn ja Eestimaa rüütelkond ei olnud huvitatud vaimuliku seisuse privileegide alalhoidmisest. Vaimuliku seisuse õiguste eest seisis Rootsi väejuhatuse. Garnisoni kapitulatsioonileping sätestab väga selgelt ja ühemõtteliselt – kogu kirikukorraldus peab jääma senistele alustele, mingisuguseid muudatusi teha ei tohi. Kehtivatest õigusaktidest nimetatakse eraldi 1686. aasta kirikuseadust ja Preestriprivileegi.

Linna kapitulatsioonilepingu põhitingimus kirikuvalitsemise osas räägib risti vastu garnisoni kapitulatsioonilepingu *status quo* printsiibile. Linn nõudis endale tagasi episkopaalõiguse linna kõikide kirikute üle, mis sisuliselt tähendas õiguslikku alust magistraadile alluva territoriaalkiriku taastamisele Tallinnas. See kapitulatsioonilepingu tingimus oli esimene samm 1686. aasta kirikuseaduse põhiprintsiipide rikkumiste pikas reas, mis Vene ülemvõimu all toimusid.⁴⁴⁸ Linna episkopaalõiguste taastamine oli vastuolus kirikuseaduse põhimõttega kirikuorganisatsiooni episkopaalsest korraldusest, kirikuorganisatsiooni valitsemisest piiskoppide, vaimulikest koosneva konsistoriumi ja luterlasest monarhi kaudu.

Uusikaupunki rahuleping kattub garnisoni kapitulatsioonilepingu sättega, mille järgi kirikukorraldus jääb muutumatult selliseks, nagu see oli Rootsi ülemvõimu all.

Pole päris üheselt mõistetav, kas “viimane Rootsi valitsus” tähendab Rootsi ülemvõimu kui sellist või täpsemalt Karl XII valitsusaega. Esimesel, tõenäolisemal juhul oleks tõlgendusvõimalus tunduvalt laiem. Rahuleping toob aga sisse ühe põhimõttelise uuenduse: vene õigeusu vaba leviku õiguse Baltimaades. “Südametunnistuse vabaduse” sätet tuleb antud juhul mõista kui kinnitust luterluse valitsevale positsioonile ja riigivõimu loobumisele vene

---

⁴⁴⁵ Uusikaupunki rahu. Art 10.

⁴⁴⁶ Die Capitulationen der estländischen Ritterschaft und der Stadt Reval. S. 112.

⁴⁴⁷ ИСЗ I. Т. XI. № 8766.

⁴⁴⁸ Vt ka: A. Andresen. 1686. aasta Rootsi kirikuseadus. Lk 70–72.

õigeusu vägivaldsest pealesurumisest Baltimaade elanikkonnale, kindlasti aga mitte tähenduses, mille andis sellele mõistele valgustusaeg. Igal juhul on vene õigeusu vaba leviku õigus 1686. aasta kirikuseaduse ühe põhiprintsiibi tõsine rikkumine, seistes teravas vastuolus kirikuseaduse range usuühtsuse põhimõttega.⁴⁴⁹

Kuidas tõlgendada alusnorme Eestimaa kirikuorganisatsiooni seisukohast? Rüütelkonna kapitulatsioonilepingus on kirjas kaks kogu Eestimaa kirikuorganisatsiooni seisukohast üliolulist sätet. Esiteks taastatakse mõisnike patronaadiõigus kihelkonnakirikute üle, mis reduktsiooni tagajärjel oli osades kihelkondades läinud riigivõimu kätte. Mõisnikud hakkavad taas otsustama, kes saab koguduse hingekarjaseks. Siin on vastuolu garnisoni kapitulatsioonilepingu *status quo* printsiibiga. Teiseks tuleb ametisse panna piiskop. Sellest saab järeldada Eestimaa episkopaalse kirikukorralduse edasikestmise mõtet.

Miks ei nõutanud rüütelkond endale episkopaalõigusi, nagu tegi seda Tallinna linn? Miks ei esitanud rüütelkond praktiliselt kogu 17. sajandi vältel päevakorral olnud tingimust esinduse saamiseks kõrgemas kirikuvalitsemises? Vastus on lihtne ja peitub kapitulatsioonilepingute üldises iseloomus. Tegemist on olemasolevate või kunagi eksisteerinud õiguste kinnitamisega, mitte uute õiguste väljapressimisega. Tallinna linnale olid kuulunud episkopaalõigused kuni 1686. aasta kirikuseaduse kehtestamiseni, sest Tallinna territoriaalkirik tekkis enne Rootsi ülemvõimu ilmunist. Eestimaal kujunes luterlik kirikukorraldus välja alles Rootsi ajal ja episkopaalõigused kuulusid alati piiskopile ning Rootsi keskvõimule.

Eestimaa kirikuorganisatsiooni üldiste raamide seisukohalt kõige olulisemad tingimused ei ole aga sätestatud kapitulatsioonilepingute usu- ja kirikuküsimuste artiklites. Edaspidise kirikukorraldusliku arengu seisukohast mängisid kõige otsustavat rolli kapitulatsioonilepingute need artiklid, mis kinnitasid linnade ja rüütelkondade omavalitsuskorra ja sellest tuleneva Baltimaade killustumuse viieks suuremaks poliitiliseks üksuseks.⁴⁵⁰

---

⁴⁴⁹ Järgnevalt said Baltimaades tegutsemisõiguse kalvinistid. Juba 1722. aastal andis Peeter I Riia kalvinistidele loa kiriku ehitamiseks (**Hermann Dalton**. Geschichte der reformirten Kirche in Rußland. Gotha 1865. S. 169).

⁴⁵⁰ **A. Andresen**. Territoriaalkirik. Lk 287.

II. Eestimaa kirikuvalitsemisega seotud Vene tsaaririigi institutsioonid

Nagu eespool mainitud, oli tsaar Vene sisekubermangudes piiramatu võimuga valitseja.⁴⁵¹ Venemaa üks kõrgemaid valitsusasutusi vaatlusalusel perioodil oli Peeter I ukaasiga 22. veebruarist 1711 asutatud Senat. Senat loodi kõrgeima seadusandliku, justiits- ja valitsemisorganina. Pärast kolleegiumide asutamist muudeti see veel kolleegiumide järelevalveorganiks. Pärast Peeter I valitsusaega hakkas Senati tähtsus vähenema. Seadusandlik initsiatiiv lähtus enamasti Senatist. Senat kontrollis seaduseelnõude vastavust kehtivate seadustega, arutas seaduseelnõusid ja kuulutas oma ukaasidega välja kõik seadused. Senat oli kõrgeim järelevalve- ja apellatsiooninstants kriminaal- ja tsiviilasjades, kuid Senati pädevusse ei kuulunud vaimulikud kohtuasjad. Vene õigeusku puutuvaid kohtuasju lahendas Sinod, luterliku usu kohtuasju Liivi- ja Eestimaa Asjade Justiitskolleegium. Senat jagunes alates 1763. aastast kuueks, alates 19. sajandi esimesest poolest kaheteistkümneks departemanguks. Baltimaade valitsusastjadega tegeles Senati kolmas departemang. Pärast ministeeriumide ja Ministrite Komitee asutamist 19. sajandi alguses muutus Senat üksnes kõrgemaks kohtu- ja järelevalveorganiks. 1810. aastal asutatud Riiginõukogu, kuhu kuulusid kõik ministrid, täitis seadusandlusealase nõuandva organi ülesandeid.⁴⁵²

Peeter I poolt rajatud uues keskasutuste ehk kolleegiumide süsteemis täitis järelevalve- ja apellatsioonifunktsioone õiguslikes ja valitsuslikes küsimustes Justiitskolleegium, mis alustas tööd 1719. aastal ja mis lõpetas tegevuse 1786. aastal.⁴⁵³ Baltisakslaste mõju Justiitskolleegiumis oli märkimisväärselt suur, selle esimeseks asepresidendiks määrati endine Liivimaa õuekohtu asepresident Hermann von Brevern.⁴⁵⁴ Balti erikorra õigus- ja valitsemissüsteem erines põhjalikult Vene sisekubermangude õigus- ja valitsemissüsteemist. Õiguse ja valitsemisega tegelevale keskasutusele tähendas see vajadust spetsialiseerumisele kahes omaette valdkonnas. Justiitskolleegiumi-sisese spetsialiseerumise tulemuseks oli eraldi Baltimaadele orienteeritud allüksuse tekkimine Justiitskolleegiumi sees ja lõpuks täiesti eraldiseisva asutuse kujunemine. Kolleegiumide tööprintsüübid määratleti 28. veebruaril 1720 väljastatud Üldreglemendis,

---

⁴⁵¹ Vt: ptk II (esimene osa).

⁴⁵² *Сенат.* — Государственность России. IV. С. 81–91.

⁴⁵³ *Юстиц-коллегия.* — Государственность России. IV. С. 462–465.

⁴⁵⁴ [?] Zur Geschichte des Reichsjustiz-Collegiums. S. 60–61; H. v. Wedel. Die Estländische Ritterschaft. S. 130–131.

mille 27. artikkel nägi ette iga Vene riigi regiooni valitsemise vastavalt kohalike õigustele ja monarhi poolt kinnitatud privileegidele.⁴⁵⁵

Baltimaade asjadega tegeles Justiitskolleegiumis üks eraldi osakond. Sellest osakonnast kasvas välja Justiitskolleegiumiga ainult formaalselt seotud institutsioon, Liivi- ja Eestimaa Asjade Justiitskolleegium, mille sakslasest ja luterlasest president oli samaaegselt Justiitskolleegiumi asepresident. *Liivi- ja Eestimaa Asjade Justiitskolleegiumi* nimetust kasutati Senati ukaasides alates 1728. aastast. Liivi- ja Eestimaa Asjade Justiitskolleegiumi liikmetest absoluutse enamuse moodustasid sakslased ja luterlased, asjaajamine toimus peamiselt saksa keeles.⁴⁵⁶ Liivi- ja Eestimaa Asjade Justiitskolleegium võttis luterlikku konfessiooni puudutavates küsimustes aluseks Rootsi õigusaktid, nagu 1675. aasta Preestriprivileeg, 1686. aasta kirikuseadus, 1687. aasta toomkapiitli protsessikorraldus ja 1693. aasta agenda.⁴⁵⁷ Liivi- ja Eestimaa Asjade Justiitskolleegium kui Justiitskolleegiumi üks osakond esindas Baltimaade asjades tervet Justiitskolleegiumi, seega kaebusi Liivi- ja Eestimaa Asjade Justiitskolleegiumi peale sai esitada ainult Senatisse kui kõrgemalseisvasse organisse, mitte Justiitskolleegiumi teistesse osakondadesse või selle presidendile.⁴⁵⁸ Liivi- ja Eestimaa Asjade Justiitskolleegiumi staatust muudeti ukaasiga 23. novembrist 1739, mil sellega ühendati riiklik Baltimaadega tegelev finants- ja fiskaalasutus – Liivi- ja Eestimaa Asjade Kammerkontor. Ühendamise tulemusena tekkis uus keskasutus riigi teiste kolleegiumide seas, Liivi- ja Eestimaa Asjade Kolleegium.⁴⁵⁹ See uuendus jäi lühiajaliseks, sest kahe aasta pärast Liivi- ja Eestimaa Asjade Kolleegium likvideeriti ja taastati Liivi- ja Eestimaa Asjade Justiitskolleegium riigi Justiitskolleegiumi ühe osakonnana, Justiitskolleegiumi venelasest presidendi ainult formaalse ning sakslasest asepresidendi tegeliku juhtimise all.⁴⁶⁰ Järgmine muutus Baltimaade kõrgema

---

⁴⁵⁵ ПСЗ I. Т. VI. № 3534; saksakeelne tõlge: “... und weil unter den alten Russischen Reichen und Ländereien unterschiedliche Provinzen und Herrschaften dem Russischen Zepter unterworfen sind, und unter Seiner Mayst: ruhmvollen Regierung stehen, hiernächst aber besondere Privilegien haben: so soll jedes Collegium schuldig seyn, sich dessen wol zu erkundigen, von ihrer Privilegien die Copey zu nehmen und jede Nation, nach denen ihr von Sr. Kaiserl. Majestät gnädigst confirmirten Privilegien und Rechten zu tractiren” (EAA 854-1-841, l. 58–59).

⁴⁵⁶ [?] Zur Geschichte des Reichsjustiz-Collegiums. S. 61; **E. Amburger**. Geschichte der Behördenorganisation Russlands. S. 174; *Юстиц-коллегия лифляндских и эстляндских дел.* — Государственность России. IV. С. 465–467.

⁴⁵⁷ [?] Ueber das neue Gesetz. 1833. 139, 140.

⁴⁵⁸ [?] Zur Geschichte des Reichsjustiz-Collegiums. S. 61–62.

⁴⁵⁹ ПСЗ I. Т. X. № 7957.

⁴⁶⁰ *Каммер-контора лифляндских и эстляндских дел.* — Государственность России. II. С. 171–172; 171; *Коллегия лифляндских и эстляндских дел.* — Государственность России. II. С. 249.

justiits- ja valitsusasutuse staatuses toimus 1763. aasta lõpus, mil loodi Liivi-, Eesti- ja Soomemaa Asjade Justiitskolleegium. Selle pädevus laienes lisaks Baltimaadele ka Vene koosseisu kuulunud Soome aladele. See asutus oli täielikult ja lõplikult eraldatud riigi Justiitskolleegiumist.⁴⁶¹

Aleksander I valitsusaeg algas põhjaliku riiklike keskasutuste reformiga.⁴⁶² 19. sajandi esimesel kolmandikul toimus mitu Liivi-, Eesti- ja Soomemaa Asjade Justiitskolleegiumi puudutavat ümberkorraldust. Pärast autonoomse Soome suurvürstkonna liitmist Vene tsaaririigiga vabastati see asutus ukaasiga 20. veebruarist 1812 Viiburi kubermangu, st Soome aladega seotud küsimuste lahendamiseks, ning taas võeti kasutusele nimetus *Liivi- ja Eestimaa Asjade Justiitskolleegium*.⁴⁶³ Kui 1810. aastal loodi Võõrkonfessioonide Vaimulike Asjade Peavalitsus, allutati sellele Liivi- ja Eestimaa Asjade Justiitskolleegium ja Võõrkonfessioonide Vaimulike Asjade Peavalitsus võttis üle osa Liivi- ja Eestimaa Asjade Justiitskolleegiumi ülesannetest.⁴⁶⁴ Nagu eelpool mainitud, muudeti Võõrkonfessioonide Vaimulike Asjade Peavalitsus 1817. aastal üheks osaks Vaimulike Asjade ja Rahvahariduse Ministeeriumist. Seoses 1832. aasta kirikuseaduse kehtestamisega saadeti Liivi- ja Eestimaa Asjade Justiitskolleegium laiali.⁴⁶⁵

Eestimaa kindralkubermangu tasandil oli Vene ülemvõimu kehtestamise järel kõrgemaks riigivõimu esindajaks vürst Aleksandr Menšikov, “Peterburi ja kõikide Läänemeremaade” kindralkuberner (1710–1719), kes Tallinnas viibis harva ja ka siis vaid lühiajaliselt. Kindralleitnant Rudolph Felix Bauer, kes Vene võimu esindajana oli alla kirjutanud kapitulatsioonilepingutele, oli Vene vägede ülemjuhatajana Eestimaa kõrgem võimukandja oma siinviibimise ajal 1710. aasta septembri lõpust kuni 1711. aasta sügiseni. Bauer pani aluse järgmise nelja-viiekümne aasta riikliku provintsiaalvõimu valitsemispraktikale. Ülemaakohtu protokollis 5. märtsist 1711 on kirjas tema suuliselt antud vastus maanõunike pärimisele, kes peab Baueri äraolekul riiklikku keskvalitsuse esindama: kaks maanõunikku koos ülemaakohtu sekretäriaga, kusjuures iga kuu aja tagant peaksid maanõunikud vahelduma, ja ikka nii, et korraga on ametis üks noorem ja üks vanem maanõunik.⁴⁶⁶ Tegelikult seisis aastatel 1711–1736 Eestimaa kubermanguvalitsuse eesotsas maanõunik Friedrich von

⁴⁶¹ [?] Zur Geschichte des Reichsjustiz-Collegiums. S. 62.

⁴⁶² Ülevaatlisku skeemi Vene tsaaririigi võimuorganitest 19. sajandi I poolel vt: Высшие и центральные государственные учреждения России. 1801–1917. Т. I. Высшие государственные учреждения. Ответственный составитель Д. И. Раскин. Санкт–Петербург 1998. С. 18–19.

⁴⁶³ РСЗ I. Т. XXXII. № 25 000. Vt ka: ptk II (neljas osa).

⁴⁶⁴ Vt: ptk II.3 (kolmas osa).

⁴⁶⁵ РСЗ II. Т. VII. № 5866 (tsaari ukaas 28. detsembrist 1832); E. Amburger. Geschichte der Behördenorganisation Russlands. S. 175.

⁴⁶⁶ H. v. Wedel. Die Estländische Ritterschaft. S. 118, 120–121.

Löwen.⁴⁶⁷ Esimestel aastatel vaheldusid tema kõrval teise valitsusnõuniku ametis erinevad maanõunikud.⁴⁶⁸ Hiljem kuni 1740. aastateni täitsid valitsusnõunike funktsioone kaks maanõunikku. Edaspidi võeti valitsusnõunikeks palgalised põhikohaga ametnikud, aga ka enamasti immatrikuleeritud aadli hulgast.⁴⁶⁹

Vene ülemvõimu algusperioodil oli tegelikult toimunud riiklik provintsiaalvalitsus seega maanõunike isikute kaudu ühendatud rüütelkondliku oma-valitsusvõimuga.

Järgnenud ajajärgu kubernerid või kindralkubernerid olid venelased või Venemaa teenistusse astunud välismaalased. Asekuberneride seas oli rüütelkonna liikmeid.⁴⁷⁰ 1775. aastal nimetati Riia kindralkuberner George von Browne ka Tallinna kindralkuberneriks, sellesse ametisse jäi ta kuni oma surmani 1792. aastal. Asehalduskorra kehtestamise järel moodustati nii Tallinnas kui Riias ase-haldusvalitsus (kubermanguvalitsus) tsiviilkubeneri juhtimisel. Browne hakkas kandma mõlema kindralkubermangu asehalduri ametit.⁴⁷¹ Asehalduskorra kaotamise järel täitsid Tallinna ja Riia kindralkubeneri ametit ühed ja samad isikud ka edaspidi kuni 1808. aastani ja siis uuesti alates 1819. aastast.⁴⁷² Kubermangude tegelik haldus koondus kuberneride kätte, keda Eestimaal alates 1808. aastast nimetati ametlikult tsiviilkubernerideks.⁴⁷³ Kindralkubeneri ja kubeneri nimetas ametisse monarh.

Provintsiaalvalitsusele võisid ülesandeid jagada ainult monarh ja Senat.⁴⁷⁴ Konsistoorium võis paluda provintsiaalvalitsuse abi teatud kirikuvalitsuslike küsimuste lahendamiseks. Konsistooriumi toetumine provintsiaalvalitsuse, st riigivõimu toele algas juba Rootsi ajal.⁴⁷⁵

---

⁴⁶⁷ Alates 1718. aastast Eestimaal asekubeneri, 1730–1736 kubeneri ametis (**M. Laur**. Eesti ala valitsemine 18. sajandil. Lk 50).

⁴⁶⁸ **H. v. Wedel**. Die Estländische Ritterschaft. S. 121, Anm. 309. Näiteks 1713. aasta alguses tegutsesid provintsiaalvalitsuse ülesannetes maanõunikud (*zu Abhelfung der General-Gouvernements-Affaires verordnete Landt-Rähte*) F. v. Löwen ja Tönnis Johan von Bellinghausen (EAA 1187-2-316, l. 27).

⁴⁶⁹ **H. v. Wedel**. Die Estländische Ritterschaft. S. 126; **M. Laur**. Eesti ala valitsemine 18. sajandil. Lk 50–51, 54.

⁴⁷⁰ **M. Laur**. Eesti ala valitsemine 18. sajandil. Lk 52–54.

⁴⁷¹ **M. Laur**. Eesti ala valitsemine 18. sajandil. Lk 52; Eesti ajalugu. IV. Lk 107.

⁴⁷² Eesti ajalugu. IV. Lk 273–274. 1801. aastal loodi Eesti-, Liivi- ja Kuramaa kindralkubeneri amet (**E. Amburger**. Behördenorganisation. S. 388).

⁴⁷³ Eesti ajalugu. IV. Lk 274.

⁴⁷⁴ Eesti ajalugu. IV. Lk 68.

⁴⁷⁵ Vt nt: kindralkubeneri propositsioon rüütelkonnale ja ülemkirikueestseisjatele 20. juunist 1696 seoses piiskopile laekunud pastorite kaebustega tasumata kirikukoormiste ja pastoraadihoonete remondi asjus, mis teeb ülemkirikueestseisjatele ülesandeks kaasa aidata nii kirikute kui pastoraadihoonete heakorra tagamisele ja kirikukoormiste tasumise kindlustamisele (EAA 854-1-841, l. 75–76).

Nii nagu Rootsi ajal kuulus ka Vene ülemvõimu ajal seadusandlik õigus riigivõimule, st monarhile, riiklikele keskasutustele ja riiklikule provintsiavalitsusele. Seadusandliku initsiatiiviga pöördusid provintsiavalitsuse poole nii rüütelkonna maapäev kui konsistorium. Maapäeva otsused muutusid seadusjõuliseks pärast selle kinnitamist ja publitseerimist provintsiavalitsuse poolt.⁴⁷⁶ Nagu allpool mainitud pöördus rüütelkond seadusandliku initsiatiiviga ka otse riigi keskvalitsuse poole.⁴⁷⁷ Õigusliku sisuga korraldusi andis välja ka Liivi- ja Eestimaa Asjade Justiitskolleegium.

---

⁴⁷⁶ H. v. Wedel. Die Estländische Ritterschaft. S. 87–88.

⁴⁷⁷ Vt: ptk III.2 (teine osa).

III. Süsteemivahetus Eestimaa kõrgemas kirikuvalitsuses

1. *Consistorium purum*

Senises historiograafias on Eestimaa konsistoriaalkorralduse taastamist Vene ülemvõimu ajal H. R. Pauckerile tuginedes käsitletud enamasti alates 1715. aastast, mil maanõunike kolleegium määras konsistooriumi presidendiks maanõunik Adam Johann von Üxküll.⁴⁷⁸ Arhiivianndmed aga tõendavad, et segakoosseisulise konsistooriumi loomisele eelnes ainult vaimulikest liikmetest koosneva konsistooriumi taastamine ja selle päris tõhus toimimine.

1710. aasta suvel oli juba selge, et Tallinn ja Eestimaa langevad venelaste kätte. Piiskop Jacob Lange sai Rootsi võimudelt loa kodumaale naasmiseks ja koos oma perekonnaga alustas ta 23. juulil tagasisõitu Rootsi.⁴⁷⁹

1686. aasta kirikuseaduse järgi oli piiskop (või superintendent) antud piiskopkonna (või superintendentkonna) kirikuvalitsemise kõige olulisem institutsioon. Konsistooriumil oli piiskopi kõrval üldiselt teisejärguline, piiskoppi abistav roll.⁴⁸⁰ Piiskopi võimu piiras küll konsistooriumi liikmete kohustus teostada järelevalvet piiskopi eluviisi ja ametipidamise üle.⁴⁸¹ Konsistooriumi nii protokollil- kui ka kirjaderaamatust nähtub, et pärast viimase Eestimaa piiskopi lahkumist Eestimaa konsistooriumi töö katkes.

Vahetult enne ülemvõimu vahetumist olid Eestimaa konsistooriumi koosseisu kuulunud piiskop ja Tallinna linnakirikute pastorid.⁴⁸² Võimuvahetuse järgseks ajaks oli toomkiriku rootsi koguduse pastor Carl Rabe põgenenud

---

⁴⁷⁸ **H. R. Paucker.** Ehistlands Geistlichkeit. S. 16–19; **A. Andresen.** Kirikukorraldus ja -valitsemine Eestimaal. Lk 48; **R. Saard.** Eesti kirikute juhtivvaimulikkond. Lk 606. O. Sild kirjutab napolisõnaliselt: „1713. a., mil kindralkubeneri nõudel rüütelkond vaimulikud kokku kutsus konsistooriumi moodustamiseks, sai esimeseks konsistooriumi presidendiks küll Toomkiriku pastor Blankenhagen, kuid selle surma järel juba maanõunik Uexküll“ (Eesti rahva ajalugu. V. Lk 1404). Vt ka: **O. Sild.** Kas Tallinna doomkirik on kirikuloolises arenemiskäigus olnud piiskopi-kirikuks? Lk 20.

⁴⁷⁹ EAA 1187-2-26, l. 96. Pauckeri andmetel 22. juulil (**H. R. Paucker.** Ehistlands Geistlichkeit. S. 16).

⁴⁸⁰ “Weil die Stifter groß und das Amt schwer ist, wegen der vielfältigen Geschäfte, so dabey zu verrichten seyn, soll der Bischoff die Consistoriales zu gehülffen haben, wie auch in den Städten und auff dem Lande die Pröbste, mit deren Rath Er ein und anders Ampts wegen ausrichten soll” (Kirchen-Gesetz und Ordnung. Cap. XXIV. § V). Vt ka: Gerichts Processen bey denen Thumb-Capituln. § IX.

⁴⁸¹ Kirchen-Gesetz und Ordnung. Cap. XXIV. § XIV.

⁴⁸² Justus Blanckenhagen, Gottfried Stecher, Eberhard Gutsleff vanem, Carl Rabe, Johann Zimmermann (EAA 1187-2-26, l. 9). Mihkli koguduse pastor Gabriel Herlin oli surnud juba aasta varem (**H. R. Paucker.** Ehistlands Geistlichkeit. S. 373).

Rootsi ja Niguliste kiriku pastor Gottfried Stecher surnud katku.⁴⁸³ Kaarli kiriku pastor Johann Zimmermann oli samuti surnud.⁴⁸⁴ Rootsiaegsest konsistoriumist jäid Tallinnasse alles vaid Pühavaimu kiriku pastor Eberhard Gutsleff ja Oleviste kiriku ülempastor ning toomkiriku ülempastor Justus Blanckenhagen.⁴⁸⁵

Pärast ülemvõimu vahetumist kasutas Tallinna magistraat kiiresti võimalust oma episkopaalfunktsioonide rakendamiseks. Magistraadi istungil 7. oktoobril 1710 valiti Blanckenhagen ühehäälselt Tallinna superintendendiks (“zum Superintendenten bey der Stadt”).⁴⁸⁶ See toimus kaheksa päeva pärast linna kapitulatsioonilepingu sõlmimist. Tallinna segakoosseisuline linnakonsistorium restaureeriti 1710. aasta lõpus, selle esimeseks vaimulikuks kaasistujaks määrati pastor E. Gutsleff.⁴⁸⁷ Sünduste sellise käigu tagajärjel transformeerus endine Eestimaa konsistorium Tallinna linnakonsistoriumiks. Eestimaa kirikuorganisatsioon oli ilma jäänud nii juhtivvaimulikust kui juhtorganist. Tallinna superintendendi ameti ja konsistoriumi taastamine magistraadi võimu all tähendas Tallinna territoriaalkiriku taastumist sellisel kujul, nagu see oli eksisteerinud enne 1686. aasta kirikuseaduse rakendamist.

Eestimaa kõrgema kirikuvalitsuse taastamise algatas maanõunike kollegium, institutsioon, mille liikmed olid nii rüütelkondliku omavalitsusvõimu kui riikliku provintsiaalvõimu kandjateks Eestimaal. Kõrgema kirikuvalitsuse taastamise võtmeisikuks kujunes Blanckenhagen, Tallinna superintendent ja toomkiriku ülempastor. Ta oli oma kaasaegsete jaoks vaieldamatult kõige autoriteetsem vaimulik Tallinnas ja Eestimaal nii vaimulikkonna, rüütelkonna kui Tallinna kodanikkonna jaoks. Selle väljapaistva kirikutegelase elulugu väärrib siinkohal lühikest tutvustust.

Justus Blanckenhagen sündis Tallinnas 28. märtsil 1657 kaupmehe perekonnas. Ta oli juba perekonna kaudu seotud vaimuliku seisusega – tema isapoolne vanaisa Simon oli Tallinna Pühavaimu koguduse õpetaja. Pärast Tallinna linnakooli ja gümnaasiumi lõpetamist õppis ta Wittenbergi, Halle ja lühemat aega ka Straßburgi ülikoolis, magistrikraadi omandas Wittenbergis 1678. aastal. Tema õppetöö tulemusi hinnati väga headeks. Pärast ringreisi Saksamaal ja Hollandis saabus ta 1681. aastal tagasi Tallinnasse. 1682. aastal kutsuti Blanckenhagen piiskop J. Hellwigi pastor-adjunktiks toomkirikus ja

---

⁴⁸³ **H. R. Paucker.** *Ehstlands Geistlichkeit.* S. 78, 358.

⁴⁸⁴ **H. R. Paucker.** *Ehstlands Geistlichkeit.* S. 82.

⁴⁸⁵ Tallinnas elasid katku üle ainult kolm pastorit (**Tiiu Oja**, *Katk Põhjasõja ajal Eestis.* — Artiklite kogumik *Eesti Ajalooarhiivi 75. aastapäevaks. Eesti Ajalooarhiivi Toimetised.* 1 (8). 1996. Lk 227).

⁴⁸⁶ TLA 230-1-A.b.147, l. 1433–1434.

⁴⁸⁷ **H. R. Paucker.** *Ehstlands Geistlichkeit.* S. 22, 382.

konsistooriumi korraliseks kaasistujaks.⁴⁸⁸ Samal aastal abiellus ta piiskopi tütreaga. Toomkiriku pastorina saavutas Blanckenhagen nii linnakodanike kui rüütelkonna liikmete silmapaistva poolehoidu ja lugupidamise. Kümneaastase eduka toomkiriku pastori karjääri järel sunniti Blanckenhagen ilmselt uue piiskopi intriigi tagajärjel sellest ametist lahkuma. Piiskop J. H. Gerth soovis tema kohal näha senist Oleviste pastorit G. Fonnet ja nii pidi Blanckenhagen 1693. aasta kevadel ilmselt piiskopist mõjutatud kuninga korraldusel siirduma pastoriks Haapsalusse. Sellise asjade käigu vastu protesteerisid nii rüütelkonna liikmed kui linnakodanikud, kindralkuberner protestis selle otsuse kuninga juures, kuid tulemusteta. Blanckenhageni viibimine Haapsalus ei kujunenud siiski pikaajaliseks. Tallinna Oleviste kiriku ülempastor (*pastor primarius*) Joachim Salemann ülendati 1. septembril 1693 piiskopiks, vabanenud ametikohale sai kohe vokatsiooni Blanckenhagen. Piiskop Salemanni surma järel 1701. aastal esitas Eestimaa ja Tallinna vaimulikkond Blanckenhageni neljakümne viie poolthäälega piiskopikandidaadiks. Lõppotsuse langetas aga kuningas, kes kinnitas sellele kohale vaid kolm häält saanud rootslase Jacob Lange, kes oli eelnevalt pidanud Narva superintendendi ja Liivimaa ülemsuperintendendi ametit.⁴⁸⁹ Piiskop Salemann oli pidanud ka toomkiriku saksa koguduse pastori ametit ja järgnevalt kutsuti sellesse ametisse Blanckenhagen,⁴⁹⁰ kes jäi samal ajal edasi Oleviste kiriku ülempastoriks. Tallinnasse naasmise järel oli Blanckenhagen olnud jätkuvalt konsistooriumi liige. Konsistooriumis presideeris *ex officio* piiskop, aga piiskopi eemalviibimise korral presideeris konsistooriumi istungil Blanckenhagen.⁴⁹¹

Maanõunikud tegid 17. juulil 1711. aastal Blanckenhagenile ettepaneku võtta vastu Eestimaa konsistooriumi ajutise presidendi ametikoht ja aidata kaasa konsistooriumi taasloomisele. Presideerimisettepanekuga pöörduti tema poole ka 13. veebruaril 1712. aastal. Mõlemal korral Blanckenhagen keeldus.⁴⁹² Kolmanda ja seekord eduka katse Eestimaa konsistooriumi taastamiseks võttis

---

⁴⁸⁸ **H. R. Paucker.** Ehistlands Geistlichkeit. S. 59. Vt ka: Tagebuch des Superintendenten in Reval Justus Blanckenhagen 1657–1713. Nach seinen eigenhändigen Aufzeichnungen herausgegeben von Johann Karl von Schroeder. *Beiträge zur baltischen Geschichte.* 14. Wedemark-Elze 1995.

⁴⁸⁹ **H. R. Paucker.** Ehistlands Geistlichkeit. S. 13, 16, 60–61, 339.

⁴⁹⁰ Blanckenhagenit nimetatakse ka toomkiriku ülempastoriks (**H. R. Paucker.** Ehistlands Geistlichkeit. S. 61).

⁴⁹¹ Vt nt: EAA 1187-2-26, l. 9. Vt ka: **H. R. Paucker.** Ehistlands Geistlichkeit. S. 16. Piiskopile kuulus presidendi ametikoht ka pastorikandidaatide eksamineerimise komisjonis (“Präsidium sowoll im Consistorio als im Examine der Candidatorum ministerii”) (EAA 1187-2-26, l. 73).

⁴⁹² **H. R. Paucker.** Ehistlands Geistlichkeit. S. 61, 340; EAA 1187-2-27, l. 7p.

maanõunike kolleegium ette 1713. aasta alguses.⁴⁹³ Formaalselt tegutsesid maanõunikud provintsiaalvalitsuse, st riigivõimu nimel. F. Löwen ning Tõnnis Johan von Bellingkhausen andsid 28. jaanuaril 1713. aastal välja publikaadi, milles kutsuti Eestimaa vaimulikkonda 13. veebruaril Tallinnasse kogunema. Kokkutuleku eesmärgiks seati konsistooriumi taastamine, et selle abiga “teha lõpp nii pastorite kui mõisnike poolsetele korratustele ja ebakohtadele kirikuelus”.⁴⁹⁴ Publikaadis märgitakse, et Tallinna superintendendile on tehtud ettepanek konsistooriumis presideerimiseks.⁴⁹⁵ Samas publikaadis kutsuti rüütelkonna liikmeid 10. veebruariks Tallinnasse, et otsustada mitmeid teisi lahendamist vajavaid küsimusi.⁴⁹⁶

Eestimaa konsistooriumi taastamise istung toimus 14. veebruaril. Maanõunikud tegid pastoritele ettepaneku anda presidendi koht (*Praesidium*) loodavas Eestimaa konsistooriumis Blanckenhagenile. See ettepanek leidis üksmeelset toetust. Maanõunike kolleegium esitas Blanckenhagenile samal päeval vastavasisulise kirjaliku pöördumise. Rüütelkonna kõrval esitasid pastorite esindajad Johann Abraham Winckler ja Heinrich Christoph Wrede Blanckenhagenile isiklikult palve võtta vastu konsistooriumi presidendi koht.

Blanckenhagen saatis maanõunikele oma kirjaliku nõusoleku 16. veebruaril. Ta mainib, et tunneb kohustust kaasa aidata Eestimaa kehvade kirikuolude parandamisele, samuti palub ta maanõunikelt toetust konsistooriumi taastamisele.⁴⁹⁷ Blanckenhagen nõudis maanõunike kolleegiumilt kirjalikku instruksiooni konsistooriumis presideerimise õiguse asjus. Selline dokument koostati 19. veebruaril ja esitati talle 23. veebruaril. Instruksioonile kirjutasi alla ja lisasi oma pitseri kõik kaksteist maanõunikku.⁴⁹⁸ Blanckenhagen volitati ja kinnitati Eestimaa konsistooriumi presidendiks (“zum Praesidenten in dem Landt Consistorio”). Ta sai õiguse ametisse kutsuda konsistooriumi kaasistujad ja korraldada konsistooriumi töö nii, nagu see varem Rootsi ajal oli toimunud, lähtudes 1686. aasta kirikuseadusest ja teistest kehtinud kirikuõiguslikest akti-

---

⁴⁹³ EAA 854-2-2910, l. 2. Blanckenhagen märgib ka oma kirjas praost Christian M. Hasselblattile, et just maanõunikud pakkusid talle presidendi kohta konsistooriumis (“praesidium im land Consistorio”) (EAA 1187-2-27, l. 40).

⁴⁹⁴ EAA 1187-2-316, l. 27–28.

⁴⁹⁵ “... weshalben mann den Vorschlag gethan dem Superintend. d. Stad das Praesidium auffzutragen” (EAA 1187-2-27, l. 7).

⁴⁹⁶ EAA 1187-2-316, l. 27–28.

⁴⁹⁷ “... mögten die Herren LandRahte für die übrige requisita des Consistorii sorgen” (EAA 1187-2-27, l. 7–7p. Vt ka: EAA 854-2-2910, l. 2–2p). Blanckenhagen taotles maanõunikelt konsistooriumi toimimiseks tarvilikku majanduslikku toetust veel 24. veebruaril, loobudes ise töötasust konsistooriumi presidendi ametis (EAA 1187-2-27, l. 10p).

⁴⁹⁸ (EAA 1187-2-27, l. 10; 854-2-2910, l. 3).

dest, lahendada vaimuliku kohtu alla kuuluvaid küsimusi, likvideerida korra-
tused maakirikutes, korraldada pastorite eksamineerimist ja ordineerimist.⁴⁹⁹

Blanckenhageni kutsumine konsistooriumi presidendiks tähendab seda, et
maanõunikud rakendasid esmakordselt ühte olulist episkopaalõigust – juhtiv-
vaimuliku ametisemääramise õigust. Rootsi ajal rakendas seda õigust ainult
riigi keskvalitsus. Eestimaal kuulus nii seisuslik omavalitsusvõim kui riiklik
provintsiaalvõim ülemvõimu vahetumise järel *de facto* maanõunikele.
Blanckenhagenile antud instruksiooni näol on tegemist olulise kirikuõigusliku
dokumendiga, mis rõhutab rootsiaegse kirikukorraldusliku ja kirikuõigusliku
status quo säilimist Eestimaal 1686. aasta kirikuseaduse alusel. *Status quo*
printsipi vastu räägib aga instruksiooni väljaandmise otsene eesmärk – luua
Eestimaal iseseisev kõrgem kirikuvalitsemisorgan ja uus ametikoht selles
valitsemisorganis. Tähelepanu väärib asjaolu, et maanõunikud ei soovinud
rootsiaegse korra jätkumist, kus nii Tallinna linn kui Eestimaa kubermang
kuulusid ühise kirikuvalitsusasutuse alla. See on ka täiesti arusaadav, sest nii
Tallinna kodanikkonna kui Eestimaa rüütelkonna poliitiliseks põhieesmärgiks
oli hoida Tallinna ja Eestimaad eraldiseisvate omavalitsusüksustena territoriaal-
seisuse võimu all.

Vaimuliku konsistooriumi loomine tähendas vaid osalist kinnipidamist Rootsi
kirikuvalitsemistüübi põhimõttest, kuna puudus piiskopi või superintendendi amet.
Konsistooriumi presidendiga amet ei olnud oma kaalukuselt võrreldav piiskopi
ametiga. Nagu eespool mainitud oli konsistoorium kirikuseaduse järgi piiskoppi
abistav asutus, kus piiskop presideeris. Eestimaa rüütelkonna kapitulatsioon-
leping nõudis piiskopi ametiseseadmist. Miks otsustasid maanõunikud luua
eraldi konsistooriumi presidendiga ametikoha, miks ei kutsutud ametisse piiskoppi?

Esiteks tohtis Rootsis ja Eestimaal kehtinud korra järgi piiskoppi ordineerida
vaid apostlikku suksessiooni kandev piiskop, sidemed Rootsiga olid poliitilistel
põhjustel katkenud. Teiseks võis rüütelkonnas olla juba küpsenud mõte piis-
kopiameti jäädavast likvideerimisest. Selle variandi kasuks võiks rääkida fakt,
et Blanckenhageni instruksioonis pole tulevasele piiskopi ametisepanemise
võimalusele isegi mitte vihjatud. Kas maanõunikud lähtusid mingist konk-
reetsest eeskujust? Tallinna konsistooriumis oli presidendiga ametikoht olemas,
aga seda täitis ilmalik isik, üks bürgermeistritest. Liivimaa ülemkonsistooriumi
presidendiga ametit täitis üks maanõunikest.⁵⁰⁰ Nagu eespool mainitud toimusid
Viiburi piiskopkonnas 1710. aastal samasugused ümberkorraldused nagu hiljem
Eestimaal – piiskoppi ja toomkapiitlit hakkasid asendama konsistoorium ja selle
pastorist eesistuja ehk president.⁵⁰¹

Toomkiriku, st rüütelkonna peakiriku ülempastorina oli Blanckenhagen
rüütelkonna jaoks loogiline valik Eestimaa juhtivasse kirikuametisse. Asjaolu,

---

⁴⁹⁹ EAA 854-2-2910, l. 2p–3.

⁵⁰⁰ Vt: ekskurss.

⁵⁰¹ Vt: ptk II (esimene osa).

et Eestimaa konsistooriumi president oli ühtlasi Tallinna superintendent, ei mänginud Eestimaa kirikuvalitsemises järgnevalt mitte mingit rolli. Eestimaa konsistooriumi protokollidest selgub, et Blanckenhagen hoidis Tallinna ja Eestimaa kirikuvalitsemise täiesti lahus.

Millised olid uue Eestimaa kirikujuhi esimesed sammud? Milliste ülesannete lahendamist peeti Eestimaa kirikuvalu jaoks esmatähtsaks?

17. veebruaril kutsus Blanckenhagen Tallinnas viibivad Eestimaa pastorid linnakonsistooriumi ruumides toimunud koosolekule.⁵⁰² Kohale tuli üksteist pastorit.⁵⁰³ Kõigepealt arutati Uue Testamendi eestikeelse tõlke ja trükis väljandmise probleeme, kõlama jäi mõte, et tõlget oleks vaja eelkõige eesti keeles vilumatutele pastoritele. Seejärel võeti kõne alla pastorileskede abikassa küsimused.⁵⁰⁴ Kolmas teema käsitles 4. märtsil 1679 Eestimaa ja Tallinna vaimulikkonna vahel sõlmitud kokkulepet ametiastmete korra osas (*Vergleich wegen der Range*).⁵⁰⁵ Otsustati ametiastmete korrast ka edaspidi kinni pidada, kuna selle oli kinnitanud “mitte ainult tollane kindralkuberner krahv Torstenson, vaid ka Rootsi kuningas”.⁵⁰⁶ Neljanda punktina tehti ettepanek, et iga pastor võiks igal aastal toetada konsistooriumi asjaajamiseks vajaminevate asjade muretsemiseks (küttepuud, paber, pitserivaha, postiraha jne) summaga pool taalrit kuni üks taaler.⁵⁰⁷

Viiendaks arutati praostkondade juhtimist. Blanckenhageni mõned päevad hiljem kirjutatud kirjast selgub, et tol hetkel oli Eestimaal ainult kaks korra-kohaselt (st piiskopi poolt) ametisse ordineeritud praosti.⁵⁰⁸ Nendeks olid 1706. aastal Märjamaa, Vigala, Mihkli ja Juuru kihelkonna praostiks ordineeritud

---

⁵⁰² EAA 1187-2-27, l. 8.

⁵⁰³ Toomkiriku pastor Erasmus Pegau, praost ja Juuru pastor Helmius Reinhold Ludwig, Rapla pastor Christian Hoppius, Järva-Madise pastor Wolmar Anton Pancovius, Pühalepa pastor Georg Handtwig, Järva-Jaani pastor Johann Abraham Winckler, Kuusalu pastor Arend Johann Knüpffer, Schwabe (ebaselge, kas *Johann Christoph Amblast* või *Peter Paidest* ja Türi), Knieper (ebaselge, kas *Paul Johann Jöhvist* või *Carl Philipp Viru-Jaagupist*), Harju-Jaani pastor Heinrich Christoph Wrede, Arvelius (ebaselge, kas *Johannes Matthias* Harju-Madiselt ja Ristilt või *Martin Viru-Nigulast* ja Rakverest) (EAA 1187-2-27, l. 1; **H. R. Paucker**. Ehistlands Geistlichkeit).

⁵⁰⁴ EAA 1187-2-27, l. 8–9.

⁵⁰⁵ Ametiastmete kord reguleeris Eestimaa piiskopi, praostide ja pastorite ning Tallinna superintendendi ja pastorite, samuti Eestimaa ja Tallinna vaimulike seenioride tähtsuse järjekorda, mis oli oluline näiteks ühisüritustel ühise laua taga istumisel. Vt lähemalt: **R. Winkler**. Das Verhältnis der Stadt- und Landgeistlichkeit Estlands. S. 405–408.

⁵⁰⁶ Korraldusega konsistooriumile ja kindralkubermangule 1692. aasta veebruaris (EAA 1187-2-27, l. 17).

⁵⁰⁷ EAA 1187-2-27, l. 9p.

⁵⁰⁸ EAA 1187-2-27, l. 40.

Juuru pastor Helmich Reinhold Ludwig ning 1709. aastal Saarte-Lääne praostiks ordineeritud Christian Mariaestadius Hasselblatt. Ida-Harju praostiks, Juuru kihelkond välja arvatud, määrati samal 1706. aastal Jüri pastor Peter Koch, kes suri 1710. aastal.⁵⁰⁹ Praost Ludwig kinnitati 17. veebruari koosolekul kogu Ida-Harju praostiks.⁵¹⁰

Mitmes praostkonnas oli katku surnud praostide asemele Eestimaa konsistooriumi puudumise perioodil kohalike poolt omaalgatuslikult uus praost ametisse seatud, kellel mõistetavalt ei saanudki olla korrakohast ordinatsiooni. Nende suhtes 17. veebruari koosolek ametlikku seisukohta ei võtnud.

Koosolek leidis, et oleks vaja ametisse panna juhtiv kirikuametnik Lääne-Harju distrikti jaoks, kes vahendaks pastoritele konsistooriumi teateid ja korraldusi. Selleks otsustati ametisse ordineerida Lääne-Harju seenior (*Senior*), valik langes pastor Christian Hoppiuse kasuks. Allikad ei anna otsest vastust küsimusele, miks võeti praosti funktsioonide täitmiseks kasutusele selline ebaharilik ametikoht. Asi võis olla selles, et vastavalt 1686. aasta kirikuseadusele määras praosti ametisse piiskop “kõige teenekamate” pastorite seast praostkonna pastorite ettepanekul.⁵¹¹ 17. veebruari koosolekul kõik Lääne-Harju distrikti pastorid kohal ei viibinud; peale selle, nagu juba mainitud, ei saanud konsistooriumi presidendi ametit lugeda võrdväärseks piiskopiga. Lääne-Harju juhtivaimuliku ametikoha viivitamatut täitmist peeti aga piisavalt oluliseks. Lisaks seenioriametile otsustati Hoppiusele usaldada kaasistuja koht Blanckenhageni juhtimisel loodavas Eestimaa konsistooriumis.⁵¹² Christian Hoppius tundis konsistooriumi tööd väga hästi: ta oli olnud Eestimaa konsistooriumi vaimulik notar alates 1691. aastast, kaasistuja 1692. aastast, pani aga kaasistuja ameti maha 1703. aastal. Seejärel alates 1705. aastast oli ta pastor Raplas.⁵¹³ Kõigele lisaks oli Hoppius pastorileskede abikassa laekahoidja.⁵¹⁴

Lääne-Harju praosti positsioon oli teistest praostidest traditsiooniliselt välja paistvam seoses asjaoluga, et toomkirik kuulus formaalselt Lääne-Harju praosti alla.⁵¹⁵ Ametiastmete korra järgi ei hinnatud Hoppiusele antud seenioriametit praosti tasemeni küündivaks. Sellele viitab vahejuhtum 1713. aasta suvel, mil toomkiriku pastor Erasmus Pegau ei soovinud konsistooriumile esitatud memoriaali kohaselt kinni pidada ametiastmete korrast ja alluda praost Ludwigile, Ida-

---

⁵⁰⁹ **H. R. Paucker.** Ehistlands Geistlichkeit. S. 52, 137, 141, 312.

⁵¹⁰ EAA 1187-2-27, l. 9p.

⁵¹¹ Kirchen-Gesetz und Ordnung. Cap. XXIV. § XVIII.

⁵¹² EAA 1187-2-27, l. 9p.

⁵¹³ **H. R. Paucker.** Ehistlands Geistlichkeit. S. 32.

⁵¹⁴ EAA 1187-2-27, l. 9.

⁵¹⁵ **H. R. Paucker.** Ehistlands Geistlichkeit. S. 54.

Harju praostile.⁵¹⁶ Võimalik, et toomkirik oli vahepeal (ajutiselt, kuni Lääne-Harju praosti ordineerimiseni?) loetud kuuluvaks Ida-Harju praostkonna alla.

Rootsi riigi kirikupoliitika üheks peamiseks tunnusooneks oli range kinnipidamine ortodokssest luterlusest. Sellise kirikupoliitika jätkamise tahtest annab tunnistust 17. veebruari koosoleku päevakorrapunkt, mille raames loeti üldiseks juhtnööriks ette pietismi vastu suunatud kuninglik korraldus 7. juunist 1706⁵¹⁷.⁵¹⁸ Koosoleku viimase küsimusena lepiti Blanckenhageni nõudel kokku, et suvel peetakse pastorite konvent, kus iga pastor esitab aruande oma kihelkonna olukorra kohta.⁵¹⁹

Samal päeval, 17. veebruari pärastlõunal võeti veel ette selline oluline kiriklike valitsusinstituutioonide pädevusse kuuluv ülesanne nagu pastorikandidaatide eksamineerimine. Eksamil sai läbi üks kahest kandidaadist, Johann Heinrich Gerth,⁵²⁰ kelle president Blanckenhagen järgmisel päeval toomkirikus pastoriks ordineeris.⁵²¹

Ex officio loeti konsistooriumi liikmete hulka toomkiriku pastor ja Eestimaa praostid. Praostid osalesid konsistooriumi istungitel siis, kui nad juhtusid Tallinnas viibima või kui neid selleks eraldi kutsuti.⁵²²

Konsistooriumi isikkoosseisu täiendati kiirustamata. Ligi viie kuu pärast, 6. juulil, otsustasid Blanckenhagen, toomkiriku pastor E. Pegau ja praost Ludwig kutsuda konsistooriumi kaasistujaks Keila pastori Johann Middendorfi.⁵²³ Oluline on rõhutada, et konsistoorium taastati ainult vaimulikest liikmetest koosneva kolleegiumina.

Esimene konsistooriumi protokolliraamatus kajastuv kohtuasi lahendati 1. juunil. Ühel septembrikuus toimunud konsistooriumi kohtuistungil osalesid asja lahendamisel lisaks konsistooriumi liikmetele Blanckenhagenile, Pegaule ja Middendorfile ka Kose pastor Hermann Johann Heitzig ja Nissi pastor Johann von Renteln.⁵²⁴

Pastorikandidaatide eksameid võttis vastu neljaliikmeline komisjon, kuhu lisaks konsistooriumi liikmetele kuulusid ka *ad hoc* kutsutud pastorid. Komisjoni presidendiks (*Präsides*) oli konsistooriumi president, kes koos toomkiriku

---

⁵¹⁶ EAA 1187-2-27, l. 16.

⁵¹⁷ EAA 1187-2-317, l. 59–60p.

⁵¹⁸ EAA 1187-2-27, l. 13.

⁵¹⁹ EAA 1187-2-27, l. 9p, 14–14p, 41.

⁵²⁰ Piiskop Johann Heinrich Gerthi poeg (**H. R. Paucker**. *Ehstlands Geistlichkeit*. S. 198).

⁵²¹ EAA 1187-2-27, l. 10.

⁵²² **H. R. Paucker**. *Ehstlands Geistlichkeit*. S. 21.

⁵²³ EAA 1187-2-27, l. 21, 23.

⁵²⁴ EAA 1187-2-27, l. 11, 24–25.

pastori Pegauga viibis kõigil kolmel 1713. aastal korraldatud eksami-sessioonil.⁵²⁵

Eestimaa uus kirikuvalitsus jagas pastoritele nii korraldusi kui teavet 10.–12. juunini toimunud konvendil. Konvendil ei pidanud osalema kõik pastorid, vaid kaks igast kreisist. Kokku ilmus kohale üheksateist Eestimaa pastorit. Konvendi presidendiks (*Präses*) oli Blanckenhagen.⁵²⁶

Konvendil rõhutati, et Eestimaa kirikukorra aluseks on 1686. aasta kiriku-seadus ja 1693. aasta agenda. Igasugused kõrvalekalded keelati rangelt ära. Eraldi märgiti Rootsi kirikuseadustest kinnipidamise nõuet jumalateenistuse korra ja kirikudistsipliini osas. Praostid ja senior said ülesande teostada oma distriktis visitatsioon kirikuseaduse ja agenda järgimise kontrollimiseks ning tulemustest konsistooriumile kirjalikult ette kanda. Loeti ette kuninglik korraldus pietismi vastu 7. juunist 1706, et kõik ikka teaksid sellest “eksiõpetusest” hoiduda.⁵²⁷

Kinnitati ülemkirikueestseisjate ja pastorite (st siis kirikukohtu) õigust lahendada talupoegade väiksemaid eksimusi kuuenda käsu vastu. Selle otsuse aluseks oli kindralkuberner krahv Axel Julius de la Gardie publikaat 25. augustist 1697.⁵²⁸ Kuuenda käsu vastu eksimise alla kuuluvate kriminaal-asjade asjaolusid pidid ülemkirikueestseisjad ja pastor üheskoos üksnes täpselt uurima, et siis edasine menetlus vastavatele institutsioonidele – konsistooriu-mile või ilmalikule kohtule – üle anda.⁵²⁹

Veebruarikoosolekul pastoritele esitatud nõue anda konsistooriumile kirjalik ülevaade oma kihelkonna olukorra kohta oli leidnud tagasihoidlikku järgimist. Mõned pastorid lihtsalt teatasid, et neil pole millegi üle kaevata. Märget mingisuguse laiema arutelu kohta seoses kihelkonnakirikute üldise olukorraga allikatest ei leia. Üksikküsimusena toodi esile, et mitmed pastorid olid Eestimaa konsistooriumi puudumise ajal ametisse asunud, näiteks Paul Wunderlich Vigalas ja Johan Senneberg Paides, aga konsistooriumi taastamise järel ei olnud nad midagi ette võtnud oma ametiseisundi legaliseerimiseks. Pastor puudus ainult Vaivara kihelkonnas. Tõsi, mitmed pastorid teenisid korraga rohkem kui ühte kihelkonda. Pastoritele tuletati meelde, et iga kiriku juures peaks olema kool; ometi leiti, et küsimus peaks piirduma pastori ja kohalike mõisnike initsiatiiviga ning “raskete aegade” tõttu pole kohane tülitada selles küsimuses

---

⁵²⁵ EAA 1187-2-27, l. 10, 20p, 23. Nagu eespool mainitud oli Rootsi aja lõpul piiskop eksamikomisjoni presidendiks.

⁵²⁶ EAA 1187-2-27, l. 10p, 12, 14.

⁵²⁷ EAA 1187-2-27, l. 13.

⁵²⁸ EAA 1187-2-316, l. 3p–4. Publikaadi sissejuhatuses mainitakse pastorite sagedasi kaebusi selle üle, et “hooramine ja sarnane liiderlik elu” on nii laialt levinud, et seda peaaegu üldse enam patuks ei peeta, ja et [ülem]kirikueestseisjad ei soovi selles osas midagi ette võtta.

⁵²⁹ EAA 1187-2-27, l. 13p.

provintsiaalvalitsust või rüütelkonda tervikuna. Näiteks selle kohta, et “raskete aegade” surutist ei tuleks üle hinnata, on üks edukaks osutunud heategevuslik aktsioon: üle-eestimaaline korjandus Vologda saksa koguduse heaks.⁵³⁰ President Blanckenhagen kuulutas korjanduse välja 24. aprillil, olles selleks eelnevalt F. Löwenilt luba küsinud.⁵³¹ Tallinna magistraat oli juba varem otsustanud Vologda sakslaste heaks korjanduse korraldada.⁵³²

Nii pastorite 17. veebruari koosolekul kui suvisel konvendil arutusel olnud küsimuste ring annab tunnistust sellest, et vaimulikkond lähtus oma tegevuses üksnes rootsiaegse kirikukorralduse jätkumise põhimõttest.

Konsistooriumi president Blanckenhagen suri juba 30. oktoobril 1713. aastal.⁵³³ See sündmus halvas Eestimaa konsistooriumi tegevuse. Toomkiriku ülempastori kohale esitas rüütelkond vokatsiooni E. Pegaule 29. septembril 1713.⁵³⁴

2. *Consistorium mixtum*

Niisiis H. R. Paucker kirjutab, et 16. veebruaril 1715. aastal määras maanõunike kolleegium konsistooriumi presidendiks (*Praesident*) maanõunik Adam Johann von Üxküll.⁵³⁵ Maanõunike kolleegium andis Üxküllile volikirja (*constitutorium*) “vaimulikkonna juhtimiseks ja konsistooriumis presideerimiseks”. Selle volikirja järgi peab iga pastor, kes tahab ametiasjus konsistooriumiga suhelda, pöörduma otse konsistooriumi presidendi poole ja ootama presidendi järgnevaid samme.⁵³⁶

Esimene konsistooriumi istung ilmaliku, maanõunikust presidendi eesistumisel toimus 15. märtsil 1715. aastal. Sellel Eestimaa kõrgemale kirikuvalitsemisele uut ajastut kuulutaval istungil osalesid lisaks konsistooriumi korralistele liikmetele ka mõned Eestimaa pastorid.⁵³⁷ Maanõunike kolleegiumi poolt

⁵³⁰ EAA 1187-2-27, l. 13p–15, 16p, 41.

⁵³¹ Vastavalt rootsiaegsele korrale pidi konsistoorium korjanduse korraldamiseks provintsiaalvalitsuselt loa hankima (EAA 854-2-2891, l. 49p (konsistooriumi kiri rüütelkonnale 3. oktoobrist 1729)).

⁵³² EAA 1187-2-27, l. 10p.

⁵³³ **H. R. Paucker.** Ehstlands Geistlichkeit. S. 61, 340; Tagebuch des Superintendenten in Reval. S. 74.

⁵³⁴ **H. R. Paucker.** Ehstlands Geistlichkeit. S. 61.

⁵³⁵ **H. R. Paucker.** Ehstlands Geistlichkeit. S. 16–17. Vt ka: EAA 1187-2-28, l. 2, 2p, 4p.

⁵³⁶ EAA 1187-2-28, l. 5–5p.

⁵³⁷ Istungil osalesid president A. J. Üxküll, toomkiriku ülempastor Pegau, kaasistujad J. Middendorf ja C. Hoppius, kaasistuja ja Jüri pastor Anton Thor Helle, erakorraline kaasistuja J. Heitzig, Järva praost A. Pancovius, Maa-Lääne praost ja Mihkli pastor Johann Eberhard Udam, pastorid H. C. Wrede, J. H. Gerth, Schwabe, Kullamaa pastor Heinrich Gutsleff, Lääne-Nigula pastor Leonhard Senff, Käina pastor Samuel Tunder, Simuna pastor Andreas Meyer ja sekretär Bernhard Rieseeman.(EAA 1187-2-28, l. 2).

Üxküllile antud volituse alusel otsustasid kohalviibijad “üksmeelselt”, et edaspidi peab president vastu võtma kõik konsistooriumile esitatavad ametlikud dokumendid (*acta Consistorialia*). Presidendi äraolekul võtab dokumendid vastu sekretär, kes esimesel võimalusel edastab need presidendile. President kutsub “oma äranägemise järgi koos ülempastor Pegauga” kokku kõik konsistooriumi liikmed. Seega anti konsistooriumi ilmalikule presidendile pädevus, mis Rootsi kirikuseaduse ja toomkapiitli protsessikorralduse järgi kuulus piiskopile.

Langetati otsus jätkata iga-aastaste pastorite konventide kokkukutsumist.⁵³⁸ Provintsiaalvalitsus oli juba varem andnud ülempastor E. Pegaule voli pastorikandidaatide eksaminaatorite ja ordinaatorite määramiseks ning kandidaatide ordineerimiseks.⁵³⁹ Konsistooriumi istungil otsustati tulevikus toimetada pastorikandidaatide eksamineerimist ja ordineerimist pastorite konventidel.⁵⁴⁰ Pärast konsistooriumi istungit saadeti ringkiri praostidele, et teatada Eestimaa pastoritele kirikuvalitsemises toimunud muutusest.⁵⁴¹

Toomkiriku ülempastor jäi konsistooriumis tähtsuselt teisele kohale, vaimuliku asepresidendi ülesannetesse. See tähendas toomkiriku ülempastori kujunemist Eestimaa *de facto* juhtivvaimulikuks. Eraldi juhtivvaimuliku ametikoht puudus Eestimaal kuni 1832. aasta kirikuseaduse rakendamiseni.

Esmakordselt Eestimaa luterliku kirikukorralduse ajaloos sai kõrgema kirikuvalitsusasutuse juhiks ilmalik isik. Maanõunik konsistooriumi juhina tähendas süsteemivahetust Eestimaa kõrgema kirikuvalitsemise korras. Rootsi kirikuvalitsustüübi variatsiooni hakkas asendama Saksa kirikuvalitsustüübi variatsioon. Arvestades Eestimaa rüütelkonna nii rootsiaegseid kirikupoliitilisi eesmärke kui 1710. aasta järgseid poliitilisi võimalusi oli maanõunike kolleegiumi 1715. aastal astunud samm täiesti ootuspärane. Nagu siinse töö uurimise osas juba mainitud, valitses Eesti ajalookirjutuses senimaani ekslik seisukoht, et Vene ülemvõimu kehtestamise järel toimus tagasipöördumine enne Karl XI reforme eksisteerinud valitsusstruktuuride juurde.

Toimiva kirikuvalitsuse taastamine 1713. ja 1715. aasta ümberkorralduste tagajärjel tähendas õiguslik-institutsionaalselt tervikliku Eestimaa kirikuorganisatsiooni taastumist. See tähendas territoriaalkiriku taastekkimist Eestimaal.

Segakoosseisulise konsistooriumi loomisega loodud pretsedendiga kaasnes uuendus vaimulikus kohtusüsteemis. Konsistooriumi üheks oluliseks funktsiooniks oli kohtupidamine abieluasjades. Kuigi konsistooriumi etteotsa oli seatud maanõunik, ei olnud kõrgema kirikuvalitsusasutuse lõppotsusele allu-

---

⁵³⁸ EAA 1187-2-28, l. 2p.

⁵³⁹ Võimalik, et see küsimus tuli kõne alla samaaegselt Üxküllile presidendioiguste andmisega. Provintsiaalvalitsuse liikmed olid ju maanõunikud.

⁵⁴⁰ EAA 1187-2-28, l. 3.

⁵⁴¹ EAA 1187-2-28, l. 5–6.

mine abieluasjades rüütelkonna jaoks ikkagi vastuvõetav. Rüütelkonna surve loodi eraldi apellatsiooniasutus – ülemapellatsioonikohus, mille eesistujaks oli kuberner või vanim maanõunik, liikmeteks kaks maanõunikku, veel kaks rüütelkonna liiget ja neli vaimulikku.⁵⁴² Ülemapellatsioonikohtu liikmed määrati iga juhtumi lahendamiseks eraldi.⁵⁴³ Asutuse sekretäriks kinnitas rüütelkond Harju vasallikohtu sekretäri.⁵⁴⁴ Ülemapellatsioonikohtusse pöördusid ka kodaniku-seisusest isikud, see ei olnud kitsalt aadli seisuslik apellatsiooniasutus.⁵⁴⁵

Nii ilmaliku konsistoriumi presidendi institutsiooni loomine kui rootsiaegse apellatsiooni-instantsi muutmine ülemapellatsioonikohtuks tähendas maanõunike kolleegiumi poolt meelevaldselt teostatud muutusi kirikuvalitsemis-süsteemis. See oli nii Balti erikorra alusnormide kui 1686. aasta kirikuseaduse põhiprintsiipide tõsine rikkumine.

Eestimaa rüütelkond pidas vajalikuks tehtud muutuste legitimeerimist. Rüütelkonna tegutsemise otseseks ajendiks võis olla asjaolu, et pärast toomkiriku ülempastor E. Pegau surma 1724. aasta jaanuaris tõusis Eestimaa pastorite seas taas päevakorrale küsimus Eestimaa juhtivvaimulikust ja tema staatusest kirikuvalitsemises. Rüütelkonna tulevikku kirikuvalitsemise juhtpositsioonil ähvardasid nii 1686. aasta kirikuseaduse kui kapitulatsioonilepingu sätted, mis nõudsid piiskopi seadmist kirikuorganisatsiooni etteotsa. Selle ähvarduse kõrvaldamiseks otsustas rüütelkond viia õigusliku regulatsiooni vastavusse tegelikult eksisteeriva institutsionaalse korraldusega. Katariina I otsustas 1725. aastal vastuseks rüütelkonna palvekirjale, et nii Eestimaa konsistorium kui ka ülemapellatsioonikohus peavad koosnema ilmalikest ja vaimulikest liikmetest, “nii nagu see praegu toimub”.⁵⁴⁶ Senati ukaas 25. juulist 1729 kinnitas, et ülemapellatsioonikohus peab koosnema kubeneri eesistumisel võrdsest arvust ilmalikest ja vaimulikest kaasistujatest, kummaltki poolelt mitte vähem kui kolm kaasistajat.⁵⁴⁷

---

⁵⁴² Vt nt: EAA 1189-1-2, l. 126. Vt ka: Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland. I. S. 464–465; **O. Sild**. Kas Tallinna doomkirik on kirikuloolises arenemiskäigus olnud piiskopi-kirikuks? Lk 22.

⁵⁴³ **Hellmuth Weiss**. Ein Bericht Philipp Christian Moiers über die kirchlichen und sozialen Verhältnisse in Estland um 1770. — Das Vergangene und die Geschichte. Festschrift für Reinhard Wittram zum 70. Geburtstag. Herausgegeben von Rudolf von Thadden, Gert von Pistohlkors und Hellmuth Weiss. Göttingen 1973. S. 168; **H. v. Wedel**. Die Estländische Ritterschaft. S. 171–172.

⁵⁴⁴ EAA 1187-2-110, l. 147–147p.

⁵⁴⁵ Vt nt: EAA 1189-1-1, l. 1–147.

⁵⁴⁶ EAA 854-1-841, l. 79 (tegemist on otsuse koopiaga, mille originaali pole autoril õnnestunud leida). Senati ukaasis 6. juulist 1743 viidatakse Katariina I korraldusele 24. septembrist 1725, mis kinnitas konsistoriumi ja ülemapellatsioonikohtu segakoosseisu (IIC3 I. T. XI. № 8756).

⁵⁴⁷ IIC3 I. T. VIII. № 5448.

Loomulikult oli 1725. aasta ukaas vastuolus 1686. aasta kirikuseaduse mõttega episkopaalsest kirikuorganisatsioonist, teisest küljest oli ukaas kiriku-seadusega kooskõlas niivõrd, kuivõrd see andis kõrgema otsustusõiguse kirikuasjades monarhile. Rüütelkonnas arutati episkopaalõiguste küsimust 1726. aasta maapäeval ja ka hiljem.⁵⁴⁸

Toomkiriku ülempastori kohale kutsus rüütelkond 1724. aastal välismaalase, Königsbergist pärit 28 aastase koduõpetaja Liivimaal Christoph Friedrich Mickwitzi, kes oli just siirdumas misjonireisile Malabari.⁵⁴⁹ Tundmatu “võõr-leegionäri” eelistamine Eestimaa pastoritele võiks anda tunnistust rüütelkonna soovist loovutada toomkiriku võtmepositsioon kohalikest traditsioonidest sidu-mata isikule.

Halles August Hermann Francke juures pietistliku ettevalmistuse oman-danud Mickwitz osutus Eestimaa kirikuelu edendamise seisukohast suure-päraseks valikuks. Toomkiriku ülempastori ametis oli ta kuni oma surmani 1748. aastal. Oma teisel ametiaastal asutas ta toomorbudemaja koos selle juurde kuulunud kooliga. Tõsise pietistina algatas Mickwitz 1726. aastal iga-aastase pastorite sinodi traditsiooni. Tallinna toomkooli viis ta peatselt õitsvale järjele.⁵⁵⁰ Alates Mickwitzi ametiajast kuulus toomkiriku ülempastori ja konsis-tooriumi vaimuliku asepresidendi ülesannete hulka sinodi direktori ametikoht, järelevalve toomorbudemaja ja toomkooli üle.⁵⁵¹ F. Löwen andis 29. detsembril 1735 välja toomorbudemaja privileegi (*Privilegium des Dom-Waisenhauses*), mille järgi kuulus konsistooriumile kõrgem järelevalve toomorbudemaja kooli-ja hoolekandeesutuste üle, “samamoodi nagu kogu ülejäänud kiriku- ja kooli-asjanduse üle kogu maal”. Selle privileegiga võeti toomorbudemaja asutused “erilise keiserliku kaitse alla”.⁵⁵²

Eestimaa konsistooriumi esimene ilmalik president A. J. Üxküll suri 3. no-vembril 1729. Järgmisel päeval saatsid Mickwitz ja Albert Anton Vierorth⁵⁵³ kõikidele konsistooriumi liikmetele kutse erakorralisele istungile 20. no-vembriks. Mainitud kuupäeval toimunud istungil osalesid Mickwitz, Vierorth, H. C. Wrede, J. H. Gerth ja sekretär Friedrich Michael Francke. Arutusele võeti küsimus, kas konsistooriumi president peaks olema ilmalik persoon või tuleks varasemate aegade eeskujul eelistada vaimulikku isikut. Koosviibijad otsustasid

---

⁵⁴⁸ **O. Sild.** Kas Tallinna doomkirik on kirikuloolises arenemiskäigus olnud piiskopi-kirikuks? Lk 20–21.

⁵⁴⁹ **V. Ilja.** Vennastekoguduse ajalugu Eestimaal 1730–1743. Lk 47, viide 2; **H. R. Paucker.** Ehistlands Geistlichkeit. S. 62–63.

⁵⁵⁰ **H. R. Paucker.** Ehistlands Geistlichkeit. S. 62–63; **O. Sild.** August Hermann Francke’ mõjud. Lk 38–48.

⁵⁵¹ EAA 1187-2-110, l. 134p–135.

⁵⁵² EAA 854-1-841, l. 78.

⁵⁵³ Konsistooriumi kaasistuja ja toomkiriku kaaspastor (*Compastor*).

üksmeelselt, et konsistooriumil peaks olema vaimulik president. Otsust põhjendati 1686. aasta kirikuseaduse 20. peatüki 1. paragrahvi ja ning Rootsi garnisoni kapitulatsioonilepingu ja Uusikaupunki rahulepingu sätetega. Nädal aega hiljem toimunud istungil, kus osalesid lisaks eelmainitutele veel J. Middendorf, Heinrich Gutsleff ja Johann Friedrich Gernet⁵⁵⁴, võeti vastu järgmine otsus: ilmalik president oli seatud konsistooriumi etteotsa ajutiselt (*ad interim*) segastel ja rasketel aegadel. Venemaa valitseja on lepinguliselt kinnitanud, et Eestimaa kirikukorraldus peab jääma rootsiaegsetele alustele. Vastavalt kehtivale 1686. aasta kirikuseadusele on konsistooriumi ilmalik president õigusvastane. Kirikuseaduse järgi kuulub piiskopiameti vakantsuse korral kandidaatide esitamise õigus konsistooriumile ja vaimulikkonnale, piiskopi kinnitab ametisse monarh. Vene monarh peaks võtma Eestimaa kiriku- ja kooliasjad (*Kirchen- und SchulEtaat*) oma erilise kaitse alla, et vältida igasugust edasist seadusevastast sekkumist kirikuasjadesse. Samal 27. novembril koostasid konsistooriumi liikmed memoriaali provintsiaalvalitsusele. Selles seisab, et vaimulikkond on raskete aegade tõttu olnud sunnitud taluma maanõunikku ajutise konsistooriumi presidendina. Selline olukord ei vasta aga kirikuseadusele ja tsaari korraldustele, mille järgi kiriku- ja kooliasjad peavad jääma rootsiaegse korra juurde. Vaimulikkond soovib edaspidi vältida ilmalikku juhtimist ja täpselt kinni pidada varasemast kirikukorraldusest.⁵⁵⁵

6. detsembril saabus konsistooriumisse kiri ülemmaakohtult, mis teatas, et maanõunik Hans von Rosen on määratud konsistooriumi presidendiks.⁵⁵⁶ Sellele järgnes maanõunike teine kiri järgmise aasta jaanuaris, konsistooriumi täiskogu korralise istungi ajal. Anti teada, et Rosen loobub presidendi ametikohast. Konsistoorium lükkas vastamise edasi määramata tulevikku.⁵⁵⁷

Ainult vaimulikest liikmetest koosnenud konsistoorium sai tegutseda kolmeist aastat Mickwitzi juhtimise all. Mickwitz oli väga lugupeetud isik nii pastorite kui rüütelkonna liikmete seas ja ilmselt oli Mickwitzi isiklik tunnustatus kirikujuhina üks põhjustest, miks jäi ametisse seadmata järgmine maanõunikust konsistooriumi president.⁵⁵⁸ Teiseks oluliseks põhjuseks võib pidada vaimulikkonna ja konsistooriumi otsustavat vastuseisu rüütelkonna episkopaalõiguste pretensioonile. Ometi ei saanud puhtvaimulik konsistoorium täita kõiki varasemaid tavapäraseid funktsioone. Nii näiteks otsustas rüütelkond 1734. aastal, et konsistoorium ei tohi korraldada kirikuvisitatsioone ilma, et sellel

---

⁵⁵⁴ Konsistooriumi kaasistuja ja Vigala pastor.

⁵⁵⁵ EAA 1187-2-35, l. 52p–55. 27. novembri otsuseid mainib ka O. Sild (**O. Sild**. Kas Tallinna doomkirik on kirikuloolises arenemiskäigus olnud piiskopi-kirikuks? Lk 21).

⁵⁵⁶ EAA 1187-2-35, l. 55p.

⁵⁵⁷ EAA 1187-2-36, l. 2p. Vt ka: **O. Sild**. Kas Tallinna doomkirik on kirikuloolises arenemiskäigus olnud piiskopi-kirikuks? Lk 23.

⁵⁵⁸ Vt ka: **V. Ilja**. Vennastekoguduse ajalugu Eestimaal 1730–1743. Lk 151.

osaleks maanõunikust president. Vastav pöördumine edastati provintsiaalvalitsusele.⁵⁵⁹ Rüütelkonna episkopaalõiguste küsimus oli jätkuvalt aadli ja vaimulikkonna suhteid teravdavaks asjaoluks.

Provintsiaalvalitsuse⁵⁶⁰ ja konsistooriumi vahel hakkas alates 1740. aastast probleeme tekitama vennasteliikumine. Kõik Eestimaa konsistooriumi liikmed olid oma teoloogilistelt vaadetelt pietistid ja suhtusid poolehoiuga hernhuutlaste tegevusse.⁵⁶¹ Maanõunike kollegium jäi selles küsimuses esialgu äraootavale seisukohale.⁵⁶² Kadrina ülemkirikueestseisjad esitasid 15. veebruaril 1742 ülemmaakohtule kaebuse kohaliku pastori peale, kes oli lasknud hernhuutlikel liialdustel järjest kasvada. Kaebused konsistooriumile olevat jäänud tagajärjetuks. Kui ülemmaakohus selles küsimuses konsistooriumi poole pöördus, rõhutas konsistoorium oma vastuses, et usu- ja kirikuasjad kuuluvad 1686. aasta kirikuseaduse järgi piiskopi ja konsistooriumi pädevusse, samuti on selline olnud senine katkematu praktika. Ebakohtade ilmnemisel kogudustes tuleb pöörduda konsistooriumi, mitte ülemmaakohtu poole.⁵⁶³ 22. veebruaril saatis konsistoorium kaebuse Senatile, milles palus kinnitada kapitulatsioonilepingutes ja Uusikaupunki rahulepingus sätestatud vaimulikkonna õigused ning kirikukorra, et lõplikult vabaneda rüütelkonna pretensioonist kõrgemale kirikuvalitsusõigusele.⁵⁶⁴ Kuberner seisukohale, et hernhuutlaste tegevus on väljunud kontrolli alt ja provintsiaalvalitsus peab siin sekkuma, vastas vennastesõbralik Mickwitz 1742. aasta kevadel, et usuküsimused kuuluvad 1686. aasta kirikuseaduse järgi monarhi valitsuse alla, mitte aga provintsiaalvalitsuse või ka ülemmaakohtu pädevusse. Kuberner esialgu leppis sellise seisukohaga.⁵⁶⁵ Nii pietism kui vennasteliikumine kuulusid 1686. aasta kirikuseaduse järgi luterlikku usuühtsust lõhkuvate usuliikumiste alla.

Rüütelkonna ja konsistooriumi vahekord hakkas kiiresti halvenema 1742. aasta teisel poolel, põhjustatuna hernhuutlaste tekitatud rahutustest talupoegade

---

⁵⁵⁹ **Olaf Sild.** Kirikuvisitatsioonid eestlaste maal vanemast ajast kuni olevikuni. *Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis*. B. Humaniora. 40. Tartu 1937. Lk 87.

⁵⁶⁰ Kuberner *general en chef* krahv Woldemar Löwendahl, valitsusnõunik Peter von Brevern ja maanõunikud Hans von Rosen ning Gotthard Johann von Zoege (**M. Laur.** Eesti ala valitsemine 18. sajandil. Lk 50–51).

⁵⁶¹ **V. Ilja.** Vennastekoguduse ajalugu Eestimaal 1730–1743. Lk 55, 155, 170.

⁵⁶² **V. Ilja.** Vennastekoguduse ajalugu Eestimaal 1730–1743. Lk 148–154.

⁵⁶³ EAA 858-1-278, I. 148–149; **O. Sild.** August Hermann Francke' mõjud. Lk 104, vt ka: lk 105–114; **V. Ilja.** Vennastekoguduse ajalugu Eestimaal 1730–1743. Lk 156–162.

⁵⁶⁴ Kaebus on publitseeritud: **O. Sild.** Kas Tallinna doomkirik on kirikuloolises arenemiskäigus olnud piiskopi-kirikuks? Lk 16–19.

⁵⁶⁵ **V. Ilja.** Vennastekoguduse ajalugu Eestimaal 1730–1743. Lk 151.

seas.⁵⁶⁶ Provintsiaalvalitsuse positsioon muutus resoluutseks. Rüütelkond ja provintsiaalvalitsus otsustasid olukorra lahendada juba äraproovitud viisil, allutades konsistooriumi maanõunikust presidendile. Ilmalikud võimukandjad hankisid sellele ideele toetuse monarhilt ja Senatilt. Ülemmaakohus (maanõunikud kubeneri eesistumisel) esitas presidendi kandidaadiks maanõunik Jacob Heinrich Ulrichi. Provintsiaalvalitsus esitas konsistooriumile nõudmise aktsepteerida Ulrichit konsistooriumi presidendina. Konsistoorium arutas seda nõudmist oma istungitel 4. oktoobril, 17. ja 18. novembril ning nõustus seatud tingimustega. Esimest korda osales Ulrich konsistooriumi istungil 10. detsembril.⁵⁶⁷

Lisaks kirikupoliitilistele sammudele seoses konsistooriumi isikkoosseisuga tegutses provintsiaalvalitsus hernhuutlaste vastases aktsioonis. Provintsiaalvalitsuse publikaadis 12. novembrist 1742 tehakse teatavaks mitmed keelud seoses vennasteliikumisega.⁵⁶⁸ Publikaat on suunatud kehtiva luterliku kirikukorra ja üldise avaliku korra kindlustamisele.

Vennasteliikumine keelustati tsaarina ukaasiga 16. aprillist 1743.⁵⁶⁹ Vennasteliikumise keelustamine oli õiguslikust vaatenurgast kooskõlas 1686. aasta kirikuseaduse usuühtsuse printsipiga, aga see kokkulangevus oli juhuslik, mitte taotluslik. Eesti- ja Liivimaa rüütelkondade esindajate surve all jäeti Vene keskvalitsuse ukaasi eesmärgiks oli talurahva rahutuste likvideerimine.

Selgeks piirjooneks Eestimaa territoriaalkiriku õiguslik-institutsionaalses arengus on Senati ukaas 6. juulist 1743. Eestimaa rüütelkonna palvel kinnitatakse varasemad Vene keskvalitsuse korraldused seoses konsistooriumi ja ülemapellatsioonikohtu segakoosseisuga. Lõplik otsus langetati kirikujuhi institutsiooni osas: piiskopiamet kuulutati kaotatuks. Sellega allutati Eestimaa territoriaalkirik vastuvaidlematult ilmaliku konsistooriumi presidendi juhtimisele.⁵⁷⁰

Konsistooriumi maanõunikust presidendi ametikoha täitmise küsimuses tekitas veel konflikti konsistooriumi vaimuliku liikmeskonna nõue õigusele esitada presidendiameti vakantsuse korral maanõunike seast sellele kohale kandidaate. Maanõunike kollegium ei soovinud konsistooriumi *ius praesen-*

---

⁵⁶⁶ **V. Ilja.** Vennastekoguduse ajalugu Eestimaal 1730–1743. Lk 152, 155–185. Vt ka: **O. Sild.** Kas Tallinna doomkirik on kirikuloolises arenemiskäigus olnud piiskopikirikuks? Lk 23–25.

⁵⁶⁷ EAA 1187-2-49, l. 81p–82, 83p–86, 87p–88; **V. Ilja.** Vennastekoguduse ajalugu Eestimaal 1730–1743. Lk 178–179.

⁵⁶⁸ EAA 1187-2-407, l. 328–331; **V. Ilja.** Vennastekoguduse ajalugu Eestimaal 1730–1743. Lk 152–153.

⁵⁶⁹ **G. Philipp.** Die Wirksamkeit der Herrnhuter Brüdergemeine. S. 162; Vt ka: **V. Ilja.** Vennastekoguduse ajalugu Eestimaal 1730–1743. Lk 190–201; **Voldemar Ilja.** Vennastekoguduse (herrnhutluse) ajalugu Eestimaal (Põhja-Eesti) 1744–1764. II. Tallinn 2000. Lk 11, 15–23; **M. Laur.** Eesti ala valitsemine 18. sajandil. Lk 228–231.

⁵⁷⁰ ПСЗ I. Т. XI. № 8756. Senati ukaas Eestimaa provintsiaalvalitsusele järgnes 11. juulil (EAA 854-1-841, l. 80).

tandi't tunnustada. Konsistoorium pöördus kaebusega provintsiaalvalitsuse poole, mis omakorda edastas selle Senatile. Senat andis 28. septembril 1764 kindralkuberner prints Peter August Holstein-Beckile korralduse küsimus iseisvalt lahendada.⁵⁷¹

Konsistooriumi president Jürgen Johann Stackelberg suri oma Roosna-Alliku mõisas 29. mail 1765. 10. juunil valis maanõunike kolleegium konsistooriumi uueks presidendiks maanõunik Otto Jürgen von Hastferi, millest provintsiaalvalitsus teavitas konsistooriumi 16. juunil. Konsistooriumi kaasistujad toomkiriku ülempastor Wilhelm Christian Harpe ja Johann Friedrich Schultz saatsid 21. juunil provintsiaalvalitsusele vastuse, milles lubasid 20. septembriks kokku kutsuda konsistooriumi istungi.⁵⁷²

15. augustil saatis konsistoorium välja ringkirja praostidele. Selles viidatakse Senati otsusele, mis teeb kindralkubernerile ülesandeks konsistooriumi presidendi valimise küsimuses otsus langetada. Konsistoorium küsis pastorite kirjalikku arvamust, kuidas edasi käituda. 14. septembriks kutsuti kokku ka konsistooriumi kõik kaasistujad.⁵⁷³

14. septembri konsistooriumi istungil osalesid C. Harpe, praost Johann Georg Borge, kaasistujad Otto Reinhold Holtz, Johann Friedrich Schultz ja Georg Christopher Fuhrmann. Arvestades kirjalikult laekunud pastorite arvamusi otsustati, et tunnustatakse Hastferit konsistooriumi presidendina tingimusel, et maanõunike ja vaimulikonna vahel kestev erimeelsus presidendi valimise osas saab peatse lahenduse, nagu seda provintsiaalvalitsus on lubanud, ning et tunnustatakse konsistooriumi õigust esitada presidendi kandidaate. Vastav memoriaal saadeti provintsiaalvalitsusele. Konsistooriumi kutsel osales Hastfer esimest korda konsistooriumi istungil juba järgmisel päeval.⁵⁷⁴

9. detsembril 1765 toimunud koosviibimisel deklareerisid maanõunikud oma valmisolekut tunnustada konsistooriumi *ius praesentandi*'t presidendiameti osas nii, et konsistoorium esitab kolm maanõunike seast valitud kandidaati ülemmaakohtule, mis valib nende seast konsistooriumi presidendi. Maanõunikud esitasid tingimuse, et konsistoorium „loobub senistest presidendi ametiga seotud tülidest ja on nõus nende täieliku lõpetamisega“, samuti et ajal, mil presidendi amet on täitmata, ei peeta korralisi konsistooriumi istungeid. Konsistooriumi vastuettepaneku järgi pidi konsistoorium esitama presidendi kohale kaks maanõuniku kandidaati ning konsistooriumi tegevus pidi katkestamatult jätkuma vanima kaasistuja eesistumisel.⁵⁷⁵

---

⁵⁷¹ EAA 1187-2-426, l. 241–241p; vt ka: EAA 854-1-841, l. 83–85; 1187-2-72, l. 73.

⁵⁷² EAA 1187-2-72, l. 66, 67–67p.

⁵⁷³ EAA 1187-2-72, l. 69p–70p.

⁵⁷⁴ EAA 1187-2-72, l. 72–75.

⁵⁷⁵ EAA 1187-2-426, l. 241p–242; vt ka: 854-1-841, l. 83–85.

Kindralkuberner jõudis otsuse langetamiseni 21. septembril 1766. Oma otsuses arvestas kindralkuberner nii maanõunike kui konsistooriumi seisukohti. Konsistooriumi presidendi amet kuulub täitmisele ühe maanõuniku poolt. Kui president paneb maanõuniku ameti maha, peab ta konsistooriumi presidendi ametist loobuma. Presidendiameti vakantsuse korral esitab konsistoorium ülemmaakohtule maanõunike seast kolm kandidaati. Kui presidendi koht jääb vakantseks konsistooriumi korraliste istungite ajal, siis on kandidaatide esitamise tähtjaks kaheksa päeva, istungitevälisel ajal kuus nädalat. Ülemmaakohtu istungitevälisel ajal saadab konsistoorium oma ettepaneku pitseeritult ülemmaakohtu kantseleisse. Ülemmaakohus kindralkubeneri või kubeneri eesistumisel teeb oma valiku ja nimetab ühe esitatud kandidaadi konsistooriumi presidendiks. Presidendiameti vakantsuse ajal jätkab konsistoorium vanima kaasistuja eesistumisel oma tavapärast tööd. Selle viimase sätte aluseks oli kohtutes üldiselt käibel olev tava ja samuti 1687. aasta toomkapiitli protsessikorraldus (§ IX).⁵⁷⁶

1766. aasta otsus on viimane tähtsam verstepost Eestimaa territoriaalkiriku õiguslik-institutsionaalse korralduse arengus. Alles sellel aastal pandi lõplikult paika territoriaalseisuse esindaja juhtpositsioon Eestimaa konsistooriumis. Erilisi hõõrumisi rüütelkonna ja vaimulikkonna vahel selline olukord hiljem enam ei tekitanud. Nii puhtvaimuliku konsistooriumi perioodid 1713–1715 ja 1729–1742 kui näiteks pastorite seisukohtade arvestamine kindralkubeneri poolt presidendi valimise korra sätestamisel annavad tunnistust vaimulikkonna arvestatavast positsioonist Eestimaal. Kõige olulisem osa oli siin kindlasti Rootsi ajast pärineval traditsioonil.⁵⁷⁷ Luterliku ruumi üldises võrdluses oli Eestimaa territoriaalkiriku stabiilse korralduse kujunemisperiood erakordselt pikk.

Vene ülemvõimu perioodil puudus Eestimaa kirikuorganisatsioonis piiskopi ametikoht, aga ametikoha nimetus elas edasi. Konsistooriumi presidendi kohta kasutati eriti rüütelkonna liikmete seas nimetust *maanõunik-piiskop* (*Landrath-Bischof*) või lihtsalt *piiskop*.⁵⁷⁸

Asehalduskorra ajal kujundati ümber rüütelkondlik omavalitsussüsteem. Eestimaa maanõunike kolleegium ja maanõuniku institutsioon kaotati 1786. aastal. Endised maanõunikud ülendati teenistusastmete tabeli järgi *tegelikeks*

---

⁵⁷⁶ EAA 1187-2-426, l. 241–243p. Vt ka: 1187-2-73, l. 100–100p; 1187-2-92, l. 18–18p; 854-1-841, l. 83–85.

⁵⁷⁷ Rootsi juurtega traditsioonide edasikestmisest kõneleb ka näiteks tollane kõnepruuk. 18. sajandi allikates esineb sageli termin *Priesterschaft* (preesterkond), mis saksa traditsiooni jaoks on täiesti ebaluterlik väljend.

⁵⁷⁸ Topographische Nachrichten von Lief- und Ehistland. I. 468; **A. W. Hupel**. Ueber des lief- und ehstländische Kirchenpatronat. S. 15, Anm *; **Olaf Schild**. „Halliko Valla Kohto ja Seädusse Ramat“. — *Usuteadusline Ajakiri*. Ak. 1. 1927. Lk 140–146; lk 141. Kurioosumiks tuleb pidada Saaremaa superintendendi Leonhard Samuel Swahni ametlikku kirja 1766. aastast Eestimaa konsistooriumile, mis on adresseeritud „piiskopile ja presidendile“ (*Hochwürdiger und Hochwohlgebohrener Herr Bischof und Praeses*), ülempastorile ja kaasistujatele (EAA 1187-2-426, l. 190).

riiginõunikeks.⁵⁷⁹ See tekitas vajaduse konsistooriumi presidendi ametikoha täitmise korra ümbervaatamise järele. Järgnenud arutusel võeti lähtealuseks ikka 1766. aasta kord.

Kubermangu aadlimarssal Johann von Brevern – asehaldusaegne juhtiv Eestimaa rüütelkonna ametnik – tegi 1787. aasta alguses konsistooriumile ettepaneku osaleda presidendi valimise uue korra väljatöötamisel. Konsistooriumi istungil 30. jaanuaril otsustati, et konsistoorium peaks kõikide rüütelkonna liikmete seast esitama kolm kandidaati, kelle seast presidendi väljavalimisel osaleksid kõik rüütelkonna liikmed. Rüütelkonna vastuettepaneku järgi valib rüütelkond enda seast viisteist liiget, kelle hulgast konsistoorium valib omakorda kolm kandidaati. Nende kandidaatide seast lõpliku valiku tegemise protseduuri üle otsustab rüütelkond. Konsistoorium esitas seepeale omapoolse vastuettepaneku, mille järgi konsistooriumil on õigus valida kõikide rüütelkonna liikmete seast lisaks veel kolm täiendavat kandidaati. Veebruaris leppisidki kubermangu aadlikogule kogunenud rüütelkond ja konsistoorium eelmaintud korra järgi kokku, et konsistoorium valib rüütelkonna poolt esitatud viieteistkümnest kandidaadist välja kolm ja esitab omalt poolt veel kolm kandidaati. Uue valimiskorra rakendamisega ei viivitatud kaua, sest president Georg Ludwig von Wrangel soovis oma ametist tagasi astuda. 19. veebruaril valis konsistoorium rüütelkonna poolt väljapakutud kandidaatidest välja kolm sobivat isikut. Konsistoorium loobus omapoolsete kandidaatide esitamisest, kuna rüütelkonna kandidaadid olid igati vastuvõetavad. Uueks konsistooriumi presidendiks valiti Otto Friedrich von Stackelberg. Asehalduskorra iseärasusena kinnitas Stackelbergi ametisse kindralkuberner G. Browne. Uus president alustas oma tööd 9. juunil.⁵⁸⁰

Seoses asehalduskorra kaotamisega taastati ka varasem konsistooriumi presidendi valimise kord. Stackelbergi surma järel 1802. aasta suvel valis konsistoorium maanõunike seast välja kolm presidendi kandidaati. Ülemmaakohus valis 13. septembril uueks presidendiks Hermann Ludwig von Löwensterni.⁵⁸¹

---

⁵⁷⁹ Vt nt: EAA 854-2-2904, l. 58–58p (G. Browne'i kiri Eestimaa kubernerile 12. septembrist 1786).

⁵⁸⁰ EAA 1187-2-92, l. 16–17, 18–18p, 19p–20, 23p–24p, 72–73p, 80, 109p–110.

⁵⁸¹ EAA 1187-2-107, l. 188p–190, 199, 200, 212.

IV. Territoriaalkiriku institutsionaalne korraldus

Eestimaa territoriaalkiriku kõrgemaks valitsus- ja kohtuasutuseks oli konsistoorium. Presidendi kõrval kuulusid konsistooriumi kümme vaimulikku liiget ja sekretär. Vaimulike liikmete hulka kuulusid selleks eraldi valitud kaasistujad ja praostid. Asehalduskorra ajal toimus konsistooriumi liikmete arvus muutus. Alates 1785. aastast on konsistooriumisse kuulunud kuus vaimulikku kaasistujat ehk assessorit.⁵⁸²

Kõik konsistooriumi liikmed kogunesid Tallinnasse ainult kaks korda aastas toimunud korralistele istungitele ehk sessioonidele (*Session*), sessioonidevälisel ajal tegelesid jooksva asjaajamisega toomkiriku ülempastor ja sekretär, olulisemates küsimustes langetas otsuse president. Kaasistujate vabanenud ametikohti täitis konsistoorium ise oma äranägemise järgi. Nii kaasistuja kui presidendi amet oli eluaegne.⁵⁸³ Rootsi ajal alguse saanud reegli järgi sai riigilt palka ainult konsistooriumi sekretär ja üksnes tema ametisse astumise eelduseks oli provintsiaalvalitsuse nõusolek.⁵⁸⁴

Ametlikes dokumentides kasutati konsistooriumi kohta sageli nimetust *provintsiaalkonsistoorium*, alates 1770. aastast võeti see nimetus kasutusele näiteks konsistooriumi protokolliraamatute pealkirjas. Konsistooriumi president oli kirikuvisitatsioonikomisjoni eesistujaks, liikmetena kuulusid komisjoni kaks kaasistujat.⁵⁸⁵ Üks ajutiseks jäänud muutus toimus seoses asehalduskorra kehtestamisega: Eestimaa konsistoorium allutati kohtuasjades Tallinna Tsiviil-asjade Kohtupalatile.⁵⁸⁶

Abieluasjades oli kõrgemaks kohtuinstantsiks ülemapellatsioonikohus.⁵⁸⁷

Territoriaalkirik jagunes seitsmeks praostkonnaks: Lääne-Harju, Ida-Harju, Järva, Viru, Maa-Lääne, Ranna-Lääne ja Saarte-Lääne. 1771. aastal jagati Viru praostkond kaheks ja juurde tuli Alutaguse praostkond. Asehalduskorra kehtestamise järel jäi praostkondade arv muutumatuks, kuid muudeti nende piire ja nimetusi vastavalt uutele kreisidele. Uue praostkondade jaotuse töötas välja Eestimaa konsistoorium.⁵⁸⁸ Tallinna asehaldusvalitsuse publikaat 20. märtsist 1785 kehtestas järgmise jaotuse: Tallinna praostkond, esimene ja teine

---

⁵⁸² **H. R. Paucker.** Ehistlands Geistlichkeit. S. 21–22.

⁵⁸³ EAA 1187-2-110, l. 147–148; **A. Andresen.** Kirikukorraldus ja -valitsemine Eestimaal. Lk 45–53.

⁵⁸⁴ EAA 1187-2-47, l. 26p–27; 1187-2-326, l. 82p; 854-2-2891, l. 45; 1187-2-110, l. 147–148; 1187-2-121, l. 73–73p. Vt ka: **H. R. Paucker.** Ehistlands Geistlichkeit. S. 21.

⁵⁸⁵ Vt nt: EAA 1187-2-107, l. 45p, 46, 103p; **O. Sild.** Kirikuvisitatsioonid eestlaste maal. Lk 87.

⁵⁸⁶ EAA 854-1-841, l. 24–25.

⁵⁸⁷ Vt: ptk III.2 (teine osa).

⁵⁸⁸ EAA 1187-2-90, l. 56–57p.

Paldiski praostkond, esimene ja teine Rakvere praostkond, Paide praostkond, esimene, teine ja kolmas Haapsalu praostkond. Tsaari ukaas 26. veebruarist 1797 taastas asehalduskorra eelse halduskorralduse. Eestimaa provintsiaalvalitsus publitseeris selle otsuse 23. märtsil 1797, mis tähendas asehalduskorra eelse praostkondade süsteemi taastamist.⁵⁸⁹

Praostkonna vaimuliku juhi, praosti, ülesandeid täitis kõrvalametina üks praostkonna pastoritest. Praosti ülesandeks oli konsistooriumi korralduste edastamine pastoritele, järelevalve pastorite üle, mida teostati peamiselt praostivisitaatsioonide käigus, uute pastorite introductseerimine.⁵⁹⁰ Praosti amet oli elu- aegne. Praosti valisid praostkonna pastorid, ametisse kinnitas konsistoorium.⁵⁹¹

Praostkond jagunes kihelkondadeks. Pastoril kui kihelkonna vaimulikul juhil tuli täita religioosseid, kasvatuslikke ja riiklikke ülesandeid. Jumalateenistus kirikus kujutas endast koguduse usuelu ja -kasvatuse keskpunkti. Kõikides kogudustes toimus jumalateenistus pühapäevadel, kiriku- ja riigipühadel. Kiriklikest talitustest olid tähtsamad ristimine, leeritamine, armulauateenistus, laulamine ja matmine. Usuõpetuse eesmärgil teostas pastor kateheese, lokaalvisitaatioone ja leeritunde. Hingehoolduslikuks ülesandeks oli haigete külastamine. Pastorile kuulus järelevalve koolide üle. Jumalateenistuse järel luges pastor kogudusele ette ametlikud teated ja provintsiaalvalitsuse publikaadid. Pastoril lasus veel kohustus täita mitmesuguseid kirikuraamatuid.⁵⁹²

Igas kihelkonnas tegutses veel rida institutsioone. Kaks kolmeks aastaks mõisnike poolt seisusekaaslaste seast ametisse valitud ülemkirikueestseisjat hoolitsesid kiriku majandusasjade eest, täitsid mitmesuguseid haldus- ja politseifunktsioone.⁵⁹³ Ülemkirikueestseisja ametinimetus asehalduskorra ajal muutus. Kindralkuberner G. Browne andis 31. mail 1785 Eestimaa rüütelkonna jaoks välja publikaadi, mille kohaselt senised ülemkirikueestseisjad hakkavad kandma *kirikueestseisja* (*Kirchenvorsteher*) nimetust. Igas kreisis tuleb luua uus *ülemkirikueestseisja* (*Oberkirchenvorsteher*) ametikoht, mille kandjaks määratakse üks maanõunik. Uue institutsiooni loomise vajadust põhjendab Browne rahvakoolide väga puuduliku olukorraga. Rahvakool kui üldise heaolu jaoks nii oluline nähtus väärib aga maksimaalset tähelepanu, kuna maarahvale hea kooliõpetuse andmine edendab nii jumalakartlikust, usklikkust kui üldiste kohustuste täitmist ja kuulekust. Maanõunikest ülemkirikueestseisjate ülesandeks on kreisi rahvakoolide edendamine, eriti aga järelevalve pastorite kooli-

⁵⁸⁹ EAA 1187-2-326, l. 56–57, 82–82p.

⁵⁹⁰ Kirchen-Gesetz und Ordnung. Cap. XXIV. § V, XVIII. Vt ka: EAA 1187-2-110, l. 135p; 1187-2-457, l. 560; 1187-2-107, l. 80, 90p, 91.

⁵⁹¹ **A. Andresen.** Kirikukorraldus ja -valitsemine Eestimaal. Lk 54–55, 73–74.

⁵⁹² EAA 1187-2-319, l. 208–209p; 1187-2-319, l. 214–214p; 1187-2-319, l. 216–217p; 1187-2-321, l. 91–91p; 1187-2-322, l. 195–196p; **A. Andresen.** Kirikukorraldus ja -valitsemine Eestimaal. Lk 55–61, 70–73, 79–80, 99–102, 105–106, 110–118.

⁵⁹³ **A. Andresen.** Kirikukorraldus ja -valitsemine Eestimaal. Lk 65–67.

alase tegevuse üle. Kirikueestseisjad peavad jätkama oma seniste ülesannete täitmist ülemkirikueestseisjate juhtimise all. Browne tegi ülemkirikueestseisjate ametissenimetamise ülesandeks Tallinna asehaldusvalitsusele. 4. juulil 1785 ilmunud publikaat nimetas maanõunike seast igasse kreisi ülemkirikueestseisja ja kinnitas neile Browne'i loetletud ülesanded.⁵⁹⁴

Uue ülemkirikueestseisja institutsiooni loomisel võttis Browne eeskju Liivimaa ülemkirikueestseisja-ametist. Ametit kandis maanõunik⁵⁹⁵ ainuisikuliselt. Eestimaa ülemkirikueestseisja ainult rahvakooliga seotud funktsioonid olid palju kitsamad Liivimaa ülemkirikueestseisja-ameti omadest. Reformi taustaks on Browne'i üldine rahvakoolidega seotud initsiatiiv nii Liivimaal kui Eestimaal.⁵⁹⁶ Kreisi ülemkirikueestseisja institutsioon Eestimaal likvideeriti pärast asehalduskorra lõppu.

Kiriku- ehk kihelkonnakonventi kuulusid kihelkonna mõisnikud ülemkirikueestseisjate eesistumisel. Kirikukonvent otsustas mitmesuguseid haldusega ja kiriku välise poolega (*externa*) seotud küsimusi. Kirikukonvendil valiti pastor ja ülemkirikueestseisjad.⁵⁹⁷

Pastor ja ülemkirikueestseisjad moodustasid kirikukohtu, mis tegeles esimese astme kohtuna talupoegade abieluasjade ja kirikukariga (kirikudistsipliiniga seotud politseiasjad).⁵⁹⁸

Iga kihelkonnakiriku juures olid ametis ilmalikud kirikuteenrid: köster, talupoegadest kirikueestseisjad (kirikuvöörmündrid) ja kellamees, kes allusid pastorile ja ülemkirikueestseisjatele.⁵⁹⁹

---

⁵⁹⁴ EAA 1187-2-323, l. 79–79p.

⁵⁹⁵ Pärast maanõuniku institutsiooni kaotamist saatis G. Browne Eestimaa kubernerile kirja (12. septembril 1786), milles nõudis, et kuberner annaks rüütelkonnale ülesande lahendada ülemkirikueestseisja ametikoha täitmine vakantsi tekkimise korral (EAA 854-2-2904, l. 58–58p).

⁵⁹⁶ Vt: **L. Andresen.** Eesti rahvakooli ja pedagoogika ajalugu. II. Lk 115–193. Eestimaa kohta vt eriti: lk 173–193.

⁵⁹⁷ **A. Andresen.** Kirikukorraldus ja -valitsemine Eestimaal. Lk 63–64. Eestimaa rüütelkonna peamehe ettepanekul publitseeris provintsiaalvalitsus 22. märtsil 1809 maapäeval vastuvõetud täpsustused kirikukonvendi osas, peamiselt seoses asjaajamise korraga (EAA 1187-2-327, l. 453–453p).

⁵⁹⁸ **A. Andresen.** Kirikukorraldus ja -valitsemine Eestimaal. Lk 65; Privilegia. Art. 23; Vt ka: Declaration der Kirchen-Ordnung. Zum Cap. 2. § 9, zum Cap. 23. § 2; Ehstländisches Bauer-Gesetzbuch. § 360 (ПЦЗ I. Т. XXXIII. № 26 279). Provintsiaalvalitsuse korraldus ülemkirikueestseisjatele 27. veebruarist 1820 nõuab kirikukohtu istungite pidamist “vana korra järgi” ja vastavalt Eestimaa 1816. aasta talurahvaseadusele (EAA 1187-2-331, l. 122).

⁵⁹⁹ **A. Andresen.** Kirikukorraldus ja -valitsemine Eestimaal. Lk 61–63. Kirikuseaduse täiendus Eestimaa jaoks nõuab, et igast mõisast määrataks üks talupoeg vöörmündri ametisse (Declaration der Kirchen-Ordnung. Zum Cap. 19. § 31).

Tabel 1. Eestimaa territoriaalkiriku praostkonnad ja kihelkonnad 1710–1832 (v.a 1785–1797)

Praostkonnad	Kihelkonnad
Lääne-Harju	Toomkogudus, Rapla, Hageri, Nissi, Keila, Harju-Madise (abikirik Ristil)
Ida-Harju Järva	Kuusalu, Jõelähtme, Harju-Jaani, Jüri, Juuru, Kose Ambla, Järva-Jaani, Järva-Madise, Koeru, Peetri, Paide (abikirik alates 1739 Annas), Türi
Viru	Rakvere, Haljala, Kadrina, Viru-Jaagupi (abikirik alates 1766 Tudulinna), Väike-Maarja, Simuna
Alutaguse (1771 eraldati praostkonnast)	Jõhvi (abikirik alates 1744 Iisakul), Vaivara (abikirik Mustajõel), Viru Lüganuse, Viru-Nigula
Maa-Lääne	Märjamaa, Vigala, Mihkli (osaliselt Liivimaa territooriumil), Kullamaa, Lihula (abikirik alates 1728 Kirblas)
Ranna-Lääne	Martna, Ridala, Haapsalu, Karuse, Hanila (abikirik alates 1766 Varblas), Lääne-Nigula
Saarte-Lääne	Noarootsi, Vormsi, Reigi, Käina, Pühalepa

Allikas: H. R. Paucker. Ehstlands Geistlichkeit; Baltisches historisches Ortslexikon. T. I. Estland (einschließlich Nordlivland). Begonnen von Hans Feldmann. Herausgegeben von Heinz von zur Mühlen. Bearbeitet von Gertrud Westermann. *Quellen und Studien zur baltischen Geschichte.* 8/I. Köln, Wien 1985.

Tabel 2. Eestimaa territoriaalkiriku praostkonnad ja kihelkonnad 1785–1797

Praostkonnad	Kihelkonnad
Tallinn	Toomkogudus, Keila, Jüri, Jõelähtme, Harju-Jaani, Kuusalu, Ambla, Kose
Paldiski esimene	Rapla, Juuru, Hageri, Nissi
Paldiski teine	Harju-Madise (abikirik Ristil), Märjamaa, Kullamaa
Rakvere esimene	Rakvere, Kadrina, Haljala, Viru-Jaagupi, Simuna
Rakvere teine	Viru-Nigula, Lüganuse, Jõhvi, Vaivara
Paide	Paide (abikirik Annas), Türi, Peetri, Koeru, Väike-Maarja, Järva- Jaani, Järva-Madise
Haapsalu esimene	Haapsalu, Noarootsi, Ridala, Lääne-Nigula, Martna
Haapsalu teine	Lihula (abikirik Kirblas), Karuse, Hanila (abikirik Varblas), Mihkli, Vigala
Haapsalu kolmas	Käina, Reigi, Pühalepa, Vormsi

Allikas: EAA 1187-2-323, l. 19–19p.

KOLMAS OSA. MUUTUSED KIRIKUÕIGUSES

18. sajandi ja 19. sajandi esimese kolmandiku allikates kinnitatakse üksmeelselt, et Eestimaa kirikuõiguses kehtivad edasi Rootsi aja kirikuseadused ja -korraldused. Nagu eelpool juba mainitud, on see kõigepealt sõnaselgelt sätestatud Tallinna Rootsi garnisoni kapitulatsioonilepingus, kus eraldi nimetatakse ära 1686. aasta kirikuseadust ja Preestriprivileegi, siis veel Uusikaupunki rahu-
lepingus⁶⁰⁰ ja lõpuks ka maanõunike instruksioonis Eestimaa konsistooriumi presidendile J. Blanckenhagenile, kus nimetatakse 1686. aasta kirikuseadust⁶⁰¹. Paljudes Eestimaa konsistooriumi kohtuotsustes, Eestimaa provintsiaalvalitsuse ja Senati ning Vene monarhide ukaasides sisaldub säte rootsiaegsete kirikuseaduste ja -korralduste edasikehtimise kohta.⁶⁰² Senati ülesandel esitas Liivi-, Eesti- ja Soomemaa Asjade Justiitskolleegium 1766. aasta kevadel Eestimaa provintsiaalvalitsusele korralduse nõuda konsistooriumilt Eestimaal kehtivate kiriklike seaduste, korralduste ja privileegide nimekirja.⁶⁰³ Konsistooriumi protokollis 2. septembrist 1766 on sissekanne sellisest nimekirjast: kindralkuberner Bengt Horni *interim*-korraldus maapastorite sissetulekute kohta, 1675. aasta Preestriprivileeg, 1686. aasta kirikuseadus, kirikuseaduse täiendus Eestimaa jaoks, Rootsi garnisoni kapitulatsioonileping, provintsiaalvalitsuse publikaat 1715. aastast, provintsiaalvalitsuse publikaat 1719. aastast ja mitmed teised publikaadid.⁶⁰⁴ H. J. Derlingi kehtivate õigusaktide kogus esitatakse

---

⁶⁰⁰ Vt: ptk I (teine osa).

⁶⁰¹ Vt: ptk III.1 (teine osa).

⁶⁰² Vt nt: konsistooriumi kohtuotsus 9. septembrist 1713, mis lähtub “muutumatul kujul kapitulatsioonilepingus kinnitatud” 1686. aasta kirikuseadusest (EAA 1187-2-27, l. 24–25); provintsiaalvalitsuse publikaat 26. veebruarist 1719 seoses pastorite sissetulekutega, mis rõhutab, et pastorite rootsiaegsed privileegid kehtivad edasi (EAA 1187-2-316, l. 23–24); provintsiaalvalitsuse publikaat 2. maist 1726 kihelkonnakirikute ja koolide üldise olukorra parandamiseks, mis rõhutab 1686. aasta kirikuseaduse kehtivust (EAA 1187-2-316, l. 10–11); Senati korraldus 7. detsembrist 1723 Eestimaa kindralkubernerile Fjodor Apraksinile ja asekuuberner F. Löwenile kroonumõisate rentnike asjus, mis rõhutab, et pastorite õigused peavad täies ulatuses jääma puutumatuks sellisele kujule, nagu need olid Rootsi ülemvõimu ajal (EAA 854-1-841, l. 64–65); Aleksander I ukaasid 20. juulist 1819 piiskopiameti ja üldkonsistooriumi loomise kohta Peterburis, mis rõhutavad 1686. aasta kirikuseaduse kehtivust Vene tsaaririigis tema ja tema eelkäijate valitsusajal (vt: ptk II (esimene osa)).

⁶⁰³ EAA 1187-2-426, l. 193–194.

⁶⁰⁴ EAA 1187-2-73, l. 96p–97.

Rootsi ajast pärinevate õigusaktide seas 1675. aasta Preestriprivileeg,⁶⁰⁵ kuninglik publikaat vastsündinute tapmise kohta 15. novembrist 1684,⁶⁰⁶ 1686. aasta kirikuseadus, toomkapiitli protsessikorraldus, korraldus needmise ja vandumise, vande andmise ning pühapäeva rüvetamise kohta ja lõpuks korraldus kirikus tülitsemise, kaklemise ja võitlemise kohta.⁶⁰⁷ Provintsiiaal-seadustiku kahe esimese osa – asutuste õiguse ja seisuste õiguse – ajaloolise kommentaarina ilmunud trükise järgi on vaimuliku seisuse rootsiaegsed õigused Vene ülemvõimu ajal täies ulatuses säilinud.⁶⁰⁸

Siinse töö teises osas⁶⁰⁹ on aga ka juba märgitud, et õigustegelikkuses esines rootsiaegse kirikuõiguse raskeid rikkumisi Vene ülemvõimu algusaegadest saadik – nii maanõuniku seadmine konsistooriumi presidendiks kui ka pietismi ja hernhuutluse laialdane levik olid 1686. aasta kirikuseaduse episkopaalse kirikukorralduse ja range usuühtsuse printsiibiga teravas vastuolus.⁶¹⁰ Kiriku institutsionaalse korra muutmine toimus rüütelkonna eestvõttel, kirikuseaduse vastaste usuliikumiste levik toimus tänu pastorite ja konsistooriumi heakskiidule või vähemalt neutraalsusele. Konsistooriumi ilmaliku presidendi ametikoha loomise ja piiskopiameti kaotamise seadustas keskvoim tagantjärele. Kirikuseaduse usuühtsuse printsiibi muutis kehtetuks juba Uusikaupunki rahu- lepingu see säte, mis andis vene õigeusule takistamatu levikuõiguse Balti- maades.

Keskse tähtsusega õigusnormide rikkumisest hoolimata jäi 1686. aasta kirikuseadus vaatlusalusel perioodil peamiseks kirikuõiguse allikaks, arvuliselt suuremat osa kirikuseaduse sätetest ümberkorraldused Eestimaa kirikuelus ei puudutanud. Võrreldes Rootsi ajaga oli muidugi põhjalikult muutunud kiriku- seaduse asend riigis tervikuna: kui Rootsi ajal oli 1686. aasta kirikuseadus ainuvalitseva riigikiriku põhiseadus, siis Vene ülemvõimu perioodil kujutas see endast Vene tsaaririigi lepinguliselt alistunud teiseusulise provintsi kiriku- organisatsiooni põhiseadust. See asjaolu muutis kehtetuks kirikuseaduse sätted kirikuliikmete ja riigialamate täielikust samasusest.

Eestimaa pastorid moodustasid vaimuliku seisuse, ühe kolmest privilegeeritud seisusest aadli ja linnakodanike kõrval. Vene ülemvõimu ajal oli vaimulik

---

⁶⁰⁵ Auswahl derer wichtigsten ... schwedischen Verordnungen. S. 144–166.

⁶⁰⁶ Auswahl derer wichtigsten ... schwedischen Verordnungen. S. 166–168.

⁶⁰⁷ Auswahl derer wichtigsten ... schwedischen Verordnungen. S. 417–549.

⁶⁰⁸ [Emanuel Sievers, Oskar Rahden.] Geschichtliche Uebersicht der Grundlagen und der Entwicklung des Provinzialrechts in den Ostseegouvernements. Besonderer Theil. I. Behoerdenverfassung. II. Staenderecht. St. Petersburg 1845. S. 183–184.

⁶⁰⁹ Vt: ptk III.2.

⁶¹⁰ Vt ka: A. Andresen. 1686. aasta Rootsi kirikuseadus. Lk 70–72.

seisus Eestimaal sisemiselt ühtne, sellel puudus vaimulik hierarhia, mis oli omane Rootsi episkopaalsele kirikukorraldusele.⁶¹¹

Balti provintsiaalseadustiku teine osa, seisusteõigus, jõustus küll alles 1. jaanuaril 1846, kuid selle vaimulikke puudutav osa ei loonud uut õigust, vaid kodifitseeris olemasoleva õiguskorra. Seetõttu väärivad mõned selle sätteid äramärkimist.

Provintsiaalseadustiku seisusteõiguse järgi on Läänemere provintsid nelisest: aadel, vaimulikkond, linnaelanikud⁶¹² ja talupojad.⁶¹³ Kõikidel seisustel on õigus vabaks usuvalimiseks vastavalt nende konfessiooni reeglitele ja tavadele.⁶¹⁴ Luterlikku kirikuvalitsemist teostavad ainult luterlased.⁶¹⁵ Eestimaarüütelkonna kui korporatsiooni õiguste hulka kuulub luterliku kiriku valitsemises osalemise õigus.⁶¹⁶ Rüütelkond osaleb ka mitmesuguste õppeasutuste ja hoolekandeaasutuste⁶¹⁷ ning talurahvakoolide valitsemises.⁶¹⁸ Seisusteõigus kinnitab vaimulikule seisusele isikliku aadli õigused.⁶¹⁹

Teenistust rüütelkondlikes omavalitsusametites käsitlesid nii provintsiaalseadustik kui Vene tsaaririigi kehtivate seaduste kogu⁶²⁰ riigiteenistusena.⁶²¹ Nii nautisid ka kirikuvalitsemisega seotud rüütelkonna liikmed riigiteenistusega kaasnevaid hüvesid – edutamine teenistusastmete tabelis, õigus riiklike ordenite ja aumärkide saamisele, õigus riiklikule pensionile.⁶²²

---

⁶¹¹ Nt korraldus 9. veebruarist 1678, mis nõuab tituleerimisel väljendit *Ehrwürdige* pastori ja *Wohlehrwürdige* praosti puhul (**H. R. Paucker**. *Ehstlands Geistlichkeit*. S. 38), viitab üksnes erinevusele ametiredelil, mitte vaimulikus hierarhias. Viimase osas eristusid ainult pastorid ja piiskopid.

⁶¹² Linnakodanike ja linnaelanike ühendamine ühte seisusesse oli Tallinna linna privileegide seisukohast õiguserikkumine.

⁶¹³ *Provinzialrecht der Ostseegouvernements. Zweiter Theil. Ständerecht. Nach dem Russischen Originale übersetzt in der Zweiten Abtheilung Seiner Kaiserlichen Majestät Eigener Kanzellei*. St. Petersburg 1845. § 1.

⁶¹⁴ *Provinzialrecht*. II. § 5.

⁶¹⁵ Eestimaas osas viitega Tallinna linna (art 2–4) ja Eestimaarüütelkonna (art 1) kapitulatsioonilepingule ning Uusikaupunki rahulepingule (art 10) (*Provinzialrecht* II. § 6).

⁶¹⁶ *Provinzialrecht*. II. § 32, 6).

⁶¹⁷ *Provinzialrecht*. II. § 32, 7).

⁶¹⁸ *Provinzialrecht*. II. § 32, 9).

⁶¹⁹ *Provinzialrecht*. II. § 912.

⁶²⁰ Vt ka: ptk I (neljas osa).

⁶²¹ *Provinzialrecht*. II. § 540.

⁶²² *Provinzialrecht*. II. §§ 543, 545, 546, 548.

Asehalduskorra kehtestamine 1783. aastal tähendas põhjalike muutuste algust Balti erikorra haldus- ja kohtusüsteemis, samuti seisuslikus omavalitsussüsteemis. Katariina II ukaas kindralkuberner G. Browne'ile asehalduskorra kehtestamise asjus 3. juulist 1783 sätestab, et kirikukorralduses nii Eestimaal kui Liivimaal muudatusi ei tehta.⁶²³ Nagu eespool mainitud, mõned muutused siiski toimusid.⁶²⁴

Riigi kesk- ja provintsiaalvalitsuse kirikuõigusaktid võib Eestimaa kindralkubermangu seisukohast jagada tinglikult kolme gruppi: esiteks kogu tsaaririigi luterlikke territoriaalkirikuid ja kogudusi puudutavad õigusaktid, teiseks Eestimaa kindralkubermangu, Tallinna linn kaasa arvatud, puudutavad õigusaktid ja kolmandaks Eestimaa kindralkubermangu, Tallinna linn välja arvatud, puudutavad õigusaktid. Teise alajaotusesse kuuluvad õigusaktid andis Tallinna magistraat välja veel eraldi publikaadina.⁶²⁵ Kirikuõiguslikke korraldusi väljastas Tallinna magistraat ka omal algatusel.⁶²⁶

---

⁶²³ ИСЗ I. Т. XXI. № 15 776. Korraldus on saksakeelses tõlkes publitseeritud: Die gegenwärtige Verfassung der Rigischen und der Revalschen Statthalterschaft. Zur Ergänzung der topographischen Nachrichten von Lief- und Ehistland. Von August Wilhelm Hupel. Riga 1789. S. 16–19. Vt ka: **Christian Heinrich Nielsen**. Handbuch zur Kenntniß der Polizeygesetze und anderer Verordnungen für Güterbesitzer und Einwohner auf dem Lande in Lief- und Ehistland. Th. I. Dorpat 1794. S. 11.

⁶²⁴ Vt: ptk IV (teine osa).

⁶²⁵ Vt nt: publikaat 11. septembrist 1772 vastsündinute tapmise vältimiseks (TLA 230-1-B.s.46, l. 27), publikaat 28. aprillist 1797 seoses palve- ja patukahetsuspäeva pühitsemisega (TLA 230-1-B.s.46, l. 8–8p).

⁶²⁶ Vt nt: publikaat 28. märtsist 1726 vastsündinute tapmise vältimiseks (TLA 230-1-B.s.13, l. 23–24p), publikaat 7. septembrist 1772 seoses jumalateenistuse korra rikkumise ja pühapäeva rüvetamisega (TLA 230-1-B.s.46, l. 25–26).

I. Kirikuelu üldine edendamine kuni 1720. aastate lõpuni

Sõja ja katku tingimustes oli kirikuelu kihelkondades alla käinud. Konsistorium asus koguduste kirikuelu üldise edendamise nimel aktiivsemalt tegutsema 1715. aastal. Ülevaate kihelkondade olukorrast andsid Ida-Harju ja Järva praostkondades teostatud visitatsioonid ning kahel pastorite konvendil edastatud kirjalikud kaebused ja suulised teated. Konsistoriumi president A. J. Üxküll esitas provintsiaalvalitsusele memoriaali, milles ta esitas aruande kihelkonnakirikute kehvast olukorrast ja palus olukorra parandamiseks välja anda provintsiaalvalitsuse publikaadi.⁶²⁷ Provintsiaalvalitsus reageeris väga kiiresti, publikaat ilmus trükist 12. oktoobril 1715, kohe järgmisel päeval pärast memoriaali üleandmist.⁶²⁸

Publikaat tuletab kõigepealt meelde, et ülemkirikueestseisjate ülesandeks on väiksemate kuritegude ja üleastumiste uurimine ning nende eest karistamine.⁶²⁹

Lagunenud või maha põlenud kirikute, pastoraatide ja koolide hooned, samuti köstritele kuuluvad hooned vajavad renoveerimist või uuesti ülesehitamist. Sellele tööle peavad kaasa aitama kõik mõisnikud kas siis talupoegade tööjõu, raha või materjalide näol. Vastutus nende tööde teostamise eest lasub ülemkirikueestseisjatel. Koolide legaate (*die an die Schulen legirte Gelder*) tuleb kasutada kooli- ja köstrihoonete ülesehitamiseks. Kui ülemkirikueestseisjad vajavad oma korralduste elluviimiseks abi, siis tuleb pöörduda provintsiaalvalitsuse poole.

Omaette küsimusteriing on seotud pastorite sissetulekutega. Ülemkirikueestseisjad peavad tagama, et mõisnikud tasuksid pastoritele kõiki kiriklikke koormisi.⁶³⁰ Õigusliku alusena viidatakse Bengt Horni poolt välja antud publikaadile seoses pastorite sissetulekutega. Eraldi rõhutatakse, et nii pastorid kui mõisnikud peavad seda publikaati kõikides üksikasjades täpselt järgima.

Kirikute juures asuvates kõrtsides ei tohi enne jumalateenistust ega selle ajal müüa õlut ja viina, vastasel juhul kuuluvad õlu ja viin konfiskeerimisele.⁶³¹ Selle eest vastutavad ülemkirikueestseisjad.

⁶²⁷ EAA 1187-2-28, l. 14–17p.

⁶²⁸ Publikaat on osaliselt publitseeritud (Einige in Ehstland ergangene ... ältere Verordnungen. S. 448–449), kusjuures seda on ekslikult nimetatud Peeter Suure manifestiks.

⁶²⁹ Siin on silmas peetud ülemkirikueestseisjate osa kirikukohtus.

⁶³⁰ Eestimaal mõisnikud kasseerisid talupoegadelt kirikukoormised sisse ja andsid pastorile edasi (Eesti talurahva ajalugu. Lk 462).

⁶³¹ Õlle ja viina müüki kiriku lähedal asuvates kõrtsides jumalateenistuse ajal keelab ka rüütli- ja maaõigus (Des Herzogthums Ehsten Ritter- und Land-Rechte. Sechstes Buch. III. Tit. § 1. Kirikuseaduse täiendus Eestimaa jaoks keelab veel talgute pidamise laupäeviti, pühapäeviti ja pühade ajal (Declaration der Kirchen-Ordnung. Zum Cap. 19. § 31).

Kõiki mõisnikke manitsetakse kirikuteid parandama.

Pastoritele tehakse ülesandeks publikaat kirikukantslist nii saksa kui eesti keeles ette lugeda.⁶³²

Kolm aastat hiljem konsistoriumi poolt provintsiaalvalitsusele saadetud ettekandest ja abipalvest selgub, et probleemidele pole ikka lahendust leitud. Jätkuvalt jättis osa mõisnikke kirikukoormised pastorite heaks tasumata. Eriti puudutas see kroonumõisate rentnike. Osa mõisnikke keeldus kirikute ja koolide renoveerimisele ja ülesehitamisele kaasa aitamast. Paljudes mõisates sunniti talupoegi mõisatööle ka pühapäevadel ja pühadel, mistõttu nad ei saanud osaleda jumalateenistusel ja eksisid seega kirikudistsipliini vastu.

Vastuseks konsistoriumi pöördumisele andis provintsiaalvalitsus 26. veebruaril 1719 välja uue publikaadi.⁶³³ Publikaadis pööratakse kõigi Eestimaa mõisnike, nii eramõisate omanike kui kroonumõisate rentnike poole. Provintsiaalvalitsus toonitab, et nii nagu rüütelkonnal, nii on ka pastoritel täielik õigus rootsiaegsetele eesõigustele. Kui neid õigusi ei järgita, võib kirikudistsipliin aja jooksul väga kannatada. Pastoritele, kiriku- ja kooliteenritele tuleb tasuda neile seaduslikult kuuluvad kiriklikud koormised. Seni tasumata osa tuleb täies ulatuses tasuda tagantjärele. Mõisnikud peavad viivitamatult alluma ülemkirikueestseisjate korraldustele, mis puudutavad kirikute, pastoraatide, koolide ja kõstrite hoonete renoveerimist ning ülesehitamist. Mõisnikud ei tohi mingil viisil sekkuda kiriklikesse asjadesse. Lubamatu on takistada talupoegi osalemast jumalateenistusel, mõisnikud peavad nendes küsimustes kinni pidama 1686. aasta kirikuseadusest.⁶³⁴ Lõpetuseks kinnitatakse 12. oktoobril 1715 väljastatud publikaadi kehtivust.⁶³⁵

Kõige rohkem probleeme seoses kirikukoormiste tasumata jätmise ja kirikuasjadesse sekkumisega tekitasid venelastest kroonumõisate rentnikud ja valitsejad, kes ei tahtnud alluda kohalike ülemkirikueestseisjate ega provintsiaalvalitsuse korraldustele. Selles küsimuses oli provintsiaalvalitsus sunnitud pöörduma abipalvega Senati poole. Senat moodustas küsimuse lahendamiseks komisjoni, mis langetas neljapunktilise kirjaliku otsuse Tallinnas 2. novembril 1722. Komisjoni uurimistöö aluseks olid konsistoriumi kaebused kroonumõisate valitsejate ja rentnike vastu.

Komisjoni otsuse kohaselt on kroonumõisate rentnikud ja eriti keegi Strepschei Sawialoff omavoliliselt sekkunud kirikuellu ja juhtinud talurahvast kirikuasjadest eemale. Selline mõisnike omavoli on vastuolus nii Rootsi

---

⁶³² EAA 1187-2-316, l. 25p–26p.

⁶³³ Publikaat on trükitis avaldatud: Einige in Ehstland ergangene ... ältere Verordnungen. S. 449–453.

⁶³⁴ Kirikuseaduse täiendus Eestimaa jaoks nõuab, et talupojad lastaks mõisatöölt koju laupäeva pärastlõunal kell neli, enne esmaspäeva hommikut ei tohi neid mõisatööle sundida (Declaration der Kirchen-Ordnung. Zum Cap. 2. § 9).

⁶³⁵ EAA 1187-2-316, l. 23–24.

garnisoni kapitulatsioonilepingu kui Uusikaupunki rahulepinguga. Kuna monarh on kapitulatsioonilepingutes ja Uusikaupunki rahulepingus kinnitanud rootsiaegse kirikukorralduse kehtivuse jätkumise, siis peavad kroonumõisate rentnikud lõpetama igasuguse seadusevastase sekkumise usu- ja kirikuasjadesse, nad peavad kirikuasjades lähtuma konsistooriumi korraldustest, kirikuseadustest, kohalikest seadustest ja tavadest.

Rootsiaegse korra järgi on nii mõisad kui talurahvas kohustatud tasuma pastorile kirikukoormisi. Monarh on kinnitanud pastorite privileegid, seega on ta kinnitanud ka pastorite õiguse saada kroonumõisatest tavakohaseid sissetulekuid. Eranditult kõik mõisad peavad ilma mingisuguste tingimusteta tasuma pastoritele ja kirikuteenritele iga-aastaseid koormisi nii teraviljas kui ka muude andamite näol.

Kuna konsistoorium on originaaldokumendi alusel tõestanud, et rootsiaegse kuningliku korralduse järgi saab konsistooriumi sekretär riigi käest palka kaks-sada riigitaalrit aastas, mis teeb sada kuuskümmend rubla hõbedas, siis peaks selline kord edasi kestma.⁶³⁶

Uusikaupunki rahulepingu järgi peab kirikukorraldus jääma samasuguseks, nagu see oli Rootsi valitsuse ajal. Selle garanteerimiseks peab provintsiaalvalitsus pärast asjaolude kontrollimist osutama konsistooriumile vajalikku abi.⁶³⁷

Senat lähtus oma lõppotsuses 28. novembrist 1723 uurimiskomisjoni otsusest ja andis 7. detsembril välja korralduse Eestimaa kindralkuberner krahv Fjodor Apraksinile ja asekuuberner F. Löwenile.⁶³⁸ Ükski Eestimaa kroonumõisa rentnik ei tohi mingil seadusevastasel viisil sekkuda kiriklikesse asjadesse ega mingil viisil takistada pastorite tööd. Vastavalt Uusikaupunki rahulepingule kehtivad täies ulatuses kõik kiriklikud õigused, mis kehtisid eelmise Rootsi valitsuse ajal. Kõik kroonumõisad peavad tasuma pastoritele ja kirikuteenritele kõiki kiriklikke koormisi vastavalt rootsiaegsele korrale.⁶³⁹

Uue abipalvega pöördus konsistoorium provintsiaalvalitsuse poole 1726. aastal. Jällegi reageeris provintsiaalvalitsuse tegelik juht F. Löwen trükitud publikaadi väljaandmisega sama aasta 2. mail. Kõigepealt korratakse publikaadis varasemaid kirikuelu edendamise korraldusi. Seejärel esitatakse neljas punktis korraldused konsistooriumi poolt osutatud kitsaskohtadest ülesaamiseks.

Kõigepealt käsitletakse pikemalt ülemkirikueestseisjate ülesandeid. Kiriku- ja kooliasjanduse allakäigu peapõhjuse kohta sedastatakse “pikaajalist kaeblikku kogemust”, et ülemkirikueestseisjad ja vähemal määral ka talupoegadest

---

⁶³⁶ Vt ka: ptk IV (teine osa).

⁶³⁷ EAA 854-1-841, l. 63–64.

⁶³⁸ Korraldus on publitseeritud: Einige in Ehstland ergangene ... ältere Verordnungen. S. 453–454.

⁶³⁹ EAA 854-1-841, l. 64–65.

kirikueestseisjad ei ole oma ametit piisava tõsidusega pidanud. Rõhutatakse ülemkirikueestseisjate ülesannet hoolitseda kiriku- ja kooliasjade välise poole (*externa*) eest. Kõikidele ülemkirikueestseisjatele “tuletatakse veelkord heatahtlikult meelde”, et nad oma ametisse täie tõsidusega suhtuksid. Kõik kirikuasjad peavad toimuma vastavalt 1686. aasta kirikuseadusele, kirikute, pastoraatide ja koolimajade hooned olgu heas seisukorras, igas kihelkonnas peab kõster või koolmeister andma kooliõpetust. Kõiki väljaantud korraldusi tuleb kõikjal täpselt täita. Iga ülemkirikueestseisja peab vähemalt üks kord kuus – aga vajadusel veel sagedamini – kohaliku pastoriga kiriku- ning kooliasjade edendamist arutama. Ülemkirikueestseisjatele “soovitatakse kõige tungivamalt” hoolitseda kihelkonnakiriku vara eest, et see majanduslikku kahju ei kannataks. Majandusliku kahju vältimiseks on provintsiaalvalitsus koos konsistooriumi presidendiga otsustanud kehtestada ülemkirikueestseisjatega seotud korras uuenduse: edaspidi peavad pastorid ülemkirikueestseisjate juuresolekul märkima kirikuraamatusse üles ülemkirikueestseisjate nimed ja nende saavutused kirikuvara valitsemisel.

Samuti on konsistooriumi andmetel pastorid kaevanud järjest sagineva pühapäeva rüvetamise (*Entheiligung des Sabbaths*) üle. Levinud on talgute pidamine pühapäeviti ja pühade ajal, mõisnike sunnil peavad paljud talupojad sel ajal vooris käima või muid töid tegema. Seeläbi võetakse talupojalt see vähene aeg, mida ta peaks kasutama oma ihu- ja hingerahu eest hoolitsemiseks, mis omakorda “kogub maale raske patukoorma”. Nii antakse veelkord range käsk hoiduda pühapäeva rüvetamisest ja hoiatus, et üleastujaid karistatakse ning nad peavad maksma kihelkonnakiriku heaks trahvi.⁶⁴⁰

Nagu nähtub konsistooriumi abipalvest, on mõnede kirikute juures tekkinud halb tava, mille suhtes pastorid on jõuetud. Teatud tähtsatel pühadel peetakse kirikute läheduses aastalaatasid, kauplemise juures jääb jumalateenistus tähelepanuta ja isegi takistatakse selle toimumist. Publikaat nõuab, et vastavalt 1686. aasta kirikuseadusele tuleb see halb ebakristlik tava lõpetada. Need aastalaadad, mille toimumine langeks pühapäevale ja pühale, tuleb edasi lükata järgmisele tööpäevale.⁶⁴¹

Viimase korraldusena kuulutas provintsiaalvalitsus oma publikaadis Eestimaa konsistooriumi ettepanekul 1726. aasta 10. juuniks välja üldise palve- ja patukahetsuspäeva. See oli esimene palve- ja patukahetsuspäev Vene ülemvõimu ajal. Palve- ja patukahetsuspäeva pühitsemise põhjusena tuuakse esile, et

---

⁶⁴⁰ Ka rüütli- ja maaõigus keelab mõisnikel nõuda talupoegadelt mõisas töötegemist pühapäevadel, pühadel, palve- ja patukahetsuspäevadel (Des Herzogthums Ehsten Ritter- und Land-Rechte. Sechstes Buch. I. Tit. § 3), kuid provintsiaalvalitsus ei viita sellele sättele ei siin ega hilisemates sama teemat käsitlevates publikaatides.

⁶⁴¹ Kirikuseaduse täiendus Eestimaa jaoks sätestab, et aastalaadad pühapäevadel ja pühadel on keelatud ning sellest tuleb kolm korda aastas kirikukantslist teada anda (Declaration der Kirchen-Ordnung. Zum Cap. 14. § 4).

Issand Jumal on sellele maale küll praegusel ajal lasknud osaks saada rohkem armu ja halastust kui varasematel aegadel, teisest küljest aga on tänamatus ja teised patud armsat Jumalat haavanud ja vihastanud, ning seepärast on vagade esivanemate ja teiste usukaaslaste kiiduväärse eeskuju järgi hädavajalik, et kuulutataks välja vähemalt üks üldine palve- ja patukahetsuspäev aastas. Sel päeval tuleb Jumalat auliste heategude eest ja kõrge tsaarikoja heaks käekäiguks avalikult ülistada ja kiita, kahetseda paljusid raskeid patte, millega maad on nendel aastatel salaja ja avalikult koormatud, ning südamest nende eest andeks paluda, Jumalalt vaimulikku ja ihulikku õnnistust anuda. Igaüks peab seda päeva vääriliselt tähele panema ja Jumala hirmus pühitsema. Ülemkirikueestseisjad peavad hoolt kandma, et ei toimuks korratusi, eriti kirikute lähedal asuvates kõrtsides. Mainitud korraldused kõnelevad Jumala aust, mistõttu neid tuleb sellevõrra tõsisemalt järgida, ja nende täpset jälgimist tuletatakse veelkord meelde “kõigile, kellesse see puutub”. Fiskuse komissar saab ülesande korraldusest üleastujad *ex officio* vastutusele võtta.⁶⁴²

Mis puudutab kirikudistsipliini, kirikuteede, kirikute ja koolide hoonete ning varadega seotud küsimusi üldisemalt, siis lugesid kaasaegsed neid nii kirikuõiguse kui ka *politseiseaduste* või *kirikupolitseiseaduste* alla kuuluvaks.⁶⁴³

---

⁶⁴² EAA 1187-2-316, l. 10–11; 1187-2-317, l. 185–186p.

⁶⁴³ Vt nt: **C. H. Nielsen**. Handbuch zur Kenntniß der Polizeygesetze I. S. 11, 73.

II. Üksikud kirikuelu valdkonnad

1. Konfessioonide vahekord

Nagu eelpool märgitud, sätestas 1686. aasta kirikuseadus luterliku konfessiooni range ainuvalitsuse kolme vanakirikliku ja muutmata Augsburgi usutunnistuse alusel, igasugused muud konfessioonid ja sektid keelustati.⁶⁴⁴ Balti erikorra alusnormide järgi jäi luterlus Baltimaades valitsevaks konfessiooniks, kuid Uusikaupunki rahuleping andis levikuõiguse ka vene õigeusule.⁶⁴⁵ Hernhuutlik liikumine keelustati 1743.⁶⁴⁶

Vene õigeusu kirik oli Baltimaade ühiskonnas kuni usuvahetusliikumiseni marginaalne nähtus. Vene riigivõimu ukaasid seoses vene õigeusu ja luterluse vahekorraga pakuvad huvi eelkõige üldise kirikupoliitika aspektist.

Väljaspool Tallinna Eestimaa kindralkubermangus elanud vene õigeusklikel ei olnud kogudusevaimuliku puudumise tõttu võimalik pidevalt kõiki usuga seotud kohustusi täita. Tsaari ukaasi järgi pidid kõik vene õigeusklikud alates seitsmendast eluaastast käima igal aastal paastuajal pihil ja armulaual. Tallinna vene õigeusu vaimulike palvel andis provintsiaalvalitsus alates 1726. aastast korduvalt välja publikaate, mis nõudsid Eestimaa linnakodanikelt ja mõisnikelt nende teenistuses olevate vene õigeusklike saatmist Tallinnasse vene õigeusu paastu ajal.⁶⁴⁷ Provintsiaalvalitsuse publikaat 20. veebruarist 1768 nendib, et paljud linnakodanikud ja mõisnikud ei luba oma teenistuses olevaid vene õigeusklikke paastu ajaks Tallinnasse, ning nõuab sellise praktika lõpetamist ja provintsiaalvalitsuse publikaatidest kinnipidamist. Seda publikaati peavad kõik pastorid üks kord aastas, enne paastuaega, kirikukantslist ette lugema.⁶⁴⁸

Üsna peatselt hakkas keskvalitsus huvi tundma Baltimaades elavate vene õigeusklike isikute vastu. Provintsiaalvalitsus pidi Sinodile edastama nimekirja Eestimaal elavatest vene õigeusku venelastest, lapsed kaasa arvatud. Publikaat 21. märtsist 1737 nõudis mõisnikelt vastavate nimekirjade esitamist. Sõdurid

---

⁶⁴⁴ Vt: ptk I.2.B (esimene osa).

⁶⁴⁵ Vt: ptk I (teine osa). Vene õigeusu leviku kohta varasemal perioodil vt: **Urmas Klaas**. Õigeusu kirik Lõuna-Eestis 1848–1917. Halduskorraldus ja preesterkond. Magistritöö. Juhendaja Sulev Vahtre. Tartu 1998. [Käsikiri Tartu Ülikooli teaduslikus raamatukogus.] Lk 18–23.

⁶⁴⁶ Vt: ptk III.2 (teine osa).

⁶⁴⁷ EAA 1187-2-317, l. 184 (Sinodi pöördumine Eestimaa kindralkubernerile krahv Fjodor Apraksinile ja asekuuberner F. Löwenile), 237 (provintsiaalvalitsuse publikaat 17.10.1729); 1187-2-321, l. 14–14p.

⁶⁴⁸ EAA 1187-2-316, l. 142; 1187-2-321, l. 118, 119p.

selle korralduse alla ei käinud.⁶⁴⁹ Kuna enamuse mõisnikest jättis andmed esitamata või esitas need puudulikult kujul, kordas provintsiaalvalitsus oma publikaati 15. mail 1738.⁶⁵⁰

Jõhvi kihelkonnas tekkis praktiline küsimus konfessiooni ja kirikukoormiste suhetate kohta: kas õigeusklikud vene talupojad peavad maksma kirikukoormisi kihelkonna luterlikule pastorile? Kohalik ülemkirikueestseisja esitas järelepärimise provintsiaalvalitsusele. Provintsiaalvalitsus otsustas 7. aprillil 1738, et kiriklikud koormised on reaalkoormised (*onus reale, Reallast*), mis on seotud maaga ja ei sõltu maa omanikust või kasutajast.⁶⁵¹ Lähtudes Senati otsusest 28. novembrist 1723, tasutakse kõikidelt maadelt kirikukoormisi rootsiaegse korra alusel, sõltumata sellest, kas nendel maadel elavad õigeusklikud vene või luterlikud eesti talupojad. Kirikukoormiste laekumise eest vastutavad mõisnikud.⁶⁵²

Omaette küsimusterangi moodustas erineva usutunnistusega isikute abielu ja nende laste usutunnistusega seonduv.

Senat andis 27. juulil 1747 Liivimaa jaoks välja ukaasi, mille järgi luteri pastor ei tohi ristida õigeusklike lapsi. Liivi- ja Eestimaa Asjade Justiitskolleegium kehtestas selle korra Eestimaa konsistooriumi jaoks 14. augustil 1755.⁶⁵³

1794. aastal soovis Eestimaa konsistoorium asehalduvalitsuselt juhtnööre, kuidas toimida juhul, kui vanemad, kellest üks on õigeusklik ja teine luterlane, pöörduvad luteri pastori poole lapse ristimise palvega.⁶⁵⁴ Asehalduvalitsuse otsus sama aasta 20. maist tugines Sinodi otsusele 18. augustist 1721, mis käsitleb õigeuskliku abielu teise konfessiooni esindajaga. Sellisest abielust sündinud laps kuulub vene õigeusu kirikusse. Sel põhjusel otsustas asehalduvalitsus, et luteri pastorid ei tohi teostada õigeusklikega mingeid vaimulikke talitusi.⁶⁵⁵

1819. aastal täpsustati Eestimaal luterlusest vene õigeusku astumise võimaluse küsimust. Liivi- ja Eestimaa Asjade Justiitskolleegium andis 25. veebruaril

---

⁶⁴⁹ EAA 1187-2-318, l. 179–179p.

⁶⁵⁰ EAA 1187-2-318, l. 189–190.

⁶⁵¹ Kiriklike reaalkoormiste kohta vt lähemalt: **A. v. Gernet**. Geschichte und System des bäuerlichen Agrarrechts. S. 73–86.

⁶⁵² EAA 854-1-841, l. 65.

⁶⁵³ EAA 854-1-841, l. 25. A. W. Hupel rõhutab 18. sajandi teisel poolel Liivimaal ja ka Eestimaal valitsenud üldist usulist tolerantsust (Von der großen Religions-Verträglichkeit in Lief- und Ehstland. — Kurlands alter Adel und dessen Landgüter, oder kurländische Adelsmatrikul und Landrolle. Nebst andern kürzern Aufsätzen etc. Der nordischen Miscellaneen drittes Stück. Von August Wilhelm Hupel. Riga 1781. S. 213–217).

⁶⁵⁴ 1686. aasta kirikuseadus soovib luterlastel “tungivalt” mitte abielluda teiseusulisega, kuid ei keela seda tingimusteta (Kirchen-Gesetz und Ordnung. Cap. XV. § VIII).

⁶⁵⁵ EAA 854-1-841, l. 25–26.

Eestimaa konsistooriumi jaoks välja Sinodi ukaasi 8. jaanuarist. Sinodi ukaasi väljastamise põhjuseks oli Liivimaa ülemkonsistooriumi kaebus vene õigeusu vaimulikonna vastu. Ukaasi kohaselt võivad omal vabal tahtel usku vahetada abielualised, st vähemalt viieteistkümne aastased noormehed ja kaheteistkümne aastased neid.⁶⁵⁶ Eelnevalt peab õigeusu vaimulik kontrollima, kas sooviavaldajal on “kindel ja tõsine soov” usku vahetada. Ka alaealised lapsed võivad usku vahetada, kuid seda üksnes vanemate nõusolekul. Õigeusu kiriku liikmeks ei tohiks võtta luterlasi, kes soovivad usku vahetada muudel põhjustel kui tõeline ja tõsine usuveendumus. Liivi- ja Eestimaa Asjade Justiitskolleegium viitab oma otsuses veel tsaari nimelisele ukaasile 20. detsembrist 1815, mis väljendab rahulolematust seoses igasuguse usuvahetusega ja leiab, et vene õigeusu kirikut ei tohi häbistada sellega, et see saaks “teadmatuse pelgupaigaks”.

Kui õigeusklik abiellub luterlasega, siis peab laulatustalituse läbi viima õigeusu preester. Enne laulatust peab luterlasest peigmees või pruut tooma oma pastorilt kirjaliku tunnistuse selle kohta, et pruutpaar on oma koguduses maha kuulutatud ning et takistusi abielu sõlmimiseks ei ole.⁶⁵⁷

3. detsembril 1826 publitseeris Eestimaa provintsiaalvalitsus Riiginõukogu otsuse sama aasta 17. juunist, mis käsitleb luterlaste abielu juutide ja muhameedlastega. Otsus, mille valmistas ette endine Vaimulike Asjade ja Rahvahariduse minister A. Golitsõn, näeb ette, et luterlane peab enne abielu sõlmimist hankima konsistooriumi loa. Laulatuse peab läbi viima luteri pastor. Juudi ja islami vaimulikel keelatakse oma usukaaslasi luterlasest naisega paari panna. Konsistoorium peab juutidelt ja muhameedlastel, kes luterlasest naisega abielluvad, võtma kirjaliku lubaduse, et nende lapsed ristitakse ja kasvatatakse luterliku usutunnistuse järgi, või soovi korral vene õigeusu usutunnistuse järgi. Muhameedlased peavad kirjalikus tõendis kinnitama, et abielludes luterlasest naisega, loobuvad nad mitmenaisepidamisest. Luterlikud pastorid, kelle koguduse liikmete hulka kuuluvad eelmainitud isikud, peavad jälgima, et nende usuõpetus ja usutalitused toimuksid kooskõlas väljaantud seadusega.⁶⁵⁸

Senati ukaas 14. oktoobrist 1827, mis publitseeriti Eestimaa provintsiaalvalitsuses järgmise aasta 11. veebruaril, keelas õigeusklike abielu teiseusulistega.⁶⁵⁹

---

⁶⁵⁶ 1686. aasta kirikuseadus keelab abielluda alaealistel aastaid täpsemalt nimetamata. Kihluda ja abielluda tohib alles pärast esimesel armulaua käimist, mille eelduseks on omakorda leeriõpetus. Kirikuseadus keelab pihile ja armulauale võtta nooremaid kui kolmeteistkümne kuni neljateistkümne aastaseid lapsi (Kirchen-Gesetz und Ordnung. Cap. XV. § V, XI; Cap. VIII. § III). Vt ka: ptk II.3 (kolmas osa).

⁶⁵⁷ EAA 854-1-841, l. 86–88.

⁶⁵⁸ EAA 1187-2-333, l. 248–248p.

⁶⁵⁹ EAA 1187-2-334, l. 157–157p.

Riiginõukogu otsustas 11. jaanuaril 1828, et Läänemereprovintside vallas- ja leidlapse võib ristida „evangeelse usutunnistuse” järgi ning ei ole põhjust ristida neid vene õigeusku.⁶⁶⁰

Võõrkonfessioonide Vaimulike Asjade Peavalitsus tegi Eestimaa konsistooriumile 3. detsembril 1830 ettekirjutuse, mille kohaselt vene õigeusu vaimuliku poolt ristitud laps kuulub vene õigeusu kirikusse. Ettekirjutuses teatati, et Sinod on andnud õigeusu vaimulikele korralduse, mille kohaselt nad võivad teiseusuliste lapsi ristida vaid juhul, kui nad teatavad eelnevalt vanematele, et nende laps saab ristimise sakramendi läbi vene õigeusu kiriku liikmeks. Õigeusu vaimulik peab vanematelt nõudma kirjaliku kinnituse, et nad kasvatavad oma lapse üles vene õigeusu kiriku liikmena. Kui vanemad keelduvad sellise kinnituse andmisest, siis peab õigeusu vaimulik neile teada andma, et vanemad võivad oma lapse ise hädarestimise korras ristida.⁶⁶¹

Erineva usutunnistusega isikute abielulahutuse küsimuses andis Senat 2. aprillil 1832 välja ukaasi, mis Eestimaa provintsiaalvalitsuses publitseeriti 30. juunil. Ukaas sätestab, et kui üks pooltest on õigeusklik, siis kuulub abielulahutus lahendamisele vene õigeusu kiriku vaimulikus kohtus. Kui pooled kuuluvad teistesse erinevatesse konfessioonidesse, siis otsustab küsimuse, kas abielu on olnud seaduslik, selle usutunnistuse kohus, kumma vaimulik abielu esimesena sõlmis. Küsimuse, kas abielu lahutamise põhjused on piisavad, otsustab kostja poole usutunnistusejärgne kohus. Abielu ei saa lahutada enne, kui on kindlaks tehtud, kas see abielu on olnud seaduslik.⁶⁶²

Ukaasiga 25. veebruarist 1764 lubas Katariina II hernhuutlastel Venemaale elama asuda.⁶⁶³ Aleksander I ukaas 27. oktoobrist 1817 andis hernhuutlastele Läänemereprovintsidest laialdase tegevusvabaduse.⁶⁶⁴ Seevastu hiljem Liivi-, Eesti- ja Kuramaa usuühingute ja eriti hernhuutlaste tegevust siiski piirati. Kindralkuberneri markii Filippo Paulucci ülesandel andis Eestimaa provintsiaalvalitsus vastava publikaadi välja 27. detsembril 1822. Nii nagu on tsaari ukaasidega keelatud kõik salaühingud kui riigile kahjulikud organisatsioonid, keelatakse selle publikaadiga rangelt korraldada eramajades perekonda mittekuulvatele isikutele kokkutulekuid palvetamiseks ja Piibli lugemiseks. Samuti on keelatud misjoniseltside loomine. Seoses hernhuutlastega keelatakse nende õised kokkutulekud, samuti hernhuutlike jutlustajate liikumine ühest kogudusest

---

⁶⁶⁰ ПСЗ II. Т. III. № 1698.

⁶⁶¹ EAA 854-1-841, l. 85–86.

⁶⁶² EAA 1187-2-336, l. 267–267p.

⁶⁶³ ПСЗ I. Т. XVI. № 12 057. Ukaas oli täienduseks 22. juulil 1763 väljastatud ukaasile. Vt ka: **G. Philipp**. Die Wirksamkeit der Herrnhuter Brüdergemeine. S. 167–168.

⁶⁶⁴ ПСЗ I. Т. XXXIV. № 27 113.

teise. Majateenijad võivad palvemajasid külastada ainult pühapäeviti ning nädala sees veel ainult ühel päeval ja siis ka täpselt kindlaksmääratud tunnil.⁶⁶⁵

Paulucci ülesandel andis provintsiaalvalitsus seoses hernhuutlastega välja veel teise publikaadi järgmise aasta 29. mail. Selle kohaselt ei tohi ühtegi uut palvemaja ehitada ilma kindralkubeneri loata. Palvemaja tohivad võimud kinni panna ainult kindralkubeneri nõusolekul. Hernhuutlaste eestpaluja ametisse-määramisest tuleb teavitada kohalikku pastorit. Palvetunnid ei tohi toimuda luterliku jumalateenistuse ajal. Palvetunnid palvemajades võivad toimuda ainult kella kaheksani õhtul aprillist septembrini ja kuni kella kuueni õhtul oktoobrist märtsini. Hommikusi palvetunde võib pidada alates kella kuuest aprillist septembrini ja kella kaheksast oktoobrist märtsini. Teise valla palvemaja palvetunde võivad hernhuutlased külastada ainult siis, kui oma vallas palvemaja ei ole, ja palvemaja on piisavalt lähedal, et jõuda koju sama päeva õhtuks.⁶⁶⁶

2. Kiriklikud ja riiklikud pühad

1686. aasta kirikuseaduse järgi pühitseti kogudustes pühapäeva ja järgmisi kirikupühaid: jõulupühad, uusaastapäev, kolmekuningapäev, Kristuse taevaminekupäev, küünlapäev, paastumaarjapäev, ülestõusmispühad, nelipühad, jaanipäev, kõikide pühakute päev ja kõikide apostlite päevad.⁶⁶⁷ Jõulupühi, ülestõusmispühi ja nelipühi tähistati kolmel järjestikusel päeval. Liivi-, Eesti- ja Soomemaa Asjade Justiitskolleegiumi korraldusel 28. oktoobrist 1774 hakati kõigi mainitud pühade kolmandat päeva tähistama järgmisel pühapäeval.⁶⁶⁸ Kirikuseaduse täiendus Eestimaa jaoks likvideerib apostlipäevade pühitsemise kohustuse, sest Eestimaal pole see kunagi kombeks olnud ja kardetakse “ebausu” levikut lihtrahva seas. Suurte pühade, nagu jõulud, ülestõusmispühad ja nelipühad, tähistamine peab toimuma seniste kommete järgi.⁶⁶⁹

Rootsis pühitseti alates 1544. aastast igal aastal tänu-, patukahetsus-, paastu- ja palvepäevi (järgnevalt *palve- ja patukahetsuspäev*).⁶⁷⁰ Baltimaades pühitseti

---

⁶⁶⁵ EAA 1187-2-331, l. 313–314. Eesti keeles l. 315–316.

⁶⁶⁶ EAA 1187-2-332, l. 39–40.

⁶⁶⁷ Kirchen-Gesetz und Ordnung. Cap. XIV. § I.

⁶⁶⁸ Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland. Gesammelt und herausgegeben durch August Wilhelm Hupel. Bd. II. Riga 1777; S. 83; **M. Laur**. Eesti ala valitsemine 18. sajandil. Lk 194. Vt ka: Entwurf zur Kirchen- und Religions-Geschichte Esthlands. S. 21.

⁶⁶⁹ Declaration der Kirchen-Ordnung. Zum Cap. 14. § 1.

⁶⁷⁰ **A. E. Knös**. Kurze Darstellung der vornehmsten Eigenthümlichkeiten der schwedischen Kirchenverfassung. Stuttgart 1852. S. 31.

palve- ja patukahetsuspäevi alates Gustav II Adolphi valitsusajast.⁶⁷¹ Palve- ja patukahetsuspäev oli suur riiklik püha, mille pühitsemise aeg määrati kindlaks kuningliku korraldusega. Eestimaal järgnes kuninglikule korraldusele (kindral)kuberneri publikaat või piiskopi teadaanne. Kuberneri publikaat 1639. aastast nõuab kolmel järjestikusel palvepäeval kauplemise ja eraldi veel alkoholimüügi katkestamist ning ähvardab eksijaid rangete karistustega.⁶⁷² Alates 1670. aastate lõpust pühitseti aastast nelja palve- ja patukahetsuspäeva, kõik erinevates kuudes, varasema järjestikuse kolme palve- ja patukahetsuspäeva asemel. Eestimaal kindralkuberner Anders Torstensoni publikaat 10. aprillist 1679, mis lähtub Karl XI sama aasta 18. veebruaril väljastatud publikaadist, määrab palve- ja patukahetsuspäevad 25. aprillile, 20. juunile, 18. juulile ja 15. augustile. Publikaatides pannakse paika Piibli kirjakohtad iga päeva jumalateenistuse jutluse tarbeks.⁶⁷³

Vene ülemvõimu ajal peeti esimene palve- ja patukahetsuspäev 1726. aastal.⁶⁷⁴ Edaspidi pühitseti seda püha üks kord aastas ühel laupäeval. Kuni 1780. aastate lõpuni toimus see tavaliselt juunis, edaspidi tavaliselt mais. Aastatel 1810–1822 tähistati palve- ja patukahetsuspäeva septembris, ajavaliku põhjuseks oli peamiselt Läänemaa rannatalupoegade kevadine kalapüügi-hooaeg. Alates 1823. aastast toodi püha taas maikuuksse, kuna kevadel olid ilmad paremad kui sügisel ja talupoegadel oli sel perioodil põllutöödest pisut rohkem aega käes.⁶⁷⁵ Palve- ja patukahetsuspäeval toimus kaks jumalateenistust, üks enne- ja teine pärastlõunasel ajal. Palve- ja patukahetsuspäeva kuupäeva ja jutluste kirjakohtad esitas Eestimaa konsistoorium.⁶⁷⁶ Palve- ja patukahetsuspäev kuulutati välja provintsiaalvalitsuse spetsiaalse publikaadiga, mis eriti esimestel aastatel rõhutas erilisel üldise korra hoidmise vajadust. See ülesanne oli usaldatud peamiselt ülemkirikueestseisjatele.⁶⁷⁷ Alates 1754. aastast rõhutab publikaat, et palve- ja patukahetsuspäeval tuleb “innukalt” paluda tsaarikoja liikmete tervise ja hea käekäigu eest.⁶⁷⁸

1686. aasta kirikuseaduse järgi tuleb juhul, kui paastumaarjapäev langeb kannatusnädalale, pühitseda seda palmipuudepüha laupäeval. Kui aga paastumaarjapäev langeb ülestõusmispühadele, tuleb seda pühitseda ülestõusmis-

---

⁶⁷¹ A. Isberg. Kyrkoförvaltningsproblem i Estland. S. 143.

⁶⁷² EAA 1187-2-315, l. 1p–2.

⁶⁷³ EAA 1187-2-315, l. 273–280p, 281p–282.

⁶⁷⁴ Vt: ptk I (kolmas osa).

⁶⁷⁵ EAA 1187-2-332, l. 19.

⁶⁷⁶ Vt nt: EAA 1187-2-70, l. 66–66p; 1187-2-325, l. 34, 253, 281, 319, 355.

⁶⁷⁷ EAA 1187-2-316, l. 15; 55–56p; 63–64p; 82–83.

⁶⁷⁸ EAA 1187-2-320, l. 44–45; 90–90p; 196–196p; 1187-2-321, l. 36–36p.

pühade kolmandal päeval.⁶⁷⁹ 1817. aastal oligi vaja kõnealust sätet rakendada, aga kuna ülestõusmispühade kolmas päev oli kirikupühana ära kaotatud, siis tegi Eestimaa konsistoorium provintsiaalvalitsusele ettepaneku pühitseda paastumaarjapäeva teisel ülestõusmispühal. See otsus publitseeriti provintsiaalvalitsuse publikaadis.⁶⁸⁰ Publikaatides anti paastumaarjapäevaga seotud ümberkorraldustest teada ka hiljem.⁶⁸¹ Provintsiaalvalitsuse publikaati kasutas Eestimaa konsistoorium 1817. aastal veel reformatsiooni 300. aastapäeva püha ja selle jutluse kirjakohtade väljakuulutamiseks sama aasta 31. oktoobriks.⁶⁸² Tsaari korraldusel kuulutas provintsiaalvalitsus 19. oktoobriks välja veel eraldi üleriigilise reformatsioonipüha luterlastele.⁶⁸³ 1830. aastal kuulutas provintsiaalvalitsus siseministri ülesandel välja tsaari korralduse pühitseda sama aasta 13. juunil Augsburgi usutunnistuse 300. aastapäeva.⁶⁸⁴

Uue monarhi kroonimine,⁶⁸⁵ troonipärija sündimine⁶⁸⁶ või tähtsa lahingu võitmine⁶⁸⁷ olid riikliku tähtsusega sündmused, mida tuli riigivõimu korraldusel kindlaksmääratud kuupäeval pidulikult, erilise tänujumalateenistusega tähistada kõikides kirikutes üle Vene tsaaririigi, sõltumata konfessioonist. Tänujumalateenistuse korraldamist Eestimaa kirikutes nõudsid Senat ja Eestimaa provintsiaalvalitsus ka pärast troonipärija Pauli tervenemist raskest haigusest 1768. aastal.⁶⁸⁸ Suurvürst Nikolai tütre Maria sünni puhul 1819. aastal nõudis provintsiaalvalitsus erilise tänupalve pidamist tavapärase jumalateenistuse raames.⁶⁸⁹ Selline tsaari perekonna liikme (mitte troonipärija) sünni tähistamine muutus tavaliseks praktikaks.⁶⁹⁰

Tavapärasel jumalateenistusel järgnes jutlusele üldine kirikupalve. Selles paluti eraldi ilmalike ülemate – tsaari perekonna, provintsiaalvalitsuse ja mõisnike – eest. Palves tsaarikoja eest loeti nimeliselt ette tsaari perekonna liikmed. Palvuse vormeli ja teate muudatustest perekonna koosseisus saatis Eestimaa

---

⁶⁷⁹ Kirchen-Gesetz und Ordnung. Cap. XIV. § V.

⁶⁸⁰ EAA 1187-2-330, l. 109.

⁶⁸¹ EAA 1187-2-331, l. 123; 1187-2-333, l. 15; 1187-2-334, l. 168p.

⁶⁸² EAA 1187-2-330, l. 141.

⁶⁸³ ИСЗ I. Т. XXXIV. № 27 044 (tsaari ukaas 4. septembrist); EAA 1187-2-330, l. 166.

⁶⁸⁴ EAA 1187-2-335, l. 234.

⁶⁸⁵ Vt nt: EAA 1187-2-319, l. 24–24p.

⁶⁸⁶ Vt nt: EAA 1187-2-320, l. 58–60.

⁶⁸⁷ Vt nt: EAA 1187-2-319, l. 92–92p.

⁶⁸⁸ EAA 1187-2-321, l. 185–186, 187–187p, 192–192p.

⁶⁸⁹ EAA 1187-2-331, l. 85.

⁶⁹⁰ Vt nt: EAA 1187-2-331, l. 293–294.

konsistooriumile Liivi- ja Eestimaa Asjade Justiitskolleegium.⁶⁹¹ 1826. aastal nõudis provintsiaalvalitsus kadunud tsaari Aleksander I mälestusjumalateenistuse korraldamist.⁶⁹²

Sageli saabusid Eestimaa konsistooriumisse riiklike pühadega seotud korraldused nii provintsiaalvalitsuselt kui Liivi- ja Eestimaa Asjade Justiitskolleegiumilt.⁶⁹³ Riigipühade loendi ja jooksvad muudatused esitas Eestimaa konsistooriumile Liivi- ja Eestimaa Asjade Justiitskolleegium.⁶⁹⁴

Eestimaa konsistooriumi palvel keelustas provintsiaalvalitsus publikaadiga 24. veebruarist 1754 paastu ajal “lõbustused ja kokkutulekud muusikaga”, sealhulgas pulmapeod.⁶⁹⁵

3. Kiriklikud talitused

Kiriklike talituste põhialuseks oli Põhjasõja järel 1693. aasta agenda. A. W. Hupeli andmetel tuli Eesti- ja Liivimaal jumalateenistuse juures küllalt sageli ette, et pastorid lühendasid ja kohandasid teenistust oma äranägemise järgi.⁶⁹⁶ Eestimaa konsistoorium langetas 18. veebruaril 1763 otsuse nõuda pastoritelt jumalateenistusel ühtsest liturgiakorrast täpset kinnipidamist.⁶⁹⁷ Sama aasta 14. aprillil praostidele saadetud ringkiri loetleb kõik jumalateenistuse vajalikud osad.⁶⁹⁸ Mitmeaastase ettevalmistuse järel ilmus 1789. aasta lõpus trükist uus saksakeelne agenda, mis reguleeris kiriklike talituste üksikasju senisest täielikumalt ja ajakohastas varasemat sõnastust.⁶⁹⁹ Agenda eesmärgiks oli kehtestada

---

⁶⁹¹ Vt nt: EAA 1187-2-106, l. 108p–109; 1187-2-109, l. 38p, 177p.

⁶⁹² EAA 1187-2-333, l. 140.

⁶⁹³ Vt nt: EAA 1187-2-106, l. 106; 232–233; 236; 1187-2-336, l. 346p–347.

⁶⁹⁴ EAA 1187-2-110, l. 84–84p, 242p–243.

⁶⁹⁵ EAA 1187-2-320, l. 40–40p. Kirikuseaduse täiendus Eestimaa jaoks keelas paastu ajal pulmades tantsida ja pilli mängida (Declaration der Kirchen-Ordnung. Zum Cap. 14. § 2).

⁶⁹⁶ Anmerkung wegen der jetzigen Versuche die alten Kirchenliturgien zu verbessern. — Materialien zu einer liefländischen Adelsgeschichte, nach der bey der letzten dasigen Matikul-Commission angenommenen Ordnung. Nebst andern kürzern Aufsätzen etc. Der nordischen Miscellaneen 15tes, 16tes und 17tes Stück. Von August Wilhelm Hupel. Riga 1788. S. 781–785. Vt ka: EAA 1187-2-92, l. 67–67p (konsistooriumi kiri kubermangu aadlimarssalile 17. veebruarist 1787).

⁶⁹⁷ EAA 1187-2-70, l. 27.

⁶⁹⁸ EAA 1187-2-70, l. 63–63p.

⁶⁹⁹ EAA 1187-2-94, l. 126.

liturgias ühesugune kord, nii nagu Rootsi kirikuseadus seda nõudis.⁷⁰⁰ Eelnevalt oli konsistoorium esitanud agenda käsikirja rüütelkonnale heakskiidu saamiseks.⁷⁰¹ Konsistooriumi otsusel nõuti pastoritelt uue agenda sisseviimist alates 1790. aasta algusest. 1805. aasta juulis saatis Liivi-, Eesti- ja Soomemaa Asjade Justiitskolleegium Eestimaa konsistooriumile eeskirja uue liturgiakorra kasutamise kohta.⁷⁰²

Leer. Eestimaa konsistooriumi palvel andis Tallinna asehäaldusvalitsus 18. märtsil 1786 välja publikaadi seoses leeriõpetusega. Selle publikaadi kohaselt peavad neljateistkümne aastased ja vanemad talulapsed selleks, et nad saaksid minna esimesele armulauale, käima leeris. Leeri toimumise aja teatab pastor kiriku kantslit. Leeri mitteilmunud laste nimed teatab pastor mõisaomanikele, -rentnikele ja mõisavalitsejatele, kes peavad leerikohuslased pastori juurde leeri saatma.⁷⁰³

1816. aastal pöördus konsistoorium provintsiaalvalitsuse poole ettepanekuga määrata Eestimaa talupoegade jaoks seitsmeteistkümnes eluaasta leeritamise aastaks, kuna see vastab kõige paremini talunoorte küpsusele ja vajadustele. Neid noori, kes on nimetatud vanuseni jõudnud, kuid kelle ettevalmistus on eba piisav, ei tohiks pastorid aga veel leeritada. Provintsiaalvalitsus publitseeris sellise otsuse sama aasta 25. augustil.⁷⁰⁴

Kolm aastat hiljem kurtis konsistoorium provintsiaalvalitsusele, et pastorid üksi ei ole võimelised saavutama seda, et kõik seitsmeteistkümne aastased talunõored leeriõpetusele ilmuksid. Konsistooriumi arvates oleks abi valla- talitajate ja talupoegadest kirikueestseisjate kaasamisest leerikohustuse täitmise kontrollimisele. Provintsiaalvalitsuse publikaat 20. juunist 1819 andiski mainitud ametimeestele ülesande jälgida, et ükski seitsmeteistkümne aastane talu- poeg ei hoiduks leeriõpetusest kõrvale, või et kedagi ei takistataks leeriõpetusel osalemast. Sama ülesanne antakse mõisapolitseile. Pastorid peavad selle publi-

---

⁷⁰⁰ EAA 1187-2-94, l. 126–127. Tallinna magistraadi ja linnakonsistooriumi korraldusel ilmus 1771. aastal lauluraamat koos olulisemate palvetekstidega (Sammlung geistlicher Lieder, der evangelisch-lutherischen Kirche zur allgemeinen und besondern Andacht gewidmet, und mit Bewilligung Eines Hochedlen und Hochweisen Raths dieser Kaiserl. Stadt Reval zum Druck befördert von dem hiesigen Stadt-Ministerio. Reval 1771), mida hakati kasutama ka mitmetes Eestimaa kogudustes (EAA 1187-2-92, l. 67p; **A. W. Hu- pel.** Anmerkung wegen der jetzigen Versuche die alten Kirchenliturgien zu verbessern. S. 782).

⁷⁰¹ EAA 1187-2-92, l. 67–68p. Vt ka: 1187-2-90, l. 72p, 102p, 122p–123, 135.

⁷⁰² EAA 1187-2-110, l. 191–191p; 206p–207. Vt ka: ptk II (esimene osa).

⁷⁰³ EAA 1187-2-323, l. 262–262p.

⁷⁰⁴ EAA 1187-2-330, l. 71.

kaadi “kogudusele arusaadavas keeles” kohe pärast selle kättesaamist kiriku-kantslist ette lugema ning tegema seda ka edaspidi iga nelja kuu järel.⁷⁰⁵

Abielu. Pruutpaari jaoks oli kirikliku laulatuse eelduseks Väikese Kate-kismuse tundmine ja esimesel armulaual käimine.⁷⁰⁶ Pärast esimesel armulaual käimist loeti isik abieluealiseks.⁷⁰⁷

18. detsembril 1722 väljastas provintsiaalvalitsus vastuseks Eestimaa konsis-tooriumi pöördumisele publikaadi, mis keelas mõisnikel takistada talutüdrukute abiellumist teise mõisa talumehega.⁷⁰⁸ Konsistooriumi ringkiri praostidele 16. aprillist 1740 annab juhtnööri, kuidas peaks pastor käituma olukorras, kus mõisnik ei taha lasta oma talupoegadel abielluda teisest mõisast pärit isikuga: kui kirikuseaduse järgi abieluks mingeid takistusi ei ole, peab pastor pruutpaari laulatama.⁷⁰⁹ Liivi- ja Eestimaa Asjade Justiitskolleegiumi nõudmisel otsustas ülemmaakohus 15. jaanuaril 1747, et talutüdruk ei pea enne teise mõisa talu-mehega abiellumist oma mõisniku käest vastavat luba hankima.⁷¹⁰

Asehaldusvalitsuse korraldus 7. novembrist 1791 nõudis, et mõisnik väljas-taks talurahva kihlumise korral pruudi jaoks erilise tunnistuse.⁷¹¹ See tunnistus oli eeltingimuseks abielu sõlmimisele. Pastorite teatel paljud mõisnikud seda kohustust ei täitnud. Eestimaa konsistoorium pöördus selles küsimuses kõige-pealt rüütelkonna peamehe poole, kes omakorda palus toetust provintsiaal-valitsuselt. Provintsiaalvalitsuse publikaat 11. oktoobrist 1807 nõuab mõis-nikelt, nende äraolekul mõisavalitsejatelt, kihlust tõendavate tunnistuste väljas-tamist. Tunnistuse väljastamisest võib keelduda vaid juhul, kui abielu sõlmi-mine oleks seadusevastane. Kui mõisnik keeldub tunnistust välja andmast ilma seadusliku põhjuseta, siis suunab pastor pruutpaari kihelkonnakohtuniku juurde, kelle ülesandeks on seista talurahva õiguste eest.⁷¹² Pärast pärisorjuse kaotamist

---

⁷⁰⁵ EAA 1187-2-331, l. 52p; eesti keeles l. 53.

⁷⁰⁶ Kirchen-Gesetz und Ordnung. Cap. XV. § XI; Declaration der Kirchen-Ordnung. Zum Cap. 15. § 11. Vt ka: Zum Cap. 2. § 9.

⁷⁰⁷ Kirchen-Gesetz und Ordnung. Cap. XV. §§ V, XI. Abieluõigust reguleeris ka Eestimaa rüütli- ja maaõigus (Des Herzogthums Ehsten Ritter- und Land-Rechte. Anderes Buch. I.–VII. Tit.)

⁷⁰⁸ Einige in Ehstland ergangene ... ältere Verordnungen. S. 455–456.

⁷⁰⁹ EAA 1187-2-47, l. 72p. Vt ka: Einige in Ehstland ergangene ... ältere Verordnungen. S. 456.

⁷¹⁰ Einige in Ehstland ergangene ... ältere Verordnungen. S. 457–458.

⁷¹¹ **C. H. Nielsen.** Handbuch zur Kenntniß der Polizeygesetze I. S. 100–101.

⁷¹² EAA 1187-2-327, l. 321–321p.

vajadus mõisniku nõusoleku tõendamise järele kadus.⁷¹³ See oli seoses pärisorjuse kaotamisega suurim õiguslik muutus kirikuõiguse vallas.

Pärast seda, kui Eestimaa kubermangus paiknenud Vene laevastiku üks eestlasest madrus oli esitanud kohalikule umbkeelsele õigeusu preestrile talle antud puhkuseloa abiellumisloa pähe, ja hiljem selgus, et madrus on juba abielus, pöördus Eestimaa konsistoorium selliste juhtumite edaspidiseks vältimiseks provintsiaalvalitsuse poole. Provintsiaalvalitsuse publikaat 12. detsembrist 1825 annab korralduse, et sõjaväkke ja sõjalaevastikku kuuluvad luterlased, kes soovivad lasta end kihlata ja laulatada Eestimaa kubermangus, peavad esitama provintsiaalvalitsusele oma komandöri poolt väljastatud abiellumisloa. Provintsiaalvalitsus väljastas seepeale uue abiellumisloa. Tulevikus pidi Eestimaa pastorite jaoks kehtima üksnes selline luba.⁷¹⁴

1686. aasta kirikuseaduse järgi jagunesid abieluga seotud küsimused ilmaliku ja vaimuliku kohtuvõimu vahel. Ilmalik kohus lahendab “ilmalikke” küsimusi: kas keegi isik on üldse (*von Natur wegen*) sobiv abielluma; pruutpaari vanemate ja nende õigustega seotud küsimused; kihlumiskinkidega ja abielurikkumisega seonduv; abielulahutuse korral küsimus laste ülalpidamisest ja vara jagamisest – ühesõnaga kõik, mis puudutab abielupaari ja nende vanemate⁷¹⁵ rahalisi ja üldse majanduslikke õigusi ning kohustusi. Konsistooriumi ja piiskopi, st vaimuliku kohtu pädevusse kuuluvad järgmised küsimused: poolte sugulusastme kindlaksmääramine; kas kihlust või abielu võib antud juhul sõlmida; kihluse katkestamine ja abielulahutus; kas abielupaar võib üksteisest lahus elada (*vom Bett und Tisch geschieden*); kas abielurikkuja võib uuesti abielluda – ühesõnaga “Jumalasõna ja südametunnistusega” seonduvad küsimused.⁷¹⁶ Karl XII korraldus 1698. aastast reserveeris dispensatsioonioõiguse lähisugulaste abiellumise asjus monarhi ainuõiguseks.⁷¹⁷ Vene ülemvõimu ajal hakati dispensatsioonitaotlusi lähisugulaste abiellumise osas esitama Liivi- ja Eestimaa Asjade Justiitskolleegiumile, mille peale too esitas dispensatsioonioõiguse saamiseks taotluse Senatile. Samal ajal toimus Liivimaal praktika, mille

---

⁷¹³ Ehstländisches Bauer-Gesetzbuch. § 97. Vt täpsemalt: §§ 98–109 (ПЦЗ I. Т. XXXIII. № 26 279).

⁷¹⁴ EAA 1187-2-333, l. 116.

⁷¹⁵ Abiellumiseks oli vaja vanemate nõusolekut (Kirchen-Gesetz und Ordnung. Cap. XV. § VI)

⁷¹⁶ Kirchen-Gesetz und Ordnung. Cap. XV. § I; Cap. XVI. §§ I, VI.

⁷¹⁷ Põhjalikult käsitletakse abielu lubatud ja keelatud sugulusastmeid rüütli- ja maaõiguses (Des Herzogthums Ehsten Ritter- und Land-Rechte. Anderes Buch. II. Tit. Art. 1–11; III. Tit. Art. 1–4), vt ka: ([F. G. v. Bunge.] Geschichte des Liv-, Est- und Curländischen Privatrechts. S. 133. 1686. aasta kirikuseaduse järgi ähvardab pastorit, kes laulatab isikud, kellel puudub seaduslik õigus abiellumiseks, ühekuine vangistus vee ja leiva peal ning seejärel maalt väljasaatmine (Kirchen-Gesetz und Ordnung. Cap. XV. § III).

järgi andis vastava dispensatsiooni teatud summa eest konsistoorium. Summa suurus sõltus taotleja seisusest ja jõukusest.

Tsaarina Anna korraldusel väljastas Senat 3. oktoobril 1733 ukaasi, mis annab Rootsi kuninglikus korralduses ettenähtud dispensatsioonide jagamise õiguse lähisugulaste abiellumise asjus Liivi- ja Eestimaa Asjade Justiitskolleegiumile. Eestimaa provintsiaalvalitsus publitseeris ukaasi 15. oktoobril 1733.⁷¹⁸ Ukaas 23. veebruarist 1734, mis teeb Liivi- ja Eestimaa Asjade Justiitskolleegiumile ülesandeks tegeleda kõrgema astme instantsina luterliku konfessiooni vaimulike asjadega, kinnitab selle asutuse dispensatsioonide andmise õigust lähisugulaste abiellumise asjus.⁷¹⁹ Võõrkonfessioonide Vaimulike Asjade Peavalitsuse loomise järel (1810) läks dispensatsioonioigus selle asutuse kätte.⁷²⁰ Järgmine muutus dispensatsioonide korras toimus 1823. aastal, kui Aleksander I kinnitas 20. veebruaril Vaimulike Asjade ja Rahvahariduse ministri A. Golitsõni otsuse, mille järgi anti dispensatsioonide jagamise õigus konsistooriumidele. See õigus pidi konsistooriumidele jääma ainult kuni Vene tsaaririigi üldkonsistooriumi loomiseni. Järelevalve konsistooriumide tegevuse üle dispensatsioonide andmisel jäi Vaimulike Asjade ja Rahvahariduse ministrile. Minister väljastas vastava otsuse Eestimaa konsistooriumi jaoks 13. aprillil.⁷²¹

Tsaari nimeline ukaas 19. juulist 1830 lubab vene õigeusu preestritel laulatada ainult vähemalt kuueteistkümne aastasi naisi ja kaheksateistkümne aastasi mehi. Peterburi konsistoriaalistung pöördus Võõrkonfessioonide Vaimulike Asjade Peavalitsuse ülema (*главноуправляющий духовных дел иностранных исповеданий*) Dmitri Bludovi poole ettepanekuga kehtestada samasugune kord “evangeelse konfessiooni” jaoks. Kuna “protestantlikud kirikuõiguse eeskirjad” selles küsimuses takistusi ei teinud, esitas Bludov abiellumise alampiiri kehtestamise otsuse tsaarile kinnitamiseks. Senati ukaas 20. jaanuarist 1831 kehtestab “evangeelse konfessiooni” jaoks kogu Vene tsaaririigis abiellumise alampiirina kuueteistkümnenenda *pro* kaheksateistkümnenenda eluaasta. Eestimaa provintsiaalvalitsus publitseeris otsuse sama aasta 28. aprillil.⁷²²

Eestimaa konsistooriumil tuli tegeleda ka juhtumiga, kus ühe talumehe abiakaasa läks oma mehe tahte vastaselt Tallinnasse ammeks. Konsistooriumi ettepaneku kohaselt andis provintsiaalvalitsus 4. augustil 1826 välja publikaadi, mis keelab mõisnikel anda abielunaistele lubakirja teenistusse minekuks vastu

---

⁷¹⁸ EAA 1187-2-318, l. 89–90p.

⁷¹⁹ ПСЗ I. Т. IX. № 6548.

⁷²⁰ Liivi-, Eesti- ja Soomemaa Asjade Justiitskolleegium väljastas vastava korralduse Eestimaa konsistooriumile 7. oktoobril 1810 (EAA 1187-2-115, l. 215). Vt ka: ptk II (esimene osa).

⁷²¹ EAA 1187-2-128, l. 85–86p; 854-1-841, l. 78–79.

⁷²² EAA 1187-2-336, l. 65–65p.

nende meeste tahtmist.⁷²³ Järgmisel aastal tõstatas ammena teenimise küsimuse kindralkuberner Paulucci. Oli esinenud juhtumeid, kus talunaised jätsid oma vaid mõne nädala vanuse imiku võõraste hooleks ja läksid ise ammena teenima, ohustades sellega oma lapse elu ja tervist. Paulucci korraldusel väljastas Eestimaa provintsiaalvalitsus 14. juunil 1827 publikaadi, mis keelab naistel ammeks minna enne, kui nende endi lapsed on vähemalt kolme kuu vanused ja antud usaldusväärsete inimeste hoole alla. Nende tingimuste täitmist peab tõendama kohaliku pastori antud tunnistus, ilma milleta ei tohi kedagi ammeks võtta.⁷²⁴ Pärast Paulucci ametiaja lõppu tühistati see korraldus põhjendusel, et see on “koormav kõrgemast seisusest emade jaoks”. Liivi-, Eesti- ja Kuramaa kindralkuberner Karl Magnus von der Pahlen teatas Eestimaa provintsiaalvalitsusele siseministri ja Riiginõukogu otsusest ning Senati ukaasist 16. aprillist 1830. Provintsiaalvalitsuse publikaat 16. jaanuarist 1831 tunnistab kehtetuks publikaadi 14. juunist 1827.⁷²⁵

Matus. Senati ukaas 28. detsembrist 1772 keelab kirikusse matmise, mis seni oli olnud eelkõige mõisnike seas levinud tavaks. Kirikutes asuvad matusepaigad tuleb üleni kinni müürida. Ainult seal, kus kirik paikneb asulatest eemal, võib kalmistu jääda kiriku juurde. Teisal tuleb kalmistu rajada vähemalt kolmesaja sülla kaugusele asulast.⁷²⁶

Talupoegade seas oli levinud komme surnuid võimalikult kiiresti maha matta. Eestimaa konsistooriumi ettepanekul andis provintsiaalvalitsus 19. juulil 1798 välja publikaadi, mille kohaselt peab surma aja ja surnu matmise vahele jääma vähemalt nelikümmend kaheksa tundi.⁷²⁷

Ka kindralkuberner Paulucci andis välja korralduse seoses talupoegade matustega. Ühtegi surnukeha ei tohi ilma kohaliku pastori teadmata ja väljaspool surnuaeda maha matta. Eksijaid ähvardab trahv kümme rubla valla laeka heaks. Ülemkirikueestseisjad peavad tagama, et surnuaed oleks aiaga ümbritsetud. Selle kohustuse eiramine toob kaasa sajarubla trahvi kirikukassa heaks. Provintsiaalvalitsus publitseeris selle korralduse 4. detsembril 1823.⁷²⁸

---

⁷²³ EAA 1187-2-333, l. 198.

⁷²⁴ EAA 1187-2-334, l. 47.

⁷²⁵ EAA 1187-2-336, l. 1–1p.

⁷²⁶ **Juhan Kõpp.** Laiuse kihelkonna ajalugu. Tartu 1937. Lk 245.

⁷²⁷ EAA 1187-2-326, l. 178.

⁷²⁸ EAA 1187-2-332, l. 112p; eesti keeles l. 113.

4. Kiriklikud majandusasjad

Kihelkonnakiriklikud majandusasjad kuulusid pastori,⁷²⁹ ülemkirikueestseisjate⁷³⁰ ja kirikupatrooni⁷³¹ järelevalve alla. Toomkiriku majandusasjad reserveeris 1686. aasta kirikuseadus erilisele vaimulikust seisusest ametnikule (*oeconomus*).⁷³² Tallinna toomkiriku vastavat ametnikku nimetati *oeconomus templi*, seda ametit kandis vaatlusalusel perioodil üks rüütelkonna liige.⁷³³

Kirikuhooned. Eelpool käsitletud publikaadid 20. juunist 1696, 12. oktoobrist 1715, 26. veebruarist 1719 ja 2. maist 1726 asetasi vastutuse kirikute, pastoraatide, koolide ja köstrite hoonete renoveerimisel ning ülesehitamisel ülemkirikueestseisjatele. Samasisulisi publikaate väljastas provintsiaalvalitsus ka hiljem.⁷³⁴ Analooogne nõue esineb Preestriprivileegis.⁷³⁵ 20. märtsil 1831 publitseeris provintsiaalvalitsus Senati ukaasi 31. detsembrist 1830, mis laiendas siseministeeriumi ettepanekul ühe vene õigeusu kirikute ehitusel kehtestatud reegli luteri kirikutele: kiriku ümberehitamisel, renoveerimisel või uue kiriku ehitamisel tuleb kiriku projekt ja fassaadijoonis saata eelnevaks kinnitamiseks siseministeeriumi ehituskomiteesse.⁷³⁶ Riiginõukogu keelas oma otsusega 8. oktoobrist 1831 “võõrusuliste” kirikute ja kabelite ehitamise ilma riigivõimu eriloata.⁷³⁷

Kirikuvara. Provintsiaalvalitsuse publikaat 20. veebruarist 1812 tuletab konsistooriumi palvel meelde, et kuna raskete aegade tõttu – silmas peeti eelkõige sõda Prantsusmaaga – võib kirikute vara (*Kirchen-Capitalien*) olla ohus, on ülemkirikueestseisjate ülesandeks hoolitseda selle maksimaalse julgeoleku eest.⁷³⁸ Ülemkirikueestseisjate ülesanded kirikukapitalide julgeoleku tagamisel on konsistooriumi palvel ka 25. augustist 1816 pärineva publikaadi teemaks.⁷³⁹

---

⁷²⁹ Kirchen-Gesetz und Ordnung. Cap. XXIII. § II, Cap. XXIV. § XXIV.

⁷³⁰ Vt: viide 412.

⁷³¹ Kirchen-Gesetz und Ordnung. Cap. XIX. § XIII.

⁷³² Kirchen-Gesetz und Ordnung. Cap. XXVI. §§ I–V, VII.

⁷³³ Vt nt: EAA 1187-2-331, l. 110.

⁷³⁴ Publikaat 27. oktoobrist 1738 (EAA 1187-2-318, l. 207–208), 14. märtsist 1817 (EAA 1187-2-330, l. 109), 2. maist 1818 (EAA 1187-2-330, l. 210).

⁷³⁵ Privilegia. Art. 7, 23.

⁷³⁶ ПСЗ II. Т. V. № 4165; EAA 1187-2-336, l. 43–44p.

⁷³⁷ ПСЗ II. Т. VI. № 4858.

⁷³⁸ EAA 1187-2-328, l. 232.

⁷³⁹ EAA 1187-2-330, l. 69.

1686. aasta kirikuseaduse järgi ei tohtinud kirikule kuuluvat kinnisvara ilma kuninga loata võõrandada.⁷⁴⁰ Eestimaa provintsiaalvalitsus publitseeris 21. märtsil 1824 Senati ukaasi 30. novembrist 1823, mille järgi saab kirikuomand minna eraomandisse alles pärast Senati vastavat kinnitust.⁷⁴¹ Vaimulike Asjade ja Rahvahariduse ministri A. Golitsõni korralduses 15. jaanuarist 1824 on kirjas, et 13. novembril 1801 tsaari poolt kinnitatud rooma-katoliku kiriku statuudi 7. punkti järgi kuuluvad rooma-katoliku kiriku varale samad õigused kui riigi omandile. Kloostritele ja kirikutele kuuluvaid maatükke ja hooneid, mis on määratud seminaride, koolide ja hoolekandeesutuste tarbeks, tohib kasutada ainult nimetatud eesmärkidel. Vaimulike eluhood on vabad sõjaväe majutamiskohustusest. Golitsõn on teinud Ministrite Komiteele ettepaneku laiendada eelmainitud korraldust ka protestantlikele kirikutele. Tsaar kinnitas ettepaneku 11. detsembril 1823.⁷⁴²

Kirikukoormised. Iga kihelkonnakiriku juurde kuulus kirikumõis, enamasti koos talupoegadega. Kirikumõisa sissetulekud läksid pastorile.⁷⁴³ 1720. aastate alguses küpses rüütelkonnas idee jagada kirikumõisate maad rüütelkonna liikmete vahel, kes oleksid siis kohustunud maksma pastoritele kindlaksmääratud palka. Pastorid lükkasid selle ettepaneku 1724. aastal tagasi.⁷⁴⁴ Küsimuse taustaks oli üldine maaomandisuhete muutumine, mõisate tagastamine nende reduktsioonieelsetele omanikele.

Kirikumõisad, nii nagu rüütelmõisad, olid avalikest koormistest ja kohustustest vabastatud.⁷⁴⁵ *Preestriõiguseks (Priestergerechtigkeit)* nimetatud loonusandamit tasusid pastorile kõik kihelkonna mõisad ja talud.⁷⁴⁶ Kihelkonniti preestriõiguse suurus varieerus. Nõude õiguslikuks aluseks oli *interim*-korraldus.⁷⁴⁷

Pastori sissetulekute hulka kuulusid maksud kirikutalituste eest (*aktsidentsid, Accidentien*), nagu ristimine, leeritamine, laulatamine, matmine, armulauale kirjutamine. Mõnede kirikute juures kandsid teatud kapitalid protsente. Protsentidest laekuv sissetulek läks pastorile.⁷⁴⁸ Pastori sissetulekud seisnesid mõnedel

---

⁷⁴⁰ Kirchen-Gesetz und Ordnung. Cap. XXVI. § VI.

⁷⁴¹ EAA 1187-2-332, l. 168–169.

⁷⁴² EAA 854-1-841, l. 68–69.

⁷⁴³ EAA 1187-2-121, l. 73–73p; 854-1-841, l. 48.

⁷⁴⁴ H. v. Wedel. Die Estländische Ritterschaft. S. 152.

⁷⁴⁵ Privilegia. Art. 6–8; EAA 854-1-841, l. 38.

⁷⁴⁶ EAA 1187-2-121, l. 73–73p; 854-1-841, l. 48.

⁷⁴⁷ Vt: ptk III.2 (esimene osa).

⁷⁴⁸ EAA 1187-2-121, l. 73p; 854-1-841, l. 48–49. 1801. aastal otsustasid Martna pastor Johann Martin Freund ja kihelkonna ülemkirikueestseisjad ära müüa kirikumõisale kuuluva Kaarli nimelise talupoja. Konsistoorium lubas saadavast kapitalist (200 rubla) laekuvad protsendid pastorile (EAA 1187-2-106, l. 116p, 145p–146p).

juhtudel ka kirikus paiknenud hauaplatside eest tasutavates maksudes.⁷⁴⁹ Kindralkuberneri publikaat 20. juunist 1696 nõudis kirikukoormiste tasumisi varasematel alustel ka mõisastatud endistelt talumaadelt.⁷⁵⁰ Aleksander I nime-line ukaas 31. märtsist 1811 nõudis samuti, et nendelt maadelt, mis võetakse talupoegade ajutisest kasutusest mõisniku kasutusse, peab mõisnik ise üldisi koormisi tasuma.⁷⁵¹

Nagu eelpool märgitud, kinnitasid provintsiaalvalitsuse publikaadid 12. oktoobrist 1715 ja 26. veebruarist 1719 rootsiaegse kirikukoormiste korra.⁷⁵² Provintsiaalvalitsus otsustas 7. aprillil 1738, et kiriklikud koormised on reaalkoormised, mis on seotud maaga ja ei sõltu maa omanikust või kasutajast. Lähtudes Senati otsusest 28. novembrist 1723, tasuti kõikidelt maadelt kirikukoormisi rootsiaegse korra alusel, sõltumata sellest, kas nendel maadel elasid õigeusklikud vene või luterlikud eesti talupojad. Kirikukoormiste laekumise eest vastutasid mõisnikud.⁷⁵³

1812. aastal vabastati luterlike pastorite kirikumõisad tsaari otsusega üldisest erakorralisest mõisatele kehtestatud maksust, kuna kirikumõisa sissetulekud läksid pastori ülalpidamiseks ja asendasid palka.⁷⁵⁴

Kirikubaradest ja -koormistest tulenevad nõuded ei aegunud, st kirikuvara ja -koormisi võis võlgniku käest välja nõuda määramata aja jooksul.⁷⁵⁵ Pankroti korral kuulusid kirikukoormiste võlad esimese järjekorra nõuete hulka.⁷⁵⁶

Toomkiriku ülempastor oli ainuke vaimulik Eestimaal, kellele riigivõim palka maksis. Sellele palgale lisandusid sissetulekud toomkiriku kassast ja rüütelkonna kassast sularahas ning toomkirikule kuuluvast Mõigu mõisast natuuras.⁷⁵⁷

Pastorite õigus omada pärisorje. Asehalduskorra kehtestamisel käskis Katariina II Baltimaade kirikukorralduse küll puutumata jätta,⁷⁵⁸ kuid sellest

---

⁷⁴⁹ EAA 854-1-841, l. 48. Vt ka: **J. Kõpp.** Laiuse kihelkonna ajalugu. Lk 244.

⁷⁵⁰ EAA 854-1-841, l. 75–76.

⁷⁵¹ EAA 854-1-841, l. 88.

⁷⁵² Vt: ptk I (kolmas osa).

⁷⁵³ Vt: ptk II.1 (kolmas osa).

⁷⁵⁴ EAA 854-1-841, l. 71.

⁷⁵⁵ Des Herzogthums Ehsten Ritter- und Land-Rechte. Viertes Buch. XXI. Tit. Art. 14; Privilegia. Art. 4.

⁷⁵⁶ Des Herzogthums Ehsten Ritter- und Land-Rechte. Viertes Buch VII. Tit. Art. 2; Marginalien zum IV. Buch. VII. Tit. Art. 2; Ehstländisches Bauer-Gesetzbuch. § 551 (ПСЗ I. Т. XXXIII. № 26 279).

⁷⁵⁷ EAA 1187-2-121, l. 73.

⁷⁵⁸ Vt: kolmanda osa sissejuhatus.

hoolimata tekkis pikem kohtuvaidlus seoses pastorite õigusega omada pärisorje.⁷⁵⁹

Senati ukaasidega 19. augustist 1784 ja 21. novembrist 1785 jäeti linnakodanikud pärisorjade omamise õigusest ilma.⁷⁶⁰ Eestimaa kroonupalati tõlgenduses kehtisid need ukaasid ka vaimulikkonna kohta. Kroonupalat sekvestreeris pastoritele kuulunud pärisorjad sooviga võtta nad riigi omandusse ja jättis pastorid ilma ka pärusmõisate omamise õigusest.

1786. aasta alguses toimunud sinodil koostasid pastorid supliigi, milles palusid endale pärisorjade omamise õiguse jätmist. Eestimaa konsistooriumist saadeti see supliik Tallinna asehaldusvalitsusse ja sealt edasi kindralkuberner Browne'ile. Browne delegeeris küsimuse lahendamise Tallinna asehalduskonna ülemmaakohtu tsiviildepartemangule, mis oma otsusega 2. aprillist 1786 tunnustas pastorite pärusmõisate ja pärisorjade omamise õigust. Ülemmaakohtu tsiviildepartemang saatis oma otsuse Browne'ile kinnitamiseks. Browne pöördus lõpliku otsuse saamiseks Senati poole. Senat otsustas 19. oktoobril 1786, et Eestimaa konsistoorium on eksinud kehtiva asjaajamise korra vastu, pöördudes otse kindralkubernerite poole ja minnes mööda madalama astme kohtuinstantsidest, ning saatis Eestimaa konsistooriumi avalduse koos ülemmaakohtu otsusega tagasi Browne'ile, et otsus langetataks vastavalt "kehtivale korrale". Vastuseks Senati ukaasile arutas küsimust Tallinna asehaldusvalitsus ja saatis 24. juulil 1787 Browne'ile oma seisukoha, et vaimulikel on õigus omada pärisorje. Browne andis samasuguse seisukoha 11. septembril 1787 edasi Tallinna Tsiviilasjade Kohtupalatile. Tallinna asehaldusvalitsus teavitas sellest otsusest Eestimaa konsistooriumi 17. septembril.⁷⁶¹ 31. oktoobril 1789 andis Tallinna Tsiviilasjade Tribunal (endine Tallinna Tsiviilasjade Kohtupalat) välja viimase, lõpliku otsuse, millega tunnustati pastorite õigust omada mõisaid ja pärisorje. Tsiviilasjade Tribunal tugines Eestimaa konsistooriumi supliigile, Ülemmaakohtu Tsiviildepartemangu otsusele ja vahepeal samas asjas kõikides Eestimaa kreisikohtutes langetatud otsustele.⁷⁶²

Tallinna asehalduskonna ülemmaakohtu tsiviildepartemangu ja Tallinna Tsiviilasjade Tribunali otsuste põhjendused on mõnevõrra erinevad.

Mõlemad kohtud viitavad Eestimaa rüütli- ja maaõigusele, Preestriprivileegile ja Üldreglemendile. Rüütli- ja maaõiguse artiklis ilmalikust ja vaimu-

---

⁷⁵⁹ Olulisemad asjassepuutuvad dokumendid on publitseeritud: [Carl Julius Albert Paucker.] Urkunden, betreffend das Recht der Esthländischen Geistlichkeit, Landgüter zu erwerben. — Das Inland. Eine Wochenschrift für Liv-, Esth- und Curland's Geschichte, Geographie, Statistik und Litteratur. 1839. 20. Sp. 305–311.

⁷⁶⁰ EAA 854-1-841, l. 62.

⁷⁶¹ EAA 854-1-841, l. 42–43, 57–61.

⁷⁶² EAA 854-1-841, l. 61–62; 1187-2-94, l. 113p–114.

likust jurisdiktsioonist⁷⁶³ kirjutatakse sõnaselgelt mõisatest, mille pastor saab abiellumise või ostu kaudu ehk siis mingil muul viisil. Preestriprivileegis seisavad tingimused seoses pastoritele kuuluvate päritud, ostetud või muul viisil saadud mõisatega. Pastorilek võib mehe pärandust, nii vallas- kui kinnisvara, jagada linnaõiguse järgi.⁷⁶⁴ Üldreglement 27. veebruarist 1720 sätestab §-s 27 kõikide kolleegiumide kohustuse lähtuda Vene monarhide poolt riigi erinevatele provintsidele kinnitatud privileegidest. Eelnevast tuletatakse, et kuna pastoritel on õigus omada mõisaid, kuulub neile ka mõisate omamisega seotud pärisorjade omamise õigus. Kuna Vene riigivõim ei olnud neid seaduseid kunagi kehtetuks tunnistanud, siis asutakse seisukohale, et nendest seadustest järeldub üheselt Eestimaa pastorite õigus omada mõisaid ja pärisorje. Mõlema kohtu otsuses on kirjas, et pastorid ei ole seotud kauplemise ega mõne teise kodanikuseisuse juurde kuuluva tegevusega, mistõttu neid ei saa 1785. aasta linnaseaduse järgi lugeda ühegi kodanike klassi või gildi hulka. Lisaks rõhutab Tsiviilasjade Tribunal asjaolu, et pastorite näol on tegemist eraldi privilegeeritud seisusega.⁷⁶⁵

Tallinna asehäalduskonna ülemmaakohtu tsiviildepartemang viitab täiendavalt veel mõnele õigusallikale. Tallinna Rootsi garnisoni kapitulatsioonilepingu artikkel 16 nõuab vaimulikkonna kõikide eesõiguste säilitamist, mis on kirja pandud kuninganna Kristina antud vaimuliku seisuse privileegides, 1686. aasta kirikuseaduses ja teistes kuninglikes korraldustes. Uusikaupunki rahulepingu artiklis 9 lubab monarh säilitada kõik Liivi-, Eesti- ja Saaremaa provintside elanike, nii aadlike kui mitteaadlike, samuti kõikide linnade, magistraatide, gildide ja tsunftide rootsiaegsed õigused ja privileegid. Katariina II nimeline ukaas 3. juulist 1783 kinnitab §-s 5 selgelt, et kirikukorraldus Eestimaa kubermangus peab jääma muutmatult endistele alustele, mis tähendab seda, et vaimulikele peavad jääma nende endised õigused.⁷⁶⁶

Kirikuteed. Kirikuteede heakorra eest hoolitsemine oli rüütli- ja maaõiguse järgi adrakohtunike ja kõigi mõisnike ülesandeks.⁷⁶⁷ Iga mõisnik pidi oma mõisa piires asuvate teede heakorra eest seisma. Teetööd jäid muidugi talupoegade õlgadele.⁷⁶⁸ Peamiselt kirikuvisitatsioonide andmete alusel pöördus konsistorium kirikuteede olukorra parandamise taotlusega mitmeid kordi provintsiaalvalitsuse poole. Provintsiaalvalitsus andis korduvalt välja publikaate, milles tehti ülemkirikueestseisjatele ja adrakohtunikele ülesandeks

---

⁷⁶³ Des Herzogthums Ehsten Ritter- und Land-Rechte. Erstes Buch. II. Tit. Art. 6.

⁷⁶⁴ Privilegia. Art. 8, 10, 13.

⁷⁶⁵ EAA 854-1-841, I. 57–59, 61–62.

⁷⁶⁶ EAA 854-1-841, I. 57–59.

⁷⁶⁷ Des Herzogthums Ehsten Ritter- und Land-Rechte. Sechstes Buch. VI. Tit. §§ 1, 2.

⁷⁶⁸ C. H. Nielsen. Handbuch zur Kenntniß der Polizeygesetze I. S. 61, 62.

edendada kirikuteede parandamist.⁷⁶⁹ Publikaat 14. juunist 1824 teeb adrakohtunikele ülesandeks tagada, et talupoegi ei saadetak teetöödele kirikuvisitatsiooni toimumise ajal. Vastasel korral ei ole visitatsioonikomisjonil võimalik kuulata kõikide koguduseliikmete arvamusi.⁷⁷⁰

5. Pastori ülesanded

Kommunikatsioon. Pastorite riikliku tähtsusega ülesandeks oli informatsiooni vahendamine nii eesti kui saksa kogudusele, samuti provintsiaalvalitsuse publikaatide ettelugemine kirikukantslist pärast pühapäevast jumalateenistust nii eesti kui saksa keeles, rannarootsi kogudustes ka rootsi keeles. Mõnikord jäeti publikaatide maakeelde tõlkimine kohaliku pastori hooleks.⁷⁷¹ Enamuse publikaatidest luges pastor ette ühe korra vahetult pärast publikaadi saabumist. Osade publikaatide puhul nõudis aga provintsiaalvalitsus, et neid tuleb ette lugeda rohkem kui üks kord. Nii näiteks loeti provintsiaalvalitsuse publikaati 25. oktoobrist 1746, mis keelustas rändkaupmeeste tegevuse, ette kolmel järjestikusel pühapäeval.⁷⁷² Publikaa ti 12. oktoobrist 1767 pagenud talupoegade kohta loeti ette kõikidel pühapäevadel ja pühadel ühe kalendrikuu vältel.⁷⁷³ Provintsiaalvalitsuse publikaat 22. aprillist 1780 kordas rangeid hoiatusi merehätta sattunud laevade röövimise vastu.⁷⁷⁴ Rannäärsetes kihelkondades pidid pastoriid seda publikaati ette lugema kord aastas, kuid selle publikaadi sisu talupoegadele lühidalt meelde tuletama kevadest sügiseni igal pühapäeval.⁷⁷⁵ Provintsiaalvalitsuse publikaat ülemkirikueestseisjatele 13. oktoobrist 1810 esitab loendi nendest publikaatidest, mida tuleb perioodiliselt kirikukantslist ette lugeda. Kõige varasem publikaat pärineb 15. novembrist 1684, kokku on

---

⁷⁶⁹ Publikaat 27. oktoobrist 1738 (EAA 1187-2-318, l. 207–208), 9. oktoobrist 1745 (EAA 1187-2-319, l. 184–184p), 7. septembrist 1806 (EAA 1187-2-332, l. 194), 16. augustist 1817 (EAA 1187-2-330, l. 160), 14. juunist 1824 (EAA 1187-2-332, l. 194–194p).

⁷⁷⁰ EAA 1187-2-332, l. 194–194p.

⁷⁷¹ Vt nt: provintsiaalvalitsuse publikaat 11. detsembrist 1806 seoses maamiilitsa moodustamisega (EAA 1187-2-327, l. 264–264p).

⁷⁷² EAA 1187-2-319, l. 208–209p.

⁷⁷³ EAA 1187-2-321, l. 91–91p.

⁷⁷⁴ Kuninglik publikaat 6. detsembrist 1697, keiserlik ukaas 9. detsembrist 1769, provintsiaalvalitsuse publikaat 18. veebruarist 1770, Senati ukaas 5. detsembrist 1774, provintsiaalvalitsuse publikaat 16. aprillist 1775, Senati ukaas 30. märtsist 1780.

⁷⁷⁵ EAA 1187-2-322, l. 195–196p, 197–204. Vrdl: C. H. Nielsen. Handbuch zur Kenntniß der Polizeygesetze I. S. 137–138.

selliseid publikaate nelikümmend.⁷⁷⁶ Kõiki provintsiaalvalitsuse publikaate kirikukantslist ette ei loetud, mõned neist olid mõeldud ainult ühest mõisast teise saatmiseks.⁷⁷⁷

Ülemate võimu kindlustamine. Vaatlusaluse ajastu ühiskonnas oli kirikuorganisatsioon ainuke institutsioon, mis ulatus läbi kõikide seisuste pärisorjadest kuni valitsejakojani. Vaimulike riiklikult oluliseks ideoloogiliseks ülesandeks oli ülemate võimu ja alamate alistumise kindlustamine juba eelpool mainitud Lutheri õpetuse järgi.⁷⁷⁸

Tsaar Paul I nimeline ukaas tema valitsusaja algusest, 29. jaanuarist 1797 kasutab väljendusi, mis paistavad silma valgustussajandi lõpu Euroopa jaoks tavatu, kuid Venemaale jätkuvalt omase religioossusega. Ukaas rõhutab, et iga tsaari alam peab jääma oma seisusega ettenähtud piiridesse, täitma oma kohustusi ning vältima rahu ja korra rikkumist. Kuna mõnedes kubermangudes on pärisorised talupojad “jätnud alandliku sõnakuulekuse”, kutsub tsaar pärisorje – esialgu vägivaldsetest abinõudest loobudes – “jumaliku seaduse” järgi mõisnikele alluma, ähvardades vastasel korral seadusi täie rangusega rakedada. Kihelkonna vaimuliku ülesanne on hoida kogudust ülemate suhtes sõnakuulelikkuses. Vaimulikke ähvardatakse selle ülesande hooletusse jätmise korral karistusega nii siin ilmas kui Jumala kohtu ees. Ukaas, mida tuli ette lugeda kõikides kirikutes, publitseeriti Tallinnas 4. veebruaril 1797.⁷⁷⁹

Provintsiaalvalitsuse publikaat 11. detsembrist 1806 seoses loodava maa-miilitsaga, mille aluseks on tsaari ukaas sama aasta 30. novembrist, käsib pastoritel manitseda talupoegi üldiste kohustuste täitmisele, isamaa (*Vaterland*)

---

⁷⁷⁶ EAA 1187-2-328, l. 85–86p.

⁷⁷⁷ Vt nt: provintsiaalvalitsuse publikaat 22. märtsist 1809 kirikukonvendi kohta (EAA 1187-2-327, l. 453–453p). Postikorralduse kohta kihelkondades vt ka: **C. H. Nielsen.** Handbuch zur Kenntniß der Polizeygesetze I. S. 52–53; **Christian Heinrich Nielsen.** Handbuch zur Kenntniß der Polizeygesetze und anderer Verordnungen für Güterbesitzer und Einwohner auf dem Lande in Lief- und Ehstland. Th. II. Dorpat 1795. S. 41–43; **M. Laur.** Eesti ala valitsemine 18. sajandil. Lk 111–119.

⁷⁷⁸ Kiriku rahvakasvatustlikku funktsiooni on eriti rõhutatud 1686. aasta kirikuseaduses, vt: Cap. II. §§ II, IX–XI, XIV; Cap. XXIV. §§ I, III, VII, VIII, X, XI, XIX, XXII, XXIII, XXXI. **Stellan Dahlgren** toonitab Rootsi 1686. aasta kirikuseaduse osa sotsiaaldistsiplineerimise tähtsana vahendina (**Stellan Dahlgren.** Der schwedische Absolutismus am Ende des 17. Jahrhunderts und die Integration des Reichs. — Die schwedischen Ostseeprovinzen Estland und Livland im 16.–18. Jahrhundert. *Studia Baltica Stockholmiensia*. 11. *Acta Universitatis Stockholmiensis*. 1993. S. 23). Mõiste *Sozialdisziplinierung* kohta vt ka: **Gerhard Oestreich.** Strukturprobleme des europäischen Absolutismus. — Geist und Gestalt des frühmodernen Staates. Berlin 1969. S. 179–197; **Heinrich Richard Schmidt.** Sozialdisziplinierung? Ein Plädoyer für das Ende des Etatismus in der Konfessionalisierungsforschung. — *Historische Zeitschrift*. 265. 1997. S. 639–682.

⁷⁷⁹ EAA 1187-2-326, l. 20–20p. Eesti keeles l. 115–115p.

kaitsmisele ja kristliku religiooni hoidmisele. Samal pühapäeval jumalateenistusel, mil pastor mainitud publikaadi ette loeb, peab kogu kogudus põlvitades palvetama Vene tsaaririigi võidu eest Prantsuse vägede üle.⁷⁸⁰

Riigivõim soovis vältida oma alamate kokkupuutumist Euroopas levivate ja tsaarivõimule kahjulike ideedega. Seetõttu nõudis Liivi-, Eesti- ja Soomemaa Justiitskolleegium Tartu õpperingkonna alla kuulunud isikutelt, kes soovisid pühenduda vaimuliku kutsele, et nad õpiksid teoloogiat Tartu Ülikoolis, mitte aga välismaa ülikoolides. Eestimaa konsistorium ei tohtinud pastoriks ordineerida neid kandidaate, kellel ei olnud ette näidata tunnistust Tartu Ülikooli usuteaduskonna lõpetamise kohta. Välismaal õppinud teoloogiatudengid tuli tagasi kutsuda. Tsaar andis vastava ukaasi välja 21. märtsil 1803. Seadus hakkas kehtima 1806. aastal.⁷⁸¹

6. Kohtulik järelevalve pastori tegevuse üle

Nagu eespool märgitud, kuulus jurisdiktsioon vaimuliku ametiga seonduvates küsimustes rüütli- ja maaõiguse järgi piiskopile ja konsistoriumile, kõikides teistes õiguslikes küsimustes lahendas vaimulike kohtuasju ülemmaakohus.⁷⁸²

Kuningas Karl XI eestkostevalitsus andis 24. juulil 1666 Eestimaa jaoks välja korralduse, mis sätestab, et kui keegi soovib esitada vaimuliku vastu kohtuliku kaebuse (*actio injuriarium*), siis peab kaebuse õiguspärasust kõigepealt kontrollima konsistorium. Ainult sellisel juhul, kui konsistorium leiab vaimuliku süüdi olevat, tuleb kaebealune vaimulik anda ilmaliku kohtu alla. Korralduses hoiatatakse konsistoriumi onupojapoliitika eest: konsistoriumi seadusevastase tegevuse korral on võimalik esitada konsistoriumi vastu kaebus kuningale. Korralduse andmise põhjuseks oli Eestimaa vaimulikkonna rahulolematumus olukorraga, kus vaimuliku ameti pidamist puudutas õiguserikkumises süüdistatav pastor kutsuti vastust andma ilmaliku kohtu ette.⁷⁸³

1686. aasta kirikuseaduse ja toomkapiitli protsessikorralduse kohaselt kuuluvad kõik vaimulike⁷⁸⁴ ametiülesannete, elukommete, õpetuse, kiriku- ja usuelu, vaeste ja haigete hoolekandega seotud õiguserikkumised vaimuliku kohtu jurisdiktsiooni alla. Vaimuliku kohtu moodustavad piiskop või superintendent ja

---

⁷⁸⁰ EAA 1187-2-327, l. 264–264p. Vt ka: **Tõnu Tannberg**. Maakaitseväekohustus Balti kubermangudes 19. sajandi 1. poolel (1806–1856). Tartu 1996. Lk 67.

⁷⁸¹ ПСЗ I. Т. XXVII. № 20 675; EAA 1187-2-108, l. 70, 89p.

⁷⁸² Vt: ptk III.2 (esimene osa).

⁷⁸³ EAA 854-1-841, l. 69–70.

⁷⁸⁴ Toomkapiitli protsessikorralduses kasutatakse mõistet *vaimulik- ja kooliseisus* (*Priester- und Schulen-Standes Personen*) (Gerichts Processen bey denen Thumb-Capituln. § XV).

konsistoorium.⁷⁸⁵ Kui kutsutud isik ei ilmu konsistooriumi ette, võib konsistoorium nõuda ilmaliku võimu abi.⁷⁸⁶ Kohtuasjade arutamine konsistooriumis toimub võimaluse korral summaarse ja suulise protsessi käigus. Vajaduse korral toimub asjaolude selgitamine kirjavahetuse teel.⁷⁸⁷ Kõik konsistooriumi õiguslikku jõudu omavad otsused (*vires rei judicatae*) peavad täide saatma riigiametnikud.⁷⁸⁸ Kuriteos süüdistatav pastor jääb ametisse kuni süüdimõistva otsuse langetamiseni.⁷⁸⁹ Preestriprivileegi järgi ei tohi vaimulikku trahvida, vahi alla võtta ega vangistuses hoida enne kohtuprotsessi ja süüdimõistva kohtuotsuse langetamist, välja arvatud otse teolt tabamise korral.⁷⁹⁰

Eestimaa konsistooriumi protokollist 29. jaanuarist 1736 selgub, et provintsiaalvalitsuse varasemale kohtupraktikale tugineva korralduse kohaselt ei saa fiskuse komissar esitada pastorile kutset ilmalikku kohtusse ilmumiseks enne, kui konsistoorium pole asjas “varasema kombe kohaselt” eelnevat juurdlust teostanud. Sellele korraldusele tuginedes otsustas konsistoorium fiskuse komisari poolt Harju-Jaani pastori Heinrich Christoph Wrede vastu esitatud kaebust mitte vastu võtta, vaid nõuda süüdistuse ja tõendite saatmist konsistooriumile, et see saaks küsimust *ex officio* uurida ja Wredet antud kohtuasjas küsitleda.⁷⁹¹

Kogu Baltikumi luterlike pastorite kriminaalvastutuse küsimus ja sellega seondult pastorite kohtualluvuse küsimus laiemalt tõusis päevakorra 1825. aastal, kui Senat alustas uurimist ühe talupoegade rahutustele kaasaaitamises süüdistatud Kuramaa pastori asjus. Senat võttis seisukoha kahes küsimuses: vaimulike allumine konsistooriumile kiriku- ja ametiküsimustes ja vaimulike kriminaalrajade kohtualluvus. Senat otsustas Vaimulike Asjade ja Rahvahariduse ministri ettepanekul esimeses küsimuses, et senine kord kestab edasi. Vaimulike isikute kriminaalrajade osas otsustati viitega Senati ukaasile 26. septembrist 1791 ja monarhi poolt kinnitatud Riiginõukogu arvamusele 27. märtsist 1823, et need kuuluvad ilmaliku kohtu pädevusse, kusjuures asja arutamise ja otsustamise juures peab viibima hääleõiguslik konsistooriumi esindaja.⁷⁹²

---

⁷⁸⁵ Kirchen-Gesetz und Ordnung. Cap. XIX. § XXXII, Cap. XXII. § IV, Cap XXIV. § II; Gerichts Processen bey denen Thumb-Capituln. § XV. Vt ka: ptk I.2.B, III.2 (esimene osa).

⁷⁸⁶ Gerichts Processen bey denen Thumb-Capituln. § XVII.

⁷⁸⁷ Gerichts Processen bey denen Thumb-Capituln. § XIX.

⁷⁸⁸ Gerichts Processen bey denen Thumb-Capituln. § XXIII.

⁷⁸⁹ Kirchen-Gesetz und Ordnung. Cap. XIX. § XXI.

⁷⁹⁰ Privilegia. Art. 24.

⁷⁹¹ EAA 854-1-841, l. 70.

⁷⁹² EAA 1187-2-333, l. 9–13 (senati ukaas Eestimaa provintsiaalvalitsusele 13.02.1825), 854-1-841, l. 81 (Eestimaa provintsiaalvalitsuse korraldus provintsiaalkonsistooriumile 14.04.1825).

7. Kirikudistsipliin

Kord jumalateenistusel. Eelpool on mainitud Karl XI korraldust 22. detsembrist 1686 kirikus tülitsemise, kaklemise ja võitlemise kohta.⁷⁹³ Tsaar Aleksander I pidas isiklikult vajalikuks hoolitseda korra hoidmise eest kirikutes jumalateenistuse ajal. Tsaari ukaas nimetab jumalateenistuse korra rikkumist üheks kõige raskemaks eksimuseks, mida tuleb kõige rangemalt karistada, sõltumata korrarikkuja isikust ja seisusest. Eestimaa kindralkuberner Paul Friedrich August von Holstein-Oldenburg andis 23. veebruaril 1816 provintsiaalvalitsusele ülesande see korraldus publitseerida ja suunata see kõikidele politseiasutustele täitmiseks. Publikaadi kohaselt tagavad ülemkirikueestseisjad korralduse ettelugemise kirikukantslitest kahel järgneval pühapäeval ja edasi üks kord igal aastal. Provintsiaalvalitsuse publikaat ilmus sama aasta 11. märtsil.⁷⁹⁴

Vaimulike Asjade ja Rahvahariduse ministri ning justiitsministri otsusel keelati pühapäevadel ja pühadel jumalateenistuse ajal kauplemiskohtades alkoholi müük. Senat publitseeris vastava ukaasi 5. juunil 1823, Eestimaa provintsiaalvalitsus andis oma publikaadi välja sama aasta 22. augustil.⁷⁹⁵

Pühapäeva ja pühade pühitsemine. Nagu eespool märgitud, nõuab pühapäeva ja pühade korrakohast pühitsemist Karl XI korraldus 17. oktoobrist 1687 needmise ja vandumise, vande andmise ning pühapäeva rüvetamise kohta.⁷⁹⁶

Kirikuvisitatsioonikomisjoni ettepanekul väljastas provintsiaalvalitsus 27. oktoobril 1738 seoses pühapäeva pühitsemise kohustusega talupoegade kaitseks publikaadi. Sellest nähtuvalt hoitakse paljudes mõisates talupoegi laupäeviti liiga kaua tööl, talupoegi sunnitakse tööle ka pühade ajal, näiteks võib tuua vooris käimise. Kristluses on nii “jumalike kui ilmalike” seaduste järgi lubamatu hingeülenduseks ette nähtud pühapäevadel ja pühadel tööd teha, veel vähem vaestelt talupoegadelt teotööd nõuda. Eraldi viidatakse provintsiaalvalitsuse publikaadile 2. maist 1726 ning hoiatatakse pühapäeva rüvetamise ja talupoegade jumalateenistusel osalemise takistamise eest.⁷⁹⁷ Vastutus publikaadi järgimise eest lasub ülemkirikueestseisjatel, kes peavad vajaduse korral nõutama abi adrakohtunikult või äärmisel juhul fiskuse komissarilt.⁷⁹⁸

Ka Paul I andis oma tsaariks kroonimise päeval 5. aprillil 1797 välja nime- lise ukaasi kogu tsaaririigi jaoks, milles viitab kümnele käsule ja nõuab talu-

⁷⁹³ Vt: ptk I.2.B (esimene osa).

⁷⁹⁴ EAA 1187-2-328, l. 78.

⁷⁹⁵ EAA 1187-2-332, l. 74.

⁷⁹⁶ Vt: ptk I.2.B (esimene osa).

⁷⁹⁷ Vt: ptk I (kolmas osa).

⁷⁹⁸ EAA 1187-2-318, l. 207–208.

poegade vabastamist kõikidest töökohustustest pühapäevadel.⁷⁹⁹ Ukaas publitseeriti Tallinnas 23. aprillil.⁸⁰⁰

Provintsiaalvalitsuse publikaat 16. augustist 1817 nõuab, et talupojad vabataks mõisatööst laupäeva pärastlõunal, nii et nad hiljemalt päikeseloojanguks koju jõuaksid, ning et mõisas töötavad talupojad ei peaks esmaspäeval kodust mõisa suunduma enne päikesetõusu. Talupoegi ei tohi sundida pühapäeval vooris käima või vooride laadimisega tegelema. Publikaadi aluseks oli Eestimaa konsistooriumi pöördumine kirikuvisitatsioonikomisjoni ettepanekute alusel.⁸⁰¹

Kuna Eestimaa konsistoorium kaebas 1828. aastal taas provintsiaalvalitsusele, et talupoegi ei lasta laupäeva õhtul õigeaegselt koju ja nõutakse esmaspäeval nende ilmumist tööle liiga vara, teatab provintsiaalvalitsus oma publikaadis 22. septembrist, et 1686. aasta kirikuseaduse täiendus Eestimaa jaoks nõuab töö lõpetamist maal laupäeval kell neli pärastlõunal, et talupojad võiksid “oma ihu harida ja õigel ajal kirikuteele asuda”, ning et talupoegi ei tohi uuesti tööle nõuda enne esmaspäeva. Viitega publikaadile 2. maist 1726 ja 16. augustist 1817 nõutakse, et mainitud seadusesätete täitmise kindlustaksid Eestimaa politseiasutused.⁸⁰²

Sama 1828. aasta publikaat esitab konsistooriumi palvel nõudmisi ka seoses aastalaatade toimumise ajaga.⁸⁰³ Aastalaadad toimuvad tavaliselt teatud kindlatel kuupäevadel. Kui need langeksid kokku pühapäeva või pühadega, häiriks need jumalateenistust, mistõttu nendele päevadele sattumise korral tuleb aastalaada algus edasi lükata järgmisele esmaspäevale. Publikaat viitab 1686. aasta kirikuseaduse 14. peatüki §-le 4, kirikuseaduse täiendusele Eestimaa jaoks ja ka teistele varasematele samalaadsetele korraldustele.⁸⁰⁴

Kirikupolitsei. Sellel alal tõi uuendusi Eestimaa 1816. aasta talurahvasaadus. Uues politseivõimu süsteemis jäid kõige madalama astme kirikupolitsei ülesanded kogukonna talitaja ja talupojast kirikueestseisja kanda. Kirikupolitseineline tegevusvaldkond hõlmas üldist rahu ja korda, kirikute, koolide ja kirikuteede heakorda, vastutust kirikuandamite tasumise eest ning kogukonna liikmete elukombeid.⁸⁰⁵ Kogukonnapolitsei üle teostas järelevalvet mõisapolitsei mõisniku isikus.⁸⁰⁶

⁷⁹⁹ EAA 1187-2-326, l. 77.

⁸⁰⁰ EAA 1187-2-326, l. 79.

⁸⁰¹ EAA 1187-2-330, l. 160.

⁸⁰² EAA 1187-2-334, l. 262–262p.

⁸⁰³ Vt: ptk I (kolmas osa).

⁸⁰⁴ Nt: publikaat 2. maist 1726, mida kordas kindralkuberner G. Browne'i publikaat 30. maist 1785.

⁸⁰⁵ Ehstländisches Bauer-Gesetzbuch. §§ 212, 214, 216, 219, 225 (IIC3 I. T. XXXIII. № 26 279).

⁸⁰⁶ Ehstländisches Bauer-Gesetzbuch. §§ 230, 238 (IIC3 I. T. XXXIII. № 26 279).

Lokaalvisitatsioon. Tallinna asehaldusvalitsuse publikaat 18. märtsist 1786 käsitleb konsistooriumi pöördumise alusel lokaalvisitatsioone. Publikaat näeb ette, et lokaalvisitatsioonile eelneval pühapäeval annab pastor sellest kogudusele kirikukantslist teada, eraldi informeerib ta mõisnikke. Mõisnikud ei tohi lokaalvisitatsiooni toimumise ajal visiteeritavate külade ja talude elanikke mõisa tööle kutsuda ega seoses mõisateenistusega kuskile kaugemale minema saata. Mõisnikud ja mõisavalitsejad peavad talupoegadelt nõudma, et nad lokaalvisitatsiooni ajal pastori poolt kindlaks määratud kohta koguneksid.⁸⁰⁷

Pulmad. Eestimaa konsistooriumi teatel oli talupoegade pulmades tavaline, et lasti püssi, mis tõi aeg-ajalt kaasa haavatuid ja tulekahjusid. Asehaldusvalitsus keelas 12. veebruaril 1790 talupoegade pulmades püssilaskmise.⁸⁰⁸

Abielurikkumine ja abieluvälised seksuaalsuhted. Abielurikkumise ja abieluvälise seksuaalsuhte eest oli Baltimaades Rootsi õiguse alusel karistuseks kiriku häbipingis istumine.

Saaremaa maakohus pöördus Liivi- ja Eestimaa Asjade Justiitskolleegiumi poole palvega häbipingi karistuse kaotamiseks. Põhjuseks esitati levinud probleem, et paljud naised on häbipingis istumise vältimiseks tapnud oma väljaspool abielu sigitatud vastündinud lapse. Tapmise avalikuks tuleku järel on kohus selliseid naisi karistanud surmanuhtlusega. Rootsi 1734. aasta maa- ja linnaseadus asendas häbipingi karistuse rahatrahviga kiriku heaks. Maakohtu arvates tuli selline kord kehtestada ka Baltimaades. Liivi- ja Eestimaa Asjade Justiitskolleegium leidis, et pöördumine on põhjendatud ja kooskõlas Rootsi 1734. aasta maa- ja linnaseadusega. Kolleegium esitas omapoolse taotluse Senatile, tehes ettepaneku asendada häbipingis istumise karistus trahvi või maksejõuetuse korral ihunuhtlusega. Senati seaduseelnõu eesmärgiks oli häbipingi karistuse kaotamine uute mõrvade vältimiseks ja selle asendamiseks rahatrahviga kohaliku koguduse heaks. Eelnõu nägi ette, et “lihtrahvas”, vaesemad linnaelanikud ja talupojad maksavad abielurikkumise eest ühe rubla, abieluvälise seksuaalsuhte eest viiskümmend kopikat. Rahatrahvi võib nende isikute puhul asendada mitteavaliku ihunuhtlusega. Aadlike, kaupmeeste ja teiste “varakate” isikute puhul on trahv abielurikkumise eest neli rubla ja abieluvälise seksuaalsuhte eest kaks rubla. Katariina II kinnitas seaduseelnõu 30. märtsil 1764. Senat publitseeris ukaasi 6. aprillil, Eestimaa provintsiavalitsus publitseeris Senati ukaasi omakorda sama aasta 16. aprillil.⁸⁰⁹ On tähelepanuväärne, et Vene tsaaririigi keskasutustes arvestati Baltimaade õiguskorra modifitseerimisel Rootsi riigi kaasaegse seadusandlusega.⁸¹⁰

⁸⁰⁷ EAA 1187-2-323, l. 262–262p; sama 266–266p.

⁸⁰⁸ EAA 1187-2-325, l. 189. Vt ka: **C. H. Nielsen.** Handbuch zur Kenntniß der Polizeygesetze I. S. 102.

⁸⁰⁹ EAA 1187-2-320, l. 161–162.

⁸¹⁰ Vt ka: **Peeter Järvelaid.** Õiguse muutumine Eestis. — Heikki Ylikangas. Miks õigus muutub? Seadus ja õigus ajaloolise arengu osana. Tartu 1993. Lk 232.

1832. aastal asendas Riiginõukogu 1764. aasta ukaasiga abielurikkumise eest määratud rahatrahvi “kirikliku manitsuse” ja kolme kuni neljateistkümne päeva pikkuse vanglakaristusega. Tsaar kinnitas selle otsuse 13. septembril, Senati ukaas vormistati 20. oktoobril ja Eestimaa provintsiaalvalitsus publitseeris otsuse sama aasta 24. detsembril.⁸¹¹

Eestimaa talurahva seas oli levinud komme, mille järgi naist, kes ei olnud abielus ja sünnitas lapse, sunniti kandma tanu ja põlle ehk siis abielunaise tunnuseid, st ta “tanutati ja põlletati” (*hauben und schürzen*). Ka seda kommet peeti häbistavaks, mistõttu selle vältimiseks püüdsid emad oma vastsündinud lapse sündi küllalt sageli varjata või koguni tapsid oma lapse. Probleem oli niivõrd tõsine, et G. Browne andis Tallinna asehaldusvalitsusele korralduse “tanutamise ja põlletamise” kombe kaotamiseks. Need talupojad, ükskõik kas mehed või naised, kes julgevad edaspidi eelmainitud naisi “tanutada ja põlletada”, saavad karistuseks ühel pühapäeval pärast jumalateenistust kirikusambas kümme paari vitsu. Sama karistus tabab taluperemehi ja -perenaisi, kes võimudele “tanutamise ja põlletamise” toimumisest teada ei anna. Kõik ülemad nii maal kui linnas peavad vastutama selle eest, et nende teenijad, kes ei ole abielus, aga sünnitavad lapse, kannaksid rõivaid, mis ei ole eristatavad vallaliste noorikute üldisest riietusest. Korralduse eesmärgiks on vältida sünnituste saladuses hoidmist ja lapsetapmist. Tallinna asehaldusvalitsus väljastas vastava publikaadi 24. augustil 1792 koos ülesandega pastoritele see kirikukantslist ette lugeda ja selle täitmise järele valvata.⁸¹²

Nõidumine. Eespool käsitletud Karl XI korraldus 17. oktoobrist 1687 needmise ja vandumise, vande andmise ning pühapäeva rüvetamise kohta ähvardas surmanuhtlusega nõidasid ja isikuid, kes sõlmivad liidu saatana.⁸¹³ Senati ukaas 20. maist 1731 nõidumise vastu on suunatud kogu tsaaririigile. Nõidumise eest määratakse karistuseks põletussurm. Nõidade “kliente” karistatakse raske ihunuhtlusega, eriti ränga üleastumise korral hukkamisega. Kes oma süü ise ilma teiste isikute kaebuseta üles tunnistab, pääseb karistusest. Senati ukaas publitseeriti Eestimaa provintsiaalvalitsuses 15. juunil 1731.⁸¹⁴ Eesti alalt 18. sajandist ja 19. sajandi algusest on teada ainult mõned üksikud nõiaprotsessid. Sellised kohtuasjad kuulusid ilmalike kohtute pädevusse.

---

⁸¹¹ EAA 1187-2-336, l. 345p. Provintsiaalvalitsuse publikaadis on kirjas “kiriklik patukahetsus”, mis publikaadiga 15. veebruarist 1833 kästakse asendada “kirikliku manitsusega” (EAA 1187-2-336, l. 360).

⁸¹² EAA 1187-2-325, l. 307–307p.

⁸¹³ Vt: ptk I.2.B (esimene osa).

⁸¹⁴ EAA 1187-2-318, l. 6.

Protsessid lõppesid süüaluse õigeksmõistmise, manitsemise või kergema kehalise karistuse määramisega ebausuga tegelemise eest.⁸¹⁵

Mälestusmärgid kirikus. Kindralkuberner Paulucci korraldus 23. veebruarist 1823 nõuab, et enne mälestusmärgi püstitamist kirikusse tuleb selleks provintsiaalvalitsuse kaudu riigivõimu luba hankida. Eestimaa provintsiaalvalitsus publitseeris otsuse sama aasta 23. märtsil.⁸¹⁶

Istekohad toomkirikus. Toomkiriku konvendi palvel andis provintsiaalvalitsus 4. jaanuaril 1819 välja publikaadi seoses toomkiriku istekohtade kasutamisega. Publikaadist nähtub, et enamus rüütelkonna liikmetest, kelle käsutuses on isiklik istekoht, mille eest tuleb tasuda iga-aastast maksu, on selle maksu tasumisel väga hooletud ja jätnud selle mitme aasta vältel maksmata. Osa istekohtadest on konvendi teadmata läinud teiste perekondade käsutusse. Publikaat paneb rüütelkonna liikmetele kohustuse oma võlad kolme kuu jooksul õiendada ja vajaduse korral istekohtade kasutamise leping sõlmida.⁸¹⁷

8. Ülemkirikueestseisja ülesanded

Provintsiaalvalitsus tegi 24. mail 1763 ülemkirikueestseisjatele ülesandeks iga aasta maikuus kontrollida, et igas mõisas hoitaks vilja tagavara viis tündrit adramaa kohta.⁸¹⁸ Senati ettekirjutusel väljastatud publikaat 8. märtsist 1766 nõuab, et ülemkirikueestseisjad hangiksid mõisnikelt andmeid viljasaagi kohta ja saadaks iga aasta oktoobris kokkuvõtted provintsiaalvalitsusele.⁸¹⁹ Samuti kästi Senati nõudel 15. aprillil 1797 ülemkirikueestseisjatel koguda igal aastal kõikidest mõisatest andmed sealse toodangu hulga, käibe ja hindade kohta.⁸²⁰ Publikaat 14. novembrist 1797 nõuab viinapõletamise kohta andmete kogumist ja nende saatmist provintsiaalvalitsusele ning kroonupalatile iga aasta

---

⁸¹⁵ **Maia Madar.** Nõiaprotsessid Eestis XVI sajandist XIX sajandini. — Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis. Artiklite kogumik III. Koostanud Jüri Kivimäe. Tallinn 1987. Lk 133, 139–140.

⁸¹⁶ EAA 1187-2-332, l. 12.

⁸¹⁷ EAA 1187-2-331, l. 110.

⁸¹⁸ Korraldust kordasid publikaadid 30. augustist 1765 ja 10. märtsist 1766 (EAA 1187-2-320, l. 188–188p).

⁸¹⁹ EAA 1187-2-320, l. 190–192. Seda korraldust kordasid publikaadid 28. oktoobrist 1766 (EAA 1187-2-320, l. 212–212p), 5. septembrist 1767 (EAA 1187-2-321, l. 74–74p) ja 15. detsembrist 1777 (EAA 1187-2-322, l. 59–59p).

⁸²⁰ EAA 1187-2-326, l. 58–60.

novembris.⁸²¹ Alates 1803. aastast ilmusid provintsiaalvalitsuse publikaatidesse sätted, mille kohaselt pidid ülemkirikueestseisjad kontrollima, et pastorid loeksid provintsiaalvalitsusest saadetud publikaadid kirikukantslist ette.⁸²² Publikaatide jõudmise kõikide ülemkirikueestseisjateni tagasid adrakohtunikud.⁸²³ Alates 10. augustist 1809 pidid ülemkirikueestseisjad ameti üleandmisel kõik kirikuarhiivis säilitatavad publikaadid erilisel registreerimiskviitungil ära märkima. Dokumentide olemasolu jäi ülemkirikueestseisja vastutusele, samuti vastutas ta mingi publikaadi puudumisest tekkida võiva kahju eest. Uus ülemkirikueestseisja pidi ametisseastumisel sellest provintsiaalvalitsust kirjalikult teavitama.⁸²⁴ Siseministri ülesandel väljastas provintsiaalvalitsus 21. augustil 1805 publikaadi seoses üldise rõugete kaitsepookimisega. Ka selles laiaulatuslikus protsessis oli ülemkirikueestseisjatel abistav roll. Talupoegade eelarvamuste võitmiseks peeti oluliseks ka pastorite selgitustööd.⁸²⁵

Millised lisandused ilmusid ülemkirikueestseisjate politseilistesse ülesannetesse? Maapäeva ettepanekul väljastatud publikaat 6. aprillist 1747 ähvardas metsas lõkke tegemise eest peksukaristuse või isegi surmanuhtlusega. Selliste juhtumite uurimine pandi ülemkirikueestseisjatele.⁸²⁶ 30. maist 1766 pärineva publikaadi nõudel pidid ülemkirikueestseisjad kontrollima, et ajavahemikus 1. märtsist kuni augusti keskpaigani ei toimuks metsloomade küttimist.⁸²⁷ Maapäeva ettepanekul 19. juunil 1777 väljastatud publikaat nõudis talupoegadelt kõrtsides ja teedel aupaklikku suhtumist kõrgemast seisusest isikutesse. Eksimusi selle nõudmise vastu pidid ülemkirikueestseisjad laskma kirikusambas karistada viie paari vitstega.⁸²⁸ 20. märtsil 1780 said ülemkirikueestseisjad ülesande korraldada loomataudide piiramist.⁸²⁹ Publikaat 25. juulist 1780 nägi ette maal ringi hulkuvate mustlaste kinnivõtmise ja Tallinnasse toimetamise.⁸³⁰

⁸²¹ Keiserlik ukaas 1. aprillist 1794, publitseeritud asehaldusvalitsuse korraldusega 19. aprillist, nõudis neid andmeid alammaakohtutelt (EAA 1187-2-326, l. 138, 139p–140).

⁸²² Publikaat 23. detsembrist 1803 (EAA 1187-2-327, l. 46).

⁸²³ Publikaat 11. oktoobrist 1807 (EAA 1187-2-327, l. 321–321p).

⁸²⁴ EAA 1187-2-340, l. 1–1p.

⁸²⁵ EAA 1187-2-327, l. 155–156.

⁸²⁶ EAA 1187-2-319, l. 214–214p. Publikaati korrati 3. juulil 1790 (EAA 1187-2-328, l. 85p–86p).

⁸²⁷ EAA 1187-2-328, l. 85p–86p. Publikaati korrati 12. juunil 1767 (EAA 1187-2-321, l. 45–45p).

⁸²⁸ EAA 1187-2-322, l. 33–33p. Publikaati korrati 5. märtsil 1806 (EAA 1187-2-327, l. 209–210).

⁸²⁹ EAA 1187-2-328, l. 85p–86p. Publikaati korrati 19. augustil 1798 (EAA 1187-2-326, l. 180–181).

⁸³⁰ EAA 1187-2-322, l. 230.

Röövloomade, eriti huntide hävitamiseks nõuti ülemkirikueestseisjatelt ja alammaakohtult⁸³¹ ajujahi korraldamist iga aasta 15. mail; juhul, kui see kuupäev langeb pühapäevale, siis 14. mail. See asehaldusvalitsuse publikaat väljastati 23. augustil 1790.⁸³²

17. aprillil 1797 andis provintsiaalvalitsus välja spetsiaalse kokkuvõtliku üheksapunktilise instruksiooni ülemkirikueestseisja ülesannete kohta. Ülesannete hulka kuuluvad kirikuteede ehitamise ja korrasoleku tagamine, vajaduse korral adrakohtunike toetusel; kohtute poolt määratud ihunuhtluse korraldamine kirikusambas; publikaatide saatmine mõisast mõisasse pärast nende ettelugemist kirikukantslist; andmete kogumine viljasaagi kohta; provintsiaalvalitsuse teavitamine nakkushaigustest ja epideemiatest, samuti vastavas mõisapiirkonnas karantiini kehtestamine; kerjuste ringiliikumise takistamine, kuna iga vald peab oma vaeste eest ise hoolt kandma; mõisates ettenähtud viljatagavarade kontrollimine, samuti tuleb enne lõikusaega lasta pastoril mitmel järjestikusel pühapäeval kantslist ette lugeda publikaati, mis keelab valmimata vilja lõikamise. Veel nimetatakse umbmääraselt, et ülemkirikueestseisjate ülesandeks on teostada järelevalvet mitmete maapäeva otsuste põhjal väljastatud publikaatide täitmise üle, nende vastu eksijaid tuleb trahvida, vajaduse korral paludes trahvi sissenõudmiseks adrakohtuniku abi. Kirikuasjade kohta on üldsõnaliselt märgitud, et ülemkirikueestseisjad peavad kirikuasjades lähtuma “vastavatest korraldustest”⁸³³.

Pärast seda, kui konsistoorium kaebas 1817. aasta alguses provintsiaalvalitsusele, et mõnedes kihelkondades pole ühtegi ülemkirikueestseisjat ametis, Harju-Jaanis on aga ainult üks, väljastas provintsiaalvalitsus 14. märtsil publikaadi, mis nõuab mõisnikelt ülemkirikueestseisjate korrakohast ametisseadmist.⁸³⁴

---

⁸³¹ Alammaakohtud rajati asehaldusajal adrakohtute asemele.

⁸³² EAA 1187-2-325, l. 223–223p.

⁸³³ EAA 1187-2-326, l. 83–83p.

⁸³⁴ EAA 1187-2-330, l. 109.

NELJAS OSA. EESTIMAA TERRITORIAALKIRIKU LÕPP

I. Vene tsaaririigi luterliku kirikuseaduse ettevalmistamine

Niisiis toimusid Venemaal alates 19. sajandi algusaastatest järk-järgulised institutsionaalsed ümberkorraldused, mille eesmärgiks oli luterlike kirikuorganisatsioonide järelevalveasutuste reorganiseerimine riigi keskvalitsuse tasandil, Vene sisekubermangude luterlike koguduste ühendamine konsistoriaalringkondadesse ja luterliku keskvalitsussüsteemi loomine. Need ümberkorraldused jõudsid ainult osaliselt eduka lõpuni. Kõiki tsaaririigi luterlasi puudutavad uuendused piirdusid uue liturgiakorra koostamisega (1805). Nii Baltimaades kui osades Venemaa luterlikes kogudustes täitis 1686. aasta kirikuseadus kirikliku põhiseaduse funktsiooni, kuid lisaks sellele kasutati Eestimaal, Tallinnas, Liivimaal, Riias, Saaremaal, Kuramaal ja sisekubermangudes suurt hulka teisi seadusi ja korraldusi. Luterliku konfessiooni kirikuõiguslik üldpilt Vene tsaaririigis tervikuna oli väga kirev. Järelevalvefunktsioone täitvate riiklike keskasutuste jaoks oli kirikuõiguslik mitmekesisus ja sellest tulenevad vasturääkivused muidugi tööd takistavaks faktoriks. Riikliku keskvalitsuse jaoks oli vajadus õigusliku ühtlustamise järele päris selge.

Euroopas algas absolutismiajastul ulatuslik õiguse kodifitseerimine. “Taani seadus” (*Danske lov*) (1683) ning Rootsi 1734. aasta seadustik annavad tunnistust Skandinaaviamaade pioneeriroolist selles vallas. Preisi Üldine Maaseadus (1794), Prantsusmaa Tsiviilkoodeks (*Code Civil*) (1804) ja Austria Üldine Tsiviilseadustik (1811) olid moodsate koodeksite musternäidisteks. Venemaal jõuti õiguse kodifitseerimiseni Nikolai I valitsusajal. Mihhail Speranski juhtimisel alustati 1820. aastatel kahe seadustekogu koostamist – Vene tsaaririigi kronoloogiline seadustekogu ja selle alusel koostatud kehtivate seaduste kogu. See õiguslane hiigeltöö tähendas kõikide 1649. aastast alates Vene keskvalitsuse poolt väljastatud õigusaktide süstematiseerimist ja nende hulgast kehtivate korralduste väljasõelumist, mitte aga õiguskorra reformimist. Eesmärgiks seati selguse ja korra loomine Vene riigi õiguskorras.⁸³⁵ Seetõttu võib mainitud kahe seadustekogu koostamist pidada ettevalmistavaks sammuks Vene riigi õiguse moderniseerumise protsessis, mis intensiivistus sajandi keskpaigas ja teisel poolel.

---

⁸³⁵ Vt nt: tsaari ukaas 31. jaanuarist 1833 (IC3 II. T. VIII. № 5947), Eestimaa provintsiaalvalitsuses publitseeritud 24. märtsil 1833 (EAA 1187-2-336, l. 371–371p).

Piiskop Z. Cygnaeus ja kaks Peterburi pastorit – Friedrich Timotheus Rheinbott ja Johann Friedrich August Volborth – esitasid 1827. aastal Nikolai I ettepanekud luterliku kirikukorralduse edendamise kohta Venemaal. Sama-teemalise ettekande esitas tsaarile Võõrkonfessioonide Vaimulike Asjade Peavalitsuse ülem D. Bludov. Põhiliselt nende ettepanekute alusel otsustas tsaar asuda luterliku kirikukorralduse ulatuslikule reformimisele kogu riigi ulatuses ja seda nii institutsionaalses kui õiguslikus plaanis. Nikolai I ukaas 22. maist 1828 Võõrkonfessioonide Vaimulike Asjade Peavalitsuse ülemale Bludovile oli esimeseks tähtsamaks sammuks selle protsessi alguses. Ukaasi järgi tuli kõiki-del konsistoriumidel esitada ettekanne kõrvalekalletest 1686. aasta kiriku-seadusest ja 1687. aasta toomkapiitli protsessikorraldusest, et viia kehtivad seadused paremasse kooskõlla nende esialgsete põhireeglitega. Pärast andmete koondamist pidi eriline komitee need läbi töötama ja koostama uue luterliku⁸³⁶ kirikuseaduse ja agenda projekti. Uue kirikuseaduse loomist põhjendati vajadusega kirikukorralduse suurema selguse ja ühtluse järele. Selleks tööks andis tsaar kaks lähtekohta: kirikuseadus peab vastama esiteks senistele üldistele põhimõtetele nii õpetuse kui kirikukorra ja -valitsemise osas ning teiseks luterliku kirikuorganisatsiooni ja riigivõimu vahekorra hetkeolukorrale ning vajadustele.⁸³⁷ Komitee pidi läbi vaatama ka Cygnaeuse ja I. A. Feßleri poolt juba varem koostatud luterliku kirikuseaduse projektid.⁸³⁸ Cygnaeuse projekt tugines kirikuvalitsemises episkopaalsetele ja sinodaalsetele põhi-mõtetele, see paistis silma Euroopa olude jaoks ainulaadse kirikuorganisatsiooni iseseisvuse ning riigivõimu väga tagasihoidliku kontrolli poolest.⁸³⁹

Komitee esimeheks määrati senaator krahv Paul von Tiesenhausen,⁸⁴⁰ vaimulikeks liikmeteks piiskop Cygnaeus, Liivimaa ülemsuperintendent Karl Ernst von Berg, Tartu ülikooli praktilise teoloogia professor Gottlieb Eduard Lenz, Peterburi konsistoriaalistungi liige ja rootsi Katariina koguduse pastor, praost Erik Gustaf Ehrström, ilmalikeks liikmeteks Eestimaa konsistoriumi president ja maanõunik Reinhold Gottlieb von Maydell, Liivimaa ülemkiriku-eestseisja ja maanõunik Hermann Johann von Campenhausen, Kuramaa konsis-tooriumi kantsler (eesistuja) Bistram ja üks Peterburi luteri koguduste

⁸³⁶ Ukaasis kasutatakse väljendit *protestantlik-evangeelne kirik*.

⁸³⁷ ПСЗ II. Т. VII. № 5870 (tsaari ukaas 28. detsembrist 1832, preambula). Nikolai I reformide kohta vene õigeusu kirikus vt: **David W. Edwards**. The System of Nicholas I in Church-State Relations. — Russian Orthodoxy under the Old Regime. Edited by Robert L. Nichols, Theofanis George Stavrou. Minneapolis 1978. P. 154–169.

⁸³⁸ [?] Ueber das neue Gesetz. 1833. 141.

⁸³⁹ **E. Kansanaho**. Venäjän evankelisen kirkon hallinto. S. 240–243.

⁸⁴⁰ 1815. aastal Eestimaa rüütelkonna peameheks valitud P. Tiesenhausen osales juhtiva Eestimaa 1816. aasta talurahvaseaduse väljatöötamises.

esindaja.⁸⁴¹ Tsaari soovil nimetas Preisi kuningas Friedrich Wilhelm III komitee liikmeks Pommeri ülemsuperintendendi ja piiskopi⁸⁴² Georg Carl Benjamin Ritschli, kes pidi vahendama Preisi luterliku kirikukorralduse kogemusi. Komitee tegutses Bludovi järelevalve all. Samal 1828. aastal toimus ministrivahetus Rahvahariduse ministeeriumis. Tsaar määras uueks ministriks K. Lieveni.

Komitee alustas tööd 25. septembril 1829. Koos vaheaegadega kestis kirikuseaduse ja agenda projekti koostamine kuni 29. detsembrini 1831.⁸⁴³ Töö aluseks võeti 1686. aasta kirikuseadus, uue agenda eeskujuks oli 1693. aasta agenda ja selle kõrval Preisi 1822. aasta agenda.⁸⁴⁴ Balti rüütelkondade esindajate jaoks oli riigivõimu kava kogu luterliku kirikukorralduse allutamisest Peterburis asuvale keskasutusele ülimalt vastumeelne, kuid selles osas ei saanud nad midagi muuta.⁸⁴⁵ Kirikuseaduse projekt esitati tsaarile 2. jaanuaril 1832, mille järel projekti kontrolliti ja täiendati Riiginõukogus.⁸⁴⁶

---

⁸⁴¹ Töö käigus komitee isikkoosseis muutus. Lenz suri, tema asemele kutsuti Kuramaa superintendent Johann Richter, Bergi haiguse tõttu asendas teda Riia praost Christian Wilhelm Brockhusen, Ehrströmi haiguse tõttu asendas teda J. F. A. Volborth, Cygnaeuse surma järel sai taas komitee liikmeks vahepeal tervenunud praost Ehrström. Projekti kõikide osade esimese toimetamise teostas Tartu ülikooli juuraprofessor Johann Georg Josias Neumann. Vt ka: [?] Ueber die Organisation des Evangelisch-lutherischen Kirchenwesens in Rußland. — *St. Petersburgische Zeitung*. 1832. 63; Entwurf zur Kirchen- und Religions-Geschichte Esthlands. S. 28–29.

⁸⁴² Preisi kuninga poolt ametisse nimetatud ülemsuperintendendid kandsid *piiskopi* tiitlit.

⁸⁴³ [?] Ueber das neue Gesetz. 1833. 141.

⁸⁴⁴ [?] Ueber die Organisation. 1832. 63.

⁸⁴⁵ **H. Dalton.** Verfassungsgeschichte. S. 313.

⁸⁴⁶ [?] Ueber das neue Gesetz. 1833. 141.

II. 1832. aasta kirikuseadus

Ukaasiga Senatile 28. detsembrist 1832 kinnitas Nikolai I “Venemaa evangeelse luterliku kiriku seaduse”⁸⁴⁷ koos selle juurde kuuluva vaimulikkonnale ja kiriku-asutustele suunatud instruksiooniga⁸⁴⁸. Uus kirikuseadus kehtestati kogu Vene tsaaririigis. Kõik varasemad luterlikku kirikukorraldust reguleerinud seadused ja korraldused kuulutati kehtetuks.⁸⁴⁹ Kirikuseadus koostati vene keeles, aga 1833. aastal avaldati ka ametlik saksakeelne tõlge.⁸⁵⁰ Uus agenda ilmus ainult saksa keeles kirikuseaduse ja instruksiooni saksakeelse väljaande kolmanda osana.⁸⁵¹

Uus seadus muutis põhimõtteliselt Vene tsaaririigis paiknenud luterlike kirikuorganisatsioonide õiguslik-institutsionaalseid raame. Kirikuseadusega loodi *Venemaa evangeelne luterlik kirik*. Kõik tsaaririigi pinnal asunud luterlikud territoriaalkirikud ja üksikud kogudused ühendati ühtseks organisatsiooniks.⁸⁵²

Kirikuseaduse rakendamine tähendas *Vene tsaaririigi luterliku territoriaal-kiriku* teket. Uus kirikuorganisatsioon jagunes kaheksaks konsistoriaalringkonnaks: Eestimaa, Liivimaa, Saaremaa, Kuramaa, Peterburi, Moskva, Riia ja Tallinn.⁸⁵³ Kaks viimast hõlmasid ainult antud linna.⁸⁵⁴ Iga konsistoriaalringkonna eesotsas seisis konsistoorium ilmaliku presidendi juhtimisel. Konsistooriumi asepresidendi kohta täitis juhtivvaimulik, keda Eestimaa, Liivimaa, Kuramaa, Peterburi ja Moskva konsistooriumis nimetati *ülemsuperintendentiks* (*General-Superintendent, генерал-супер-интендент*), Saaremaal, Tallinnas ja Riias *superintendentiks*.⁸⁵⁵ Igasse konsistooriumi kuulusid kaks ilmalikku ja

---

⁸⁴⁷ Устав Евангелическо-Лютеранской Церкви въ Россіи (ПСЗ II. Т. VII. № 5870).

⁸⁴⁸ Наказъ Духовенству и Начальствамъ Евангелическо-Лютеранской Церкви въ Россіи (ПСЗ II. Т. VII. № 5871).

⁸⁴⁹ ПСЗ II. Т. VII. № 5870 (preambula).

⁸⁵⁰ [?] Ueber das neue Gesetz. 1833. 145.

⁸⁵¹ Gesetz für die Evangelisch-Lutherische Kirche in Russland. Instruction für die Geistlichkeit und die Behörden der Evangelisch-Lutherischen Kirche in Russland. Agende für die Evangelisch-Lutherischen Gemeinden im Russischen Reiche. [*Sine loco sine anno.*]

⁸⁵² Vt ka: **R. Wittram.** Baltische Geschichte. S. 184.

⁸⁵³ Gesetz für die Evangelisch-Lutherische Kirche. § 290.

⁸⁵⁴ Gesetz für die Evangelisch-Lutherische Kirche. § 291.

⁸⁵⁵ Gesetz für die Evangelisch-Lutherische Kirche. § 275, 292.

kaks vaimulikku kaasistujat, ainult Moskva, Saaremaa ja Tallinna konsistoriumis oli üks ilmalik ja üks vaimulik kaasistuja.⁸⁵⁶

Eestimaa, Liivimaa, Saaremaa ja Kuramaa konsistoriaalringkonnas esitas rüütelkond nii konsistoriumi presidendi kui vaimuliku asepresidendi ametisse kaks kandidaati. Tallinna ja Riia konsistoriaalringkonnas esitas kandidaadid magistraat. Presidendi kandidaatideks võisid olla maanõunikud ja haritlastest (*Gelehrte*) bürgermeistrid. Siseministeeriumi ja üldkonsistoriumi soovitusel kinnitas kandidaadi ametisse tsaar.⁸⁵⁷ Ilmaliku kaasistuja kandidaadid esitas rüütelkond või magistraat, vaimuliku kaasistuja kandidaadid vastava konsistoriaalringkonna vaimulikkond. Kindralkubeneri soovitusel kinnitas siseminister uue kaasistuja ametisse.⁸⁵⁸ Konsistoriumi liikme amet oli eluaegne. 1819. aastal loodud luterlikust piiskopiametist jäi uues kirikuseaduses alles vaid tiitel: tsaar võis pikaajalise eeskujuliku teenistuse eest annetada luterlikule pastorile *piiskopi* aunimetuse, kuid see ei toonud kaasa mingisuguseid ametialaseid ega muid eesõigusi.⁸⁵⁹

Konsistoriume finantseeriti riigieelarvest.⁸⁶⁰ Järelevalvet konsistoriumide üle teostasid üldkonsistorium ja siseministeerium.⁸⁶¹

Konsistoriaalringkondades kutsus (ülem)superintendent igal aastal kokku sinodi ehk vaimulike koosoleku, eesmärgiga edendada vaimulike haridust ja teadmisi seoses ametikohustustega.⁸⁶²

“Venemaa evangeelse luterliku kiriku” kõrgemaks valitsus- ja justiitsorganiks oli üldkonsistorium (*General-Konsistorium, генеральная консистория*) Peterburis.⁸⁶³ Üldkonsistoriumi liikmed valiti kolmeks aastaks: ilmalik president, vaimulik asepresident, kaks ilmalikku ja kaks vaimulikku kaasistujat. Presidendi ja asepresidendi nimetas ametisse tsaar.⁸⁶⁴ Ilmalike kaasistujate kandidaate võisid esitada maanõunike kolleegiumid, Tallinna ja Riia magistraadid ja Peterburi ning Moskva konsistoriumid. Vaimulike kaasistujate kandidaatide esitamise õigus kuulus kõikidele konsistoriumidele. Kandidaadi kinnitas ametisse siseministeerium.⁸⁶⁵

---

⁸⁵⁶ Gesetz für die Evangelisch-Lutherische Kirche. § 292.

⁸⁵⁷ Gesetz für die Evangelisch-Lutherische Kirche. § 276, 293.

⁸⁵⁸ Gesetz für die Evangelisch-Lutherische Kirche. § 294.

⁸⁵⁹ Gesetz für die Evangelisch-Lutherische Kirche. § 288.

⁸⁶⁰ Välja arvatud Tallinna ja Riia konsistoriumid (Gesetz für die Evangelisch-Lutherische Kirche. § 295).

⁸⁶¹ Gesetz für die Evangelisch-Lutherische Kirche. § 302.

⁸⁶² Gesetz für die Evangelisch-Lutherische Kirche. § 438–444.

⁸⁶³ Gesetz für die Evangelisch-Lutherische Kirche. § 317.

⁸⁶⁴ Gesetz für die Evangelisch-Lutherische Kirche. § 309, 310, 312.

⁸⁶⁵ Gesetz für die Evangelisch-Lutherische Kirche. § 311.

Üldkonsistoorium kogunes ainult kaks korda aastas toimuvaks istungjärguks.⁸⁶⁶ Administratiivsetes küsimustes allutati üldkonsistoorium siseministriumile, juriidilistes küsimustes Senatile.⁸⁶⁷ Abielulahutuste küsimuses oli üldkonsistoorium viimaseks kohtuinstantsiks.⁸⁶⁸ Õpetuslikes, jumalateenistuse korra ja vaimuliku ametiga seonduvates küsimustes oli viimaseks instantsiks tsaar.⁸⁶⁹ Üldkonsistooriumi üle teostas järelevalvet veel eriline ametnik, üldkonsistooriumi prokurör.⁸⁷⁰

Üldkonsistooriumi asjaajamine ja kirjavahetus toimus saksa keeles, kuid ettekanded Senatile ja siseministriumile pidid olema kirjutatud vene keeles.⁸⁷¹

Venemaa luterliku kiriku jaoks nähti ette esindusorgan – üldsinod (*General-Synode, генеральный синод*). Üldsinodil osalesid üldkonsistooriumi vaimulik asepresident ja prokurör, Tartu ülikooli usuteaduskonna professor, Peterburi, Moskva, Eesti-, Liivi- ja Kuramaa konsistooriumi ilmalik president või vaimulik asepresident ning igast konsistoriaalringkonnast vastavalt teatud reeglitele üks ilmalik või üks vaimulik esindaja.⁸⁷² Üldsinodi kutsus kokku siseministrium. Nii üldsinodi kokkukutsumise, sellel osalenud isikute nimekirja kui seal langedatud otsused pidi kinnitama tsaar.⁸⁷³ Üldsinodi pädevusse kuulus üldkonsistooriumis koostatud ja siseministriumis kinnitatud küsimuste arutamine.⁸⁷⁴

Konsistooriumid ja üldkonsistoorium olid osaks Vene riigiaparaadist. Vene luterlik territoriaalkirik oli sisuliselt riigikirik riiklikult tunnustatud ja kontrollitud kiriku, aga mitte valitseva konfessiooni kiriku mõttes. Vene õigeusu riigikiriku kõrval kuulusid Vene luterlikule riigikirikule oluliselt väiksemad õigused.⁸⁷⁵

---

⁸⁶⁶ Gesetz für die Evangelisch-Lutherische Kirche. § 325.

⁸⁶⁷ Gesetz für die Evangelisch-Lutherische Kirche. § 318, 319.

⁸⁶⁸ Gesetz für die Evangelisch-Lutherische Kirche. § 318 1).

⁸⁶⁹ Gesetz für die Evangelisch-Lutherische Kirche. § 318 2).

⁸⁷⁰ Gesetz für die Evangelisch-Lutherische Kirche. § 313, 323.

⁸⁷¹ Gesetz für die Evangelisch-Lutherische Kirche. § 324.

⁸⁷² Gesetz für die Evangelisch-Lutherische Kirche. § 446–447, 451, 453.

⁸⁷³ Gesetz für die Evangelisch-Lutherische Kirche. § 448, 450, 456.

⁸⁷⁴ Gesetz für die Evangelisch-Lutherische Kirche. § 451.

⁸⁷⁵ Vt ka: **R. Wittram**. Baltische Geschichte. S. 184; **Gert Kroeger**. Die evangelisch-lutherische Landeskirche und das griechisch-orthodoxe Staatskirchentum in den Ostseeprovinzen 1840–1918. — Baltische Kirchengeschichte. Beiträge zur Geschichte der Missionierung und der Reformation, der evangelisch-lutherischen Landeskirchen und des Volkskirchentums in den baltischen Landen. Herausgegeben von Reinhard Wittram. Göttingen 1956. S. 177–206.

Uue kirikuseaduse rakendamisprotsess kestis üle aasta.⁸⁷⁶ Tsaari ukaas 25. veebruarist 1833 nimetas üldkonsistooriumi presidendiks kirikuseaduse ettevalmistava komitee endise esimehe P. Tiesenhauseni, asepresidendiks komitee teise endise liikme pastor J. F. A. Volborthi. Kogu 1833. aasta vältel kehtsid sise-ministeeriumi juhtimisel ettevalmistused uue kirikuvalitsussüsteemi loomiseks.⁸⁷⁷

1809. aastal allutati kogu Soome autonoomse suurvürstkonnana Vene tsaaririigile. Soomel säilisid “maa religioon, privileegid ja õigused”, sealhulgas episkopaalne kirikukorraldus Turu ja Porvoo piiskopkonnaga, mille õiguslikuks aluseks jäi kuni Soome 1869. aasta kirikuseaduse vastuvõtmiseni 1686. aasta kirikuseadus.⁸⁷⁸ 1811. aastal ühendati Vana-Soome ehk Viiburi kubermang Soome suurvürstkonnaga, Viiburi ja Hamina konsistoriaalringkond liideti Porvoo piiskopkonnaga.⁸⁷⁹ Aleksander I korraldusel ühendati Turu piiskopkond 1817. aastal peapiiskopkonnaks, piiskop peapiiskopiks.⁸⁸⁰ Soomes 1832. aasta kirikuseadust ei kehtestatud.⁸⁸¹

1832. aasta kirikuseadus väärrib veel eraldi tähelepanu Vene tsaaririigi üldise õiguskorralduse kontekstis. Uue kirikuseaduse väljastajaks oli riigivõim, see asendas kogu tsaaririigi territooriumil kõiki varasemaid, erineva algupäraga luterlikke kirikuseadusi ja -korraldusi ning tegemist oli edasiminekuks suurema süsteemsuse ja abstraktsuse suunas. 1832. aasta kirikuseaduse näol oli tegemist esimese *modernse koodeksiga* Vene tsaaririigis.

---

⁸⁷⁶ Vt: ptk III (neljas osa).

⁸⁷⁷ [?] Ueber das neue Gesetz. 1833: 145.

⁸⁷⁸ Soome kirikuvalitsemise kohta vt ka: **E. Kansanaho**. Suomen evankelisluterilaisen kirkon itsehallinto.

⁸⁷⁹ PIC3 I. T. XXXI. № 24 907, 24 934 (tsaari ukaasid 11. ja 31. detsembrist); **Eino Murtorinne**. Suomen kirkon historia III. Autonomian kausi 1809–1899. Porvoo, Helsinki, Juva 1992. S. 14, 20.

⁸⁸⁰ **E. Bergroth**. Suomen kirkon historia. S. 348.

⁸⁸¹ **Gunnar Prawitz**. Kyrkans rättsliga ställning i Finland och Sverige. — Stat och kyrka i skilda länder. Del I. Finland, Sverige, Wales, Skottland. Utgiven av Svenska Pastoratens Riksförbund. Stockholm 1957. S. 15–16.

III. 1832. aasta kirikuseaduse rakendamine Eestimaal

Uue kirikuseaduse järgi loodi Eestimaal Venemaa luterliku territoriaalkiriku Eestimaa konsistoriaalringkond. See tähendas Eestimaa territoriaalkiriku jäädavat lõppu.⁸⁸²

Provintsiaalvalitsus väljastas 8. märtsil 1833 publikaadi uuenduste kohta luterlikus kirikukorralduses.⁸⁸³ Publikaat 16. augustist 1833 andis teada Peterburi üldkonsistoriumi esimese istungjärgu algusest 15. augustil.⁸⁸⁴ Eestimaa konsistoriumi varasemast isikkoosseisust jätkasid uue korra järgi kolm liiget. Konsistoriumi ilmaliku presidendi ametisse jäi edasi maanõunik R. G. Maydell, 1832. aasta kirikuseaduse ettevalmistava komitee liige.⁸⁸⁵ Toomkiriku ülempastor Paul Eduard Hörschelmann suri 3. novembril 1833 ja Eestimaa ülemsuperintendendiks kinnitas tsaar paari nädala pärast A. F. J. Knüpfferi, varasema konsistoriumi kaasistuja ja juba väitekirja allikatetutvustuses mainitud persooni.⁸⁸⁶ Kuni 6. märtsini 1834 oli konsistoriumis vaid üks vaimulik kaasistuja, Kuusalu pastor Jacob Johann Anton Hirschhausen, kes kuulus Eestimaa konsistoriumi koosseisu juba alates 1819. aastast. Knüpffer pani ülemsuperintendendi ameti maha ja jätkas konsistoriumi vaimuliku kaasistujana, uueks ülemsuperintendendiks määrati Niguliste kiriku pastor Carl Christian Friedrich Rein. Ilmalike kaasistujate hulka kuulusid Friedrich Gustav Theodor von Rehekampff ja Gustav von Rosen.⁸⁸⁷ Esimene konsistoriumi istung uue kirikuseadusega ettenähtud korra järgi toimus 30. novembril 1833.⁸⁸⁸ Senati samal kuupäeval väljastatud ukaasiga lõpetati ülemapellatsioonikohtu tegevus.⁸⁸⁹ Kogudustes jõuti uue kirikuseaduse ettekirjutuste täitmiseni põhiliselt 1834. aastal.⁸⁹⁰

Varasemate luterlikku kirikukorraldust reguleerinud seaduste ja korralduste kehtetuks kuulutamisega kadusid piirangud vene õigeusu kiriku tegevusele. Vene õigeusu kirik muutus nii Eestimaal kui kogu Baltikumis ametlikult valitsevaks riigikirikuks. Luterlik konfessioon kaotas oma senise õiguslikult domineeriva staatuse. Lisades siia fakti, et kõrgem kirikuvalitsemine libises

---

⁸⁸² Vt ka: **A. Andresen**. Territoriaalkirik. Lk 287–288.

⁸⁸³ EAA 1187-2-336, l. 366–366p.

⁸⁸⁴ EAA 1187-2-336, l. 419.

⁸⁸⁵ Vt nt: EAA 1187-2-137, l. 101, 102.

⁸⁸⁶ **H. R. Paucker**. Ehistlands Geistlichkeit. S. 19, 67.

⁸⁸⁷ EAA 1187-2-137, *passim*; **H. R. Paucker**. Ehistlands Geistlichkeit. S. 30–31, 187, 369.

⁸⁸⁸ EAA 1187-2-136, l. 103–105.

⁸⁸⁹ ПСЗ II. Т. VIII. № 6598.

⁸⁹⁰ Vt ka: **Aadu Must**. Eestlaste perekonnaloos allikad. Tartu 2000. Lk 106.

territoriaalseisuste kontrolli alt riikliku keskvõimu kontrolli alla, võib kinnitada, et 1832. aasta kirikuseaduse rakendamine Baltimaades tähendas Balti erikorra esimest tõsist piiramist pärast asehaldusaega.⁸⁹¹ Vene tsaaririigi reformikavadest põhjustatud seisuslike privileegide ja riiklike huvide järjest süvenevas vastasseisus jäi kindlalt peale riigivõim. Tähelepanu väärib asjaolu, et antud seisuslike privileegide piiramine toimus Balti erikorra regiooni piire ületavas, laiemat osa Vene tsaaririigist puudutavas eluvaldkonnas. Konkreetset Balti erikorra regioonile suunatud privileegidelammutus seisis alles ees.

Järgmine muutus Eestimaa luterliku kirikuorganisatsiooni põhiskeemis on seotud Eesti Vabariigi loomisega, mis tegi võimalikuks *Eesti evangeeliumi-luteriusu vaba rahvakiriku* rajamise.⁸⁹² Tallinna luterliku kirikuorganisatsiooni ajaloos oli piiritähiseks linnakonsistoriumi likvideerimine 1890. aastal ja selle funktsioonide üleandmine Eestimaa konsistoriumile.⁸⁹³

Millisele kohale asetub 1832. aasta kirikuseadus Baltimaades 19. sajandil teostatud õigusreformide üldpildis? Lähtudes siinkirjutaja õiguse moderniseerumise definitsioonist, tuleks Baltimaade 19. sajandi õigusreforme käsitleda kahes erinevas osas. Esimese osa tunnuseks on õiguse moderniseerumise protsess ja siia kuuluvad nii uus kirikuseadus kui teised, hiljem 19. sajandil Baltimaades kehtestatud üleriigilised seadused. 1832. aasta kirikuseaduse rakendamist Baltimaades tuleks käsitleda siinse õiguse moderniseerumisprotsessi esimese etapina. Õigusreformide teise osasse kuuluvad provintsiaalõiguse koodeksid ning talurahvaseadused Eestimaal, Liivimaal ja Saaremaal. Provintsiaalõiguse

---

⁸⁹¹ Vt ka: **R. W. Staël v. Holstein**. Zur Geschichte des Kirchengesetzes vom Jahre 1832; **Ea Jansen**. Rahvuseks saamise raske tee. — *Akadeemia*. 2000. 6 (135). Lk 1159–1160.

⁸⁹² **Johan Kõpp**. From Established Church To Free People's Church. A Chapter from the History of the Evangelic-Lutheran Church of Estonia. — Apophoreta Tartuensi. Acta Universitatis Tartuensis (Dorpatensis) ad diem restitutionis kal. dec. MCMXIX nunc tricesimum celebrandum a professoribus discipulisque eorum in exilio dedicata. *Societas Litterarum Estonica in Svecia*. Holmiae MCMXLIX. P. 1–9; **Artur Taska**. Eesti vaba rahvakiriku süünd. — *Tulimuld*. 1984. 4. Lk 200–207; **Konrad Veem**. Eesti vaba rahvakirik. Dokumentatsioon ja leksikon. Stockholm 1990. Lk 169, 188–189, 195–208; **Riho Saard**. Johan Kõpp ja rahvakiriku mõiste. — Johan Kõpp 125. 27. ja 28. novembril 1999 Tartus ja Laiusel toimunud Johan Kõpu 125. sünniaastapäevale pühendatud konverentsi ettekanded. Toimetanud Riho Altnurme. Tartu 2000. Lk 13–30; **R. Saard**. Eesti rahvusest luterliku pastorkonna väljakujunemine. Lk 285–310.

⁸⁹³ **J. Kõpp**. Kirikuvalitsemisõpetus. Lk 83.

koodekseid ega talurahvaseadusi ei saa siinkirjutaja definitsiooni järgi lugeda õiguse moderniseerumise protsessi osaks, sest nende üheks põhitunnuseks oli keskajast pärineva õigusliku partikulaarsuse kinnistamine.⁸⁹⁴

---

⁸⁹⁴ Seevastu T. Anepaio juhib tähelepanu asjaolule, et 19. sajandi keskel ja teisel poolel Baltikumis toimunud õiguskorralduslikke muutusi tuleks käsitleda ühtse protsessina ja ta nimetab neid ümberkorraldusi kokkuvõtlikult *modernseks õigusreformiks*. Selle käsitluse järgi oli modernse õigusreformi sisuks üleminek industriaalse ühiskonna vajadustele vastavasse, eraomandil põhinevasse õigussüsteemi ja selle käigus toimus paradigmaatiline muutus kehtiva õiguse arengus. Anepaio püstitab küsimuse, kas modernne õigusreform haarab täielikult baltisakslaste feodaalse õigussüsteemi moderniseerimisprotsessi. Vastus jääb küll osaliselt lahtiseks, kuid autor rõhutab, et Balti provintsiaalseadustiku 3. köide ehk Balti eraseadus ja 1849. ning 1860. aasta Liivimaa ja 1856. aasta Eestimaa talurahvaseadused kuuluvad ühte ritta 1863. aasta passikorraldusega, 1865. aasta käsitööseadusega, 1866. aasta vallaseadusega, 1874. aasta üldise sõjaväekohustuse seadusega, 1877.–78. aasta linnaseadusega, 1888. aasta politseiseadusega ja 1889. aasta justiitsreformiga (**T. Anepaio**. 19. sajandi õigusreform. Lk 490–493; **T. Anepaio**. Kahe ilma piiril. Lk 6–9). M. Luts käsitleb modernset eraõigust Eesti ajaloos, defineerides seda kui eraõiguse tüüpi, mis annab raamistiku võrdsete vabade õigussubjektide autonoomia teostamisele. Luts rõhutab Baltimaade eraõigusliku korralduse seisuslikku ja territoriaalset partikulaarsust 19. sajandil ning jõuab järelduseni, et esimesi võimalusi modernse eraõiguse jaoks tuleb otsida alles Eesti Vabariigi perioodist (**M. Luts**. Modernse eraõiguse võimalustest Eesti ajaloos. Lk 40, 44–51; vt ka: **M. Luts**. Juhuslik ja isamaaline. Lk 216–217).

EKSKURSS. LIIVI-, SAARE-, KURAMAA, RIIA JA NARVA TERRITORIAALKIRIKU ÕIGUSLIK-INSTITUTIONAALSED PÕHIJONED

1832. aasta kirikuseaduse kehtestamise eelõhtul eksisteeris Baltimaades seitse luterlikku territoriaalkirikut – Eestimaa ja Tallinna territoriaalkiriku kõrval Liivimaa, Riia, Saaremaa, Narva ja Kuramaa territoriaalkirik. Nii Eestimaa, Tallinna, Liivimaa, Riia, Saaremaa, Narva kui Kuramaa luterlik kirikuorganisatsioon oli antud ilmaliku poliitilise üksusega territoriaalselt kattuv, õiguslik-institutsionaalselt terviklik kirikuorganisatsioon, mida osaliselt või täielikult valitsesid selle poliitilise üksuse territoriaalülemad. 1832. aasta kirikuseaduse rakendamise tagajärjel tekkis Venemaa luterlik territoriaalkirik ja kadusid kõik Baltimaade territoriaalkirikud. Baltimaade kõikide luterlike territoriaalkirikute lõpp oli ühesugune, kuid nii nende teke kui arengukäik toimus erinevates tingimustes ja erinevate skeemide järgi.

Riia kirikujuhiks oli 1530. aastatel vaimulik superintendent. Seejärel loodi ilmaliku superintendendi ametikoht, mida täitis üks raehärradest. Ajuti kandis ilmaliku superintendendi asemel kirikujuhi ülesandeid üks pastoritest, keda nimetati *senioriks* (*Senior*). 1577. aastal asutati kõrgema kirikuvalitsusasutusena linnakonsistorium, mis koosnes nii raehärradest kui pastoritest.⁸⁹⁵ Selle presidendiks oli järgnenud kahe ja poole sajandi vältel bürgermeister. Kuningas Gustav II Adolf kinnitas Riia magistraadi kirikuvalitsusõigused 15. ja 25. septembril 1621 väljastatud privileegides ja enne 1686. aasta kirikuseaduse kehtestamist Riia kirikukorraldus ei muutunud.⁸⁹⁶

Poola kuningas Sigismund II August kinnitas talle 28. novembril 1561 alistunud Liivimaa territoriaalülematele seisuslikud privileegid, sealhulgas kõige esimese punktina õiguse Augsburgi usutunnistuse takistamatuks viljelemiseks.⁸⁹⁷ Heinrich Georg von Jannau nimetab oma Laiuse kiriku kroonikas Sigismund Augusti privileegi Liivimaa *kiriklikuks põhiprivileegiks* (*Haupt-*

---

⁸⁹⁵ **L. Arbusow.** Die Einführung der Reformation. S. 806–807; Die evangelischen Kirchenordnungen des XVI. Jahrhunderts. V. S. 9–10. F. G. v. Bunge arvates asutati konsistorium 1576. aastal (**F. G. v. Bunge.** Geschichte des Gerichtswesens und Gerichtsverfahrens. S. 262).

⁸⁹⁶ **E. H. J. Lundström.** Bidrag till Livlands kyrkohistoria. S. 21; **A. Isberg.** Livlands kyrkostyrelse. S. 74.

⁸⁹⁷ “... Religio, quam iuxta Euangelica Apostolicaque scripta purioris Ecclesiae, Nicenae Synodi, Augustanamque Confessionem hactenus seruauius ...” (Die Capitulationen der livländischen Ritter- und Landschaft und der Stadt Riga. S. 4). Eestikeelset osalist tõlget vt: Eesti NSV ajaloo lugemik. I. Nr 77.

Privilegium).⁸⁹⁸ Sigismund Augusti privileeg on tõepoolest olnud Liivimaa hilisemate religiooniprivileegide aluseks. Esimese Liivimaa luterliku juhtiv-vaimuliku asukohaga Riias määras Gustav II Adolf ametisse 1622. aastal, veel enne Rootsi-Poola vaherahu sõlmimist. Riia ülempastor Hermann Samson nimetati Liivimaa superintendendiks.⁸⁹⁹ Samsoni saavutused kirikuorganisatsiooni kõrgema valitsusasutuse loomisel jäid tagasihoidlikeks ja Liivimaa konsistooriumi asutamiseni jõuti 1633. aastal eelkõige tänu kindralkuberner Johan Skytte tegevusele. Tartusse loodud konsistooriumi korraldus lähtus *consistorium generale* põhimõttest.⁹⁰⁰ Kogu Rootsi aja vältel domineeris Liivimaal riigivõimu poliitika, mis nägi ette kirikukorralduse allutamise ilmalikule võimule. Skytte väljastas 18. veebruaril 1633 Liivimaa konsistoriaal- ja kirikuvisitatsioonikorralduse.⁹⁰¹ Kuninganna Kristina eestkostevalitsus andis 13. augustil 1634 välja Liivimaa konsistoriaal- ja kirikuvisitatsioonikorralduse täiendatud ja parandatud kujul.⁹⁰² Selle järgi kuulusid konsistooriumi liikmete hulka ilmalik president ehk direktor, superintendent, kolm ilmalikku ja kolm vaimulikku kaasistujat ning sekretär. Direktori ja superintendendi kinnitas ametisse provintsiaalvalitsus või kuningas. Ülemkonsistoorium oli Liivimaa kõrgem kirikuvalitsusasutus, mille otsuseid ainult erandjuhtudel võis apelleerida õuekohtusse või kuningale.⁹⁰³ Kaks aastat hiljem kinnitatud alamkonsistooriumide korra järgi jagati Liivimaa kuueks ringkonnaks eesotsas alamkonsistooriumiga Riias, Tartus, Pärnus, Narvas, Kokneses ja Võnnus.⁹⁰⁴ Alamkonsistoriaalringkonnad kattusid maakohturingkondadega ja praostkondadega. Alamkonsistooriumi liikmete hulka kuulusid maakohtunik eesistujana, praost, kaks ilmalikku (maakohtunikud) ja kaks vaimulikku kaasistujat.⁹⁰⁵ Ülemkonsistooriumile pidid alluma kõik Liivimaa linnad, välja arvatud Riia. Tartu ja Pärnu magistraadi initsiatiivil loodi nendes linnades esimese astme kirikuvalitsusasutusena veel alamkonsistooriumi õigustes linnakonsistoorium, kuhu

⁸⁹⁸ EAA 2434-1-1, l. 42p.

⁸⁹⁹ **F. Westling.** Bidrag till Livlands kyrkohistoria 1621–1656. S. 110–131; **E. H. J. Lundström.** Bidrag till Livlands kyrkohistoria. S. 36–37.

⁹⁰⁰ **A. Isberg.** Livlands kyrkostyrelse. S. 33–44.

⁹⁰¹ Königl. Majjt zue Schweden Consistorial vnd Visitation Ordnungh wie es in Liefflandt hinfüro zue Halten (**E. H. J. Lundström.** Bidrag till Livlands kyrkohistoria. S. 238–252).

⁹⁰² Konsistorial- und Kirchen-Visitations-Ordnung, wie es im ganzen Liefflande hinführo zu halten.

⁹⁰³ Sammlung der Gesetze. II. 1 (1621–1680). Nr. VII, Cap. 2–4, 6, 13.

⁹⁰⁴ Consistorial Ordnung Wie es beij den Vnter Consistorial Gerichtetes Secundæ Instantiæ zu dieser Prouintz Liefflandt soll gehalten werden (**E. H. J. Lundström.** Bidrag till Livlands kyrkohistoria. S. 255–261).

⁹⁰⁵ **E. H. J. Lundström.** Bidrag till Livlands kyrkohistoria. S. 255–256.

kuulusid magistraadi liikmed ja pastoriid, kuid loomise aeg ja tegevuse üksikasjad on ebaselged.⁹⁰⁶ 1648. aastast alates jäid kuninganna Kristina käsul ülemkonsistooriumi liikmeteks ainult vaimulikud.⁹⁰⁷ Rüütelkonna pealekäimisel taastati kuningliku eestkostevalitsuse korraldusega 5. detsembrist 1662 Liivimaa konsistooriumides ilmalikud kaasistujad, ainult et erinevalt varasemast määrati konsistooriumi presidendiks superintendent, ilmalik direktor jäi ametihierarhias teisele kohale.⁹⁰⁸ Seega vaheldusid Liivimaal Rootsi ja Saksa kirikuvalitsemise tüübid, kusjuures superintendent segakonsistooriumi juhina oli kõrvalekalle puhtast Saksa tüübist. Liivimaal oli kasutusel Riia 1531. aasta kirikukord koos selle hilisemate täiendustega.⁹⁰⁹ Liivimaa superintendent (1660–1664) ja hilisem Turu piiskop Johannes Gezelius koostas valitsuse korraldusel Liivimaa jaoks kirikuseaduse projekti, mis jäi siiski kehtestamata, kuna valitsus võttis hiljem vastu uue otsuse laiendada Rootsi riigi jaoks koostatav kirikuseadus ka Baltimaadele.⁹¹⁰ Liivimaa kirikuvalitsemise iseärasuseks olid valitsusinstituutsioonid maakonna tasandil – kindralkubeneri korraldusega 8. maist 1650⁹¹¹ ja 28. jaanuarist 1668⁹¹² loodud ülemkirikueestseisja-ametid. Ülemkirikueestseisja-ametisse kuulusid maanõunik ilmaliku eesistujana, maa-kohtu liige ilmaliku kaasistujana ja praost vaimuliku kaasistujana. Asutus allus provintsiaalvalitsusele. Kiriklikud majandusajad läksid ülemkonsistooriumi valitsusalast ülemkirikueestseisja-ametite alla. Uus instituutsioon tugevdas oluliselt rüütelkonna mõju kirikuvalitsemises.⁹¹³ Edukalt konkureeris ülemkonsistooriumiga 1670. aastate teisel poolel ja 1680. aastatel kõrgema kirikuvalitsus-asutuse koha pärast superintendent Johann Fischeri algatatud üldkirikukomisjon

---

⁹⁰⁶ **A. Isberg.** Livlands kyrkostyrelse. S. 83, 124–125, 169–173, 187, 213–216. Vt ka: [?] Zur Geschichte der kirchlichen Verfassung der Stadt Pernau. — *Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- und Curlands*. Mit Unterstützung der esthländischen litterarischen Gesellschaft herausgegeben von Dr. Friedrich Georg von Bunge. Bd. V. Dorpat 1847. S. 304–312.

⁹⁰⁷ Kuninglik korraldus 8. aprillist 1648 (**E. H. J. Lundström.** Bidrag till Livlands kyrkohistoria. S. 285–286).

⁹⁰⁸ **A. Isberg.** Livlands kyrkostyrelse. S. 139–140, 149.

⁹⁰⁹ Sammlung der Gesetze. II. 2. S. 1597–1598.

⁹¹⁰ **A. Isberg.** Livlands kyrkostyrelse. S. 139–140. Kirikuseaduse osaliselt publitseeritud teksti vt lähemalt: **A. Lehtonen.** Die livländische Kirchenordnung. S. 79–328.

⁹¹¹ Korraldus on publitseeritud: **E. H. J. Lundström.** Bidrag till Livlands kyrkohistoria. S. 296–299.

⁹¹² Eestkostevalitsuse poolt kinnitatud 22. septembril 1671. Korraldus on publitseeritud: Sammlung der Gesetze. II. 1 (1621–1680). Nr. XXXIX, III. Abtheilung.

⁹¹³ **A. Isberg.** Livlands kyrkostyrelse. S. 130–131, 163–164, 195. Vt ka: **A. Isberg.** Ösels kyrkoförvaltning. S. 31.

(*Generalkirchenkommission*).⁹¹⁴ Fischer hakkas vastavalt kuninglikule volitusele 7. juunist 1678 kasutama ametinimetust ülemsuperintendent (*General-superintendent*).⁹¹⁵

Saaremaa Taani-aegse kirikukorralduse kohta on üldiselt levinud seisukoht, et Taani valitsus kehtestas siin 1562. aastal Taani kirikuseaduse.⁹¹⁶ Taanis kehtesti 1537. aastal J. Bugenhageni poolt koostatud kirikuseadus (*Ordinatio Ecclesiastica*).⁹¹⁷ Kirikuseaduse järgi olid kõrgemateks kirikuvalitsusametnikeks ainult vaimulikku võimu omavad piiskopid,⁹¹⁸ kes valiti ametisse linnavaimulike poolt; konsistoriumi institutsioon puudus. Tegelikult jäi lõplik sõnaõigus kirikuvalitsemisküsimustes kuningale. Piiskopile allusid praostid ja pastorid.⁹¹⁹ Praeguses uurimisseisus on esimeste Taani-aegsete aastakümnete kirikukorralduse kohta Saaremaal siiski raske midagi kindlat väita.⁹²⁰ Pärast

---

⁹¹⁴ **A. Isberg.** Livlands kyrkostyrelse. S. 195–207. Vt ka: **O. Sild.** Kirikuvisitatsioonid eestlaste maal. Lk 80; **J. Kõpp.** Kirik ja rahvas. Lk 52.

⁹¹⁵ **E. H. J. Lundström.** Bidrag till Livlands kyrkohistoria. S. 37. Vt ka: **R. Saard.** Eesti kirikute juhtivvaimulikkond. Lk 386.

⁹¹⁶ Vt nt: Saaremaa. Maadeteaduslik, majanduslik ja ajalooline kirjeldus. Toimetanud A. Luha. *Eesti. VI. Eesti Kirjanduse Seltsi Kodu-uurimise Toimkonna väljaanne nr. 11.* Tartu 1933. Lk 298 [kultuuriolude osa (lk 206–244) autor: Arnold Soom, ajaloo osa (lk 263–350) autor: Evald Blumfeldt]; **J. Uluots.** Eestimaa õiguse ajalugu. Lk 294; **O. Sild.** Kirikuvisitatsioonid eestlaste maal. Lk 62; **J. Kõpp.** Kirik ja rahvas. Lk 245.

⁹¹⁷ Kirikuseadus tõlgiti taani keelde 1539. aastal ja avaldati trükis kolm aastat hiljem (Den rette Ordinants som nu paa Herre dagen i Ottense bleff offuerseet oc Beseglet, huorledis Kircketienisten skal holdis vdi Danmarckis oc Norgis Riger, oc de Hertugdomme Slesuig Holsten. Kiøbenhaffn 1542).

⁹¹⁸ Taanis kasutati paralleelselt nimetusi *piiskop* ja *superintendent*.

⁹¹⁹ **Svend Borregaard.** Die nachreformatorische Entwicklung des Bischofantes in Dänemark, Norwegen und Island. — Kirchenpräsident oder Bischof? Untersuchungen zur Entwicklung und Definition des kirchenleitenden Amtes in der lutherischen Kirche. Herausgegeben von Ivar Asheim und Victor R. Gold. Göttingen 1968. S. 128–132; **Jens E. Olesen.** Dänemark, Norwegen und Island. — Dänemark, Norwegen und Schweden im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Nordische Königreiche und Konfession 1500 bis 1660. Mit Beiträgen von Matthias Asche, Werner Buchholz, Tore Nyberg, Jens E. Olesen. Herausgegeben von Matthias Asche und Anton Schindling unter Mitarbeit von Simone Giese. *Katholisches Leben und Kirchenreform im Zeitalter der Glaubensspaltung. Vereinsschriften der Gesellschaft zur Herausgabe des Corpus Catholicorum.* 62. Münster 2003. S. 58–61.

⁹²⁰ **Alvin Isberg.** Ösels kyrkoförvaltning 1645–1710. Kompetenstvister och meningsmotsättningar rörande funktionssättet. *Studia Historico-Ecclesiastica Upsaliensia.* 24. *Acta Universitatis Upsaliensis.* 1974. S. 15–16.

1623. aastat määras Taani valitsus siin ametisse superintendendi.⁹²¹ 1646. aastal, Rootsi ülemvõimu kehtestamise järel, allutati Saaremaa Tallinna piiskopile, alates 1647. aasta algusest praostkonna õigustes.⁹²² Kuninganna Kristina läänistas 1648. aastal Saaremaa Magnus Gabriel de la Gardie'le. Kuninglik korraldus 14. novembrist 1650 andis M. G. de la Gardie'le õiguse määrata ametisse Tallinna piiskopist sõltumatu superintendent.⁹²³ 1650. aastal kehtestati M. G. de la Gardie ülesandel Saaremaa jaoks uus kirikuseadus, mille eeskujuks oli Liivimaa 1634. aasta konsistoriaal- ja visitatsioonikorraldus. Seaduse järgi oli konsistooriumi presidendiks asehaldur, liikmeteks superintendent, kaks maakohtunike seast valitud ilmalikku ja kaks vaimulikku kaasistajat.⁹²⁴ Konsistoorium alustas tegevust 1652. aasta alguses, kusjuures selle presidendiks oli ülemaakohtu asepresident, ilmalikeks liikmeteks kaks maanõunikku.⁹²⁵

Pärast Stolbovo rahu (1617) loodi Ingerimaa kubermang, mis kiriklikult allutati esialgu Viiburi piiskopile.⁹²⁶ 1629. aastal liideti Ingerimaa Liivimaa kindralkubermanguga. Iseseisev Ingerimaa kindralkubermang loodi 1642. aastal.⁹²⁷ Juba aasta varem muudeti Ingerimaa ühest Liivimaa alamkonsistoriaal-ringkonnast Ingerimaa superintendentkonnaks keskusega Narvas. Esimene superintendent määrati ametisse 19. juulil 1641.⁹²⁸ Kuninglik instruksioon 16. juunist 1642,⁹²⁹ mille koostamisel võeti aluseks piiskop Jheringile antud

---

⁹²¹ **A. Isberg.** Ösels kyrkoförvaltning. S. 17, 19. Vt ka: **R. Saard.** Eesti kirikute juhtivvaimulikkond. Lk 373.

⁹²² **G. O. F. Westling.** Mittheilungen über die Kirchenverfassung in Estland. S. 132; **A. Isberg.** Ösels kyrkoförvaltning. S. 21, 25.

⁹²³ **A. Isberg.** Ösels kyrkoförvaltning. S. 28, 30.

⁹²⁴ **Arno Rafael Cederberg.** Saaremaa kiriku- ja konsistoriaalseaduse kava aastast 1650. — *Ajalooline Ajakiri.* 1925. 3. Lk 98. Kirikuseadus on publitseeritud samas, lk 99–102. Vt ka: **E. H. J. Lundström.** Bidrag till Livlands kyrkohistoria. S. 148–150; **J. Köpp.** Kirik ja rahvas. Lk 260–262.

⁹²⁵ **A. Isberg.** Ösels kyrkoförvaltning. S. 36–37.

⁹²⁶ **Alvin Isberg.** Svensk segregations- och konversionspolitik i Ingermanland 1617–1704. *Studia Historico-Ecclesiastica Upsaliensia.* 23. *Acta Universitatis Upsaliensis.* 1973. S. 28.

⁹²⁷ **Enn Küng.** Rootsi majanduspoliitika Narva kaubanduse küsimuses 17. sajandi teisel poolel. *Scripta Archivi Historici Estoniae.* Tartu 2001. Lk 80.

⁹²⁸ **A. Isberg.** Svensk segregations- och konversionspolitik i Ingermanland. S. 42.

⁹²⁹ Kongl. Maj:tz Wår allernådigste Drottninghs och Frökens Instruction för Superintendenten öfver Ingermanlandh, Wyrdige och Höglärde M. Henrico Stahlio, hwar effter han sigh vthj samma sitt ämbethe skall hafwa till regulera. Actum Stockholm den 16 Junij, Anno 1642 (**Carl Öhlander.** Om den svenska kyrkoreformationen uti Ingermanland. Ett bidrag till svenska kyrkans historia åren 1617–1704. Akademisk afhandling. Uppsala 1900. S. 189–195).

instruktsioon (1638), määras kindlaks konsistooriumi koosseisu. Narva konsistooriumi kuulusid ainult vaimulikud liikmed: eesistujana superintendent, liikmetena saksa, rootsi, soome ja vene vaimulik ning erakorraliste liikmetena praostid.⁹³⁰ 1642–1651 kuulus Ingerimaa superintendentkonda ka Alutaguse, mis seejärel ühendati taas Eestimaa piiskopkonnaga.⁹³¹

Hertsog Gotthard Kettler kinnitas 18. septembril 1570 kirikuseaduse, mis jäi Kuramaa territoriaalkiriku õiguslikuks põhialuseks kuni 1832. aastani. Kirikuseadus ilmus trükist 1572. aastal.⁹³² Kirikujuhiks oli superintendent, kes koos visitatsioonikomisjoniga täitis konsistooriumi ülesandeid.⁹³³ Piltene kehtestati oma kirikuseadus 1622. aastal.⁹³⁴ Kuramaa superintendendi nimetas ametisse hertsog, Piltene superintendendi rüütelkond. Kuramaa konsistooriumi kuulusid superintendent, ilmalike kaasistujatena hertsogi nõukogu kuus liiget, vaimulike kaasistujatena kuus praosti. Konsistooriumi eesistujaks oli ilmalik kantsler.⁹³⁵ Piltene konsistooriumi kuulusid kolm aadlikku ja kolm pastorit, samuti Aizpute ja Piltene bürgermeistrid.⁹³⁶

1686. aasta kirikuseaduse kehtestamine Baltimaades 1690. aastate keskpaigaks lisas Rootsi luterlikku territoriaalkirikusse Eestimaa piiskopkonna kõrval neli uut superintendentkonda – Liivimaa, Riia, Saaremaa ja Ingerimaa superintendentkonna. Liivimaa rüütelkonna survest hoolimata oli Karl XI uue kirikuseaduse kehtestamise osas valmis järeleandmisi tegema vaid piasiasjades.⁹³⁷ Kuninglik korraldus 30. juunist 1691 sätestas 1686. aasta kirikuseaduse

---

⁹³⁰ **A. Isberg.** Svensk segregations- och konversionspolitik i Ingermanland. S. 46–48.

⁹³¹ **A. Isberg.** Svensk segregations- och konversionspolitik i Ingermanland. S. 77.

⁹³² **Eberhard Treulieb.** Die Reformation der kurländischen Kirche unter Gotthard Kettler. — Baltische Kirchengeschichte. Beiträge zur Geschichte der Missionierung und der Reformation, der evangelisch-lutherischen Landeskirchen und des Volkskirchentums in den baltischen Landen. Herausgegeben von Reinhard Wittram. Göttingen 1956. S. 77–86; 79, 81–82. Kirikuseadus on publitseeritud: Die evangelischen Kirchenordnungen des XVI. Jahrhunderts. V. S. 66–110.

⁹³³ **E. Treulieb.** Die Reformation der kurländischen Kirche. S. 83.

⁹³⁴ **E. Treulieb.** Die Reformation der kurländischen Kirche. S. 80.

⁹³⁵ **F. G. v. Bunge.** Geschichte des Gerichtswesens und Gerichtsverfahrens. S. 282.

⁹³⁶ **F. G. v. Bunge.** Geschichte des Gerichtswesens und Gerichtsverfahrens. S. 283; **W. Lenz.** Zur Verfassungs- und Sozialgeschichte der baltischen evangelisch-lutherischen Kirche. S. 110–111.

⁹³⁷ **A. Isberg.** Livlands kyrkostyrelse. S. 227–230.

täiendused Liivimaa jaoks.⁹³⁸ Augustis 1693 avati uus, puhtvaimulik Liivimaa konsistoorium.⁹³⁹ Kuninglikku korraldust 20. detsembrist 1694 tuntakse peamiselt Liivimaa rüütelkonna omavalitsuskorra likvideerimise alusena. Lisaks kinnitas see korraldus, et Liivimaa kirikuõiguslikuks aluseks on 1686. aasta kirikuseadus ja kinnitas senise segakoosseisulise konsistooriumi asendamise puhtvaimulikuga (*consistorium pure ecclesiasticum*). Ülemkirikueestseisjameetodid ja alamkonsistooriumid likvideeriti.⁹⁴⁰ Kiriklike majandusküsimustega hakkasid tegelema majandusasehaldurid.⁹⁴¹ Kuninglik korraldus 26. jaanuarist 1695 kinnitas need otsused koos väikeste täiendustega. Kindralkuberner Hastferi initsiatiivil andis valitsus sama aasta 29. jaanuaril veel eraldi korralduse, et 1686. aasta kirikuseadus on “ainuke kirikuõiguslik alus”.⁹⁴² Riia linna jaoks väljastas kuningas kirikuseaduse täienduse 30. juunil 1691.⁹⁴³ Peamiselt tänu Gustav II Adolphi poolt kinnitatud privileegidele tegi Karl XI Riia linnale uue kirikuseaduse rakendamise osas erandkorras suuri järeleandmisi. Kuningliku korraldusega 22. septembrist 1692 säilis linnakonsistoorium segakonsistooriumina magistraadi kontrolli all. Linna ülempastori amet muudeti superintendentuuriks. Apellatsiooni-instantsiks seati otse kuningas, mitte õuekohus nagu teistel konsistooriumidel.⁹⁴⁴ Saaremaal nõudis puhtvaimuliku konsistooriumi loomist kuninglik korraldus 20. septembrist 1694.⁹⁴⁵ Ingerimaal 1686. aasta kirikuseaduse kehtestamine senisesse kirikuvalitsusinstituutide korraldusse muutusi kaasa ei toonud.⁹⁴⁶

⁹³⁸ Sachen und Verrichtungen, betreffende, welche bey der publicierten und in Druck ausgegangenen Kirchen-Ordnungen Bewerckstellung, der Orten in Bedenken kommen, nebst der Königl. Resolution (Sammlung der Gesetze. II. 2. S. 1631–1640). Vt veel ka: kuninglik korraldus 30. septembrist 1694 vastuseks ülemsuperintendent Johann Fischeri pöördumisele ja kuninglik korraldus 30. juunist 1691 (Nachricht von einigen Königl. schwedischen Erklärungen der Kirchen-Ordnung. — Liefländische Landtags-Ordnung. Nebst andern kürzern Aufsätzen etc. Der nordischen Miscellaneen siebentes Stück. Von August Wilhelm Hupel. Riga 1783. S. 220–223, 224–229)

⁹³⁹ **A. Isberg.** Livlands kyrkostyrelse. S. 234. Vt ka: kindralkuberner Jacob Johann Hastferi publikaat 22.09.1693 (Sammlung der Gesetze. II. 1 (1680–1710). Nr. CXIX).

⁹⁴⁰ Sammlung der Gesetze. II. 1 (1680–1710). Nr. CXXX, §§ XIV, XVI. Vt veel ka: kuninglik korraldus 30. septembrist 1694 (Sammlung der Gesetze. II. 1 (1680–1710). Nr. CXXIX).

⁹⁴¹ **A. Isberg.** Livlands kyrkostyrelse. S. 229–230.

⁹⁴² **A. Isberg.** Livlands kyrkostyrelse. S. 240.

⁹⁴³ **A. W. Hupel.** Nachricht von einigen Königl. schwedischen Erklärungen der Kirchen-Ordnung. S. 229–231.

⁹⁴⁴ **A. Isberg.** Livlands kyrkostyrelse. S. 231–232.

⁹⁴⁵ **A. Isberg.** Ösels kyrkoförvaltning. S. 99; **J. Köpp.** Kirik ja rahvas. Lk 302–303.

⁹⁴⁶ **A. Isberg.** Svensk segregations- och konversionspolitik i Ingermanland. S. 121–122.

Eesti- ja Liivimaal kehtestati Vene ülemvõim 1710. aastal kapitulatsioonilepingutega, Narva ja Ingerimaa langesid Vene võimu alla juba varem sõjalise vallutuse tulemusena. Liivimaa rüütelkonna kapitulatsioonileping 4. juulist rõhutab preambulas Sigismund Augusti privileegi jätkuvat kehtivust. Usu- ja kirikukorralduse küsimusi käsitletakse kapitulatsioonilepingu esimeses kolmes artiklis. Luterlus Augsburgi usutunnistuse alusel peab jääma täielikult valitsevaks konfessiooniks. Tuleb taastada juba “vanadest aegadest” pärinevad konsistoriumid ja mõisnike patronaadiõigus.⁹⁴⁷ Kroonukihelkondades on mõisnikel õigus esitada vakantsele pastorikohale kaks kandidaati.⁹⁴⁸ Riia linna 4. juulil sõlmitud kapitulatsioonilepingu esimene artikkel kinnitab, et muutmatule Augsburgi usutunnistusele rajanev ja kahesaja aasta vältel tavaks olnud kirikukorraldus peab linna territooriumil edasi kestma. Kõrgemaks kirikuvalitsusasutuseks on linnakonsistorium, nii nagu “Poola ajal”. Konsistoriumi liikmed, pastorid ja linnakoolide õpetajad kutsuvad ametisse magistraat.⁹⁴⁹ Liivimaa rüütelkonna ja Riia linna kapitulatsioonilepingute sõlmimise järel andis tsaar 30. septembril nii rüütelkonna kui linna jaoks välja üldkonfirmatsiooni, st üldist laadi privileegide kinnituse. Liivimaa rüütelkonnale antud üldkonfirmatsioonis sisaldub aga väga oluline tingimus, et kohalikud privileegid ei tohi riivata Vene tsaarivõimu õigusi.⁹⁵⁰ Riia Rootsi garnisoni kapitulatsioonileping, mis sõlmiti 3. juulil, kinnitas muuhulgas Liivimaa rüütelkonna ja Riia linna kiriku-

---

⁹⁴⁷ “Dass im Lande sowohl als in allen städten, die biss herzu in Lieffland exercirte Evangelische Religion secundum tesseram der Unveränderten Ausspurgischen Confession und von selbiger Kirchen angenommenen Symbolischen Büchern, ohne einigen Eindrang, unter was vorwandt Er auch könte bewircken werden, rein und unverrücket conserviret, sambtlichen Einwohner im Lande und Städten dabey kräftig und unveränderlich gehandthabet und bey der administration so wohl internorum als Externorum Ecclesiae von Altersher gewöhnlichen Consistorien und Competirenden jurium patronatus sonder Veränderung ewiglich conserviret werden (Liivimaa rüütelkonna kapitulatsioonileping. Art 1).

⁹⁴⁸ Liivimaa rüütelkonna kapitulatsioonileping. Art 3.

⁹⁴⁹ “Dass die unveränderte Augspurg. Confession und darauff fundirte Religion in völligen stande und Bey ihrer bey 200 Jahren gebräuchlichen übung, in alle Kirchen und andere orthen diesser Stadt, und derselben gebiethe, und Diocesi verbleiben solle: Zu dem Ende das zu den vorigen Pollnischen Zeitten gewessene Consistorium ohne Appellation, und die Prediger, imgleichen die Bediente des Gymnasii u. so wohl der Lateinischen als teutschen Schulen in der Stadt und auff dem Lande, bey ihren bissherigen Lehre, Ceremonien, information und Einkommen so wie bissher ohne interuption von E. E. Rathe gewehlet, und darauff ordinirt worden, beybehalten werden” (Riia linna kapitulatsioonileping. Art 1, 3).

⁹⁵⁰ Die Capitulationen der livländischen Ritter- und Landschaft und der Stadt Riga. S. 47–50, 73–75.

valitsuslikud õigused. Sealjuures enamuse artiklite sõnastus kattub peaaegu ühele rüütelkonna ja linna kapitulatsioonilepingu tekstiga.⁹⁵¹

Tsaari täievoliline esindaja Liivimaal Gerhard Johann von Löwenwolde väljastas 17. oktoobril 1710 instruksiooni segakonsistoriumi taastamiseks Liivimaa konsistoriaal- ja kirikuvisitatsioonikorralduse (1634) alusel. Liivimaa ülemkonsistoriumi hakkas taas juhtima maanõunikust direktor. Direktori ja ülemsuperintendendi kõrval kuulusid järgnevalt konsistoriumi liikmete hulka kaks ilmalikku ja kaks vaimulikku kaasistajat.⁹⁵² Konsistoriumi liikme ameti vakantsuse korral esitas rüütelkond provintsiaalvalitsusele ühe maanõunikust kandidaadi direktori kohale, kaks pastorit kandidaati ülemsuperintendendi kohale. Provintsiaalvalitsus esitas direktorikandidaadi koos enda poolt välja valitud ülemsuperintendendikandidaadiga tsaarile kinnitamiseks. Kaasistujakandidaadid valisid ametisolevad ülemkonsistoriumi liikmed ja esitasid need provintsiaalvalitsusele kinnitamiseks.⁹⁵³ Kuni 26. aprillini 1713 võis ülemkonsistoriumi otsuseid edasi kaevata õuekohtule. Järgnevalt allutati ülemkonsistorium *quoad externa* küsimustes õuekohtule, *quoad interna* küsimustes Liivi- ja Eestimaa Asjade Justiitskolleegiumile (korraldustega 26. oktoobrist 1714 ja 17. jaanuarist 1739).⁹⁵⁴ Liivimaal taastati ülemkirikueestseisja-ametid 1727. aastal maapäeva otsusega. Ülemkirikueestseisja-ameti eesistujaks oli maanõunik, liikmeteks üks pastor ja üks mõisnik.⁹⁵⁵ Tartus ja Pärnus oli Vene ülemvõimu ajal linna- ehk alamkonsistorium, mis allus Liivimaa ülemkonsistoriumile. Linnakonsistoriumi kuulusid justiitsbürgermeister eesistujana, kaks vaimulikku ja kaks ilmalikku kaasistajat.⁹⁵⁶

Saaremaal määras G. J. Löwenwolde 1712. aastal ametisse praosti, kes hakkas täitma kirikujuhi kohuseid.⁹⁵⁷ Saaremaa rüütelkonna privileegid kinnitas esimese Vene valitsejana tsaarina Anna 28. märtsil 1731.⁹⁵⁸ Senati ukaas

---

⁹⁵¹ Riia Rootsi garnisoni kapitulatsioonileping. Art 33, 45, 46, 48.

⁹⁵² Sammlung der Gesetze. II. 1 (1621–1680). S. 153; II. 2. S. 1597; Topographische Nachrichten von Lief- und Ehistland. I. S. 446.

⁹⁵³ Sammlung der Gesetze. II. 1 (1621–1680). S. 153; [Gustav Johann von Buddenbrock.] Beitrag zur Kenntniß der Provinzialverfassung und Verwaltung des Herzogthums Livland, ohne die Provintz Oesel. St. Petersburg 1804. S. 17.

⁹⁵⁴ Sammlung der Gesetze. II. 1 (1621–1680). S. 153; Topographische Nachrichten von Lief- und Ehistland. I. S. 446.

⁹⁵⁵ Topographische Nachrichten von Lief- und Ehistland. I. S. 447–448; H. Stählin. Die Verfassung der livländischen Landeskirche. S. 366–367.

⁹⁵⁶ Topographische Nachrichten von Lief- und Ehistland. I. S. 255, 284; E. Amburger. Geschichte der Behördenorganisation Russlands. S. 177.

⁹⁵⁷ Saaremaa. Lk 210.

⁹⁵⁸ ПСЗ I. Т. VIII. № 5732. Vt ka: Peter Wilhelm Baron von Buxhöwden. Beiträge zur Geschichte der Provinz Oesell. Riga, Leipzig 1838. S. 158–160.

2. juulist 1731 andis Saaremaale Liivimaast eraldiseisva provintsi staatuse. Selles ukaasis määratakse superintendendiks senine praost Johann Quirinus Metzold.⁹⁵⁹ Saaremaa konsistooriumi direktoriks oli Vene ajal üks maanõunikest. Konsistooriumi kuulusid veel superintendent, üks ilmalik ja kaks vaimulikku kaasistujat, kes kõik kinnitati ametisse provintsiaalvalitsuse poolt, superintendent ja ilmalikud liikmed rüütelkonna ettepanekul, vaimulikud kaasistujad konsistooriumi enda ettepanekul.⁹⁶⁰ Liivimaa eskujul loodi Saaremaal ülemkirikueestseisja-amet.⁹⁶¹

Narva linn kuulus alates 1722. aastast Peterburi kubermangu koosseisu, kuid linn säilitas oma rootsiaegse valitsuskorralduse ja privileegid.⁹⁶² Narva konsistooriumi jurisdiktsiooni alla kuulus järgnevalt ainult Narva linn, seega Narva territoriaalkirik hõlmas Narva linna. Konsistooriumi koosseisu kuulusid ainult vaimulikud liikmed – linnapastorid vanima pastori eesistumisel.⁹⁶³

Riia konsistooriumi presidendiks oli Vene ülemvõimu ajal jätkuvalt bürgermeister, talle alluvaks vaimulikuks eesistujaks Peetri kiriku ülempastor. Lisaks kuulusid konsistooriumi kaks linnapastorit ja kolm raehärrat.⁹⁶⁴

Kõrgem järelevalve Poola kolmanda jagamise (1795) käigus tsaaririigiga liidetud luterlike alade üle läks Liivi-, Eesti- ja Soomemaa Asjade Justiitskolleegiumi konsistoriaalistungile.⁹⁶⁵ Tsaari korraldusega 5. veebruarist 1797

---

⁹⁵⁹ ИСЗ I. Т. VIII. № 5797.

⁹⁶⁰ **H. Dalton.** Verfassungsgeschichte. S. 153; Topographische Nachrichten von Lief- und Ehtland. Gesammelt und herausgegeben durch August Wilhelm Hupel. Bd. III. Riga 1782. S. 360–361. 1782. aastast pärineva nimestiku järgi kuulusid konsistooriumi erakorraliste liikmete hulka kõikide kihelkondade pastorid, v.a Ruhnu pastor (**Toomas Mägi**. Karjane ja kari: luterlik kirik Saaremaal 18. sajandil. Magistritöö. Juhendaja Sulev Vahtre. Tartu 1999. [Käsikiri Tartu Ülikooli teaduslikus raamatukogus.] Lk 16–17).

⁹⁶¹ Saaremaa. Lk 319.

⁹⁶² **E. Amburger.** Geschichte der Behördenorganisation Russlands. S. 178, 387; **M. Laur.** Eesti ala valitsemine 18. sajandil. Lk 38.

⁹⁶³ Topographische Nachrichten von Lief- und Ehtland. II. Nachtrag zum ersten Band. S. 42; [?] Ueber das neue Gesetz. 1833. 138; **E. Amburger.** Geschichte der Behördenorganisation Russlands. S. 178; **E. Amburger.** Die Pastoren der evangelischen Kirchen Rußlands. S. 32.

⁹⁶⁴ Topographische Nachrichten von Lief- und Ehtland. I. S. 205; **W. Lenz.** Zur Verfassungs- und Sozialgeschichte der baltischen evangelisch-lutherischen Kirche. S. 110–111.

⁹⁶⁵ Kuramaa konsistooriumi puhul lähtus konsistoriaalistung juba eelpool mainitud Kuramaa kirikuseadusest, Vilniuse luterliku konsistooriumi puhul 1780. aastal trükitud seadusest: Allgemeines Kirchen-Recht beyder Evangelischen Confeßionen in Pohlen und Lithauen, die Kirchen-Verfassung, gute Ordnung, Policey und rechtliche Thätigkeit der Consistorien betreffend. Warschau 1780 ([?] Ueber das neue Gesetz. 1833. 139; **E. Amburger.** Geschichte der Behördenorganisation Russlands. S. 175, 178).

ühendati Piltene konsistoorium Kuramaa konsistooriumiga.⁹⁶⁶ Piltene superintendendi ametikoht kaotati 1830. aastal.⁹⁶⁷ Seni Piltene superintendendi võimu alla kuulunud territoorium allutati praostkonnana Kuramaa konsistooriumile.⁹⁶⁸ Juba samal aastal saadeti laiali Vilniuse konsistoorium ja ka selle võimu alla kuulunud territoorium allutati praostkonnana Kuramaa konsistooriumile.⁹⁶⁹

Senati ukaasiga 30. novembrist 1833 saadeti laiali Narva, Tartu ja Pärnu konsistooriumid. Liivimaa ülemkonsistoorium nimetati ümber Liivimaa provintsiaalkonsistooriumiks.⁹⁷⁰ Narva allutati Peterburi konsistooriumile.⁹⁷¹

---

⁹⁶⁶ **F. G. v. Bunge.** Geschichte des Gerichtswesens und Gerichtsverfahrens. S. 308.

⁹⁶⁷ ПСЗ II. Т. V. № 3537 (Ministrite Komitee korraldus 18. märtsist).

⁹⁶⁸ **E. Amburger.** Geschichte der Behördenorganisation Russlands. S. 178.

⁹⁶⁹ ПСЗ II. Т. V. № 3741 (Ministrite Komitee korraldus 24. juunist).

⁹⁷⁰ ПСЗ II. Т. VIII. № 6598.

⁹⁷¹ **E. Amburger.** Geschichte der Behördenorganisation Russlands. S. 178–179.

KOKKUVÕTE

Väitekirja uurimisülesande lahendamise tõestas, et varauusaegse Euroopa luterliku ruumi õiguslik-institutsionaalse korralduse kolm keskset arenguliini – territoriaalliigi esiletõus, õiguse moderniseerumine ja kirikukorralduslik partikulariseerumine – olid määravad ka Eestimaa luterliku kirikukorralduse arengus. Uurimisülesande vastused esitatakse üksikute punktide kaupa.

Esiteks. Kuni vaba rahvakiriku loomiseni Eesti Vabariigis on Eestimaa luterliku kirikuorganisatsiooni arengus vaheldunud kaks põhiskeemi: Eestimaa territoriaalkirik ja Eestimaa kirikuorganisatsioon mingi teise territoriaalkiriku osana. Eestimaal jõudis 1640. aastate alguses lõpule selle valitsusüksusega territoriaalselt kattuva, õiguslik-institutsionaalselt tervikliku luterliku kirikuorganisatsiooni tekkimine. Seega tekkis Eestimaal 1640. aastate alguses luterlik territoriaalkirik. Rootsi 1686. aasta kirikuseaduse kehtestamisega muutus Eestimaa territoriaalkirik üheks piiskopkonnaks Rootsi luterlikus territoriaalkirikus. Vene ülemvõimu kehtestamine 1710. aastal lahutas Eestimaa kirikuorganisatsiooni Rootsi territoriaalkirikust, senise Eestimaa piiskopkonna konsistoriumi transformeerumine Tallinna linnakonsistoriumiks jättis Eestimaa ilma kõrgemast kirikuvalitsusasutusest. Eestimaal taastekkis territoriaalkirik pärast seda, kui 1713. ja 1715. aasta ümberkorralduste käigus taasloodi konsistorium. Vene 1832. aasta kirikuseadusega muudeti Eestimaa luterlik territoriaalkirik 1833. aastal üheks Venemaa luterliku territoriaalkiriku konsistoriaalringkonnaks.

Doktoritöös on Eestimaa territoriaalkiriku arengu laiema konteksti taotlusel põgusalt jälgitud Tallinna linna luterliku kirikuorganisatsiooni territoriaalkiriklikku arengut. Luterlik territoriaalkirik tekkis ka Tallinnas. See ühendati 1692. aastal Eestimaa piiskopkonnaga. Tallinna territoriaalkirik taastekkis kohe pärast Rootsi ülemvõimu lõppu 1710. aastal ja see muudeti üheks Venemaa luterliku territoriaalkiriku konsistoriaalringkonnaks 1833. aastal.

Eesti ajalookirjutuses valitsev üksainus *luteri kirik* on sobiv teoloogilise, mitte aga ajalooalusliku kategooriana. Tõsi, Baltimaade teiste territoriaalkirikute arengukäigu üksikasjade ammendav uurimine nõuab veel täiendavat tööd. On aga päris selge, et kogu varauusaegse luterliku ruumi õiguslik-institutsionaalne põhitunnus, kirikuorganisatsiooniline partikulaarsus, ei puudunud ka Balti erikorra regiooni omavalitsusüksustes. Kui uurimisobjektiks on *kirik* kui luterlikku õpetust kandnud ja ajaloos reaalselt eksisteerinud organisatsioon näiteks Tallinnas, Eestimaal või Liivimaal, siis ajalooaluslikus käsitluses peab olema selgelt ja üheselt mõistetav, kas tegemist on näiteks Tallinna luterliku territoriaalkirikuga 1650. aastal, Eestimaa luterliku territoriaalkirikuga 1750. aastal või Vene tsaaririigi luterlikku territoriaalkirikusse kuulunud Liivimaa konsistoriaalringkonnaga 1850. aastal. Käsitlus

luterlikust universaalkirikust Eesti ajalooteaduses vajab asendamist käsitlusega luterlikest territoriaalkirikutest.

Teiseks. Nagu luterlikus ruumis üldiselt põhjustas ka Eestimaal territoriaalkiriku tekkimise, väljakujunemise ja kadumise territoriaalülemate – st Eestimaal riigi keskvalitsemise ja rüütelkonna – tegevus kirikuvalitsemisel. Eestimaal kirikuvalitsemine Rootsi ajal toimus riigi keskvalitsemise ja rüütelkonna vahelises pingeväljas. Kogu luterliku ruumi kontekstis on ebaharilik territoriaalkiriku tekkimine Eestimaal alles kaheksakümmend aastat pärast luterliku ülemvalitsemise kehtestamist, 1640. aastate alguses. Kõrgema kirikuvalitsuse loomist takistasid esiteks pikaajaline sõjategevus ja teiseks Eestimaal rüütelkonna ning Rootsi keskvalitsemise vastandlikud kirikupoliitilised eesmärgid. Rootsi ülemvalitsemise kehtestamisel 1561. aastal kinnitati senise elukorralduse jätkumine Eestimaal ühe väga olulise erandiga: ees ootas luterliku kirikuorganisatsiooni ülesehitamine. Luterliku kirikukorralduse vallas puudus siinsel aadlil kõrgema kirikuvalitsemise kogemus ja alistumislepingud aadlile ka vastavaid õigusi ette ei näinud. Eestimaal rüütelkond, mis oli võimeline teatud piirini keskvalitsemise taht trotsima tänu kuninga poolt kinnitatud privileegidele, seadis sihiks Saksa konsistoriaalse territoriaalkiriku tüüpi järgiva kirikuvalitsuse rajamise, kus superintendendi kandidaadi oleks esitanud rüütelkond ning konsistoriumi oleksid kuulunud nii pastorid kui ka maanõunikud. Kirikupoliitilises konfliktis jäi siiski peale Rootsi riigivõim ja Eestimaal territoriaalkiriku valitsemine 17. sajandil lähtus Rootsi episkopaalsest kirikukorraldustüübist. Kõrgemat kirikuvalitsemist teostas piiskop kõrvuti üksnes vaimulikest liikmetest koosneva konsistoriumiga. Kuninga pädevusse kuulus piiskopi ametisemääramine. Rüütelkonna liikmed jäeti vastu nende tahtmist kõrgemast kirikuvalitsemisest eemale ja nad võisid osaleda ainult kihelkondlikus kirikuvalitsemises. Otsuste ellurakendamisel toetus piiskop vajaduse korral riiklikule provintsiaalvalitsusele.

Tallinna luterlik territoriaalkirik oli tekkinud juba 16. sajandil Vana-Liivimaa poliitilises süsteemis, kus linna territoriaalülemateks olid magistraat ja maahärra, kuid maahärra võim linna üle jäi enamasti nominaalseks. Tallinna poliitiline asend ühiskonnas oli võrreldav Saksa vabalinna omaga ja Tallinna territoriaalkirik vastas Saksa kirikukorraldustüübile. Kirikuvalitsemine kuulus linnamagistraadi pädevusse. Rootsi kuninga poolt Tallinna linnale kinnitatud privileegid hõlmasid ka kirikuvalitsemist. Rootsi ajal tekkisid kõrgema kirikuvalitsemisega seotud pinged ka Tallinna linna ja Rootsi keskvalitsemise vahel, kuid tänu privileegidele suutis linn pikema aja vältel edukalt tõrjuda keskvalitsemise ja Eestimaal piiskoppide katseid allutada Tallinna territoriaalkiriku oma kontrollile.

Nii Eestimaal kui Tallinna territoriaalkiriku ühendamine Rootsi territoriaalkirikuga toimus tänu järsule muutusele Rootsi riigivalitsemise korras. Karl XI kehtestas absolutistliku valitsusviisi ja seadis oma eesmärgiks aadli mõjuvõimu piiramise, riigi erinevate piirkondade ja provintside ühtlustamise ning

rakendamise riigi kui terviku huvide heaks kuninga ainuisikulisel juhtimisel. Absolutistlik riigivalitsemine hakkas otseselt mõjutama kirikuvalitsemist. Mitmekümne aasta vältel ettevalmistatud, kuid alles Karl XI juhtnööride järgi lõpliku kuju omandanud 1686. aasta kirikuseadus kinnitas range usuühtsuse kolme vanakirikliku ja muutmata Augsburgi usutunnistuse alusel, ühtlustas kirikuorganisatsiooni nii Rootsi emamaal, Soomes kui Baltimaades ja allutas selle täielikult kuninga ainuvõimule. Sellesse luterlikku riigikirikusse pidid kuuluma kõik riigialamad: uus kirikuseadus rõhutas kirikuliikmete ja riigialamate täielikku samasust. Kirikuvalitsemine muutus üheks osaks riigivalitsemisest. Absolutistliku valitsemisviisi rakendamine kirikuelus likvideeris Rootsi episkopaalse kirikukorralduse ühe tähtsama omapära – vaimuliku seisuse, eriti just piiskoppide vähese sõltuvuse riigivõimust. Kuninga korraldusel ühendati nii Tallinna kui ka Eestimaa territoriaalkirik üheks piiskopkonnaks Rootsi territoriaalkirikus. Selle piiskopkonna kõrgemateks valitsus-institutsioonideks olid piiskop ja ainult vaimulikest liikmetest koosnev konsistorium. Karl XI absolutistliku valitsuse suuremateks õiguslik-institutsionaalseteks ümberkorraldusteks Baltimaades on senises historiograafias loetud mõisate reduktsiooni ja seisusliku omavalitsuskorra likvideerimist Liivimaal ja Saaremaal. Sellesse ritta tuleb lisada veel luterliku kirikukorralduse unifitseerimine Rootsi emamaal ja Balti provintsid.

Kolmandaks. Vene aja alguses Baltikumi seisuste ja keskvalitsuse võimuvahekorrad muutus, kui Peeter I kinnitas linnade ja rüütelkondade laialdased omavalitsusõigused. Teise suurema õiguslik-institutsionaalse korralduse uuendusena muutus luterlike kirikuorganisatsioonide asend riigi tasandil. Pärast Eestimaa territoriaalkiriku taastekkimist 1713./1715. aastal kujutas see organisatsioon endast ühe autonoomse provintsi valitsevat kirikut multikonfessionaalses riigis, mille riigikirikuks oli vene õigeusu kirik. Enne 1710. aastat eksisteerisid Vene riigis üksikud, välismaalastest liikmeskonnaga luterlikud kogudused, mis ei kuulunud ühegi territoriaalkiriku koosseisu ja mida valitsesid koguduseliikmed ilma riigivõimu sekkumiseta. 1710. aastal puudus Vene riigivõimul nii luterlike territoriaalkirikute ja koguduste valitsemise kogemus kui ka huvi selle kogemuse omandamiseks. Kogu 18. sajandi vältel ei olnud luterlik kirikuvalitsemine Baltimaades riigivõimu jaoks veel riigivalitsemise osa. Loomulikult puudus Vene tsaaririigis riigialamate ja luterlaste samasuse printsiip.

1710. aasta sügisel transformeerus senine Eestimaa piiskopkonna konsistorium Tallinna linnakonsistoriumiks. Eestimaa piiskop oli juba suvel maalt lahkunud ja sinne kirikuorganisatsioon jäi ilma nii juhtivvaimulikust kui juhtinstitutsioonist. Eestimaa kirikuorganisatsiooni “peataolek” kestis kaks aastat. Eestimaa kõrgema kirikuvalitsuse taasloomise initsiatiiv tuli Eestimaa maanõunikelt, kes kandsid sel ajal nii kõrgema rüütelkondliku omavalitsuse kui ka riikliku provintsiaalvalitsuse funktsioone. Maanõunike kolleegium volitas 1713. aasta alguses Tallinna superintendenti, Oleviste ja toomkiriku ülem-

pastorit Justus Blanckenhagenit asuma Eestimaa konsistooriumi presidendi ametisse ja taastama konsistooriumi rootsiaegse korra alusel. Soov taastada konsistoorium rootsiaegse korra alusel vastab territoriaalseisuste tollastele üldistele restitutsioonipüüdlustele, mille põhieesmärgiks oli Karl XI poolt teostatud “õiguste rikkumise” eelse korra taastamine. Küll aga on tuleviku jaoks tähendusrikas piiskopiameti puudumine maanõunike kirikukorralduslike eesmärkide hulgas.

Taastati ainult vaimulikest liikmetest koosnev Eestimaa konsistoorium. Rõhutada tuleb asjaolu, et Blanckenhagen täitis üheaegselt kahte täiesti erinevat funktsiooni kahes erinevas organisatsioonis. Esiteks oli ta superintendent Tallinna territoriaalkirikus, kus kõrgemaks valitsusasutuseks oli linnakonsistoorium. Selle konsistooriumi liikmena allus superintendent konsistooriumi ilmalikule presidendile, millist ametikohta täitis üks linna bürgermeistritest. Teiseks oli Blanckenhagen Eestimaa konsistooriumi vaimulik president. Asjaolu, et üks pastor täitis juhtivat osa nii Tallinna kui Eestimaa konsistooriumis, ei tähenda seda, et Tallinna ja Eestimaa kõrgem kirikuvalitsemine oleks ka sisuliselt kuidagi kokku puutunud. Mõlemad valdkonnad seisid teineteisest täiesti lahus. Tallinna ja Eestimaa kirikuasjade segunemine oleks olnud vastuolus Tallinna kodanikkonna ja Eestimaa rüütelkonna huvidega. Ühe isiku valimist nii Tallinna kui Eestimaa kirikuorganisatsiooni etteotsa seletab tõsiasi, et Blanckenhagen oli Rootsi ajast saadik ülempastoriks nii Tallinna linna kui Eestimaa rüütelkonna peakirikus. Peale selle oli ta oma kaasaegsete jaoks vaieldamatult kõige autoriteetsemaks vaimulikuks.

Kõrgema kirikuvalitsuse taastamine Eestimaal tähendas Eestimaa territoriaalkiriku taastekkimist. See territoriaalkirik hälbis Rootsi kirikukorraldustüübist, kuna konsistooriumi kõrval puudus piiskopiamet.

Neljandaks. Eestimaa kirikuorganisatsioon ja selle valitsemine oli niisiis Rootsi ajal korraldatud Rootsi episkopaalse kirikukorraldustüübi järgi, mis oli aluseks ka 1713. aasta ümberkorraldustele. Vene ülemvõimu algusaegse vaimuliku konsistooriumi eluiga jäi aga väga lühikeseks. Juba 1715. aastal toimus Eestimaa kõrgemas kirikuvalitsemises süsteemivahetus. Maanõunike kolleegium määras Eestimaa konsistooriumi laialdaste võimuvolitustega presidendiks ühe maanõunikest. Esimest korda Eestimaa luterliku kirikukorralduse ajaloos hakkas kõrgemat kirikuvalitsusasutust juhtima ilmaliku võimu esindaja. Konsistooriumi allutamine maanõunikust presidendile tähendas Eestimaa rüütelkonna peamise rootsiaegse kirikupoliitilise eesmärgi täitmist ja lisas viimase puuduva punkti rüütelkonna omavalitsusfunktsioonidele. Toomkiriku ülempastor jäi edaspidi Eestimaa juhtivvaimuliku ülesannetes tähtsuselt teisele kohale konsistooriumis. Tüpoloogiliselt võib Eestimaa uut kirikuvalitsemiskorda hinnata Saksa kirikukorraldustüübi erivariandiks, kus ilmalikust presidendist ja vaimulikest liikmetest koosneva konsistooriumi kõrval puudusid eraldi juhtivvaimuliku ja ilmalike kaasistujate ametid.

Seega ei pea paika Eesti ajalookirjutuses seni valitsenud seisukoht, et Vene ülemvõimu kehtestamine 1710. aastal ei muutnud Eesti ala valitsusstruktuure ja et võimuvahetus tähendas tagasipöördumist selle ühiskonnakorralduse juurde, mis oli kehtinud enne Karl XI reforme. Vene ülemvõimu algetapil korraldati Eestimaa territoriaalkiriku valitsemine ümber põhimõtteliselt uutele alustele võrreldes Karl XI reformidele eelnenud ajaga.

Viiendaks. Rootsi ja Saksa kirikukorraldustüübi konflikti lõplik lahendus Eestimaal seisis siiski veel alles ees. Pärast konsistooriumi ilmaliku presidendi surma 1729. aastal väljendasid konsistooriumi vaimulikud liikmed kindlat soovi taastada rootsiaegne kirikukorraldus ja vältida edaspidi ilmaliku võimu kontrolli konsistooriumi üle. Kolmteist aastat püsiski konsistooriumi koosseis puhtvaimulikuna toomkiriku ülempastori Christoph Friedrich Mickwitzi juhtimise all. Mickwitz oli väga lugupeetud isik nii pastorite kui rüütelkonna liikmete seas ja ilmselt jäi maanõunikust konsistooriumi president kohe uuesti ametisse seadmata suuresti just tänu tema isiklikule tunnustatusele kirikujuhina *de facto*. Läbisaamine ühelt poolt konsistooriumi ja teiselt poolt rüütelkonna ning provintsiaalvalitsuse vahel hakkas halvenema alates 1740. aastast seoses uue mõjuteguri ilmumisega. Eestimaal järjest laiemat kõlapinda saavutanud vennasteliikumine hakkas põhjustama rahutusi talupoegade seas, konsistoorium aga suhtus vennasteliikumisse poolehoiuga ja ei võtnud väärnähtuste kõrvaldamiseks midagi ette. Esilekerkinud probleemide kontrolli alla saamiseks määrasid maanõunike kolleegium ja provintsiaalvalitsus 1742. aastal konsistooriumile ilmaliku presidendi, kelleks oli taas üks maanõunikest. 1760. aastatel teravdas konsistooriumi vaimuliku liikmeskonna ja maanõunike kolleegiumi suhteid vaimulike nõue õigusele esitada presidendiameti vakantsuse korral maanõunike seast presidendi ametikohale kandidaate. Kindralkuberner arvestas otsuse langetamisel 1766. aastal mõlema poole seisukohtadega. Presidendiameti vakantsuse korral pidi konsistoorium esitama ülemmaakohtule maanõunike seast kolm kandidaati.

Kuuendaks. Järelevalveasutusena Baltimaade territoriaalkirikute üle tegutses 18. sajandil riiklik keskasutus Peterburis – Liivi- ja Eestimaa Asjade Justiitskolleegium. Keskvõim hakkas luterlikku kirikukorraldust puudutavate ümberkorraldustega tegelema alles seoses üldiste riigivalitsusreformidega Aleksander I valitsusajal. Rüütelkondade vastuseisu tõttu need muutused Baltimaid esialgu ei puudutanud. Põhimõtteliselt uue kirikupoliitilise suuna võttis tsaar Nikolai I, kes otsustas 1828. aastal asuda luterliku kirikukorralduse reformimisele kogu riigi ulatuses, Baltimaad kaasa arvatud. Sellist sammu põhjendati riigivalitsusliku vajadusega suurema selguse ja ühtluse järele kogu Vene tsaaririigi luterlikus kirikukorralduses. 1832. aasta kirikuseaduse koostajate hulka kuulusid ka Baltimaade pastorid ja rüütelkondade esindajad, kuid uued kirikuvalitsuslikud printsiibid panid paika Vene riigiametnikud.

Uus kirikuseadus muutis põhjalikult nii luterliku konfessiooni kui kirikuorganisatsioonide asendit Baltimaade ühiskonnas. Varem oli luterlus ametlikult

valitsevaks konfessiooniks ja vene õigeusk üksnes üheks lubatud konfessioonidest. 1832. aasta kirikuseadus muutis selle suhte vastupidiseks. Kõik tsaaririigi pinnal asunud luterlikud territoriaalkirikud ja üksikud kogudused ühendati *Venemaa evangeelseks luterlikuks kirikuks*. Seega tekkis Vene tsaaririigi luterlik territoriaalkirik, millest jäi erandina välja Soome suurvürstkont. Eestimaa kirikuorganisatsioon moodustas edaspidi ühe kaheksast konsistoriaalringkonnast Peterburis asuva üldkonsistoriumi alluvuses. Üldkonsistorium allus omakorda tsaarile, siseministeeriumile ja Senatile, tsaar ja siseminister nimetasid ametisse selle liikmed. Eestimaa konsistorium jäi endiselt maa-nõunikust presidendi kontrolli alla, kuid presidendi pidi nüüd ametisse kinnitama tsaar isiklikult. Vene luterlik territoriaalkirik oli riigikirik, kuid seda vaid riiklikult tunnustatud ja kontrollitud kiriku, mitte valitseva konfessiooni kiriku mõttes.

Seitsmendaks. Eestimaa ajaloo üheks iseloomulikumaks tunnuseks on loetud erakordselt tugevat õiguslikku järjepidevust, mille tagasid poliitilise ülemvõimu vahetumisel sõlmitud 16. ja 18. sajandi alistumislepingud. See väide ei kehti aga varauusaegse kirikuõiguse kohta. 1561. aasta alistumislepingus kinnitatud konfessioonivahetus tähendas Eestimaa jaoks tõsist õigusliku arengu katkestust. Rooma-katoliikliku kirikuorganisatsiooni likvideerimisega ja uue, luterliku kirikuorganisatsiooni ülesehitamisega kaasnes Eestimaal kanoonilise õiguse asendamine uue, luterliku kirikuõigusega.

Kuni 1686. aasta kirikuseaduse kehtestamiseni oli Eestimaa kirikuõiguslik pilt küllaltki kirev. Uus partikulaarkirikuõigus kujunes välja paljudest erinevatest, üsna süsteemivabadest õigusaktidest. Nende õigusaktide kehtestajateks olid Rootsi kesk- ja provintsiaalvõim ning Eestimaa piiskopid. Peale selle kasutasid pastorid veel omaalgatuslikult mitmeid erinevaid, väljaspool Eestimaad kehtestatud kirikuõigusakte. Sellist kirikuõiguslikku ebahütlust iseloomustab 17. sajandi teisest poolest pärinev väljend “iga pastor on omaenda kirikuseadus”. Olulisemad kirikuõigusaktid on esiteks 1645. aastal välja antud ja hiljem korratud korraldus kirikukoormiste kohta, teiseks 1675. aasta Preestriprivileeg, mis sätestab vaimuliku seisuse õigused. Eestimaa rüütli- ja maaõiguse kuues raamat käsitleb üsna lühidalt õpetuslikke küsimusi ja kihelkonnakirikute majandusasju, samuti ilmaliku ja vaimuliku jurisdiktsiooni küsimusi; teine raamat on pühendatud perekonnaõigusele ja eestkostega seotud küsimustele. Katsetustest hoolimata Eestimaa territoriaalkirikus oma kirikuseaduse loomiseni ei jõutud.

Kaheksandaks. Rootsi 1686. aasta kirikuseadus oli siinmail esimeseks kõiki olulisemaid kirikuelu valdkondi puudutavaks seaduseks. See tegi ka lõpu kirikuõiguslikule ebahütlusele erinevates Eestimaa kihelkondades. Mis puudutab seaduse süsteemsust ja abstraktsust, siis see vastas toleaeagsetele õigus-teadusliku metodoloogia tingimustele. Eestimaa üldises õigusajaloolises plaanis on oluline rõhutada, et Rootsi kirikuseadus oli siin esimene üleriiklikult kehtestatud koodeks. Ükski teine õiguse valdkond kirikuõiguse kõrval

üleriikliku õiguse alla ei kuulunud. Rootsi kirikuseadus vastas väitekirja sissejuhatuses esitatud õiguse moderniseerumisprotsessi tunnustele, mistõttu võib väita, et 1686. aasta kirikuseaduse kehtestamisest sai alguse õiguse moderniseerumine Eestimaal. See uus arenguliin siinses õiguskorras katkes Vene ülemvõimu kehtestamisega, sest järgnevalt muutus luterlik kirikuõigus üleriiklikust õigusest ühe provintsi territoriaalkiriku partikulaarõiguseks. Eestimaa õigusajaloo veneaegne partikulaarkirikuõiguse periood tähendas umbes saja kahekümne aasta pikkust katkestust õiguse moderniseerumise protsessis. 1832. aasta kirikuseadus sätestas ühesuguse luterliku kirikuõiguse kogu tsaaririigi ulatuses, sealhulgas Eestimaal. Süsteemsuse ja abstraktsuse osas oli uue kirikuseaduse puhul tegemist märgatava edasiminekinga võrreldes 1686. aasta kirikuseadusega. Uue kirikuseaduse kehtestamine Eestimaal jätkas õiguse moderniseerumisprotsessi, mis oli katkenud 1710. aastal. Ka vaatlusaluse perioodi lõpus ei olnud ükski teine õiguse valdkond Eestimaal peale luterliku kirikuõiguse üleriiklikult õiguslikult reguleeritud.

Üheksandaks. Balti erikorra veneaegsed alusnormid – kapitulatsioonilepingud, privileegide kinnitused ja Uusikaupunki rahuleping – olid perioodil 1710–1832 kogu Baltikumi valitsemiskorda tervikuna kõige enam kujundanud õigusallikateks. Kõik riigivõimu poolt väljastatud õigusaktid pidid olema kooskõlas nende alusnormidega. Eestimaad puudutavatest alusnormidest sisaldavad kirikuõiguslikke sätteid rüütelkonna ja Tallinna Rootsi garnisoni kapitulatsioonileping ning Uusikaupunki rahuleping. Kapitulatsioonilepingud kinnitavad luterliku usu valitseva usuna Augsburgi usutunnistuse alusel. 1710. aasta alistumislepingute sõlmimisel seisis vaimuliku seisuse õiguste ja kirikuorganisatsiooni muutmata kujul säilimise eest Rootsi väejuhatuse, mitte aga rüütelkond: garnisoni kapitulatsioonileping sätestab väga selgelt, et kogu kirikukorraldus peab jääma senistele alustele, mitte mingisuguseid muudatusi teha ei tohi. Samasugune säte on kirjas Uusikaupunki rahulepingus. 1832. aasta kirikuseaduse kehtestamine Baltimaades oli vastuolus Balti erikorra alusnormidega.

Kümnendaks. Vene ülemvõimu aegse Eestimaa kirikuõiguse põhialuseks jäid rootsiaegsed kirikuõiguslikud normid ja põhimõtted. Sellele alusele tuginedes hakkasid siinses kirikuõiguses toimuma olulised muutused.

Kuni 1832. aasta kirikuseaduse väljakuulutamiseni ei tunnustatud ühtegi rootsiaegset kirikuõiguslikku akti ametlikult kehtetuks. Vaatlusalusest perioodist pärinevad ja otseselt luterlikku kirikuõigust käsitlevad allikatekstid kinnitavad, et Eestimaa kirikuõiguses kehtisid edasi rootsiaegsed kirikuseadused ja -korraldused. Sagedamini nimetatakse sealjuures Preestriprivileegi, 1686. aasta kirikuseadust ja selle juurde kuuluvat 1687. aasta toomkapiitli protsessikorraldust. Seevastu õigustegelikkuses toimusid mitmesuguste praktiliste ümberkorralduste tagajärjel põhimõttelise tähtsusega muutused. Konsistoriumi ilmaliku presidendi ametisemääramisega rikuti kehtivat õigust. See oli vastuolus nii 1686. aasta kirikuseaduse ühe põhiprintsiibiga episkopaalse kirikukorralduse kohta, garnisoni kapitulatsioonilepinguga kui ka rüütelkonna

kapitulatsioonilepingu selle punktiga, mis sõnaselgelt nõudis piiskopi ametisse määramist. Eestimaa rüütelkonna soovil legitimeeris riiklik keskvoim konsistooriumi segakoosseisu tagantjärele ning keelustas piiskopivalimised Eestimaal. Ühelt poolt oli see vastuolus 1686. aasta kirikuseaduse mõttega episkopaalsest kirikuorganisatsioonist, teiselt poolt kirikuseadusega kooskõlas niivõrd, kui võrd see andis kõrgema otsustusõiguse kirikuasjades monarhile.

Kirikuseaduse teise põhiprintsiibi, usuühitsuse, muutis kehtetuks Uusikau-punki rahulepingu säte, mis andis vene õigeusule takistamatu levikuõiguse Baltimaades. Usupuhtuse printsiibiga olid vastuolus ka pietism ja vennaste-liikumine, mida soosis Eestimaa konsistoorium. Tagatipuks pidi 1686. aasta kirikuseaduse järgi monarh olema luterlane. Arvuliselt suuremat osa 1686. aasta kirikuseaduse sätetest ümberkorraldused Eestimaa kirikuelus siiski ei puudutanud.

Eestimaa kirikuõigusesse lisandus provintsiaalvalitsuse publikaatide kujul suur hulk uusi õigusnorme. Kirikuõiguslikku seadusandlust teostas riigivõim kasvava aktiivsusega. Kahel Põhjasõja järgsel kümnendil valitses seadus-andluses konsistooriumi algatus ja publikaatide eesmärgiks oli korra taastamine kihelkondades. Edaspidi hakkas järjest enam domineerima riigivõimu – nii kesk- kui provintsiaalvõimu – seadusandlik initsiatiiv ja publikaatide ees-märgiks oli nii kehtiva õiguskorra täpsustamine kui ka uuendamine. Riigivõim sekkus peamiselt seoses järgmiste probleemidega: kogu Vene tsaaririiki puudutavate küsimuste reguleerimine, nagu riiklikud pühad ning üldine rahu ja kord; kogu tsaaririigi luterlasi puudutavad küsimused, nagu erinevate konfessioonide vahetamine; Eestimaad puudutavad küsimused, nagu kirikuvarad, kirikuteed, kirikudistsipliin, kiriklikud pühad ja talitused, kohtulik järelevalve pastorite tegevuse üle, pastorite ülesanded seoses kommunikatsiooniga ja ülemkirikueestseisja ülesanded.

ALLIKAD JA KIRJANDUS

Arhiiviallikad

EAA – Ajalooarhiiv

Arhiivifond 854 – Eestimaa rüütelkond

1-841: ära kirjad ja väljavõtted Campenhauseni ja Knüppferi kirikuõiguslike aktide kogudest

2-2891: pastorite ja pastorileskedega seotud aktid

2-2904: konsistooriumiga seotud aktid 1685–1786

2-2910: maanõunike kolleegiumi volitus Justus Blanckenhagenile

Arhiivifond 858 – Eestimaa ülemmaakohus

1-278: protokollid ja kirjad 1742–1743

Arhiivifond 1187 – Eesti Evangeeliumi Luteriusu Konsistoorium

1-1: väljavõtted rootsiaegsetest kirikuseadustest, Uusikaupunki rahu-
lepingust ja Peeter I ning Katariina II lubadustest rootsiaegsetest
kirikuseadustest kinnipidamise kohta

1-45: 1686. aasta kirikuseaduse täiendus Eestimaa jaoks

2-26: protokollid 1709–1710

2-27: protokollid 1713

2-28: protokollid 1715–1718

2-35: protokollid 1729

2-36: protokollid 1730

2-47: protokollid 1740

2-49: protokollid 1742

2-70: protokollid 1763

2-72: protokollid 1765

2-73: protokollid 1766

2-90: protokollid 1785

2-92: protokollid 1787

2-94: protokollid 1789

2-106: protokollid 1801

2-107: protokollid 1802

2-108: protokollid 1803

2-109: protokollid 1804

2-110: protokollid 1805

- 2-115: protokollid 1810
- 2-121: protokollid 1817
- 2-128: protokollid 1823
- 2-136: protokollid 1831–1833, 1838
- 2-137: protokollid 1834
- 2-315: Rootsi monarhide ja Eestimaa piiskoppide publikaadid 1639–1679
- 2-316: publikaadid 1696–1768
- 2-317: publikaadid 1700–1731
- 2-318: publikaadid 1731–1741
- 2-319: publikaadid 1742–1749
- 2-320: publikaadid 1750–1766
- 2-321: publikaadid 1767–1768
- 2-322: publikaadid 1776–1781
- 2-323: publikaadid 1785–1786
- 2-324: publikaadid 1787
- 2-325: publikaadid 1731–1795
- 2-326: publikaadid 1796–1802
- 2-327: publikaadid 1803–1809
- 2-328: publikaadid 1810–1812
- 2-329: publikaadid 1813–1815
- 2-330: publikaadid 1816–1818
- 2-331: publikaadid 1819–1822
- 2-332: publikaadid 1823–1824
- 2-333: publikaadid 1825–1826
- 2-334: publikaadid 1827–1828
- 2-335: publikaadid 1829–1830
- 2-336: publikaadid 1831–1833
- 2-340: publikaadid 1809–1853
- 2-394: saadud kirjad ja väljatud kirjade kontseptid 1710
- 2-407: saadud kirjad ja väljatud kirjade kontseptid 1742–1743
- 2-426: saadud kirjad ja väljatud kirjade kontseptid 1765–1766
- 2-457: saadud kirjad ja väljatud kirjade kontseptid 1805

Arhiivifond 1189 – Tallinna konsistoriaal-ülemapellatsiooni kohus

- 1-1: aktid Anna Margaretha Jenckeni kaebuse kohta ehitusmeister Johann Georg Teichertti vastu seoses abiellumislubaduse murdmisega 1734–1737
- 1-2: aktid Heinrich Victor von Dellwigi abielulahutuse taotluse kohta tema naise Christiane Eleonore sündinud von Stahleni vastu 1741–1742

Arhiivifond 2434 – EELK Laiuse kogudus (Tartu praostkond)

1-1: Laiuse kiriku ja koguduse kroonika

TLA – Tallinna Linnaarhiiv

Arhiivifond 230 – Tallinna magistraat

1-A.b. 147: protokollid 1710

1-B.s.13: magistraadi publikaadid 1701–1797

1-B.s.46: magistraadi publikaadid 1720–1798

Arhiivifond 1346 – Tallinna linnakonsistorium

1-1: protokollid 1543–1857

1-2: protokollid 1681–1685

1-4: protokollid 1763–1779

Publitseeritud allikad

Akten und Rezesse der livländischen Ständetage. Mit Unterstützung der baltischen Ritterschaften und Städte herausgegeben von der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der Ostseeprovinzen Russlands. Dritter Band (1494–1535). Bearbeitet von Leonid Arbusow. Riga 1910.

Von Sr. Kaiserlichen Majestät allerhöchst bestätigte allgemeine liturgische Verordnung für die evangelisch-lutherischen Gemeinden im Russischen Reiche. St. Petersburg 1805.

Allgemeines Kirchen-Recht beyder Evangelischen Confeßionen in Pohlen und Litthauen, die Kirchen-Verfassung, gute Ordnung, Polickey und rechtliche Thätigkeit der Consistorien betreffend. Warschau 1780.

Auswahl derer wichtigsten in denen Landes- und Stadtgerichten des Herzogthums Ehstland, auch noch jetzt geltenden Königl. schwedischen Verordnungen. [Herausgegeben von Heinrich Johann Derling.] Reval 1777.

Cederberg, Arno Rafael. Saaremaa kiriku- ja konsistoriaalseaduse kava aastast 1650. — *Ajalooline Ajakiri*. 1925. 3. Lk 98–102.

Chronologisches Repertorium der russischen Gesetze und Verordnungen für Liv-, Esth- und Curland. Herausgegeben von Friedrich Georg von Bunge. Bd. I. 1710–1762; Bd. II. 1762–1796; Bd. III. 1796–1801. Dorpat 1823–1826.

Declaration der Kirchenordnung. Gegeben Stockholm den 30sten Novembr. 1692. — Ueber des lief- und ehstländische Kirchenpatronat. Nebst andern kürzern Aufsätzen etc. Der nordischen Miscellaneen zweytes Stück. Von August Wilhelm Hupel. Riga 1781. S. 163–192.

- Des Herzogthums Ehsten Ritter- und Land-Rechte. Sechs Bücher. Erster Druck. Mit erläuternden Urkunden und ergänzenden Beilagen herausgegeben durch Johann Philipp Gustav Ewers. Dorpat 1821.
- Die Bekenntnisschriften der evangelisch-lutherischen Kirche. [Herausgegeben von Ernst Wolf, Heinrich Bornkamm u.a.] Göttingen 1952.
- Die Capitulationen der estländischen Ritterschaft und der Stadt Reval vom Jahre 1710 nebst deren Confirmationen. Nach den Originalen mit andern dazu gehörigen Documenten und der Capitulation von Pernau herausgegeben von Eduard Winkelmann. Reval 1865.
- Die Capitulationen der livländischen Ritter- und Landschaft und der Stadt Riga vom 4. Juli 1710 nebst deren Confirmationen. Nach den Originaldokumenten mit Vorausstellung des Privilegium Sigismundi Augusti und einigen Beilagen herausgegeben von Carl Schirren. Dorpat 1865.
- Die evangelischen Kirchenordnungen des XVI. Jahrhunderts. Herausgegeben von Emil Sehling. Erste Abtheilung. Sachsen und Thüringen, nebst angrenzenden Gebieten. Erste Hälfte. Die Ordnungen Luthers. Die ernstinischen und albertinischen Gebiete. Leipzig 1902.
- Die evangelischen Kirchenordnungen des XVI. Jahrhunderts. Herausgegeben von Emil Sehling. Fünfter Band. Livland. – Estland. – Kurland. – Mecklenburg. – Freie Reichsstadt Lübeck mit Landgebiet und Gemeinschaftsamt Bergedorf. – Das Herzogthum Lauenburg mit dem Lande Hadeln. – Hamburg mit dem Landgebiet. Leipzig 1913.
- Die Quellen des Revaler Stadtrechts. Herausgegeben von Dr. Friedrich Georg von Bunge. Bd. II. 1. Statuten der Corporationen. Privilegien und singuläre Gesetze v. 1248–1561. Dorpat 1845.
- Eesti NSV ajaloo lugemik. I kd. Valitud dokumente ja materjale Eesti ajaloost kõige vanemast ajast kuni XIX sajandi keskpaigani. Koostasid Juhan Kahk (toimetaja) ja Artur Vassar. Tallinn 1960.
- Eesti rahva ajaloo Põhjasõja aastail 1700–1721. Valitud dokumente. Tallinn 1960.
- Eesti rahvakoolide seadused 18. ja 19. sajandil. Koostanud Lembit Andresen. Tallinn 1973.
- Einige in Ehstland ergangene, die Prediger-Einkünfte, wie auch die Bauer-Heirathen, betreffende, ältere Verordnungen. — Von den Kosaken. Nebst andern kürzern Aufsätzen. Der nordischen Miscellaneen 24stes und 25stes Stück. Von August Wilhelm Hupel. Riga 1790. S. 439–458.
- Gesetz für die Evangelisch-Lutherische Kirche in Russland. Instruction für die Geistlichkeit und die Behörden der Evangelisch-Lutherischen Kirche in Russland. [*Sine loco sine anno.*]
- Hand-Buch, Worinnen verfasst ist, welcher gestalt der Gottes-Dienst mit Christlichen Ceremonien und Kirchen-Gebräuchen in unseren Schwedischen Versammlungen gehalten und verrichtet werden soll. Verbessert und vermehret in Stockholm, im Jahr 1599, übersehen im Jahr 1608, und nunmehr nach der neuen Kirchen-Ordnung eingerichtet im Jahr 1693. Aus dem Schwedischen in das Teutsche übersetzt im Jahr 1708. Riga [*sine anno*].

- Kirche und Staat. Von der Mitte des 15. Jahrhunderts bis zur Gegenwart. Herausgegeben von Heribert Raab. München 1966.
- Kirchendienstordnung und Gesangbuch der Stadt Riga nach den ältesten Ausgaben von 1530 flgg. kritisch bearbeitet und mit einer geschichtlichen Einleitung herausgegeben von Johannes Geffcken. Hannover 1862.
- Kirchen-Gesetz und Ordnung, So der Großmächtigste König und Herr, Herr Carl, der Eilffte, Der Schweden, Gothen und Wenden König, etc. Im Jahr 1686 hat verassen und Im Jahr 1687 im Druck ausgehen und publiciren lassen. Mit denen dazu gehörigen verordnungen. Stockholm [*sine anno*].
- Kirchenordnung für die Protestanten im Russischen Reiche. Entworfen und mit Genehmigung der Kaiserl. Gesetzkommission herausgegeben von Georg Friedrich Sahlfeldt. Mitau 1808.
- Kässi-Ramat, Kumma sisse on kokkopantut, Kuida Jummalatenistust, Christlikko Kombede nink Kirko-Wiside ka meie Ma Koggoduste sees peap peetama nink techtama. Sädu Tokolmi Linnas ue Kirko-Säduust möda selle 1693. Aastal. Tallinn 1699.
- Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten. Herausgegeben von Friedrich Georg von Bunge. Erster Band. 1093–1300. Reval 1853.
- Nielsen, Christian Heinrich.** Handbuch zur Kenntniß der Polizeygesetze und anderer Verordnungen für Güterbesitzer und Einwohner auf dem Lande in Lief- und Ehistland. Th. I–II. Dorpat 1794, 1795.
- [Paucker, Carl Julius Albert.]** Urkunden, betreffend das Recht der Esthländischen Geistlichkeit, Landgüter zu erwerben. — Das Inland. Eine Wochenschrift für Liv-, Esth- und Curland's Geschichte, Geographie, Statistik und Litteratur. 1839. 20. Sp. 305–311.
- Provinzialrecht der Ostseegouvernements. Zweiter Theil. Ständerecht. Nach dem Russischen Originale übersetzt in der Zweiten Abtheilung Seiner Kaiserlichen Majestät Eigener Kanzellei. St. Petersburg 1845.
- Reliquien aus den Zeiten der Reformation. Schreiben Dr. M. Luthers an den Revaler Rath vom 3. Mai 1531; Empfehlungsschreiben für M. H. Bock vom 17. Mai 1540. — *Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- und Curlands*. Mit Unterstützung der esthländischen litterarischen Gesellschaft herausgegeben von Dr. Friedrich Georg von Bunge. Bd. V. Dorpat 1847. S. 275–276, 279–280.
- Sammlung der Gesetze, welche das heutige livländische Landrecht enthalten, kritisch bearbeitet. Zweiter Band. Aeltere hinzugekommene Landesrechte. Erste Abtheilung. Landesordnungen vom Jahr 1621 bis 1680. [Herausgegeben von Gustav Johann von Buddenbrock.] Riga 1821.
- Sammlung der Gesetze, welche das heutige livländische Landrecht enthalten, kritisch bearbeitet. Zweiter Band. Aeltere hinzugekommene Landesrechte. Erste Abtheilung. Landesordnungen vom Jahr 1680 bis 1710. [Herausgegeben von Gustav Johann von Buddenbrock.] Riga 1821.
- Sammlung der Gesetze, welche das heutige livländische Landrecht enthalten, kritisch bearbeitet. Zweiter Band. Aeltere hinzugekommene Landesrechte. Zweite Abtheilung und Anhang. Kirchenrecht und Richterregeln. [Herausgegeben von Gustav Johann von Buddenbrock.] Riga 1821.

Sammlung geistlicher Lieder, der evangelisch-lutherischen Kirche zur allgemeinen und besondern Andacht gewidmet, und mit Bewilligung Eines Hochedlen und Hochweisen Raths dieser Kaiserl. Stadt Reval zum Druck befördert von dem hiesigen Stadt-Ministerio. Reval 1771.

Schwedisches Land-Recht, Wie dasselbe vor Zeiten von dem Großmächtigsten und Hochgebohrnen Fürsten und Herrn, Herrn Carl dem Neundten, Der Schweden, Gothen, Wenden, Finnen, Carelen, Lappen in den Nordtlanden, der Kajaner und Ehsten in Lieffland König, übersehen, confirmiret, und Anno 1608. publiciret, Neulicher Zeit aber im Reiche wieder aufgelegt, und mit vielen gar nützlichen Anmerkungen, aus ergangenen Königl. Schwedischen Verordnungen, Resolutionen, Recessen, und Praejudicaten, vermehret und erkläret ausgekommen, Jetzo Nach vieler Verlangen aus der Schwedischen in die Teutsche Sprache mit genauern Fleiß übersetzt, und mit kurtzen notis marginalibus illustriret; Mit Ihro Königl. Maj. allergnädigstem Special-Privilegio. Franckfurt, Leipzig 1709.

Zur Geschichte der kirchlichen Verfassung der Stadt Pernau. — *Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- und Curlands*. Mit Unterstützung der esthländischen litterarischen Gesellschaft herausgegeben von Dr. Friedrich Georg von Bunge. Bd. V. Dorpat 1847. S. 304–314.

Tagebuch des Superintendenten in Reval Justus Blanckenhagen 1657–1713. Nach seinen eigenhändigen Aufzeichnungen herausgegeben von Johann Karl von Schroeder. *Beiträge zur baltischen Geschichte*. 14. Wedemark-Elze 1995.

Urkundenbuch der evangelisch-reformirten Kirche in Rußland. Herausgegeben von Hermann Dalton. *Beiträge zur Geschichte der evangelischen Kirche in Rußland*. 2. Gotha 1889.

Полное Собрание Законовъ Россійской Имперіи. [Собрание первое.] Т. IV–XLV; Собрание второе. Т. I–VII. Санктпетербургъ 1830–1833.

<http://www.notisum.se/rnp/sls/fakta/a6860903.HTM> [Rootsi seaduste kogu. Kasutatud 19.04.2003.]

Teatmeteosed

Adressbuch der Revalischen Statthalterschaft. Vom Jahre 1787. Mit Bewilligung eines hiesigen Policeyamtes. [*Sine loco sine anno.*]

Amburger, Erik. Die Pastoren der evangelischen Kirchen Rußlands vom Ende des 16. Jahrhundert bis 1937. Ein biographisches Lexikon. Lüneburg, Erlangen 1998.

Amburger, Erik. Geschichte der Behördenorganisation Russlands von Peter dem Grossen bis 1917. *Studien zur Geschichte Osteuropas*. 10. Leiden 1966.

Baltisches historisches Ortslexikon. T. I. Estland (einschließlich Nordlivland). Begonnen von Hans Feldmann. Herausgegeben von Heinz von zur Mühlen. Bearbeitet von Gertrud Westermann. *Quellen und Studien zur baltischen Geschichte*. 8/I. Köln, Wien 1985.

- Bibliotheca Livoniae Historica. Systematisches Verzeichniss der Quellen und Hilfsmittel zur Geschichte Estlands, Livlands und Kurlands von Dr. Eduard Winkelmann. Berlin 1878.
- Biographisch-bibliographisches Kirchenlexikon. Begründet und herausgegeben von Friedrich Wilhelm Bautz. Fortgeführt von Traugott Bautz. Bd. I–XXII. Hamm, Herzberg, Nordhausen 1975–2003.
- Deutschbaltisches biographisches Lexikon 1710–1960. Im Auftrage der Baltischen Historischen Kommission begonnen von Olaf Welding und unter Mitarbeit von Erik Amburger und Georg von Krusenstjern herausgegeben von Wilhelm Lenz. Wedemark 1998.
- Die Religion in Geschichte und Gegenwart. Handwörterbuch für Theologie und Religionswissenschaft. Dritte, völlig neu bearbeitete Auflage. In Gemeinschaft mit Hans Freiherr von Campenhausen, Erich Dinkler, Gerhard Gloege, Knud E. Løgstrup herausgegeben von Kurt Galling. Bd. I–VII. Tübingen 1957–1965.
- dtv-Atlas zur Weltgeschichte. Karten und chronologischer Abriss. Bd. I. Von den Anfängen bis zur Französischen Revolution. München 1994.
- Eesti ajaloo bibliograafia 1877–1917. Koostanud Evald Blumfeldt ja Nigolas Loone. *Akadeemilise ajaloo-seltsi toimetised*. 8. Tartu 1933–1939.
- Eesti biograafiline leksikon. Toimetanud Arno Rafael Cederberg (peatoimetaja), Heinrich Koppel, Johan Kõpp, Albert Saareste, Peeter Treiberg, Friedebert Tuglas, Richard Kleis (sekretär). *Akadeemilise ajaloo-seltsi toimetused*. 2. Tartu 1926–29. Ümbertrükk Saku 2001, teostus Mart Tamberg.
- Eesti entsüklopeedia. Redaktsioonitoimkond Richard Kleis (peatoimetaja), Peeter Treiberg, Johannes Voldemar Veski. I–VIII kd. Tartu 1932–1937.
- Eesti entsüklopeedia. V–XIV kd. Tallinn 1990–2003.
- Eesti nõukogude entsüklopeedia. I–VIII kd. Tallinn 1968–1976.
- Eesti nõukogude entsüklopeedia. I–IV kd. Tallinn 1985–1989.
- Evangelisches Staatslexikon. Begründet von Hermann Kunst, Siegfried Grundmann. Herausgegeben von Roman Herzog, Hermann Kunst, Klaus Schlaich, Wilhelm Schneemelcher. Bd. I–II. Stuttgart 1987.
- Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland. Herausgegeben von Otto Brunner, Werner Conze, Reinhard Koselleck. Bd. I–VIII. Stuttgart 1972–1997.
- Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte. Herausgegeben von Adalbert Erler und Ekkehard Kaufmann unter philologischer Mitarbeit von Ruth Schmidt-Wiegand. Mitbegründet von Wolfgang Stammler. Redaktion: Dieter Werkmüller. Bd. I–V. Berlin 1971–1998.
- Dr. Joh. Christ. Aug. Heyses allgemeines verdeutschendes und erklärendes Fremdwörterbuch mit Bezeichnung der Aussprache und Betonung der Wörter nebst genauer Angabe ihrer Abstammung und Bildung. Hannover, Leipzig 1903.
- Kinder, Hermann & Hilgemann, Werner.** Maaailma ajalugu esiajast tänapäevani. Maaailma ajaloo käsiraamat. Tõlkinud Lauri Randveer. Toimetanud Indrek Kivirik. Tallinn 2001.

- Köbler, Gerhard.** Historisches Lexikon der deutschen Länder. Die deutschen Territorien und reichsunmittelbaren Geschlechter vom Mittelalter bis zur Gegenwart. München 1999.
- Lexikon für Kirchen- und Staatskirchenrecht. Bd. I. Herausgegeben von Axel Freiherr von Campenhausen, Ilona Riedel-Spangenberg, P. Reinhold Sebott SJ unter Mitarbeit von Heribert Hallermann. Paderborn, München, Wien, Zürich 2000.
- Lief- und Ebstländischer Staats- und Adreß-Calender auf das Jahr Christi 1785. Marienwerder [*sine anno*].
- Paucker, Hugo Richard.** Ebstlands Geistlichkeit in geordneter Zeit- und Reihenfolge. Reval 1849.
- Rutiku, Siret.** Teoloogiliste terminite saksa-eesti õppesõnastik. Tartu 1999.
- Saard, Riho.** Eesti kirikuajaloo bibliograafia (1918–1997). *Reports from the Department of Orthodoxy and East European Church Studies. University of Helsinki*. 3. Saarijärvi 1998.
- Saard, Riho.** Eesti kirikute juhtivvaimulikud läbi aegade. — *Akadeemia*. 1998. 2–3. Lk 362–389, 604–625.
- Westling, Fredrik.** Einige Mitteilungen über die Bischöfe und Superintendenten in Estland 1561–1710. (Berichtigungen und Ergänzungen zu Paucker, Ebstlands Geistlichkeit). — *Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat*. 1926. Tartu 1927. S. 140–151.
- Высшие и центральные государственные учреждения России. 1801–1917. Т. I. Высшие государственные учреждения. Ответственный составитель Д. И. Раскин. Санкт–Петербург 1998.
- Государственность России. Государственные и церковные учреждения, сословные органы и органы местного самоуправления, единицы административно-территориального, церковного и ведомственного деления (конец XV века – февраль 1917 года). Словарь-справочник. I–IV. Составители О. Ф. Козлов, В. Ф. Янковая. Москва 1996–2001.
- Указатель хронологический и систематический законовъ для Прибалтійскихъ Губерній съ 1704 г. по 1888 г. Составленный Михаиломъ Харузинымъ. Ревель 1888.

Kirjandus

- Adamson, Andres & Valdmaa, Sulev.** Eesti ajalugu gümnaasiumile. Tallinn 1999.
- Ahrén, Per-Olov.** Kyrkomöte och synodalförfattning. En studie i svensk kyrkoförfattningsdebatt 1827–1865. *Studia Theologica Lundensia*. 11. Lund 1956.
- Ahrén, Per-Olov.** Staat und Kirche in Schweden. — *Zeitschrift für evangelisches Kirchenrecht*. 10. 1963/64. S. 22–41.
- Amburger, Erik.** Geschichte des Protestantismus in Russland. Stuttgart 1961.

- Andresen, Andres.** 1686. aasta Rootsi kirikuseadus Eesti- ja Liivimaa õiguskorralduses. — *Ajalooline Ajakiri*. 1998. 3 (102). Lk 65–75.
- Andresen, Andres.** Die lutherische Kirche in der ständischen Gesellschaft: Randbemerkungen am Beispiel des Baltischen Landesstaates. — *Steinbrücke. Estnische Historische Zeitschrift*. 1. 1998. S. 101–111.
- Andresen, Andres.** Kirikukorraldus ja -valitsemine Eestimaal 1710–1832. Magistritöö. Juhendaja Sulev Vahtre. Tartu 1997. [Käsikiri Tartu Ülikooli teaduslikus raamatukogus.]
- Andresen, Andres.** Territoriaalkirik. Ühe termini lugu. — Muinasaja loojangust oma-riikluse läveni. Pühendusteos Sulev Vahtre 75. sünnipäevaks. Koostanud Andres Andresen. Tartu 2001. Lk 275–290.
- Andresen, Lembit.** Eesti rahvakooli ja pedagoogika ajalugu. I kd. Eellugu ja algus kuni Põhjasõjani; II kd. Kaheksateistkümnnes sajand; III kd. Koolireformid ja venestamine. Tallinn 1997–2002.
- Anepaio, Toomas.** 1920. aasta põhiseaduse mõju Eesti eraõiguse arengule. — *Acta Historica Tallinnensia*. 6. 2002. Lk 53–69.
- Anepaio, Toomas.** Kahe ilma piiril. Võimalikke murdekohti Eesti õigusajaloos ja selle uurimises. — *Ajalooline Ajakiri*. 1998. 3 (102). Lk 5–16.
- Anepaio, Toomas.** 19. sajandi õigusreform. — *Juridica*. 1997. 10. Lk 490–496.
- Arbusow, Leonid [jun.]** Die Einführung der Reformation in Liv-, Est- und Kurland. *Quellen und Forschungen zur Reformationgeschichte*. 3. Leipzig 1921.
- Bergroth, Elis.** Suomen kirkon historia pääpiirteissään. Porvoo 1892.
- Borregaard, Svend.** Die nachreformatorische Entwicklung des Bischofantes in Dänemark, Norwegen und Island. — Kirchenpräsident oder Bischof? Untersuchungen zur Entwicklung und Definition des kirchenleitenden Amtes in der lutherischen Kirche. Herausgegeben von Ivar Asheim und Victor R. Gold. Göttingen 1968. S. 127–134.
- Brilioth, Yngve.** Svensk kyrkokunskap. Stockholm 1946.
- Brodd, Sven-Erik.** ”Superintendenturen” som ersättning för och komplement till biskopsämbetet i svenska kyrkan 1539–1631. — Reformationens konsolidering i de nordiska länderna 1540–1610. Red. Ingmar Brohed. *Skrifter / utgitt av Nordiskt institut för kyrkohistorisk forskning*. 6. Oslo 1990. S. 198–239.
- Buchholz, Werner.** Schweden mit Finnland. — Dänemark, Norwegen und Schweden im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Nordische Königreiche und Konfession 1500 bis 1660. Mit Beiträgen von Matthias Asche, Werner Buchholz, Tore Nyberg, Jens E. Olesen. Herausgegeben von Matthias Asche und Anton Schindling unter Mitarbeit von Simone Giese. *Katholisches Leben und Kirchenreform im Zeitalter der Glaubensspaltung. Vereinsschriften der Gesellschaft zur Herausgabe des Corpus Catholicorum*. 62. Münster 2003. S. 107–237.
- [Buddenbrock, Gustav Johann von.]** Beitrag zur Kenntniß der Provinzialverfassung und Verwaltung des Herzogthums Livland, ohne die Provintz Oesel. St. Petersburg 1804.
- Bunge, Friedrich Georg von.** Einleitung in die liv-, esth- und curländische Rechtsgeschichte und Geschichte der Rechtsquellen. Reval 1849.

- Bunge, Friedrich Georg von.** Geschichte des Gerichtswesens und Gerichtsverfahrens in Liv-, Est- und Curland. Reval 1874.
- [Bunge, Friedrich Georg von.]** Geschichte des Liv-, Est- und Curländischen Privatrechts. *Geschichtliche Uebersicht der Grundlagen und der Entwicklung des Provincialrechts in den Ostseegouvernements.* Besonderer Theil. III. Privatrecht. St. Petersburg 1862.
- Buxhöwden, Peter Wilhelm Baron von.** Beiträge zur Geschichte der Provinz Oesell. Riga, Leipzig 1838.
- Entstehung und Funktionen des bischöflichen Amtes in den evangelischen Kirchen in Deutschland. Hermann Dörries zum 80. Geburtstag am 17. Juli 1975. — Axel Freiherr von Campenhausen. Gesammelte Schriften. Herausgegeben von Joachim E. Christoph, Christoph Link, Jörg Müller-Volbehr, Michael Stolleis. *Jus ecclesiasticum. Beiträge zum evangelischen Kirchenrecht und zum Staatskirchenrecht.* 50. Tübingen 1995. S. 8–26.
- Campenhausen, Axel von.** Kirchenleitung. — *Zeitschrift für evangelisches Kirchenrecht.* 29. 1984. S. 11–34.
- Mitgliedschaft in der Volkskirche. Zum Problem des kirchlichen Mitgliedschaftsrechts. — Axel Freiherr von Campenhausen. Gesammelte Schriften. Herausgegeben von Joachim E. Christoph, Christoph Link, Jörg Müller-Volbehr, Michael Stolleis. *Jus ecclesiasticum. Beiträge zum evangelischen Kirchenrecht und zum Staatskirchenrecht.* 50. Tübingen 1995. S. 89–109.
- Christiani, Titus.** Bischof Dr. Johannes Rudbeckius und die erste estländische Provinzialsynode. — *Baltische Monatsschrift.* 34. 1888. S. 549–587, 637–668.
- Collinson, Patrick.** The Late Medieval Church and its Reformation 1400–1600. — The Oxford Illustrated History of Christianity. Edited by John McManners. Oxford, New York 1992. P. 233–266.
- Dahlgren, Stellan.** Der schwedische Absolutismus am Ende des 17. Jahrhunderts und die Integration des Reichs. — Die schwedischen Ostseeprovinzen Estland und Livland im 16.–18. Jahrhundert. *Studia Baltica Stockholmiensia.* 11. *Acta Universitatis Stockholmiensis.* 1993. S. 15–31.
- Dalton, Hermann.** Geschichte der reformirten Kirche in Rußland. Gotha 1865.
- Dalton, Hermann.** Miscellaneen zur Geschichte der evangelischen Kirche in Rußland nebst Lasciana neue Folge. *Beiträge zur Geschichte der evangelischen Kirche in Rußland.* 4. Berlin 1905.
- Dalton, Hermann.** Verfassungsgeschichte der evangelisch-lutherischen Kirche in Rußland. *Beiträge zur Geschichte der evangelischen Kirche in Rußland.* 1. Gotha 1887.
- Dickmann, Fritz.** Der Westfälische Frieden. Münster 1985.
- Doctor Martin Lutheruse kaheksa kirja, mis tema Liiwimaale: Riiga, Tartu ja Tallinna saatnud aastal 1523, 1524, 1525, 1529, 1531, 1532, 1533 ja 1540. Öndsä Lutheruse 400 aastase sündimise päewaks. Saksa keelest Eesti keele kirjutanud s.a. Wiljandi praost ja õpetaja August Doll. Riigas 1883.

- Edwards, David W.** The System of Nicholas I in Church-State Relations. — Russian Orthodoxy under the Old Regime. Edited by Robert L. Nichols, Theofanis George Stavrou. Minneapolis 1978. P. 154–169.
- Eesti ajalugu. III kd. Rootsi ja Poola aeg. Peatoimetaja Hans Kruus. Tegevtoimetaja Otto Liiv. Kirjutanud Erik Tender, Evald Blumfeldt, Otto Liiv, Arnold Soom, Ferdinand Linnus, Johan Kõpp, Andrus Saareste, Gustav Suits, Friedrich Puksoo, Rudolf Põldmäe, Armin Tuulse. Tartu 1940.
- Eesti ajalugu. IV kd. Põhjasõjast pärisorjuse kaotamiseni. Kirjutanud Mati Laur, Tõnu Tannberg, Helmut Piirimäe. Tegevtoimetaja Mati Laur. Peatoimetaja Sulev Vahtre. Tartu 2002.
- Eesti ajalugu. Kronoloogia. Koostanud Sulev Vahtre. Tallinn 1994.
- Eesti NSV ajalugu. Kõrgkoolide õpik. I osa. Toimetanud Karl Siilivask. Tallinn 1976.
- Eesti rahva ajalugu. IV kd. Poola ja Rootsi aeg. Põhjasõda; V kd. Vene aeg. Saksa aadlivõim. Ärkamisaja algus. Toimetanud Juhan Libe, August Oinas, Hendrik Sepp, Juhan Vasar. Tallinn 1997.
- Eesti talurahva ajalugu. I kd. Peatoimetaja Juhan Kahk, tegevtoimetaja Enn Tarvel. Tallinn 1992.
- Entwurf zur Kirchen- und Religions-Geschichte Esthlands. 1792 verfaßt von Gustav Carlblom, weiland Prediger zu St. Catharinae auf der Halbinsel Nuckoe, auch Propst der Insel-Wieck und Assessor des Kaiserlichen ehstländischen Provinzial-Consistorii zu Reval, fortgesetzt von Dr. Carl Julius Albert Paucker, Director der ehstländischen Abtheilung der evangelischen Bibelgesellschaft in Rußland. Reval 1850.
- Ergänzungen der Materialien zur Geschichte und Statistik des Kirchen- und Schulwesens der Ev.-Luth. Gemeinden in Rußland. Im Auftrage des Central-Comités der Unterstützungs-Kasse für Ev.-Luth. Gemeinden in Rußland gesammelt und herausgegeben von E. H. Busch, Russisch-Kaiserlichem Staatsrath. Erster Band. Der St. Petersburgische, der Moskausche und der Kurländische Consistorialbezirk. St. Petersburg, Leipzig 1867.
- Garve, Horst.** Konfession und Nationalität. Ein Beitrag zum Verhältnis von Kirche und Gesellschaft in Livland im 19. Jahrhundert. *Wissenschaftliche Beiträge zur Geschichte und Landeskunde Ostmitteleuropas*. 110. Marburg/Lahn 1978.
- Gernet, Axel von.** Geschichte und System des bäuerlichen Agrarrechts in Estland. Reval 1901.
- Gnadenteich, Jaan.** Kodumaa kirikulugu. Usuõpetuse õpperaamat. Tallinn 1995.
- Heckel, Martin.** Religionsbann und Landesherrliches Kirchenregiment. — Die lutherische Konfessionalisierung in Deutschland. Wissenschaftliches Symposion des Vereins für Reformationsgeschichte 1988. *Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte*. 197. Herausgegeben von Hans-Christoph Rublack. Gütersloh 1992. S. 130–162.
- Heckel, Martin.** Staat und Kirche nach den Lehren der evangelischen Juristen Deutschlands in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts. *Jus Ecclesiasticum. Beiträge zum evangelischen Kirchenrecht und zum Staatskirchenrecht*. 6. München 1968.

- Heckel, Martin.** Zur Entwicklung des deutschen Staatskirchenrechts von der Reformation bis zur Schwelle der Weimarer Verfassung. — *Zeitschrift für evangelisches Kirchenrecht*. 12. 1966/67. S. 1–39.
- Heininen, Simo & Heikkilä, Markku.** Suomen kirkkohistoria. Helsinki 2002.
- Hessler, Carl Arvid.** Stat och religion i upplysningstidens Sverige. *Skrifter utgivna av statsvetenskapliga föreningen i Uppsala*. 36. Uppsala, Stockholm 1956.
- Hintze, Otto.** Die Epochen des evangelischen Kirchenregiments in Preußen. — *Moderne Preussische Geschichte 1648–1947. Eine Anthologie.* Bearbeitet und herausgegeben von Otto Büsch und Wolfgang Neugebauer. Bd. III. *Veröffentlichungen der Historischen Kommission zu Berlin*. 52/3. *Forschungen zur Preußischen Geschichte*. Berlin, New York 1981.
- Holmquist, Hjalmar.** Tvång, tolerans, samverkan. Tre huvudperioder i kristendomens historia. Lund 1929.
- Holstein, Günther.** Grundlagen des evangelischen Kirchenrechts. Tübingen 1928.
- Hope, Nicholas.** German and Scandinavian Protestantism 1700–1918. *Oxford History of the Christian Church*. Oxford 1995.
- Hope, Nicholas.** Zur Rolle der lutherischen Kirche in Skandinavien und im Baltikum im 18. und 19. Jahrhundert. — *Konfession und Nationalismus in Ostmitteleuropa. Kirchen und Glaubensgemeinschaften im 19. und 20. Jahrhundert.* *Nordost-Archiv. Zeitschrift für Regionalgeschichte*. N. F. 7. 1998. 2. S. 583–603.
- Anmerkung wegen der jetzigen Versuche die alten Kirchenliturgien zu verbessern. — *Materialien zu einer liefländischen Adelsgeschichte, nach der bey der letzten dasigen Matikul-Commission angenommenen Ordnung. Nebst andern kürzern Aufsätzen etc.* Der nordischen Miscellaneen 15tes, 16tes und 17tes Stück. Von August Wilhelm Hupel. Riga 1788. S. 781–785.
- Die gegenwärtige Verfassung der Rigischen und der Revalschen Statthalterschaft. Zur Ergänzung der topographischen Nachrichten von Lief- und Ehstland. Von August Wilhelm Hupel. Riga 1789.
- Nachricht von einigen Königl. schwedischen Erklärungen der Kirchen-Ordnung. — *Liefländische Landtags-Ordnung. Nebst andern kürzern Aufsätzen etc.* Der nordischen Miscellaneen siebentes Stück. Von August Wilhelm Hupel. Riga 1783. S. 217–231.
- Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland. Gesammelt und herausgegeben durch August Wilhelm Hupel. Bd. I–III. Riga 1774–1782.
- Ueber des lief- und ehstländische Kirchenpatronat. Nebst andern kürzern Aufsätzen etc. Der nordischen Miscellaneen zweytes Stück. Von August Wilhelm Hupel. Riga 1781. S. 7–160.
- Von der großen Religions-Verträglichkeit in Lief- und Ehstland. — *Kurlands alter Adel und dessen Landgüter, oder kurländische Adelsmatrikul und Landrolle.* Nebst andern kürzern Aufsätzen etc. Der nordischen Miscellaneen drittes Stück. Von August Wilhelm Hupel. Riga 1781. S. 213–217.
- Ilja, Voldemar.** Vennastekoguduse (herrnhutluse) ajalugu Eestimaal (Põhja-Eesti) 1730–1743. [*Sine loco*] 1995.

- Ilja, Voldemar.** Vennastekoguduse (herrnhutluse) ajalugu Eestimaal (Põhja-Eesti) 1744–1764. II. Tallinn 2000.
- Inger, Göran.** Svensk rättshistoria. Malmö 1997.
- Inimene, ühiskond, kultuur. II. Keskaeg ja varauusaeg. Koostaja Helmut Piirimäe. Tallinn 2000.
- Isberg, Alvin.** Kyrkoförvaltningsproblem i Estland 1561–1700. *Studia Historico-Ecclesiastica Upsaliensia*. 16. *Acta Universitatis Upsaliensis*. 1970.
- Isberg, Alvin.** Livlands kyrkostyrelse 1622–1695. Reformsträvanden, åsiktsbrytningar och kompetensvister i teori och praxis. *Studia Historico-Ecclesiastica Upsaliensia*. 12. *Acta Universitatis Upsaliensis*. 1968.
- Isberg, Alvin.** Svensk segregations- och konversionspolitik i Ingermanland 1617–1704. *Studia Historico-Ecclesiastica Upsaliensia*. 23. *Acta Universitatis Upsaliensis*. 1973.
- Isberg, Alvin.** Ösels kyrkoförvaltning 1645–1710. Kompetensvister och meningssättningar rörande funktionssättet. *Studia Historico-Ecclesiastica Upsaliensia*. 24. *Acta Universitatis Upsaliensis*. 1974.
- Jansen, Ea.** Rahvuseks saamise raske tee. — *Akadeemia*. 2000. 6 (135). Lk 1155–1188.
- Järvelaid, Peeter.** Õiguse muutumine Eestis. — Heikki Ylikangas. Miks õigus muutub? Seadus ja õigus ajaloolise arengu osana. Tartu 1993. Lk 219–234.
- Kahle, Wilhelm.** Aufsätze zur Entwicklung der evangelischen Gemeinden in Russland. *Oekumenische Studien*. 4. Leiden, Köln 1962.
- Kahle, Wilhelm.** Lutherische Begegnung im Ostseeraum. *Die Lutherische Kirche, Geschichte und Gestalten*. 4. Gütersloh 1982.
- Kansanaho, Erkki.** Suomen evankelisluterilaisen kirkon itsehallinto. Kirkon lain-säädännön ja hallinnon kehitys Ruotsin vallan ajoista nykypäiviin. *Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia*. 55. Helsinki 1954.
- Kansanaho, Erkki.** Venäjän evankelisen kirkon hallinto 1800-luvun alkupuoliskolla. — In arce et vigilia. *Studia historico-ecclesiastica in honorem Ilmari Salomies*. Toimittanut Martti Parvio. *Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia*. 66. Helsinki 1963. S. 228–253.
- Kivimäe, Jüri.** Teated senitundmatu eestikeelse katekismuse kohta Liivi sõja ajast. — *Keel ja Kirjandus*. 1993. 7. Lk 388–397.
- Kiviorg, Merilin.** Religiooniõiguse põhimõisted, üldpõhimõtted ja allikad. — *Juridica*. 2001. 1. Lk 23–34.
- Kjällerström, Sven.** Bischöfe und Superintendenten in der schwedischen Kirche. — *Theologische Literaturzeitung*. 1973. 5. Sp. 325–332.
- Kjällerström, Sven.** Biskopstillsättningar i Sverige 1531–1951. *Studia Theologica Lundensia*. 2. Lund 1952.
- Kjällerström, Sven.** Kyrkolagsproblemet i Sverige 1571–1682. *Samlingar och studier till svenska kyrkans historia*. 11. Stockholm 1944.
- Klaas, Urmas.** Õigeusu kirik Lõuna-Eestis 1848–1917. Halduskorraldus ja preesterkond. Magistritöö. Juhendaja Sulev Vahre. Tartu 1998. [Käsikiri Tartu Ülikooli teaduslikus raamatukogus.]

- Knös, A. E.** Kurze Darstellung der vornehmsten Eigenthümlichkeiten der schwedischen Kirchenverfassung. Stuttgart 1852.
- Koolmeister, Richard.** Zur Frage nach dem Verhältnis zwischen dem Domkapitel zu Uppsala und der Kirche in Estland. — *Estonia Christiana*. Eximio domino Iohanni Köpp, archiepiscopus em., dr. h. c. (Riga), dr. h. c. (Szeged), dr. h. c. (Tartu), prof. hon. (Debrezen), olim professor theologiae et rector magnificus universitatis Tartuensis nonaginta annos feliciter expleti discipuli congratulantes dedicaverunt. *Eesti Usuteadlaste Selts Paguluses. Toimetused*. 15. Holmiae 1965. S. 131–139.
- Kreem, Juhan.** The Town and its Lord. Reval and the Teutonic Order (in the fifteenth century). *Tallinna Linnaarhiivi Toimetised*. 6. Tallinn 2002.
- Kroeger, Gert.** Die evangelisch-lutherische Landeskirche und das griechisch-orthodoxe Staatskirchentum in den Ostseeprovinzen 1840–1918. — *Baltische Kirchengeschichte. Beiträge zur Geschichte der Missionierung und der Reformation, der evangelisch-lutherischen Landeskirchen und des Volkskirchentums in den baltischen Landen*. Herausgegeben von Reinhard Wittram. Göttingen 1956. S. 177–206.
- Krumwiede, Hans-Walter.** Zur Entstehung des landesherrlichen Kirchenregiments in Kursachsen und Braunschweig-Wolfenbüttel. Göttingen 1967.
- Kruus, Hans.** Eesti ajaloo lugemik III. Valitud lugemispalad Eesti ajaloo alalt XVIII ja XIX sajandil. Tartu 1929.
- Kruus, Hans.** Eesti ajalugu kõige uueimal ajal I. Eesti rahvusliku ärkamiseni. Tartu 1927.
- Kupisch, Karl.** Die deutschen Landeskirchen im 19. und 20. Jahrhundert. *Die Kirche in ihrer Geschichte*. 4. R (2). Göttingen 1966.
- Köpp, Johan.** From Established Church To Free People's Church. A Chapter from the History of the Evangelic-Lutheran Church of Estonia. — *Apophoreta Tartuensia*. Acta Universitati Tartuensi (Dorpatensi) ad diem restitutionis kal. dec. MCMXIX nunc tricesimum celebrandum a professoribus discipulisque eorum in exilio dedicata. *Societas Litterarum Estonica in Svecia*. Holmiae MCMXLIX. P. 1–9.
- Köpp, Johan.** Kirik ja rahvas. Sugemeid eesti rahva vaimse palge kujunemise teelt. [Lund] 1959.
- Köpp, Juhan.** Kirikuvalitsemisõpetus. Tartu 1940.
- Köpp, Juhan.** Laiuse kihelkonna ajalugu. Tartu 1937.
- Köpp, Johan.** Usupuhastus ja kirikuvalitsuse korraldus. — *Usupuhastus eestlaste maal 1524–1924. Usupuhastuse juubeli kirjanduslise komisjoni väljaanne usupuhastuse tuleku 400 – a. mälestuspäewaks*. Tartu 1924. Lk 137–160.
- Küng, Enn.** Rootsi majanduspoliitika Narva kaubanduse küsimuses 17. sajandi teisel poolel. *Scripta Archivi Historici Estoniae*. Tartu 2001.
- Laasonen, Pentti.** Suomen kirkon historia II. Vuodet 1593–1808. Porvoo, Helsinki, Juva 1991.
- Laur, Mati.** Eesti ajalugu varasel uusajal 1550–1800. Tallinn 1999.

- Laur, Mati.** Eesti ala valitsemine 18. sajandil (1710–1783). *Scripta Archivi Historici Estoniae*. Tartu 2000.
- Laur, Mati.** Rootsia seaduste mõju 18. sajandi Baltikumi poliitilisele elule. — *Kleio. Ajaloo ajakiri*. 1991. 4. Lk 26–28.
- Lenz, Wilhelm.** Zur Verfassungs- und Sozialgeschichte der baltischen evangelisch-lutherischen Kirche 1710–1914. Der Aufbau der Landeskirchen und die Stellung des Pastors in Liv-, Est- und Kurland. — *Baltische Kirchengeschichte. Beiträge zur Geschichte der Missionierung und der Reformation, der evangelisch-lutherischen Landeskirchen und des Volkskirchentums in den baltischen Ländern*. Herausgegeben von Reinhard Wittram. Göttingen 1956. S. 110–129.
- Liiv, Otto.** Tallinna ajalugu Rootsi aja teisel poolel. — Artiklite kogumik Eesti Ajalooarhiivi 75. aastapäevaks. *Eesti Ajalooarhiivi Toimetised*. 1 (8). 1996. Lk 7–62.
- Lipp, Martin.** Kodumaa kiriku ja hariduse lugu. Esimene raamat: Katoliku kiriku ajast Rootsi aja lõpuni; Tõine raamat: Uuem aeg: Wene walitsuse algusest meie päiwini. Esimene anne: Esimesed sada aastat Wene kotka warju all; Tõine anne: Meie aastasaja algusest kõige uuemani ajani. Jurjew 1895–1899.
- Lipp, Martin.** Kodumaa kirik kristliku hariduse ja äratuse töös. — Friedrich Oehninger. Ristikoguduse ajalugu omas käekäigus läbi aastasade. [Tõlkinud] Harald Põld. Tallinn 1908. Lk 453–530.
- Loewenich, Walther von.** Luthers Stellung zur Obrigkeit. — *Staat und Kirche im Wandel der Jahrhunderte*. Herausgegeben von Walther Peter Fuchs. Stuttgart 1966. S. 53–68.
- Lohse, Bernhard.** Das Verständnis des leitenden Amtes in lutherischen Kirchen in Deutschland von 1517–1918. — *Kirchenpräsident oder Bischof? Untersuchungen zur Entwicklung und Definition des kirchenleitenden Amtes in der lutherischen Kirche*. Herausgegeben von Ivar Asheim und Victor R. Gold. Göttingen 1968. S. 55–74.
- Loit, Aleksander.** Läänemere provintside riigiõiguslik asend Rootsi suurriigis 1561–1710 (1721). — Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16./17. sajandil. *Eesti Ajalooarhiivi Toimetised*. 8 (15). 2002. Lk 7–26.
- Lundström, Ernst Hj. J.** Bidrag till Livlands kyrkohistoria under den svenska tidens första skede. Från Rigas intagande 1621 till freden i Oliva 1660. Uppsala 1914.
- Luts, Marju.** Juhuslik ja isamaaline: F. G. v. Bunge provintsiaalõigusteadus. *Dissertationes iuridicae Universitatis Tartuensis*. 3. Tartu 2000.
- Luts, Marju.** Modernse eraõiguse võimalustest Eesti ajaloo. — *Acta Historica Tallinnensia*. 6. 2002. Lk 40–52.
- Madar, Maia.** Nõiaprotsessid Eestis XVI sajandist XIX sajandini. — Religiooni ja ateismi ajaloo Eestis. Artiklite kogumik III. Koostanud Jüri Kivimäe. Tallinn 1987. Lk 124–145.
- Maurer, Wilhelm.** Die Entstehung des Landeskirchentums in der Reformation. — *Staat und Kirche im Wandel der Jahrhunderte*. Herausgegeben von Walther Peter Fuchs. Stuttgart 1966. S. 69–78.

- Maurer, Wilhelm.** Reste des kanonischen Rechtes im Frühprotestantismus. — *Kanonistische Abt.* 51. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte.* 95. 1965. S. 190–253.
- Murtorinne, Eino.** Suomen kirkon historia III. Autonomian kausi 1809–1899. Porvoo, Helsinki, Juva 1992.
- Must, Aadu.** Eestlaste perekonnaloo allikad. Tartu 2000.
- Mäesalu, Ain & Lukas, Tõnis & Laur, Mati & Tannberg, Tõnu.** Eesti ajalugu I. Tallinn 1995.
- Mägi, Toomas.** Karjane ja kari: luterlik kirik Saaremaal 18. sajandil. Magistritöö. Juhendaja Sulev Vahtre. Tartu 1999. [Käsikiri Tartu Ülikooli teaduslikus raamatukogus.]
- Mörner, Magnus.** Comparative approaches to the history of the countries around the Baltic Sea. Aula Lecture 20 November 1997. Tartu 1997.
- Müller, Karl.** Die Anfänge der Konsistorialverfassung im lutherischen Deutschland. — *Historische Zeitschrift.* 102 (1909). S. 1–30.
- Nobbe, Heinrich.** Das Superintendentenamts, seine Stellung und Aufgabe nach den evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. — *Zeitschrift für Kirchengeschichte.* 14. 1894. S. 404–429, 556–572.
- Nolte, Hans-Heinrich.** Religiöse Toleranz in Rußland 1600–1725. *Göttinger Bausteine zur Geschichtswissenschaft.* 41. D 7. Göttingen, Zürich, Frankfurt 1969.
- Normann, Carl-E.** Cleri comitalis cirkulär 1723–1772. *Samlingar och studier till svenska kyrkans historia.* 29. Stockholm 1952.
- Oestreich, Gerhard.** Strukturprobleme des europäischen Absolutismus. — Geist und Gestalt des frühmodernen Staates. Berlin, 1969. S. 179–197.
- Oja, Tiiu.** Katk Põhjasõja ajal Eestis. — Artiklite kogumik Eesti Ajalooarhiivi 75. aastapäevaks. *Eesti Ajalooarhiivi Toimetised.* 1 (8). 1996. Lk 217–253.
- Olesen, Jens E.** Dänemark, Norwegen und Island. — Dänemark, Norwegen und Schweden im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Nordische Königreiche und Konfession 1500 bis 1660. Mit Beiträgen von Matthias Asche, Werner Buchholz, Tore Nyberg, Jens E. Olesen. Herausgegeben von Matthias Asche und Anton Schindling unter Mitarbeit von Simone Giese. *Katholisches Leben und Kirchenreform im Zeitalter der Glaubensspaltung. Vereinsschriften der Gesellschaft zur Herausgabe des Corpus Catholicorum.* 62. Münster 2003. S. 27–106.
- Opgenoorth, Ernst.** Einführung in das Studium der neueren Geschichte. Paderborn, München, Wien, Zürich 1989.
- Paarma, Jukka.** Hiippakuntahallinto Suomessa 1554–1604. *Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia.* 116. Helsinki 1980.
- Pahtma, Leino.** Heinrich Stahli “Käsi- ja koduraamatust”. — Rootsi suurriigist Vene impeeriumisse. Artiklid. *Eesti Ajalooarhiivi Toimetised.* 3 (10). 1998. Lk 57–90.
- Parvio, Martti.** Das Bischofsamt in Schweden, Finnland, Estland und Lettland. — Kirchenpräsident oder Bischof? Untersuchungen zur Entwicklung und Definition des kirchenleitenden Amtes in der lutherischen Kirche. Herausgegeben von Ivar Asheim und Victor R. Gold. Göttingen 1968. S. 114–126.

- Paul, Toomas.** Sanctorum communionem. — *Usuteaduslik Ajakiri*. 2001. 1 (48). Lk 38–59.
- Peep, Viljar.** Pilguheit Eesti õiguse ja kohtute arengule. — *Kleio. Ajaloo ajakiri*. 1995. 1. (11). Lk 16–26.
- Philipp, Guntram.** Die Wirksamkeit der Herrnhuter Brüdergemeine unter den Esten und Letten zur Zeit der Bauernbefreiung. (Vom Ausgang des 18. bis über die Mitte des 19. Jhs.). *Forschungen zur internationalen Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*. 5. Köln, Wien 1974.
- Piirimäe, Pärtel.** Riik, maaisand ja seisused. Varauusaegsete võimustruktuuride kujunemisest Vana-Liivimaa piiskopkondades. — *Kleio. Ajaloo ajakiri*. 1995. 3 (13). Lk 16–25.
- Piirimäe, Pärtel.** Tartu piiskopkonna võimustruktuuridest Vana-Liivimaa lõpusajandil. — Tartu, baltisakslased ja Saksamaa. Artiklite kogumik. Koostanud Helmut Piirimäe, Claus Sommerhage. Tartu 1998. Lk 33–52.
- Pirson, Dietrich.** Universalität und Partikularität der Kirche. Die Rechtsproblematik zwischenkirchlicher Beziehungen. *Jus ecclesiasticum. Beiträge zum evangelischen Kirchenrecht und zum Staatskirchenrecht*. 1. München 1965.
- Plejfel, Hilding.** Das Kirchenproblem der Brüdergemeine in Schweden. Eine kirchengeschichtliche Untersuchung. *Lunds Universitets årsskrift*. N. F. Avd. 1. Bd. 33. Nr. 6. Lund, Leipzig 1938.
- Poelchau, Peter Harald.** Rigas evangelische Kirche im 19. Jahrhundert. Riga 1910.
- Prawitz, Gunnar.** Kyrkans rättsliga ställning i Finland och Sverige. — Stat och kyrka i skilda länder. Del I. Finland, Sverige, Wales, Skottland. Utgiven av Svenska Pastoratens Riksförbund. Stockholm 1957. S. 9–52.
- Rabe, Horst.** Deutsche Geschichte 1500–1600. Das Jahrhundert der Glaubensspaltung. München 1991.
- Raeff, Marc.** The Well-Ordered Police State. Social and Institutional Change through Law in the Germanies and Russia, 1600–1800. New Haven, London 1983.
- Rajainen, Maija.** Luterilaisuus Venäjän valtikan alaisena. Itä-Suomen ja Inkerin kirkon järjestelyvaiheita Uudenkaupungin ja Turun rauhojen molemmin puolin. *Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran Toimituksia*. 87. Helsinki 1972.
- Rehnberg, Bertil.** Präteståndet och religionsdebatten 1786–1800. Akademisk avhandling. *Studia Historico-Ecclesiastica Upsaliensia*. 10. *Acta Universitatis Upsaliensis*. Karlskrona 1966.
- Richter, Alexander von.** Geschichte der dem russischen Kaiserthum einverleibten deutschen Ostseeprovinzen bis zur Zeit ihrer Vereinigung mit demselben. Th. II. Die Ostseelände als Provinzen fremder Reiche. 1562–1721. Bd. II. Geschichte Liv- und Esthlands unter schwedischer Herrschaft. 1629–1721. Riga 1858.
- Rieker, Karl.** Die rechtliche Stellung der evangelischen Kirche Deutschlands in ihrer geschichtlichen Entwicklung bis zur Gegenwart. Leipzig 1893.
- Rudersdorf, Manfred & Schindling, Anton.** Kurbrandenburg. — Der Nordosten. Die Territorien des Reichs im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Land und Konfession 1500–1650. Herausgegeben von Anton Schindling und Walter Ziegler. Bd. II. *Katholisches Leben und Kirchenreform im Zeitalter der*

Glaubensspaltung. Vereinsschriften der Gesellschaft zur Herausgabe des Corpus Catholicorum. 50. Münster 1990. S. 34–66.

- Ruhtenberg, Ralph.** Die Beziehungen Luthers und der anderen Wittenberger Reformatoren zu Livland. — *Baltische Kirchengeschichte. Beiträge zur Geschichte der Missionierung und der Reformation, der evangelisch-lutherischen Landeskirchen und des Volkskirchentums in den baltischen Ländern.* Herausgegeben von Reinhard Wittram. Göttingen 1956. S. 56–76.
- Saard, Riho.** Eesti rahvusest luterliku pastorkonna väljakujunemine ja vaba rahvakiriku projekti loomine, 1870–1917. *Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia.* 184. Helsinki 2000.
- Saard, Riho.** Johan Kõpp ja rahvakiriku mõiste. — Johan Kõpp 125. 27. ja 28. novembril 1999 Tartus ja Laiusel toimunud Johan Kõpu 125. sünniaastapäevale pühendatud konverentsi ettekanded. Toimetanud Riho Altnurme. Tartu 2000. Lk 13–30.
- Saaremaa. Maadeteaduslik, majanduslik ja ajalooline kirjeldus. Toimetanud A. Luha. *Eesti. VI. Eesti Kirjanduse Seltsi Kodu-uurimise Toimkonna väljaanne nr. 11.* Tartu 1933.
- Schaudinn, Heinrich.** Deutsche Bildungsarbeit am lettischen Volkstum des 18. Jahrhunderts. München 1937.
- Schilling, Heinz.** Das konfessionelle Europa. Die Konfessionalisierung der europäischen Länder seit Mitte des 16. Jahrhunderts und ihre Folgen für Kirche, Staat, Gesellschaft und Kultur. — Konfessionalisierung in Ostmitteleuropa. Wirkungen des religiösen Wandels im 16. und 17. Jahrhundert in Staat, Gesellschaft und Kultur. Herausgegeben von Joachim Bahleke und Arno Strohmeier. *Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa.* 7. Stuttgart 1999. S. 13–62.
- Schlaich, Klaus.** Der rationale Territorialismus. Die Kirche unter dem staatsrechtlichen Absolutismus um die Wende vom 17. zum 18. Jahrhundert. — *Kanonistische Abt.* 54. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte.* 98. 1965. S. 269–340.
- Schlaich, Klaus.** Kollegialtheorie. Kirche, Recht und Staat in der Aufklärung. *Jus Ecclesiasticum. Beiträge zum evangelischen Kirchenrecht und zum Staatskirchenrecht.* 8. München 1969.
- Schmidt, Heinrich Richard.** Sozialdisziplinierung? Ein Plädoyer für das Ende des Etatismus in der Konfessionalisierungsforschung. — *Historische Zeitschrift.* 265. 1997. S. 639–682.
- Schmidt, Oswald.** Geschichte des Kirchenpatronats in Livland. — *Dorpater Juristische Studien.* III. 1. Herausgegeben von den Professoren Dr. J. Engelmann, Dr. C. Erdmann, Dr. W. von Rohland. Jurjew (Dorpat) 1894. S. 37–75.
- Rechtsgeschichte Liv-, Est- und Curlands von Professor Dr. Oswald Schmidt. Aus dem Nachlasse des Verfassers herausgegeben von Dr. Eugen von Nottbeck. *Dorpater Juristische Studien.* III. 2/3. Jurjew (Dorpat) 1895.
- Schrenck, Erich von.** Baltische Kirchengeschichte der Neuzeit. *Abhandlungen der Herder-Gesellschaft u. des Herder-Instituts.* 5. Nr. 4. Riga 1933.

- Schulze, Winfried.** Einführung in die Neuere Geschichte. Stuttgart 1996.
- Selirand, Jüri & Siilivask, Karl.** Eesti maast ja rahvast. Muinasajast maailmasõjani. Tallinn 1996.
- [**Sievers, Emanuel & Rahden, Oskar.**] Geschichtliche Uebersicht der Grundlagen und der Entwicklung des Provinzialrechts in den Ostseegouvernements. Besonderer Theil. I. Behoerdenverfassung. II. Staendrecht. St. Petersburg 1845.
- Sild, Olaf.** August Hermann Francke' mõjud meie maal. Tartu 1928.
- Sild, Olaf.** Eesti kirikulugu vanimast ajast olevikuni. Tartu 1938.
- Sild, Olaf.** „Halliko Valla Kohto ja Seädusse Ramat“. — *Usuteadusline Ajakiri*. Ak. 1. 1927. Lk 140–146.
- Sild, Olaf.** Kas Tallinna doomkirik on kirikuloolises arenemiskäigus olnud piiskopikirikuks? *Usuteadusline Ajakiri*. Lisavihk. 1. 1926.
- Sild, Olaf.** Kirikuvisitatsioonid eestlaste maal vanemast ajast kuni olevikuni. *Acta et commentationes universitatis Tartuensis*. B. *Humaniora*. 40. Tartu 1937.
- Sild, Olaf & Salo, Vello.** Lühike Eesti kirikulugu. Tartu 1995. [Paljundatud käsikirjana.]
- Smolitsch, Igor.** Geschichte der russischen Kirche 1700–1917. Erster Band. *Studien zur Geschichte Osteuropas*. 9. Leiden 1964.
- Sohm, Rudolf.** Kirchenrecht. Erster Band. Die geschichtlichen Grundlagen. *Systematisches Handbuch der Deutschen Rechtswissenschaft*. Abt. 8. 1. Berlin 1923.
- Sonntag, Karl Gottlob.** Geschichte und Gesichtspunct der Allgemeinen liturgischen Verordnung für die Lutheraner im Russischen Reiche. Riga 1805.
- Speer, Helmut.** Das Bauernschulwesen im Gouvernement Estland vom Ende des achtzehnten Jahrhunderts bis zur Russifizierung. *Abhandlungen des Instituts für wissenschaftliche Heimatforschung an der Livländischen Gemeinnützigen u. Ökonomischen Sozietät (gegr. 1792)*. 2/3. Tartu 1936.
- Szeftel, Marc.** Church and State in Imperial Russia. — Russian Orthodoxy under the Old Regime. Edited by Robert L. Nichols, Theofanis George Stavrou. Minneapolis 1978. P. 127–141.
- Staël von Holstein, Reinhold Wilhelm Baron.** Zur Geschichte des Kirchengesetzes vom Jahre 1832. — *Baltische Monatsschrift*. 52. 1901. S. 128–176.
- Stievermann, Dieter.** Politik und Konfession im 18. Jahrhundert. — *Zeitschrift für Historische Forschung*. 18. 1991. S. 177–199.
- Stolleis, Michael.** Geschichte des öffentlichen Rechts in Deutschland. Bd. I. Reichspublizistik und Policywissenschaft 1600–1800. München 1988.
- Strätz, Hans-Wolfgang.** Das staatskirchenrechtliche System des preußischen Allgemeinen Landrechts. — *Civitas. Jahrbuch für Sozialwissenschaften*. 11. 1972. S. 156–183.
- Stählin, Heinrich.** Die Verfassung der Livländischen Landeskirche 1622–1832. — *Kanonistische Abt.* 21. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte*. 52. 1932. S. 289–369.
- Svenska kyrkans historia. Utgiven av Hjalmar Holmquist och Hilding Pleijel. Bd. III. Reformationstidevarvet 1521–1611. Av Hjalmar Holmquist; Bd. V. Karolinsk

kyrkofromhet, pietism och herrnhutism 1680–1772. Av Hilding Pleijel. Stockholm 1933, 1935.

Ziegler, Adolf Wilhelm. Religion, Kirche und Staat in Geschichte und Gegenwart. Ein Handbuch. Bd. I. Geschichte: Vorgeschichte. Altertum. Mittelalter. Neuzeit. München 1969.

Zippelius, Reinhold. Staat und Kirche: eine Geschichte von der Antike bis zur Gegenwart. München 1997.

[?] Zur Geschichte des Reichsjustiz-Collegiums und der in Liv-, Esth- und Finnland geltenden Rechte. — *Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- und Curlands*. Mit Unterstützung der esthländischen litterarischen Gesellschaft herausgegeben von Dr. Friedrich Georg von Bunge. Bd. V. Dorpat 1847. S. 60–72.

Tannberg, Tõnu. Maakaitseväekohustus Balti kubermangudes 19. sajandi 1. poolel (1806–1856). Tartu 1996.

Taska, Artur. Eesti vaba rahvakiriku süünd. — *Tulimuld*. 1984. 4. Lk 200–207.

Traat, August. Liivi- ja Eestimaa kapitulatsioonid aastast 1710. — Eesti ühendamisest Venemaaga ja selle ajaloolisest tähtsusest. Lühiaurimus. Toimetanud Artur Vassar. Tallinn 1960. Lk 103–145.

Treulieb, Eberhard. Die Reformation der kurländischen Kirche unter Gotthard Kettler. — Baltische Kirchengeschichte. Beiträge zur Geschichte der Missionierung und der Reformation, der evangelisch-lutherischen Landeskirchen und des Volkskirchentums in den baltischen Landen. Herausgegeben von Reinhard Wittram. Göttingen 1956. S. 77–86.

Troeltsch, Ernst. Protestantisches Christentum und Kirche in der Neuzeit. — Die christliche Religion. Mit Einschluss der israelitisch-jüdischen Religion. 1. Hälfte. Geschichte der christlichen Religion. *Die Kultur der Gegenwart*. T. 1. Abt. 4. Herausgegeben von Paul Hinneberg. Berlin, Leipzig 1906. S. 253–458.

[?] Ueber das neue Gesetz für die Evangelisch-lutherische Kirche in Rußland. Aus dem Journal des Ministeriums des Innern. (Aus dem Russischen übersetzt.). — *St. Petersburgische Zeitung*. 1833. 138–141, 143–145.

[?] Ueber die Organisation des Evangelisch-lutherischen Kirchenwesens in Rußland. — *St. Petersburgische Zeitung*. 1832. 63.

Eestimaa õiguse ajalugu. Konspekt. Koostanud prof. Jüri Uluotsa loengute põhjal eksami- ja õppekavale vastavalt stud. iur. Voldemar E. Muhel. Tartu 1938.

Vahtré, Lauri. Eesti kultuuri ajalugu. Lühitõlkevõtte. Tallinn 1993.

Vahtré, Sulev. Kirik, aadel ja talurahvas Eestimaal XVI sajandi lõpul. — Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis. Artiklite kogumik III. Koostanud Jüri Kivimäe. Tallinn 1987. Lk 92–123.

Vassar, Artur. Katoliku kiriku reaktsioonilisest osast Eesti rahva ajaloos XII–XVI sajandil. — Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis. Tallinn 1956. Lk 42–80.

Veem, Konrad. Eesti vaba rahvakirik. Dokumentatsioon ja leksikon. Stockholm 1990.

Wedel, Hasso von. Die Estländische Ritterschaft vornehmlich zwischen 1710 und 1783. Das erste Jahrhundert russischer Herrschaft. *Osteuropäische Forschungen*. N. F. 18. Königsberg/Pr., Berlin 1935.

- Weiss, Hellmuth.** Ein Bericht Philipp Christian Moiers über die kirchlichen und sozialen Verhältnisse in Estland um 1770. — Das Vergangene und die Geschichte. Festschrift für Reinhard Wittram zum 70. Geburtstag. Herausgegeben von Rudolf von Thadden, Gert von Pistohlkors und Hellmuth Weiss. Göttingen 1973. S. 164–173.
- Westling, Fredrik.** Bidrag till Livlands kyrkohistoria 1621–1656. — *Kyrkohistorisk Årsskrift*. 1. 1900. S. 107–139.
- Westling, Fredrik.** Bidrag till Livlands kyrkohistoria 1656–1710. — *Kyrkohistorisk Årsskrift*. 2. 1901. S. 43–107.
- Westling, Fredrik.** Estlands kyrka 1571–1644. Anteckningar. — *Kyrkohistorisk Årsskrift*. 21. 1920–1921. S. 185–229.
- Westling, Gustaf Oskar Fredrik.** Kirchengesetz und Kirchengesetzarbeiten in Ehstland zur Zeit der schwedischen Herrschaft. — *Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands*. 5. 1900. S. 39–67.
- Westling, Gustaf Oskar Fredrik.** Mittheilungen über die Kirchenverfassung in Estland zur Zeit der schwedischen Herrschaft. — *Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands*. 5. 1900. S. 131–190.
- Williams, E. Neville.** The Ancien Régime in Europe. Government and Society in the Major States 1648–1789. London 1999.
- Willoweit, Dietmar.** Das landesherrliche Kirchenregiment. — Deutsche Verwaltungsgeschichte. Herausgegeben von Kurt G. A. Jeserich, Hans Pohl und Georg-Christoph von Unruh. Bd. I. Vom Spätmittelalter bis zum Ende des Reiches. Stuttgart 1983. S. 361–369.
- Winkler, Rudolf.** Das Verhältnis der Stadt- und Landgeistlichkeit Estlands zueinander während der Schwedenherrschaft. — *Mitteilungen und Nachrichten für die evangelische Kirche in Rußland*. 65. 1912. S. 397–420.
- Winkler, Rudolf.** Der estländische Landkirchenvisitator David Dubberch und seine Zeit (1584–1603). Ein Beitrag zur estländischen Kirchengeschichte. Reval 1909.
- Winkler, Rudolf.** Die evangelisch-lutherische Landeskirche Estlands während der Schwedenherrschaft in ihrem Verhältnis zu den Sekten. — *Mitteilungen und Nachrichten für die evangelische Kirche in Rußland*. 68. 1915. S. 40–56.
- Wittram, Reinhard.** Baltische Geschichte. Die Ostseelände Livland, Estland, Kurland 1180–1918. München 1954.
- Wittram, Reinhard.** Die Reformation in Livland. — Baltische Kirchengeschichte. Beiträge zur Geschichte der Missionierung und der Reformation, der evangelisch-lutherischen Landeskirchen und des Volkskirchentums in den baltischen Landen. Herausgegeben von Reinhard Wittram. Göttingen 1956. S. 35–56.
- Wittram, Reinhard.** Die Unterwerfung Livlands und Estlands 1710. — Geschichte und Gegenwartsbewußtsein. Historische Betrachtungen und Untersuchungen. Festschrift für Hans Rothfels zum 70. Geburtstag. Herausgegeben von Waldemar Besson und Friedrich Freiherr Hiller von Gaertringen. Göttingen 1963. S. 278–310.

Wittram, Reinhard. Politische Landtagspredigten. Stellungnahmen livländischer Generalsuperintendenten in Landesangelegenheiten vornehmlich im 19. Jahrhundert. – In: Bleibendes im Wandel der Kirchengeschichte. Kirchenhistorische Studien. Herausgegeben von Bernd Moeller und Gerhard Ruhbach. Tübingen 1973. S. 331–363.

Öhlander, Carl. Om den svenska kyrkoreformationen uti Ingermanland. Ett bidrag till svenska kyrkans historia åren 1617–1704. Akademisk afhandling. Uppsala 1900.

Õrik, Elina. Protestantlik kirik Eestis Rootsi koloniaalvõimu perioodil. — Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis. Tallinn 1956. Lk 81–103.

Никольский, Николай. История русской церкви. Москва 1983.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Ev.-Lutherische Territorialkirche im Gouvernement Estland 1710–1832. Der Einfluß der Staatsgewalt auf Verwaltung, Institutionen und Recht der Kirche

In der Verfassungs- und Verwaltungsordnung von frühneuzeitlichem Europa kann man drei zentrale, miteinander zusammenhängende Entwicklungslinien unterscheiden – die Entstehung des Territorialstaates, Modernisierung des Rechts und Partikularisierung der Kirchenverfassung. In der Entwicklung des Territorialstaates sollte man die immer zunehmende Rolle der Staatsgewalt bei der Regulierung der Vorgänge auf dem Territorium des Staates hervorheben. Zu den Kennzeichen der *Modernisierung des Rechts* zählt der Autor erstens die Gesetzgebung der Zentralverwaltung, zweitens das Ersetzen mittelalterlicher Partikularrechte durch ein einheitliches Staatsrecht innerhalb des Territorialstaates und drittens die Entwicklung des Rechts zu einer größeren Abstraktheit und Systemhaftigkeit. Unter der *Partikularisierung der Kirchenverfassung* werden die Verteilung der mittelalterlichen westchristlichen Christianitas in verschiedene Konfessionen und Kirchenorganisationen sowie die Entstehung der Partikularkirchenrechte verstanden. Zur Bezeichnung der lutherischen Partikularkirche zieht der Autor dem Begriff *Landeskirche* den Begriff *Territorialkirche*, da man den letzten für die grundsätzlich gleichartigen Kirchenorganisationen sowohl auf Territorien als auch in den Reichsstädte des Heiligen Römischen Reichs gebrauchen kann. Der Hauptberührungspunkt der oben genannten drei Entwicklungslinien war der Prozess der Kirchenverwaltung.

Die vorliegende Dissertation beschäftigt sich mit der Problematik der lutherischen Kirchenverwaltung, Kircheninstitutionen und Kirchenrecht im Kontext der oben genannten Entwicklungslinien im Gouvernement Estland in der ersten Hälfte der Herrschaftsperiode des Russischen Zarenreichs. Die Stadt Reval (Tallinn), in der eine abgesonderte lutherische Territorialkirche existierte, wird nur des Vergleichs wegen mit der Estländischen Territorialkirche in den wesentlichsten Punkten behandelt. Die Kirchenverwaltung in Estland ist ein sehr umfangreiches Problem, das verschiedene Verwaltungsebenen umfasst: die obere Kirchenverwaltung, die Ebene der Propstei und die Ebene des Kirchspiels. In der Dissertation wird hauptsächlich die obere Kirchenverwaltung behandelt. Das Ziel der vorliegenden Arbeit ist, die Begründungen für folgende Thesen zu finden.

Die erste These. Die drei zentralen Entwicklungslinien in der rechtlich-institutionellen Ordnung des frühneuzeitlichen lutherischen Europas – die Entstehung des Territorialstaates, die Modernisierung des Rechts und die

Partikularisierung der Kirchenverfassung – waren ausschlaggebend auch in der Entwicklung der Estländischen lutherischen Kirchenorganisation.

Die zweite These. Bis zur Gründung der freien Volkskirche in der Republik Estland haben sich in der Entwicklung der Estländischen lutherischen Kirchenorganisation zwei Grundschemas abgewechselt: die Estländische Territorialkirche und Estländische Kirchenorganisation als Teil einer anderen Territorialkirche. Die lutherische Territorialkirche entstand in Estland zu Anfang der 1640er Jahre. Die Kirchenorganisation Estlands wurde mit der Schwedischen lutherischen Territorialkirche in 1692 vereinigt, was die Auflösung der Estländischen Territorialkirche bedeutete. Zu Beginn der Russischen Herrschaft, genauer mit den Umgestaltungen von 1713 und 1715 entstand die Estländische lutherische Territorialkirche wieder. Mit dem Kirchengesetz von 1832 wurde die lutherische Territorialkirche des Russischen Zarenreichs gegründet, mit der auch die Estländische Kirchenorganisation vereinigt wurde. Das bedeutete die endgültige Auflösung der Estländischen lutherischen Territorialkirche. Da die Organisation der Estländischen Territorialkirche und ihre Rechtsordnung aus dem Aspekt der Kirchenverwaltung den Kern der Dissertation bilden, werden im Interesse einer vollständigen Behandlung der wesentlichsten Entwicklungsstufen der Estländischen Territorialkirche die chronologischen Grenzen der Arbeit überschritten.

Die dritte These. Die Entstehung und Auflösung der Estländischen Territorialkirche waren unmittelbar von der Tätigkeit der territorialen Obrigkeit – d. h. der Staatsregierung und der Estländischen Ritterschaft – bei der Kirchenverwaltung bedingt.

Die vierte These. Die rechtlich-institutionelle Entwicklung der Estländischen Kirchenverfassung und Kirchenverwaltung wurde entscheidend sowohl von der Schwedischen episkopalen als auch der Deutschen konsistorialen Kirchenverfassung beeinflusst. Zu Beginn der Russischen Herrschaft fand in der Estländischen oberen Kirchenverwaltung ein Systemwechsel statt und es wurde dann der modifizierte Typ der Deutschen Kirchenverfassung angewandt.

Die fünfte These. Beim Systemwechsel der oberen Kirchenverwaltung in der Estländischen Territorialkirche hat die Tätigkeit der Estländischen Ritterschaft in Bezug auf die Kirchenverwaltung in Zusammenarbeit mit der Russischen Staatsregierung eine entscheidende Rolle gespielt.

Die sechste These. Während die Estländische Kirchenorganisation zur Schwedischen Territorialkirche gehörte, galt hier das staatliche Kirchenrecht aufgrund des Kirchengesetzes von 1686. Der Wiedererhebung der Estländischen Territorialkirche während der Russischen Herrschaft folgte die Herausbildung des Estländischen Partikularkirchenrechts. Dieses Partikularrecht war ein *Provinzialrecht*, d. h. ein Recht, das nur in einem bestimmten Teil des Staates (Provinz) außerhalb des Kerngebietes des Staates gültig war. Die Anwendung des Kirchengesetzes von 1832 in Russland führte zur Inkraftsetzung eines staatlichen lutherischen Kirchengesetzes im ganzen

Zarenreich, darunter auch in Estland. Sowohl das Kirchengesetz von 1686 als auch das von 1832 wurde von der Staatsregierung herausgegeben. Beide Gesetze wurden als Staatsgesetze eingeführt. Was die Abstraktheit und Systemhaftigkeit des Rechts betrifft, so waren beide Gesetze nach dem letzten rechtswissenschaftlichen Stand seiner Zeit zusammengestellt. Das Kirchengesetz in Estland zu Beginn und zu Ende der zu forschenden Periode entspricht den Hauptmerkmalen des oben definierten Modernisierungsprozesses des Rechts. In der zu beobachtenden Periode gehörte kein anderes Rechtsgebiet außer Kirchenrecht zum Staatsrecht. Die Modernisierung des Rechts in Estland nahm ihren Anfang mit der Modernisierung des lutherischen Kirchenrechts. Die russische Periode des Provinzialkirchenrechts in der Rechtsgeschichte Estlands bedeutet eine Unterbrechung von etwa hundert zwanzig Jahren im Modernisierungsprozess des Rechts.

Die siebte These. Als Grundlagen des Estländischen Provinzialkirchenrechts in der Zeit der Russischen Herrschaft galten die kirchenrechtlichen Normen aus der schwedischen Zeit. Die Veränderungen im Estländischen Provinzialkirchenrecht begannen in zwei Richtungen zu weisen. Erstens verloren im Laufe der mit der oberen Kirchenverwaltung zusammenhängenden Veränderungen einige sehr wesentliche Rechtsnormen ihre Gültigkeit. Zweitens wurde eine sehr große Menge von neuen Rechtsnormen hinzugefügt. Die kirchenrechtliche Gesetzgebung als ein Teil der oberen Kirchenverwaltung wurde von der Staatsgewalt durchgeführt.

Die Arbeit behandelt die Zeitspanne zwischen 1710–1832, von der Errichtung der Russischen Herrschaft in Baltischen Ländern bis zur Inkraftsetzung des Russischen lutherischen Kirchengesetzes von 1832. In diese Zeit fällt auch die Existenz der Estländischen Territorialkirche während der Russischen Macht. Die Dissertation stellt eine Forschung im Bereich der Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte mit dem Schwerpunkt auf der Kirchengeschichte dar.

Die Arbeit lässt sich in vier Teile gliedern. Der erste Teil mit der Darstellung des Hintergrundes der Verfassung der Territorialkirche dient zu einem besserem Verständnis der allgemeinen Problematik. Das erste Kapitel gibt als unvermeidlich notwendigen Hintergrundinformationen einen ausführlichen Überblick über den Deutschen und Schwedischen Kirchenverwaltungstyp, von denen wesentliche Einflüsse auf die Estländische Kirchenverwaltung hervorgegangen sind. In der estnischen Geschichtswissenschaft hat es bisher an so einem Hintergrund gefehlt und deswegen ist die Problematik der lutherischen Kirchenverwaltung ohne Grundlagen geblieben. Abgesondert werden die Grundgesichtspunkte der lutherischen Lehre bezüglich der Kirchenverfassung analysiert, was einen Vergleich zwischen den Ideen lutherischer Reformatoren in Bezug auf die Kirchenverfassung und der wirklichen historischen Entwicklung der Kirchenverfassung möglich macht. Da Estland in der genannten Periode politisch zum Bestand des Russischen Zarenreichs und unter

die Herrschaft des Russischen Monarchs gehörte, wäre im Interesse eines vollständigeren Vergleichsbildes auch wichtig, die Verfassung der in Russland befindlichen lutherischen Gemeinden mindestens in Grundzügen zu behandeln. Das wird im zweiten Kapitel gemacht. Das dritte Kapitel beschäftigt sich mit der Estnischen Kirchenverfassung während der Schwedischen Zeit, was eine Grundvoraussetzung zum Verstehen der Entwicklungslogik der Estnischen Kirchenverfassung nach 1710 ist. Vergleichend werden die Fragen der Revalischen Territorialkirche berührt. Die Thematik des ersten Teils umfasst hauptsächlich Entwicklungslinien der Kirchenverfassung, wobei in den Unterkapiteln des sowohl ersten als auch dritten Kapitels die Kirchenverwaltung sowie das damit verbundene Kirchenrecht nach dem systematischen Prinzip abgesondert behandelt werden.

Der zweite Teil untersucht den Wiedererstellungsprozess der Estländischen Territorialkirche in der Anfangsperiode der Russischen Herrschaft. Das erste Kapitel analysiert die Unterwerfungsverträge von 1710, die die rechtliche Grundlage zur Entstehung der Territorialkirche bildeten. Das zweite Kapitel stellt die Institutionen des Russischen Zarenreiches dar, die mit der Estnischen Kirchenverfassung verbunden waren, was für das bessere Verstehen des dritten Kapitels vom zweiten Teil sowie des dritten und vierten Teil der Dissertation wesentlich sind. Im dritten Kapitel, das gleichzeitig das Hauptkapitel dieses Teils ist und das den Systemwechsel in der Estländischen oberen Kirchenverwaltung behandelt, wird ausführlich die Auflösung der Kirchenverwaltungsinstitutionen der Schwedischen Zeit sowie die Gründung des aus einem weltlichen Präsidenten und geistlichen Mitgliedern bestehenden Konsistorium geklärt und analysiert. Im vierten Kapitel wird ein zusammenfassender Überblick über die institutionelle Ordnung der Estländischen Territorialkirche gegeben.

Der dritte Teil ist den rechtlichen Grundlagen der Estnischen Kirchenverfassung gewidmet. Im ersten Kapitel wird näher auf die Rechtsakte eingegangen, die während zwei Jahrzehnte nach dem Nordischen Krieg eingeführt wurden. Dieses Kapitel befolgt das chronologische Prinzip, da eine solche Behandlung einen besseren Überblick über die Hauptprobleme in der Estländischen Territorialkirche in deren Anfangsperiode gibt – die damaligen Publikate der Generalgouvernementsregierung behandelten gleichzeitig mehrere verschiedene Bereiche des Kirchenlebens. Im zweiten Kapitel werden nach dem systematischen Prinzip die wichtigsten Bereiche des Kirchenlebens untersucht, in die sich die Staatsgewalt durch die Gesetzgebung in der folgenden Periode einmischte.

Der vierte Teil, der aus drei Kapiteln besteht, behandelt die Vorbereitung des neuen Kirchengesetzes, das Kirchengesetz von 1832 und ihre Anwendung, was zur Auflösung der hiesigen Territorialkirche führte.

Ein Exkurs in rechtlich-institutionelle Grundzüge der Verfassung von Territorialkirchen in Livland, Ösel (Saaremaa), Kurland, Riga und Narva markiert die wichtigsten Vergleichsdaten für die Estländische Territorialkirche.

In der estnischen Geschichtsschreibung haben nur einige wenige Autoren in einzelnen Artikeln die Thematik der Entstehung der Territorialkirche, der Modernisierung des Rechts und der Partikularisierung der Kirchenverwaltung in Estland recht oberflächlich behandelt. In einem sehr geringen Maße hat man das lutherische Kirchenrecht in Estland im 18. und 19. Jahrhundert geforscht. Die lutherische Kirchenverfassung im Baltikum ist von vielen Forschern aus verschiedenen Aspekten behandelt worden. Die Probleme, die mit dem Thema der vorliegenden Dissertation zusammenhängen, sind unter anderen von Hermann Dalton, Johan Kõpp, Olaf Sild, Voldemar Ilja und Andres Andresen berührt worden.

Der in der estnischen Geschichtswissenschaft bisher herrschende Standpunkt in der Frage der kirchenorganisatorischen Partikularität klingt sowohl nach den sowjetischen als auch nach neueren allgemeinen Behandlungen und Lehrbüchern sowie nach vielen kirchengeschichtlichen Sonderforschungen folgendermaßen: sowohl in den Baltischen Ländern als auch in ganz Europa ging es in der genannten Periode um eine einzige *lutherische Kirche*, innerhalb deren sich “obere” oder “voneinander unabhängige” Kirchenverwaltungsinstitutionen unterschieden. Dem Leser bleiben aber sowohl die Tatsache der kirchenorganisatorischen Partikularität als auch die mit dieser Partikularität zusammenhängenden weitläufigen historischen Entwicklungsprozesse versteckt. Der Autor nennt diese singuläre, statische und unbestimmte Behandlung lutherischer Kirchenorganisationen *Konzeption der lutherischen Universalkirche*. Der Begriff einer einzigen und einheitlichen *lutherischen Kirche* in der estnischen Geschichtswissenschaft ist geeignet als eine theologische Kategorie, aber völlig irreführend als eine historische Kategorie. Das ist eine der zentralen Fragen in der Estnischen Geschichte, die einer wesentlichen Korrektur bedarf. Die Konzeption von der lutherischen Universalkirche hat zwei Ausgangspunkte in der Estnischen Geschichtsschreibung. Erstens die Kirchengeschichtsschreibung der lutherischen Pastoren. Zweitens die marxistische Geschichtsschreibung aus der Zeit der sowjetischen Annexion, die durch eine vereinfachte (und geringschätzige) Behandlung der mit Religion verbundenen Institutionen gekennzeichnet wird.

In der estnischen Geschichtsschreibung sind die in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts in der Estländischen oberen Kirchenverwaltung durchgeführten Umgestaltungen den Fakten nach zwar teilweise bekannt, doch ist ihr weiterer Inhalt wegen des Nichtkennens des Hintergrundsystems ohne größere Aufmerksamkeit geblieben. In der estnischen Geschichtsschreibung ist vorherrschend der Gesichtspunkt, dass das Errichten der Russischen Macht im Jahre 1710 an den Verwaltungsstrukturen auf dem Gebiet Estlands im Prinzip nichts veränderte und dass der Machtwechsel die Rückkehr zur Gesell-

schaftsordnung bedeutete, die vor den Reformen von Karl XI. gegolten hatte. Die ausführliche Themenbehandlung der vorliegenden Arbeit beweist, dass dieser Gesichtspunkt, der für die Estnische frühneuzeitliche Geschichte von einer sehr großen Bedeutung ist, nicht stichhaltig ist. In der Anfangsperiode der Russischen Herrschaft wurde die Verwaltung der Estländischen Territorialkirche im Vergleich zur Zeit vor den Reformen von Karl XI. auf grundsätzlich neue Grundlagen gesetzt.

Die Hauptquellen der Dissertation haben größtenteils rechtlichen Inhalt. Von den publizierten Quellen sind vor allem zwei umfangreiche Gesetze hervorzuheben – das Schwedische Kirchengesetz von 1686 und das Russische Kirchengesetz von 1832. Eine ebenfalls große Bedeutung haben die Kapitulationsverträge der Estländischen Ritterschaft und der Schwedischen Garnison von Reval mit der Russischen Macht, die dem Bestand der Kirchenverfassung der Schwedischen Zeit in Estland eine rechtliche Beglaubigung gegeben haben.

Alle für die Dissertation wichtigsten Archivmaterialien finden sich in der Abteilung für Historisches Archiv des Nationalarchivs (im Estnischem Historischen Archiv). Als die wichtigste Quellenart sind die Publikate der Generalgouvernementsregierung zu nennen. In Estland traten alle Rechtsakte – sowohl die Ordnungen der Provinzialregierung als auch die Ukasen der Zentralverwaltung – erst nach ihrem Erscheinen als Publikate der Provinzialregierung in Kraft. Um alle Ergänzungen im Estländischen Provinzialkirchenrecht festzustellen, wurden alle Publikate der Estländischen Provinzialregierung von 1696–1833 systematisch durchgearbeitet.

Der Autor hat im Historischen Archiv im Bestand der Estländischen Ritterschaft eine früher nicht benutzte Abschrift aus der von Arnold Friedrich Johann Knüpffer (gest. 1843, Pastor, Mitglied des Estländischen Konsistoriums, Geschichts- und Sprachforscher) zusammengestellten Versammlung der Kirchenordnungen gefunden, die eine große Menge von Kopien der wesentlichsten Rechtsakte enthält, die das Estländische Kirchenrecht und die Kirchenverfassung betreffen. Außerdem wurden Sitzungsprotokolle des Estländischen Konsistoriums, die Briefwechsel des Konsistoriums und des Oberlandgerichts sowie Vorgänge des Oberappellationsgerichts gebraucht.

Die Betrachtung und Analyse rechtlich-institutioneller Grundlagen der Estländischen Kirchenverwaltung beweisen, dass drei zentrale Entwicklungslinien in der rechtlich-institutionellen Ordnung des lutherischen frühneuzeitlichen Europas – die Entstehung der Territorialkirche, die Modernisierung des Rechts und die Partikularisierung der Kirchenverfassung – auch in der Entwicklung der Estländischen Kirchenverfassung entscheidend waren.

Wie sollte man den territorialkirchlichen Aspekt der Estländischen lutherischen Kirchenorganisation bewerten? Zu Beginn der 1640er Jahre ging in Estland die Entstehung einer rechtlich-institutionell einheitlichen Kirchenorganisation zu Ende, die sich territorial mit der politischen Einheit deckte. In

Estland entstand zu Beginn der 1640er Jahre eine lutherische Territorialkirche. Die Anwendung des Schwedischen Kirchengesetzes von 1686 in 1692 in Estland bedeutete die Vereinigung der Estländischen Territorialkirche mit der Schwedischen lutherischen Territorialkirche. Das hatte die Auflösung der Estländischen Territorialkirche zur Folge. Die Errichtung der Russischen Staatsherrschaft 1710 trennte die Estländische Kirchenorganisation von der Schwedischen Territorialkirche und die Transformation des bisherigen Konsistoriums Estländischen Bistums zum Revalschen Stadtkonsistorium entzog Estland die obere Kirchenverwaltungsbehörde. Die Territorialkirche erstand in Estland wieder, nachdem während der Umgestaltungen von 1713 und 1715 das Konsistorium wiedergegründet wurde. Das Russische Kirchengesetz von 1832 vereinigte bis 1833 die lutherischen Territorialkirchen und Gemeinden, die sich auf dem Territorium des Russischen Zarenreichs befanden, zur Russischen lutherischen Territorialkirche. Das bedeutete das Ende der Estländischen Territorialkirche.

Damit der weitere Kontext der Entwicklung der Estländischen Territorialkirche auch klar wird, wird in der Doktorarbeit ein flüchtiger Blick auch auf die territorialkirchliche Entwicklung der Kirchenorganisation der Stadt Reval geworfen. Die lutherische Territorialkirche entstand auch in Reval, aber in ihrer Entwicklungslinie gab es im Vergleich zu Estland mehrere wesentliche Unterschiede sowohl in Bezug auf die Entstehungszeit als auch die Ordnung der Kirchenverwaltung. In der Revalschen territorialkirchlichen Ordnung fanden die gleichen Veränderungen wie in Estland in den 1690er Jahren und 1832–1833 statt. Die Revalsche Territorialkirche erstand gleich nach dem Ende der Schwedischen Herrschaft 1710 wieder.

Bei der geschichtswissenschaftlichen Bewertung der kirchenorganisatorischen Rahmen aller politischen Einheiten des baltischen Landesstaates sollte man von den Schlussfolgerungen ausgehen, die die Estländische und Revalsche Territorialkirche betreffen. Wenn in Estland und Reval in bestimmten Zeitabschnitten die lutherische Territorialkirche existierte, dann erweist sich die Konzeption von einer lutherischen Universalkirche – die in älteren und neueren allgemeinen Behandlungen und Lehrbüchern zu findende Konzeption von “der lutherischen Kirche” – als ungenau, nach der sich “obere” oder “voneinander unabhängige” Kirchenverwaltungsbehörden voneinander unterscheiden.

Zwar bedarf die erschöpfende Lösung des Problems noch einer zusätzlichen Forschung, was die Kirchenorganisation von Livland, Ösel, Riga und Narva betrifft, aber es sollte klar sein, dass ein rechtlich-institutionelles Hauptmerkmal des ganzen frühneuzeitlichen lutherischen Europas – die kirchenorganisatorische Partikularität – auch in den Selbstverwaltungseinheiten des baltischen Landesstaates nicht fehlte. Aufgrund der Forschungsergebnisse dieser Dissertation und anderer die rechtlich-institutionelle Verfassung der baltischen Geschichte betreffenden Untersuchungen musste die Konzeption von

der lutherischen Universalkirche in der estnischen Geschichtsschreibung durch die Konzeption von den baltischen Territorialkirchen ersetzt werden.

Wie im lutherischen Europa allgemein, so funktionierte auch in Estland die territoriale Obrigkeit als Haupttriebkraft der Entstehung und Auflösung der Territorialkirche. Dieser Prozess war direkt mit der Kirchenverwaltung verbunden. Die Estländische Kirchenverwaltung während der Schwedischen Zeit fand im Spannungsfeld zwischen dem Monarchen und der Ritterschaft statt. Im Kontext des ganzen lutherischen Europas ist die Entstehung der Territorialkirche in Estland erst achtzig Jahre nach dem Errichten lutherischer Herrschaft, Anfang der 1640er Jahre, ungewöhnlich. Die Gründung einer oberen Kirchenverwaltung wurde erstens durch die langwierige Kriegstätigkeit und zweitens durch gegensätzliche kirchenpolitische Ziele der Estländischen Ritterschaft und Schwedischen Zentralgewalt verhindert. Mit dem Errichten der Schwedischen Herrschaft 1561 wurde die Fortführung der bisherigen Lebensordnung mit einer sehr wichtigen Ausnahme befestigt: der Aufbau einer lutherischen Kirchenorganisation stand bevor. Im Gebiet der lutherischen Kirchenverfassung hatte der hiesige Adel keine Erfahrung der oberen Kirchenverwaltung, und die Unterwerfungsverträge sahen dem Adel auch keine entsprechenden Rechte vor. Die Estländische Ritterschaft, die sich dank der vom König konfirmierten Privilegien bis zu einer bestimmten Grenze dem Willen der Zentralgewalt widersetzen konnte, setzte sich die Gründung einer Kirchenverwaltung nach dem Vorbild der Deutschen konsistorialen Territorialkirche zum Ziel, in der der Kandidat des Superintendenten von der Ritterschaft aufgestellt würde und zum Konsistorium sowohl Pastore als auch Landräte gehört hätten. Im kirchenpolitischen Konflikt hat jedoch die Schwedische Staatsgewalt die Oberhand gewonnen und bei der Verwaltung der Territorialkirche wurde im 17. Jahrhundert von Schwedischen episkopalen Kirchenverfassungstyp ausgegangen. Die obere Kirchenverwaltung wurde vom Bischof samt dem Konsistorium, das sich nur aus geistlichen Mitgliedern zusammensetzte, ausgeführt. Zur Kompetenz des Königs gehörte das Einstellen des Bischofs. Die Mitglieder der Ritterschaft wurden wider ihren Willen von der oberen Kirchenverwaltung ferngehalten und sie konnten sich nur an der Kirchenverwaltung auf der Ebene des Kirchspiels beteiligen. Bei der Verwirklichung der Entscheidungen stützte sich der Bischof bei Bedarf auf die staatliche Provinzialregierung.

Die Revalsche lutherische Territorialkirche war schon im politischen System von Alt-Livland entstanden, in dem die Stadt vom Magistrat verwaltet wurde und die Macht des Landesherrn über die Stadt fast nur nominal war. Die politische Position von Reval war vergleichbar mit der einer Deutschen Reichsstadt und die Revalsche Territorialkirche entsprach dem Deutschen Kirchenverfassungstyp. Die Kirchenverwaltung war eines der Rechte des Stadtmagistrats. Die Privilegien, die vom Schwedischen König der Stadt Reval konfirmiert waren, umfassten auch die Kirchenverwaltung. Während der

Schwedischen Zeit entstanden wegen des Rechts auf Kirchenverwaltung auch zwischen der Stadt Reval und der Schwedischen Zentralgewalt gewisse Spannungen, doch gelang es der Stadt dank Privilegien, die Versuche der Zentralgewalt und der Bischöfe Estlands, die Revalsche Kirchenorganisation zu kontrollieren, während einer längeren Zeit erfolgreich zu verhindern.

Die Vereinigung der Estländischen und Revalschen Territorialkirche mit der Schwedischen Territorialkirche wurde wegen einer jähen Veränderung in der Schwedischen Staatsverwaltungsordnung durchgeführt. Karl XI. führte absolutistische Regierungsweise ein und setzte sich das Beschränken der Macht des Adels, Vereinheitlichen und Einsetzen verschiedener Gebiete und Provinzen des Staates für die Interessen des Staates als Ganzes unter der persönlichen Führung des Königs zum Ziel. Die absolutistische Staatsverwaltung begann die Kirchenverwaltung direkt zu beeinflussen. Das Kirchengesetz von 1686, das im Laufe mehrerer Jahrzehnte vorbereitet wurde, aber erst nach den Richtschuren von Karl XI. seine endgültige Gestalt nahm, legte aufgrund drei altkirchlicher Konfessionen und der unveränderten Augsburgischen Konfession eine strenge Religionseinheit fest, vereinheitlichte die Kirchenorganisation sowohl in Schweden als auch in Baltischen Ländern und unterstellte sie völlig der Alleinherrschaft des Königs. Zu dieser lutherischen Staatskirche mussten alle Untertanen gehören: das neue Kirchengesetz betonte die völlige Gleichheit der Kirchenmitglieder und Untertanen, der Kirche und des Staates. Die Kirchenverwaltung wurde ein Teil von der Staatsverwaltung. Die Verwirklichung der absolutistischen Regierungsweise im Kirchenleben beseitigte eine der wichtigsten Eigenarten der Schwedischen episkopalen Kirchenverfassung – geringe Abhängigkeit der Geistlichen, vor allem der Bischöfe von der Staatsmacht. Auf Befehl des Königs wurden die Estländische und die Revalsche Territorialkirche zu einem Bistum innerhalb der Schwedischen Territorialkirche vereinigt. Die oberen Verwaltungsinstitutionen dieses Bistums waren der Bischof und das Konsistorium, das sich nur aus Geistlichen zusammensetzte. Drei größere rechtlich-institutionelle Umgestaltungen der absolutistischen Regierung von Karl XI. in Baltischen Ländern waren die Güterreduktion, das Abschaffen der bisherigen ständischen Selbstverwaltungsordnung in Livland und Ösel und die Unifizierung der lutherischen Kirchenverfassung in Schweden und in Baltischen Provinzen.

Anfang der Russischen Zeit, als Peter I umfangreiche Selbstverwaltungsrechte für Städte und Ritterschaften bestätigte, änderte sich das Machtverhältnis zwischen den Ständen im Baltikum und dem Monarchen. Als zweite größere Neuerung in der rechtlich-institutionellen Gesellschaftsordnung ist die Positionsveränderung der lutherischen Kirchenorganisation auf der Staatsebene zu nennen. Nach der Wiedererstehung der Estländischen Territorialkirche 1713/1715 stellte diese Organisation die herrschende Kirche einer autonomen Provinz im multikonfessionellen Staat dar, dessen Staatskirche die russische Orthodoxie war. Vor 1710 existierten im Russischen Staat einzelne,

aus Ausländern bestehende lutherische Gemeinden, die keiner Territorialkirche angehörten und die von Gemeindemitgliedern ohne Einmischung von Staatsgewalt verwaltet wurden. 1710 hatte die Russische Staatsgewalt weder die Verwaltungserfahrung der lutherischen Territorialkirchen und Gemeinden noch Interesse, diese Erfahrung zu machen. Während des ganzen 18. Jahrhunderts war die lutherische Kirchenverwaltung in den Baltischen Ländern für die Staatsgewalt noch nicht ein Teil der Staatsverwaltung. Natürlich gab es im Russischen Zarenreich kein Gleichheitsprinzip der Untertanen und Lutheraner.

Im Herbst 1710 transformierte das bisherige Estländische Konsistorium zum Revalschen Stadtkonsistorium. Der Bischof Estlands war schon im Sommer außer Landes gegangen und so verlor die hiesige Kirchenorganisation den führenden Geistlichen und die führende Institution. Die Verwirrung der Estländischen Kirchenorganisation dauerte zwei Jahre. Die Initiative, eine obere Kirchenverwaltung wiederzugründen, ging von den Landräten Estlands aus, die damals Funktionen der sowohl ritterschaftlichen Selbstverwaltung als auch der staatlichen Provinzialregierung hatten. Anfang 1713 bevollmächtigte das Landratskollegium Justus Blanckenhagen, den Superintendenten von Reval und Oberpastor von St. Olai- und Domkirche, die Stelle des Präsidenten des Estländischen Konsistoriums anzunehmen und das Konsistorium auf der Grundlage der Ordnung aus der Schwedischen Zeit wieder herzustellen. Das Ziel der Landräte war das Gründen einer oberen Kirchenverwaltung in Estland. Das Prinzip der Wiederherstellung des Konsistoriums auf der Grundlage der Ordnung aus der schwedischen Zeit entspricht den damaligen allgemeinen Restitutionsbestrebungen, deren Grundziel das Wiederherstellen der Ordnung vor dem "Verletzen der Rechte" von Karl XI. war. Für die kommende Zeit ist aber das Fehlen des Bischofsamtes unter den kirchenverfassungsorientierten Zielen der Landräte von Bedeutung.

Es wurde das Estländische Konsistorium, dessen Mitglieder ausschließlich Geistliche waren, wieder hergestellt. Man muss der Tatsache, dass Blanckenhagen gleichzeitig zwei völlig verschiedene Funktionen bei zwei verschiedenen Organisationen ausführte, eine besondere Beachtung schenken. Erstens war er der Superintendent bei der Revalschen Territorialkirche, bei der das Stadtkonsistorium die obere Verwaltungsbehörde war. Als Mitglied dieses Konsistoriums unterstand er dem weltlichen Präsidenten, in dessen Amt einer der Stadtbürgermeister war. Zweitens war Blanckenhagen der geistliche Präsident im Estländischen Konsistorium. Die Tatsache, dass ein Pastor die führende Rolle sowohl im Revalschen als auch im Estländischen Konsistorium spielte, bedeutet nicht gleich, dass die Verwaltung des Revalschen und Estländischen Konsistoriums auch inhaltlich etwas miteinander zu tun gehabt hätten. Beide Sphären waren völlig voneinander getrennt, denn eine Vermischung der Revaler und Estländischen Kirchenangelegenheiten hätte den Interessen der Bürgerschaft von Reval und der Estländischen Ritterschaft widersprochen. Das Wählen ein und derselben Person an die Spitze von sowohl

der Revalschen als auch der Estländischen Kirchenorganisation kann durch die Tatsache erklärt werden, dass Blanckenhagen seit der Schwedischen Zeit Oberpastor in der Hauptkirche der Stadt Reval sowie der Estländischen Ritterschaft war. Außerdem war er für seine Zeitgenossen ohne Zweifel der autoritativste Geistliche.

Das Wiederherstellen der oberen Kirchenverwaltung in Estland bedeutete die Wiedererstellung der Estländischen Territorialkirche. Diese Territorialkirche wich vom Schwedischen Kirchenverfassungstyp ab, da es neben dem Konsistorium keinen Bischof gab.

Der Systemwechsel der Estländischen oberen Kirchenverwaltungsordnung fand 1715 statt, als das Landratskollegium einen der Landräte zum Präsidenten des Estländischen Konsistoriums wählte, der umfangreiche Vollmächte hatte. Zum ersten Mal in der Geschichte der Estländischen lutherischen Kirchenverwaltung wurde obere Kirchenverwaltungsbehörde von einer weltlichen Person, einem Vertreter der Ritterschaft geführt. Das Unterordnen des Konsistoriums dem Präsidenten, der ein Landrat war, bedeutete das Erfüllen eines hauptsächlich kirchenpolitischen Ziels aus der Schwedischen Zeit und fügte den Selbstverwaltungsfunktionen der Ritterschaft noch den letzten fehlenden Punkt hinzu. Der Oberpastor der Domkirche blieb auch weiterhin in Aufgaben des führenden Geistlichen Estlands an der zweiten Stelle im Konsistorium von der Wichtigkeit her. Typologisch kann die neue Kirchenverfassungsordnung in Estland als eine Sondervariante des Deutschen Kirchenverfassungstyps angesehen werden, bei der es neben dem weltlichen Präsidenten und dem aus Geistlichen bestehenden Konsistorium keine gesonderte Stelle des führenden Geistlichen gab.

Die endgültige Lösung des Konflikts zwischen dem Schwedischen und dem Deutschen Kirchenverwaltungstyp in Estland stand aber noch bevor. Nach dem Tod des weltlichen Präsidenten des Konsistoriums 1729 äußerten geistliche Konsistoriumsmitglieder den festen Wunsch, die Kirchenverwaltung der Schwedischen Zeit wiederherzustellen und in Zukunft die Kontrolle der weltlichen Macht über Konsistorium zu verhindern. Dreizehn Jahre lang war der Bestand des Konsistoriums unter der Führung von Christoph Friedrich Mickwitz, dem Oberpastor der Domkirche rein geistlich. Mickwitz war eine sehr geschätzte Person sowohl unter den Pastoren als auch in Augen der Ritterschaft und anscheinend wurde eben wegen seiner persönlichen Hochschätzung als Kirchenleiter *de facto* kein neuer Landrat als Präsident eingestellt. Das Vertragen zwischen dem Konsistorium einerseits und der Ritterschaft und der Generalgouvernementsregierung andererseits wurde seit 1740 wegen der Erscheinung eines neuen Wirkungsfaktors immer schlechter. Der in Estland immer mehr verbreitete Herrnhutertum rief unter den Bauern Unruhen hervor, das Konsistorium stand aber zum Herrnhutertum mit Billigung und nahm nichts vor, um die Missstände zu beseitigen. Um entstandene Probleme in den Griff zu bekommen, schrieben 1742 das Landratskollegium

und die Generalgouvernementsregierung dem Konsistorium einen weltlichen Präsidenten vor, der wieder einer der Landräte war. In den 1760er Jahren wurden die Beziehungen zwischen der geistlichen Mitgliedschaft des Konsistoriums und dem Landratskollegium wegen des Anspruchs der Geistlichen auf Recht, Landräte als Präsidenschaftskandidat aufzustellen, verschlimmert. Der Generalgouverneur nahm 1766 beim Fällen eines Urteils die Standpunkte beider Seiten in Kauf. Falls die Stelle des Präsidenten vakant bleibt, sollte das Konsistorium dem Oberlandgericht drei Landräte als Kandidat vorschlagen.

Das Justizkollegium der Liv- und Estländischen Sachen – die staatliche Zentralstelle in St. Petersburg – war nur als Aufsichtsbehörde über Territorialkirchen in Baltischen Ländern im 18. Jahrhundert tätig. Die Zentralgewalt fing erst im Zusammenhang mit allgemeinen Staatsverwaltungsreformen in der Regierungszeit von Alexander I. an, sich mit Umgestaltungen der lutherischen Kirchenverfassung zu beschäftigen. Wegen des Widerstands der Ritterschaften betrafen diese Umgestaltungen vorläufig die Baltischen Länder nicht. Für eine grundsätzlich neue kirchenpolitische Richtung entschied sich der Zar Nikolai I., der 1828 die lutherische Kirchenverfassung im ganzen Staat, einschließlich Baltischer Länder zu reformieren begann. Dieser Schritt wurde mit einem Bedarf der Staatsverwaltung nach einer größeren Klarheit und Einheit in der lutherischen Kirchenverfassung des Russischen Zarenreichs begründet. Zu den Verfassern des Kirchengesetzes von 1832 gehörten auch Pastore und Vertreter der Ritterschaften aus den Baltischen Ländern, aber die Prinzipien der neuen Kirchenverwaltung wurden von Russischen Staatsbeamten festgelegt.

Das neue Kirchengesetz veränderte gründlich die Position sowohl der lutherischen Konfession als auch der Kirchenorganisation in der Gesellschaft Baltischer Länder. Früher war das Luthertum die offiziell vorherrschende Konfession und die russische Orthodoxie nur eine der erlaubten Konfessionen. Mit dem Kirchengesetz von 1832 wurde dieses Verhältnis umgekehrt. Alle lutherischen Territorialkirchen und einzelne Gemeinden, die sich auf dem Territorium des Zarenreichs befanden, wurden zur *Evangelisch-Lutherischen Kirche in Russland* vereinigt. Es entstand die lutherische Territorialkirche des Russischen Zarenreichs, die das Großfürstentum Finnland als eine Ausnahme nicht umfasste. Die Estländische Kirchenorganisation bildete ferner eine der acht Konsistorialbezirke unter dem Generalkonsistorium in St. Petersburg. Das Generalkonsistorium war seinerseits dem Zaren, dem Innenministerium und dem Senat untergeordnet, seine Mitglieder wurden vom Zaren und Innenminister eingestellt. Das Estländische Konsistorium blieb weiterhin unter der Kontrolle des Präsidenten, der ein Landrat war, aber dieser Beamte musste nun vom Zaren persönlich eingestellt werden. Die Russische lutherische Territorialkirche war eine Staatskirche, aber das nur im Sinne einer staatlich anerkannten und überwachten Kirche und nicht im Sinne einer Kirche der herrschenden Konfession.

Für eine der kennzeichnenden Eigenarten der estnischen Geschichte hat man immer eine außerordentlich starke rechtliche Folgerichtigkeit gehalten, deren Grundlage der Wechsel der politischen Herrschaft durch Unterwerfungsverträge im 16. und 18. Jahrhundert war. Das gilt aber nicht für das frühneuzeitliche Kirchenrecht. Der Konfessionswechsel, der im Unterwerfungsvertrag von 1561 festgelegt war, bedeutete für Estland eine wesentliche Unterbrechung der rechtlichen Entwicklung. Die Abschaffung einer römisch-katholischen und der Aufbau einer neuen, lutherischen Kirchenorganisation brachte das Ersetzen des kanonischen Rechts durch ein neues, lutherisches Kirchenrecht mit sich.

Bis zur Vereinigung der Estländischen Territorialkirche mit der Schwedischen Territorialkirche war das Bild des hiesigen Kirchenrechts ziemlich bunt. Das neue Kirchenrecht bildete sich aus vielen verschiedenen, ziemlich systemlosen Rechtsakten heraus. Diese Rechtsakte wurden von der Schwedischen Zentral- und Provinzialgewalt und Bischöfen in Estland in Kraft gesetzt. Außerdem haben die Pastore aus eigener Initiative noch mehrere verschiedene Kirchenrechtsakte gebraucht. Die Ungleichheit des Kirchenrechts charakterisiert der aus der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts stammende Spruch "Jeder Pastor ist sein eigenes Kirchengesetz". Die wichtigsten Kirchenrechtsakte aus der Periode vor 1686, die bis zum Annehmen des Kirchengesetzes von 1832 gültig waren, sind erstens die Ordnung über Kirchenabgaben, die 1645 herausgegeben und später erneuert wurde, und zweitens das Priester-Privileg von 1675, das die Rechte des geistlichen Standes bestimmt. Im sechsten Buch Des Herzogtums Ehsten Ritter- und Landrechte werden ziemlich kurz konfessionelle Fragen und wirtschaftliche Angelegenheiten des Kirchspiels sowie die Fragen der weltlichen und geistlichen Jurisdiktion behandelt. Trotz mehrerer Versuche kam man in der Estländischen Territorialkirche zum Schaffen eines eigenen Kirchengesetzes nicht.

Das Schwedische Kirchengesetz von 1686, dessen Anwenden in Baltischen Ländern in 1692 die hiesigen Kirchenorganisationen mit der Schwedischen lutherischen Territorialkirche vereinigte, war hierzulande das erste Gesetz, mit dem alle wesentlichen Bereiche des Kirchenlebens umfasst wurden. Damit war auch Schluss mit der Ungleichheit der Kirchenverfassung in verschiedenen Kirchspielen Estlands. Im allgemeinen Kontext der estnischen Rechtsgeschichte sollte die Tatsache betont werden, dass es hier die erste Gesetzsammlung war, die im ganzen Staat galt. Was die Systemhaftigkeit und Abstraktheit angeht, so entsprach dieses Kirchengesetz den Ansprüchen der zeitgenössischen rechtswissenschaftlichen Methodologie. Mit dem Inkraftsetzen des Kirchengesetzes von 1686 nahm der Modernisierungsprozess des Rechts in Estland seinen Anfang. Die Modernisierung des Rechts fing mit dem lutherischen Kirchengesetz an. Die neue Entwicklungslinie im Recht Estlands wurde mit der Errichtung der Russischen Herrschaft unterbrochen. Es begann der Zeitabschnitt des Provinzialkirchenrechts.

Die Grundnormen aus der Zeit des baltischen Landesstaates – Unterwerfungsverträge, Konfirmationen der Privilegien und der Friedensvertrag von Nystad (Uusikaupunki) – waren bis 1880er Jahre die Rechtsakte, die die Verwaltungsordnung in Baltischen Ländern als Ganzes am meisten bestimmten. Alle Rechtsakte, die von der Staatsgewalt angenommen wurden, mussten mit diesen Grundnormen in Einklang stehen. Die Grundnormen, die Estland betreffen und Bestimmungen zum Kirchenrecht enthalten, sind der Unterwerfungsvertrag der Ritterschaft und der Schwedischen Garnison zu Reval und der Friedensvertrag von Nystad. Die Unterwerfungsverträge beglaubigen auf der Grundlage der unveränderten Augsburgischen Konfession das Luthertum als herrschende Religion. Für die Rechte der Geistlichen und das Fortbestehen der Kirchenorganisation in unveränderter Gestalt stand das Schwedische Oberbefehl und nicht die Ritterschaft: der Unterwerfungsvertrag des Garnisons setzt sehr deutlich fest, dass die ganze Kirchenverwaltung die bisherigen Grundlagen beibehalten muss, keine Veränderungen dürfen durchgeführt werden. Eine ähnliche Bestimmung steht im Friedensvertrag von Nystad.

Bis zur Inkraftsetzung des Kirchengesetzes von 1832 wurde keine kirchenrechtliche Rechtsakte aus der Schwedischen Zeit offiziell für ungültig erklärt. Alle Quellentexte, die aus dieser Zeit stammen und das Kirchenrecht direkt behandeln, bestätigen einmütig, dass Kirchenrechte und Kirchenordnungen aus der Schwedischen Zeit im Estländischen Kirchenrecht weiter gelten. Dabei werden häufiger das Priester-Privileg, das Kirchenrecht von 1832 und die dazu gehörige Konsistorialprozessordnung von 1687 erwähnt. In der Verfassungswirklichkeit dagegen fanden als Folge von verschiedenen praktischen Umgestaltungen Veränderungen von grundsätzlicher Bedeutung statt.

Aus dem rechtlichen Gesichtspunkt war das Einstellen eines weltlichen Präsidenten vor die Spitze des Konsistoriums ein Verstoß gegen das geltende Recht. Das stand im Widerspruch sowohl mit einem Grundprinzip des Kirchengesetzes von 1686 zur episkopalen Kirchenverfassung, mit dem Unterwerfungsvertrag des Garnisons als auch mit dem Punkt im Unterwerfungsvertrag der Ritterschaft, der ausdrücklich das Einstellen eines Bischofs festlegt. Das zweite Grundprinzip des Kirchengesetzes, die Religionsgleichheit, wurde inhaltlich mit der Bestimmung des Vertrages von Nystad, die der russischen Orthodoxie in Baltischen Ländern ein ungehindertes Verbreitungsrecht gab, ungültig erklärt. Mit dem Prinzip der Religionsreinheit standen sowohl der Pietismus als auch der Herrnhutertum, der vom Estländischen Konsistorium unterstützt wurde, im Widerspruch. Zu guter Letzt musste nach dem Kirchengesetz von 1686 der Monarch ein Lutheraner sein. Nach dem Wunsch der Estländischen Ritterschaft wurde von der staatlichen Zentralgewalt eine gemischte Zusammensetzung des Konsistoriums legitimiert und die Bischofswahlen in Estland verboten. Einerseits stand das mit dem Gedanken von einer episkopalen Kirchenorganisation aus dem Kirchengesetz von 1686 im

Widerspruch, andererseits mit dem Kirchengesetz dermaßen im Einklang, als das dem Monarchen in Kirchenangelegenheiten ein höheres Urteilsrecht gab.

Die wichtigste Quelle von Kirchenrecht zur genannten Zeit war doch das Kirchengesetz von 1686, und das ungeachtet der Verletzungen der Rechtsprinzipien, die von zentraler Bedeutung waren. Der größere Teil der Bestimmungen des Kirchengesetzes wurde von den Umgestaltungen im Kirchenleben Estlands nicht betroffen.

Der Verrechtlichungsprozess der genannten Periode in der Kirchenverwaltung kann als zunehmend aktiv angesehen werden. Das Estländische Provinzialkirchenrecht wurde mit zahlreichen Kirchenrechtsakten ergänzt, die von der Provinzialregierung in Form von Publikaten in Kraft gesetzt wurden. In zwei Jahrzehnten nach dem Nordischen Krieg herrschte in der Gesetzgebung die Initiative des Konsistoriums und das Ziel der Publikate war die Wiederherstellung der Ordnung in Kirchspielen. Ferner war die legislative Initiative der Staatsgewalt – sowohl der Zentral- als auch der Provinzialgewalt – vorherrschend und das Ziel der Publikate war, die gültige Rechtsordnung sowohl genauer zu fassen als auch zu erneuern. Die Staatsgewalt mischte sich hauptsächlich bei folgenden Problemen ein. Erstens war das die Regulierung der Probleme, die das ganze Russische Zarenreich betrafen, wie staatliche Feiertage und der allgemeine Frieden und die Ordnung. Zweitens handelte es sich um die Fragen, die die Lutheraner des ganzen Zarenreichs betrafen, wie das Verhältnis zwischen verschiedenen Konfessionen. Drittens waren das die auf Estland bezogenen Fragen, wie Kirchenvermögen, Kirchenwege, Kirchendisziplin, kirchliche Feiertage und Handlungen, die Gerichtsbarkeit der Pastoren, die Aufgaben der Pastoren im Zusammenhang mit der Kommunikation und die Aufgaben des Oberkirchenvorstehers. Die Intensität der Gesetzgebung konnte bei verschiedenen Problemkreisen sehr unterschiedlich sein.

Das Kirchengesetz von 1832 legte ein gleichmäßiges lutherisches Kirchenrecht auf dem Territorium des ganzen Zarenreiches fest. In Bezug auf die Systemhaftigkeit war das neue Gesetz im Vergleich zum Kirchengesetz von 1686 merkbar fortentwickelt. Das Inkraftsetzen des neuen Kirchengesetzes in Estland setzte den 1710 unterbrochenen Modernisierungsprozess des Rechts fort.

CURRICULUM VITAE

Andres Andresen

Sünniaeg ja -koht: 2. detsember 1971, Tallinn
Kodakondsus: Eesti
Perekonnaseis: abielus
Address: Tartu Ülikooli ajaloo osakond, Ülikooli 18, 50090 Tartu
Telefon: 7 375 650
E-post: Andres.Andresen@ut.ee

Haridus

1997–2003 Tartu Ülikool, ajaloo osakond, doktoriõpe
1994–1997 Tartu Ülikool, ajaloo osakond, magistriõpe
1994–1995 Tübingeni ülikool, täiendõpe
1990–1994 Tartu Ülikool, ajaloo osakond (*cum laude*)
1979–1990 Tallinna 7. Keskkool

Teenistuskäik

2002 Tartu Ülikool, Eesti ajaloo õppetooli korraline lektor
1999–2002 Tartu Ülikool, arhiivinduse õppetooli erakorraline lektor
1998–1999 Tartu Ülikool, Eesti ajaloo õppetooli õppeülesande täitja
1996–1997 Tartu Ülikooli Vilistlaskogu, koordinaator
1995–1996 Ajalooarhiivi tõlk

Teadustöö

Muinasaja loojangust omariikluse läveni. Pühendusteos Sulev Vahtre 75. sünnipäevaks. Koostanud Andres Andresen. Tartu 2001

Territoriaalkirik. Ühe termini lugu. — Muinasaja loojangust omariikluse läveni. Pühendusteos Sulev Vahtre 75. sünnipäevaks. Koostanud Andres Andresen. Tartu 2001. Lk 275–290

Structural Change of Church Institutions in the Lutheran Baltic countries. — Internationalisation in the History of Northern Europe. Report of the Nordsaga '99 Conference. University of Tromsø, 17–21 Nov 1999.

Edited by Richard Holt, Hilde Lange, Ulrike Spring. Tromsø 2000. P. 139–142

1686. aasta Rootsi kirikuseadus Eesti- ja Liivimaa õiguskorralduses. — *Ajalooline Ajakiri*. 1998. 3 (102). Lk 65–75

Die lutherische Kirche in der ständischen Gesellschaft: Randbemerkungen am Beispiel des Baltischen Landesstaates. — *Steinbrücke. Estnische Historische Zeitschrift*. 1. 1998. S. 101–111

Kirik riigis. Luterlike võimustruktuuride alluvussuhete põhijooni. — *Forseliuse Sõnumid*. 3. 1996. Lk 61–64

CURRICULUM VITAE

Andres Andresen

Date and place of birth: Dec. 2, 1971; Tallinn
Citizenship: Estonian
Marital status: married
Address: Tartu Ülikooli ajaloo osakond, Ülikooli 18, 50090
Tartu, Estonia
Tel.: +372 7 375 650
E-mail: Andres.Andresen@ut.ee

Education

1997–2003 Tartu University, Department of History, PhD studies
1994–1997 Tartu University, Department of History, MA studies
1994–1995 Tübingen University, further training
1990–1994 Tartu University, Department of History (*cum laude*)
1979–1990 Tallinn Secondary School Nr. 7

Professional Employment

2002 Tartu University, Chair of Estonian History, lecturer
1999–2002 Tartu University, Chair of Archival Studies, extraordinary
lecturer
1998–1999 Tartu University, Chair of Estonian History, contractual lecturer
1996–1997 Tartu University Alumni Association, Co-ordinator
1995–1996 Historical Archives, translator

Scientific Work

Muinasaja loojangust omariikluse läveni. Pühendusteos Sulev Vahtre 75. sünnipäevaks. Koostanud Andres Andresen. Tartu 2001

Territoriaalkirik. Ühe termini lugu. — Muinasaja loojangust omariikluse läveni. Pühendusteos Sulev Vahtre 75. sünnipäevaks. Koostanud Andres Andresen. Tartu 2001. Lk 275–290

Structural Change of Church Institutions in the Lutheran Baltic countries. — Internationalisation in the History of Northern Europe. Report of the Nordsaga '99 Conference. University of Tromsø, 17–21 Nov 1999.

Edited by Richard Holt, Hilde Lange, Ulrike Spring. Tromsø 2000.
P. 139–142

1686. aasta Rootsi kirikuseadus Eesti- ja Liivimaa õiguskorralduses. —
Ajalooline Ajakiri. 1998. 3 (102). Lk 65–75

Die lutherische Kirche in der ständischen Gesellschaft: Randbemerkungen am
Beispiel des Baltischen Landesstaates. — *Steinbrücke. Estnische Historische Zeitschrift*. 1. 1998. S. 101–111

Kirik riigis. Luterlike võimustruktuuride alluvussuhete põhijooni. — *Forseliuse Sõnumid*. 3. 1996. Lk 61–64

DISSERTATIONES HISTORIAE UNIVERSITATIS TARTUENSIS

1. **Olaf-Mihkel Klaassen.** Eesti Vabariigi konsulaarpoliitika Aasias ja Aafrikas 1918–1940. Tartu, 1991.
2. **Jüri Linnus.** Maakäsitöölised Eestis 16. sajandist kuni 19. sajandini. Tartu, 1991.
3. **Vahur Made.** Eesti ja rahvasteliit. Tartu, 1999.
4. **Martin Hallik.** Tartu ülikooli õppejõudude ja kasvandike osast humanitaarorientalistikas (1802–1940). Tartu, 2001.
5. **Anti Selart.** Liivimaa ja Vene 13. sajandil. Uurimus poliitilisest ajaloost. Tartu, 2002.
6. **Aldur Vunk.** Ristisõjad ja palverännakud Eestis 12.–16. sajandil. Uurimus nende iseloomust ja alatüüpidest. Tartu, 2003.